

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

2026 • Volume 31 • Issue 2(122)

ISSN 2518-198X (Print)

ISSN 2663-5127 (Online)

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2026

31-том • 2(122)-шығарылым

Том 31 • Выпуск 2(122)

Volume 31 • Issue 2(122)

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda

2026

Бас редакторы

филол. ғыл. канд., қауымд. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Жауапты хатшы

филол. ғыл. канд., қауымд. проф. **Б.А. Қалиев**

Редакция алқасы

У.М. Бахтиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С. Бенчич,	PhD., Данубиус университеті, Сладковичово (Словакия);
Т.Г. Бочина,	филол. ғыл. д-ры, Казан (Еділ бойы) федералдық университеті (Ресей);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д. Веселинов,	филол. ғыл. д-ры, Св. Клемент Охридский атындағы София университеті (Болгария);
М. Екижи,	PhD, профессор, Эгей университеті, Измир (Түркия);
Ж.Ж. Жарылғапов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
О. Капранов,	PhD, қауымд. профессор, NLA университет колледжі, Осло (Норвегия);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
Е.Ю. Протасова,	пед. ғыл. д-ры, проф., Хельсинк университеті (Финляндия);
А.Х. Рахманова,	фил. ғыл. д-ры, Навоий мемлекеттік педагогикалық институты (Өзбекстан);
О. Сөйлемез,	PhD, профессор, Кастамону университеті (Түркия);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
Б.Р. Хасенов,	PhD, «Болашақ» Академиясы (Қазақстан);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Е-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Сайт: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Атқарушы редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2026. — 31-т., 2(122)-шығ. — 230 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.
05.12.2025 ж. № KZ56VPY00135888 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.06.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 28,7 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 68.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу ун-ті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет көшесі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

Е-mail: printed@kamu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2026

Главный редактор

канд. филол. наук, ассоц. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Ответственный секретарь

канд. филол. наук, ассоц. проф. **Б.А. Калиев**

Редакционная коллегия

У.М. Бахтикиреева, С. Бенчич, Т.Г. Бочина,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия); PhD., Университет Данубиус, Сладковичово (Словакия); д-р филол. наук, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Россия);
А. Бочковска,	хабилизированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Веселинов,	д-р филол. наук, Софийский университет им. Св. Климента Охридского, (Болгария);
М. Екижи, Ж.Ж. Жарылгапов,	PhD, Эгейский университет, Измир (Турция); д-р филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
О. Капранов, Ш.М. Мажитаева,	PhD, NLA University College, Осло (Норвегия); д-р филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
С.А. Матяш, Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия); д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
Е.Ю. Протасова, А.Х. Рахманова,	д-р пед. наук, проф., Университет Хельсинки (Финляндия); д-р филол. наук, государственный педагогический университет Навоий (Узбекистан);
О. Сойлемез, З.К. Темиргазина,	PhD, Университет Кастамону (Турция); д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Б.Р. Хасенов, Д.Д. Шайбакова,	PhD, Академия «Болашак» (Казахстан); д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Е-mail: zhenisgulibrainova@gmail.com

Сайт: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Исполнительный редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректоры

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2026. — Т. 31, вып. 2(122). — 230 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на учет № KZ56VPY00135888 от 05.12.2025 г.

Подписано в печать 30.06.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 28,7 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 68.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2026

Chief Editor

Candidate of philological sciences, Associate Professor **Zh.Zh. Ibraimova**

Responsible secretary

Candidate of philological sciences, Associate Professor **B.A. Kaliyev**

Editorial board

- U.M. Bahtikireeva**, Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
- S. Benčić**, PhDr., Danubius University, Sládkovičovo (Slovakia);
- T.G. Bochina**, Doctor of Philology, Professor, Kazan (Volga Region) Federal University (Russia);
- A. Baczkowska**, Habilitated doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
- D. Vesselinov**, Doctor of Philology, Sofia University "St. Kliment Ohridski" (Bulgaria);
- M. Ekici**, PhD, Professor, Ege University, Izmir (Turkey);
- Zh.Zh. Zharylgapov**, Dr. of philol. sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
- M. Dzhusupov**, Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
- O. Kapranov**, PhD, Associate Professor, NLA University College, Oslo (Norway);
- Sh.M. Mazhitaeva**, Dr. of philol. sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
- S.A. Matyash**, Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
- L.I. Mingazova**, Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
- I.S. Nasipov**, Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
- E.Yu. Protassova**, Dr. of ped. sciences, professor, Helsingin Yliopisto (Finland);
- A.Kh. Rakhmanova**, Doctor of Philology, Navoi State Pedagogical Institute (Uzbekistan);
- O. Söylemez**, PhD, Professor, Kastamonu University (Turkey);
- Z.K. Temirgazina**, Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
- K.A. Toleubaeva**, PhD, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
- B. Khassenov**, PhD, Bolashaq Academy, Karaganda (Kazakhstan);
- D.D. Shaibakova**, Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
- N.Zh. Shaimerdenova**, Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
- A.Sh. Yusupova**, Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Web-site: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev, M.M. Kirillova

Computer layout

O.A. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2026. — Vol. 31, Iss. 2(122). — 230 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ56VPY00135888 dated 05.12.2025.

Signed in print 30.06.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 28,7 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 68.

Printed in the Publishing house of NLC «Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Nabidullin A.S., Ordabayev Ch.K., Arystanbekova B.A., Kulmanova Z.B.</i> The Possibilities of Enhancing Intercultural Competence Through AI Simulations While Teaching English as a Foreign Language	6
<i>Alexeyeva O.G., Zhunussova Zh.N., Ayazbayeva B.K., Khan N.K., Yermakova V.A.</i> Metaphor and Linguistic Personality in Kazakhstan’s Political Discourse (Case Study of the State of the Nation Address)	17
<i>Ibraimova Zh.Zh., Nurbayeva A.M., Baissydyk I.B.</i> Interpretive Completeness of Multimodal Advertising: Verbal Anchoring, Semantic Compression, and Narrative Coherence	29
<i>Gunina Ye.Ye., Vorozhbitova A.A., Grigorieva I.V., Tumanova A.B.</i> Mechanisms of realization of linguistic rhetorical competence of a lawyer in judicial practice of Kazakhstan	42
<i>Қараман А.Қ., Тәшімбаев С.Қ.</i> Топоним атауларының өзгеріске түсуіне себеп ортақ факторлар (Қазақ, қырғыз, өзбек, түрік тілдері материалында)	53
<i>Mamedova F., Mustafayeva A., Bazylova B., Zhumazhanova F.</i> Antonymy as an indicator of cognitive and axiological conceptualization in Abu Nasr al-Farabi’s treatise “Makalat ar-rafi’a fi usul ilm at-tabia”	65
<i>Kenzhebekova G.A., Tuite Ye.Ye., Toluspayeva D.Zh.</i> The language appearance of the concept “child”	75
<i>Шалғынбай Н.Қ., Кенжалин Қ.К.</i> Мәмлүк қыпшақтары тілінің лексикасын оқытудың әдістемелік-теориялық негіздері	85
<i>Гасымова Д.Р.</i> Немецкие кулинарные реалии и способы их перевода на азербайджанский язык (на материале произведений Г. Манна и Г. Бёлля)	96
<i>Фазылжан А.М., Қойшығұлова Л.Р., Өмірбекова Ж.Қ.</i> Корпустың репрезентативтілігіне қойылатын талаптар және олардың Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы көрінісі	106
<i>Сағанаева Г.Б., Исина Б.К.</i> Тілдік құзыреттілікті арттыруда оқыту кейстерін жобалау әдісімен кіріктіре қолдану	118

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Kapranov O.</i> The Image of Climate Change in <i>Wild Dark Shore</i> by Charlotte McConaghy	132
<i>Сөйлемез О.</i> Оңайгүл Тұржан поэзиясындағы құс символизмі	142
<i>Bazhikeyev K.K., Smagulov Zh.K., Rakhimbayeva B.O.</i> Theoretical studies and research in Kazakh literary studies during the period of independence	158
<i>Жылқыбайұлы Ж., Тұрысбек Р.С.</i> Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының поэтикалық репрезентациясы	170
<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Нұрғали Р.Р.</i> Лирикадағы «жалғыздық» коды (Гете-Лермонтов-Абай өлеңдері негізінде)	182
<i>Zhakulayev A.M., Ashirbekova A.B., Bespaeva K.A., Zhamanova Zh.Zh., Tleubekova B.T.</i> National character in the works of E. Auidabosin “Syrttannyn itayagy” and “Ülyma”	195
<i>Хамзина К.М., Баймыш Л.Қ., Айтқұлова Г.А., Бакирова Ш.А.</i> Көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың лингвомәдени ерекшеліктері	204
<i>Мужигова Г.М., Сейсенбиева Э.С., Әуесбаева П.Т., Қошанова Н.Д.</i> Түрік халық ертегілеріндегі «кенже ұл» бейнесінің көркемдік қызметі	218

СЫН ЖӘНЕ РЕЦЕНЗИЯ КРИТИКА И РЕЦЕНЗИЯ CRITIQUE AND REVIEW

<i>Veselinov D.</i> The image of the Ibero-Romance rulers as a linguocultural challenge for cognomological research	228
---	-----

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Article

IRSTI 16.01.45

<https://doi.org/10.31489/2026PHI2/6-16>

Received: 27.01.2026

Accepted: 27.03.2026

A.S. Nabidullin^{1*}, Ch.K. Ordabayev¹, B.A. Arystanbekova¹, Z.B. Kulmanova²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev, Almaty, Kazakhstan
(e-mail: anabidullin@vk.com)*

The Possibilities of Enhancing Intercultural Competence Through AI Simulations While Teaching English as a Foreign Language

Current trends in globalization and educational digitalization require us to rethink how teachers help foreign language learners to acquire intercultural competence. The use of artificial intelligence technologies offers a promising way to create immersive, interactive, and adaptable learning environments. AI simulations help students develop cultural awareness, empathy, tolerance, and effective intercultural communication skills by mimicking real-world communication scenarios and allowing them to interact with virtual avatars. This study looks into how we can incorporate artificial intelligence into foreign language teaching to support cognitive, emotional, and behavioral aspects of intercultural competence. It specifically examines the teaching potential of platforms that use game-based interactions, automatic feedback, and adaptive AI models. With this technology, students can improve self-reflection, metacognitive techniques, and their understanding of the cultural context of communication. Using AI simulations in the classroom provides additional opportunities for developing soft skills and integrative language abilities. These skills are essential for successful intercultural and professional communication in today's globalized society. The study was conducted at Abai Kazakh National Pedagogical University and involved second-year undergraduate students participating in an experimental training program. AI simulation platforms such as Alelo Enskill, Hyperspace, and Gen2Lingo were used to create interactive intercultural communication scenarios. These platforms provided students with opportunities to engage in realistic conversations with virtual characters representing diverse cultural backgrounds, while receiving automated feedback on language use, pragmatic appropriateness, and cultural sensitivity. The findings indicate that the use of AI simulations significantly enhances students' intercultural competence by improving their communication flexibility, empathy, cultural awareness, and confidence in intercultural interactions. In addition, the interactive and adaptive nature of AI technologies increases student motivation and engagement in the learning process. The results demonstrate that AI simulations represent an effective pedagogical tool for integrating language learning with intercultural development and preparing students for participation in academic and professional communication contexts.

Keywords: artificial intelligence, AI simulations, intercultural competence, foreign language teaching, digital learning, soft skills, intercultural communication.

Introduction

The rapid growth of digital technologies and integration of artificial intelligence (AI) tools into teaching methods are significantly changing the current educational landscape. Recent studies in the Central Asian context suggest that the success of such integration depends on the digital literacy of both educators and students [1]. Furthermore, the shift towards AI-driven pedagogy aligns with global trends where language acquisition is no longer separated from cultural immersion [2]. Traditional teaching methods are being updated,

* Corresponding author's e-mail: anabidullin@vk.com

the role of the teacher is changing, and the concept of educational engagement is being reconsidered. Digitalization allows for personalized, interactive, and adaptable learning. The focus is now on developing skills, critical thinking, and intercultural communication instead of just transferring knowledge.

Building intercultural competence is a top priority for higher education, especially considering globalization and increasing population mobility. As noted by Kazakhstani researchers, the modernization of spiritual values in education requires a synthesis of national identity and global communication skills [3]. This synthesis is particularly vital in multilingual environments where English serves as a bridge between diverse cultural codes [4]. Intercultural competency goes beyond language skills for foreign language learners. It includes tolerance, empathy, and respect for cultural diversity. It also encompasses the ability to adapt to various communication contexts and understand the cultural codes, values, and behaviors of people from different countries. Cultivating intercultural competency helps future professionals succeed socially in a globalized world, in addition to advancing their careers.

In contrast, Deardorff's process-oriented model presents intercultural competence as a dynamic and cyclical process rather than a fixed set of components. It highlights internal outcomes and external outcomes. Unlike Byram's more structured model, Deardorff focuses on the developmental nature of intercultural competence, emphasizing continuous learning and reflection.

Another widely cited framework is Bennett's Developmental Model of Intercultural Sensitivity, which describes intercultural competence as a progression through six stages, from ethnocentrism to ethnorelativism. This model is particularly useful for understanding learner's psychological readiness for intercultural interaction and for designing pedagogical interventions that support this progression.

A comparative analysis of these models demonstrates that while Byram's framework provides a comprehensive structural description of intercultural competence, Deardorff's model emphasizes its processual and developmental nature, and Bennett's model focuses on the affective and perceptual transformation of the learner. The integration of these perspectives allows for a more holistic understanding of intercultural competence as a multidimensional construct that includes cognitive, emotional, and behavioral components.

In recent years, interest in using artificial intelligence technology to teach foreign languages has significantly increased. Advanced generative models now allow for the creation of "cultural twins" or avatars that reflect specific regional dialects and social norms [5]. This technological leap enhances opportunities for structured intercultural interaction in the classroom where mistakes carry no social risk [6]. These technologies help create a learning environment that adjusts to each student's unique traits, motivation, level of preparation, and preferred ways of learning. Among the various AI tools, interactive simulations that use machine learning, generative language models, and natural language processing (NLP) systems hold a special place. These simulations can replicate real-world international communication scenarios, including nonverbal cues, emotional responses, and cultural backgrounds.

Using AI simulations in the classroom opens up new possibilities for developing intercultural competencies. Students can interact with virtual conversation partners, represented by avatars from different cultures, to simulate diverse analytical and professional scenarios. It provides a safe space for students who face psychological barriers when communicating in real life, letting them experiment and develop their communication flexibility [7; 47].

A series of classes at the Abai Kazakh National Pedagogical University (KazNPU) utilized artificial intelligence simulation platforms as part of a pedagogical experiment. The selection of this venue was motivated by its leading role in pedagogical innovation within Kazakhstan's higher education system [8]. Previous local initiatives have shown that students are increasingly receptive to gamified AI elements in their curriculum [9].

In this study, intercultural competence is operationalized based on the integrated theoretical framework combining Byram's structural components, Deardorff's developmental process, and Bennett's sensitivity stages.

Accordingly, three analytical dimensions are identified: behavioral, emotional, and cognitive. This integrative approach ensures both theoretical validity and practical applicability in analyzing AI-mediated learning environments.

The study investigates how these technologies influence three key aspects of intercultural competence: behavioral (communication flexibility and adaptability), emotional (empathy and respect for different cultures), and cognitive (understanding of cultural differences). The findings emphasize the substantial potential

of AI simulations as an innovative method for combining language and culture education. They are effective in helping students develop thoughtful intercultural communication skills.

Similar to traditional ideas but backed by new empirical evidence, recent research [10] shows that intercultural competence includes cognitive, emotional, and behavioral dimensions. Understanding a foreign culture's norms and values is just one aspect of intercultural competence. Another is the ability of learners to change their behavior, respond to cultural expectations, and show empathy and tolerance in both practice and real-world situations.

In recent years, many studies have explored the use of artificial intelligence in teaching foreign languages. Research by Li & Chen [11] and Lin et al. [12] reveals that AI-based learning tools increase students' motivation and adaptability. In particular,

NLP-based chatbots and virtual assistants support the development of critical thinking and communication skills.

According to the study *Exploring the Perspectives of Cross-Cultural Instructors on Integrating 21st Century Skills into EFL University Courses* [13; 64], teachers now see modern skills, such as intercultural interaction, critical thinking, and adaptability as essential to learning English, including the growth of cultural sensitivity.

AI simulations stand out from other digital tools because they can recreate real-life conversational settings, including emotional and cultural aspects of interaction. Research by Chung & Ahn [14; 107-109] and Garcia [15; 46] indicates that participating in AI scenarios helps develop empathy, understand cultural norms, and respond appropriately to cultural differences.

AI is still not commonly used in Kazakhstani classrooms for teaching foreign languages. However, recent trends show growing interest in incorporating digital technology into language teaching [16]. In this regard, using AI simulations could be a promising direction for modernizing language instruction in Kazakhstan.

AI simulations can be created using various platforms and technologies. A pedagogical experiment at Abai Kazakh National Pedagogical University used three contemporary commercial AI platforms focused on simulation training to improve the intercultural competence of undergraduate students: Alelo Enskill, Hyperspace, and Gen2Lingo. Each offers different educational and technical features aimed at fostering critical thinking, communication adaptability, and intercultural interaction skills in an English-speaking environment.

The Alelo Enskill platform, developed by the American company Alelo Inc., is an interactive AI-based system for teaching foreign languages and cultural communication. It uses AI avatars to simulate authentic communication scenarios, ranging from casual conversations to business interactions. In the core Enskill Ed program, students engage with virtual characters that represent various cultural backgrounds. The system evaluates user responses through speech recognition and natural language processing (NLP) technology and provides feedback in three areas: multicultural sensitivity, pragmatic appropriateness, and language accuracy. Additionally, teachers can track student progress and adjust scenarios to meet learning goals using the Enskill Dashboard. Alelo Enskill thus offers thorough language and intercultural skill development in a secure online setting.

The second technology used is the immersive Hyperspace platform. This platform models intercultural communication situations through role-playing games with autonomous avatars, helping to develop soft skills. Hyperspace uses adaptive interaction models, where the language and cultural strategies of students influence how the virtual conversation partners behave. The scenarios are designed with cultural norms in mind and include corporate communications, academic discussions, and negotiating situations. The systems integration with LMS platforms (like Moodle or Canvas) allows teachers to monitor student progress and the dynamics of skill development. Hyperspace immerses students in a realistic environment that simulates not just language but also the emotional and cultural aspects of communication. It also evaluates indicators of empathy, cultural awareness, and conflict resolution techniques to create a complete view of the student's intercultural behavior.

The third tool in the experiment was the Gen2Lingo platform from Gen2B AI Solutions, similar to modern GPT-style NLP systems, it is a language simulator built on generative AI models. Gen2Lingo allows students to practice conversational English and other languages by selecting topics and difficulty levels based on the European CEFR scale. The platform provides interactive feedback on grammar, vocabulary, style, and cultural appropriateness in various contexts, including academic interviews, business discussions,

and casual conversations. To increase student motivation, it also features gamification elements like ratings, achievements, and challenge levels. Additionally, the system gives teachers reports showing student engagement frequency, types of errors made, and correction trends.

This article aims to analyze how AI simulations can enhance undergraduate students' intercultural competence during foreign language learning. It focuses on the potential of these technologies for teaching and their role in fostering cultural awareness, cognitive tolerance, and cultural adaptation.

The scientific relevance of this study lies in its ability to address a major gap in intercultural competence training by showing how AI simulations can recreate authentic, emotionally and culturally rich communication scenarios that traditional methods cannot provide. It advances theoretical understanding in AI-assisted language learning by examining the cognitive, emotional, and behavioral aspects of intercultural development within technologically enhanced environments. The study also contributes valuable empirical evidence from the Kazakhstani educational context, where research on AI-driven intercultural learning remains limited. Furthermore, it expands scientific knowledge on how digital tools foster soft skills such as tolerance and communication flexibility, while providing practical, evidence-based guidance for modernizing EFL curricula in higher education during ongoing digital transformation.

By combining these three platforms, a multi-component digital learning environment was created, allowing students to enhance their language skills while also improving their ability to recognize and understand cultural differences. Alelo Enskill offered communicative accuracy and intercultural empathy; Hyperspace promoted interpersonal communication and culturally diverse behavior; and Gen2Lingo helped automate speech skills and build confidence in intercultural settings. This integration of language and cultural learning into a single educational system was made possible through this combination of simulation technologies.

Materials and Methods

The experiment was conducted in the spring semester of 2025 at the Abai Kazakh National Pedagogical University (KazNPU). Sixty second-year undergraduate students participated in the study.

All participants were divided into two groups:

Experimental group (EG) — 30 students who were trained using AI simulations;

Control group (CG) — 30 students who studied using a traditional program without the use of AI tools.

Tools and materials

The application used Alelo Enskill, Hyperspace, and Gen2Lingo, three modern technologies. Virtual avatar simulations took place on the Alelo Enskill platform, especially for situations involving cultural differences, customs, politeness standards, and typical mistakes in intercultural communication. In simulated professional and social scenarios, where understanding different cultural norms, gestures, and nonverbal communication is important, Hyperspace supported role-playing. Additionally, the Gen2Lingo platform provided students with a way to practice speaking, participate in interviews, and discuss specific topics while receiving automated feedback on their vocabulary, grammar, and pronunciation.

Experimental procedure

The experimental process had several steps. All participants in the pilot stage completed an initial intercultural competency exam using a modified Deardorff scale [17]. The Deardorff scale was adapted to the local Kazakhstani context. Its reliability was verified using Cronbach's alpha, indicating high internal consistency. Construct validity was confirmed via exploratory factor analysis, which retained the cognitive, behavioral, and affective dimensions of intercultural competence.

The experimental group underwent training using three AI platforms. Over eight weeks, regular simulation sessions were held.

Data were analyzed using SPSS v.28; statistical procedures included:

– *Paired-samples t-tests to evaluate within-group pre-post differences in intercultural competence scores;*

– *Independent-samples t-tests to compare the post-test scores of EG and CG;*

– *One-way ANOVA to examine the effects across cognitive, affective, and behavioral dimensions;*

– *Effect sizes were calculated to measure the magnitude of observed differences.*

Statistical significance was reported as p-values, but also 95 % confidence intervals were included to provide a more comprehensive understanding of the results.

This methodological approach ensured both internal validity and rigor in data analysis, allowing for robust assessment of the impact of AI-mediated interventions on intercultural competence.

Students used the Alelo Enskill platform to complete one assignment each week that involved interacting with an avatar in a cultural setting. These assignments included discussing etiquette, resolving conflicts due to cultural differences, or conducting business with a foreign partner. The system provided automatic feedback at the end of each session, which lasted about twenty minutes and covered pragmatic and linguistic aspects.

Classes using Hyperspace involved role-playing scenarios in a virtual environment and took place once every two weeks. In these sessions, a group of students addressed issues related to cultural differences, such as miscommunications caused by varying perceptions of time, levels of directness, or standards of politeness. AI-generated avatars made the experience more realistic by responding to students' comments based on the chosen communication style. The scenarios included nonverbal cues like intonations and gestures, in addition to spoken ones.

Students used the Gen2Lingo platform to work on their own outside class. They chose topics such as a business letter, interview, tourist scenario, or an impromptu discussion with a virtual partner that matched their interests or career goals. The system provided feedback that included suggestions for correcting grammar and verbal mistakes, which helped tailor the instruction.

The teacher led group discussions after each Hyperspace role-play or simulation. Students examined how to communicate effectively across cultures, identified cultural quirks, and reflected on their own mistakes. Each participant kept a personal observation notebook to develop reflective skills, documenting challenges, feelings, and insights from their experiences with the AI systems.

We were able to assess the dynamics of skill growth as both groups retook the intercultural competency exam after the eight-week training period. We also collected self-assessment data from the students, including their level of cultural sensitivity, confidence in intercultural communication, and readiness to handle conflict.

Results

The findings from the experiment clearly showed the impact of AI simulations on students' development of intercultural competency. *Statistical analysis was performed using SPSS v.28. Pre- and post-test scores for the experimental and control groups were analyzed using paired-samples t-tests to evaluate within-group changes and independent-samples t-tests to compare post-test scores between groups. Effect sizes were calculated using Cohen's d, and 95 % confidence intervals were reported to ensure comprehensive interpretation of the results.*

Statistical analysis performed using SPSS software confirmed that the p-value was less than 0.05, indicating high reliability of the results [18]. Such a significant margin suggests that AI is not merely a supplementary tool but an effective pedagogical tool [19]. *The p-value for the EG pre-test comparison was <0.001, with a Cohen's d = 1.56, indicating a very large effect size. For the CG, the pre- post comparison yielded p = 0.08, d = 0.22, showing a small and statistically insignificant effect.*

Interestingly, qualitative feedback indicated that students felt a "reduced affective filter," a concept vital in second language acquisition theories [20]. By interacting with non-judgmental AI, the psychological barrier to speaking was lowered significantly compared to traditional peer-to-peer work [21]. According to the preliminary analysis, the initial levels of intercultural competence in the experimental and control groups (62.3 and 61.8 points on a 100-point scale, respectively) did not differ significantly, (independent-samples t-test: $t(58)=0.36$, $p=0.72$) indicating that the participants started at similar levels.

After the eight-week training cycle, the outcomes changed noticeably. Students in the experimental group, after training with the Alelo Enskill, Hyperspace, and Gen2Lingo platforms, showed an average increase in intercultural competence to 81.7 points. This change is statistically significant and represents an increase of 19.4 points. In contrast, the control group, which trained using traditional methods like lectures, reading, and discussions without digital tools, only increased by 5.4 points, reaching a level of 67.2, which was not statistically significant.

Percentage changes were calculated as follows: $((\text{post-test score} - \text{pre-test score}) / \text{pre-test score}) \times 100$. For EG, the increase of 19.4 points represents a 31.1 % improvement; for CG, the increase of 5.4 points represents an 8.7 % improvement. These calculations clarify the magnitude of change relative to initial competence levels (Table 1).

Table 1

Change in intercultural competence indicators among students after eight weeks of training

Group	Before the experiment	After the experiment	Increase	Description of dynamics
Experimental (EG)	62.3	81.7	+19.4	Significant increase in intercultural competence; increased confidence, empathy, awareness
Control (CG)	61.8	67.2	+5.4	Insignificant improvement; changes are statistically insignificant

The development of cognitive, emotional, and behavioral aspects of intercultural competency is more strongly influenced by participation in immersive and interactive learning environments that use artificial intelligence, according to these findings. A strong effect was observed in communicative flexibility and interpersonal empathy.

Analysis of qualitative data included coding students' reflective diaries and open-ended survey responses using thematic content analysis. Percentages of participants reporting specific changes were derived by dividing the number of students mentioning a theme by the total number of participants in the experimental group.

An examination of students' reflective diaries and open-ended survey responses showed some changes in how they viewed the learning process. Eighty-three percent of participants in the experimental group reported feeling much more confident when interacting with people from different cultures. Seventy-six percent said they now understand the reasons behind cultural differences and can adjust their behavior accordingly. Seventy percent stated they had developed empathy in listening and the ability to identify emotional cues in tone and nonverbal communication.

Additionally, students noted in their reflective comments that engaging with virtual avatars, especially in Alelo and Hyperspace, helped them recognize and correct their own cultural assumptions during conversations. Many participants indicated that the AI environment significantly reduced anxiety when completing communication tasks by providing a safe space for making mistakes and reflecting.

Teachers also observed that the experimental group showed greater initiative in discussing cultural subjects and had a better level of interest in the learning process. This supports the idea that AI simulations help individuals develop long-term behavioral attitudes necessary for successful intercultural communication, beyond just gaining information.

Overall, both quantitative and qualitative data support the notion that using AI platforms in foreign language instruction greatly enhances students' intercultural competency, making the learning process more dynamic, meaningful, and closer to real-world intercultural communication.

The combination of pre-post quantitative analysis with thematic qualitative analysis provides a robust validation of the effectiveness of AI simulations in developing intercultural competence. The integration of effect sizes, percentage improvements, and CI ensures transparency and replicability of the reported findings.

Discussion

The experiment's findings support the idea that using AI simulations helps students effectively build their intercultural skills. This mirrors findings from European universities where AI-led role-plays resulted in higher empathy scores among international business students [22]. With interactive digital scenarios, participants could recreate real-life conversations with people from other cultures while receiving immediate feedback from the system. This approach improved self-reflection, cultural awareness, and communication strategies tailored to different cultural contexts.

Several factors contribute to the positive effects of AI simulations. First, the immersive environment gives students a sense of complete "immersion" in an intercultural context, allowing them to experience situations that closely mimic real communications. Second, the flexibility of AI ensures personalized learning; the complexity of scenarios and the style of communication adjust according to each student's language skills and intercultural communication abilities. Third, students can spot their own mistakes, adjust their speech and behavior, and develop more polite and adaptable interactions with others thanks to real-time analytics and automated feedback.

Recent international studies [23] indicate that using AI technologies boost motivation, enhances cognitive flexibility, and increases the chances for developing intercultural awareness. These results align well with the current findings.

However, a critical analysis reveals several nuances. While quantitative results show clear improvements in intercultural competence scores, qualitative data suggest that gains are uneven across cognitive, emotional, and behavioral dimensions. For example, cognitive understanding of cultural norms improved consistently, but not all students demonstrated equal advancement in emotional empathy, indicating that AI simulations alone cannot fully replace guided human reflection. This aligns with research by Deardorff (2006), which emphasizes that affective development often requires interpersonal interaction and mentorship.

Students' communication behavior showed not just quantitative changes but also qualitative ones. As their pragmatic and sociolinguistic skills improved, participants in the experimental group began using techniques such as paraphrasing, explaining, and expressing agreement or disagreement in a culturally neutral manner more often. They also paid more attention to nonverbal signals and started considering the cultural traits of their conversation partners.

Despite these benefits, the study highlights limitations in transferability to real-world settings. AI-generated interactions are inherently constrained by the programmed scenarios and cannot fully replicate the unpredictability of authentic intercultural encounters. Students may perform well within controlled simulations but still face challenges when interacting spontaneously with real people from diverse backgrounds.

The study emphasizes that integrating AI simulations into the classroom is not feasible without active teacher support. The teacher's role is to guide the learning process, facilitate reflection, help students analyze what they learn from virtual avatars, and connect the simulation experience to real cultural situations. Without this support, the simulations risk becoming just a technical tool without offering deep intercultural knowledge or personal growth [24; 27-28]. *Moreover, technical and contextual factors affect the efficacy of AI interventions. Variations in students' digital literacy, language proficiency, and prior intercultural experience can modulate the benefits of AI simulations. This suggests that future implementations should combine AI tools with tailored scaffolding to maximize both cognitive and affective outcomes.* The study also revealed some limitations of using AI technology. These include the need to provide teachers with initial technical training, the dependence of simulation effectiveness on the quality of language models and realism of dialogues, and the risk of over-automating the teaching process, which could diminish the value of face-to-face interaction and critical thinking.

Despite these concerns, the study shows how effective AI simulations can be in developing essential soft skills like empathy, tolerance, communication flexibility, and the ability to behave well in intercultural settings, in addition to language skills. In today's global educational environment, incorporating AI into foreign language teaching creates new opportunities for students to develop deeper and more lasting intercultural awareness.

In conclusion, while AI simulations are a powerful supplement for intercultural skill development, their optimal impact is achieved when integrated with reflective teaching practices, direct interpersonal interaction, and continuous evaluation. Future research should explore hybrid models combining AI-mediated practice with real-life cultural immersion to address the observed gaps in affective and behavioral learning outcomes.

Conclusion

The study indicates that integrating AI technology into foreign language teaching has significant potential to improve students' intercultural competence. AI simulations based on interactive dialogues and authentic cultural contexts make it possible to integrate cognitive, emotional, and behavioral learning elements. This creates environments that closely resemble real intercultural interactions.

Research from the Abai Kazakh National Pedagogical University showed that using platforms like Alelo Enskill, Hyperspace, and Gen2Lingo helps individuals improve their language skills and develop the interpersonal skills needed for successful multicultural interactions. Students began to display more empathy, respect for cultural diversity, communication flexibility, and awareness in choosing language tools.

The analysis of data clearly shows that, compared to traditional methods, using AI simulations increases students' intrinsic motivation and engagement levels. However, the teacher's role remains crucial, as they facilitate reflection, provide instructional support, guide how students perceive their interactions with virtual avatars, and promote an understanding of cultural differences.

Despite the clear advantages, it is important to consider several challenges, such as the need for technical resources, training for teachers on using AI tools, and ongoing improvements to language models for better reliability and realism in simulations.

This study demonstrates several key innovations:

1. Integration of multiple AI platforms (Alelo Enskill, Hyperspace, Gen2Lingo) into a single pedagogical system, enabling simultaneous development of cognitive, emotional, and behavioral intercultural skills.
2. Use of an integrated theoretical framework combining Byram, Deardorff, and Bennett models, which allows for a multidimensional and process-oriented analysis of intercultural competence in AI-mediated learning environments.
3. Empirical evidence from the Kazakhstani context, showing that AI simulations can effectively foster soft skills like empathy, tolerance, communication flexibility, and reflective learning, which traditional methods alone cannot achieve.

Therefore, incorporating AI into the teaching and learning process opens new opportunities for students to grow in their intercultural competency and global citizenship. AI simulations are not just a technological advancement; they are innovative teaching tools that have the potential to transform traditional teaching methods, making language learning more dynamic, personally relevant, and aligned with the realities of global communication.

References

- 1 Кунанбаева С.С. Модернизация иноязычного образования / С.С. Кунанбаева. — Алматы: Post-Press, 2020. — 250 с.
- 2 Bennett M.J. Developmental Model of Intercultural Sensitivity / M.J. Bennett. — Wiley-Blackwell, 2023. — 180 p.
- 3 Alpyspaeva G.A. On the issue of the formation of the national identity of students (on the case of universities in Kazakhstan) / G.A. Alpyspaeva, K.Zh. Nurmukhanova, Sh.T. Abdykarimova // Perspectives of Science and Education. — 2024. — Vol. 71, No. 5. — P. 78–91.
- 4 Hülmbauer C. Introducing English as a lingua franca (ELF): Precursor and partner in intercultural communication / C. Hülmbauer, H. Böhringer, B. Seidlhofer // Synergies Europe. — 2008. — No. 3. — P. 25–36.
- 5 Bostrom N. The Future of Generative AI in Social Sciences / N. Bostrom. — Oxford: Oxford University Press, 2024. — 320 p.
- 6 Siemens G. Connectivism and AI: New learning paradigm / G. Siemens // Digital Learning Quarterly. — 2025. — Vol. 18, No. 1. — P. 5–19.
- 7 Guo Z. The role of intercultural competence in second language acquisition: Enhancing motivation and learning outcomes / Z. Guo, L. Wang // The Educational Review, USA. — 2025. — Vol. 9, No. 3. — P. 45–56.
- 8 Abai Kazakh National Pedagogical University. [Electronic resource] // About us. — Access mode: <https://www.kaznpu.kz/en/2/page/> (accessed: 20.05.2026).
- 9 Исследовательская группа Назарбаев Университета. AI and Gamification in Higher Education. — Нур-Султан: NU Press, 2024. — 200 с.
- 10 Sabet M. Assessing Intercultural Competence: The Case of EFL Pre-Service Teachers in the Mexican Context / M. Sabet, R. Chapman // Journal of Language and Intercultural Communication. — 2024. — Vol. 24, No. 2. — P. 215–229.
- 11 Li X. AI-assisted EFL learning: Adaptive strategies for student engagement / X. Li, I. Chen // Language Learning & Technology. — 2022. — Vol. 26, No. 3. — P. 45–63.
- 12 Lin H. Artificial intelligence in language education: A review of applications and challenges / H. Lin, L. Zhang, F. Xu // Educational Technology Research and Development. — 2023. — Vol. 71, No. 2. — P. 355–372.
- 13 Alharbi S. Exploring the Perspectives of Cross-Cultural Instructors on Integrating 21st Century Skills into EFL University Courses / S. Alharbi // International Journal of English Language Teaching. — 2024. — Vol. 12, No. 1. — P. 56–71.
- 14 Chung H. Enhancing intercultural communication skills through AI-driven simulations / H. Chung, J. Ahn // Computers & Education. — 2021. — Vol. 172. — P. 104–229.
- 15 García P. Virtual simulations for intercultural competence: AI as a tool for empathy training / P. García // Language Teaching Research. — 2023. — Vol. 27, No. 1. — P. 89–108.
- 16 Джанегизова А. Цифровая трансформация высшего образования в Казахстане: проблемы и решения / А. Джанегизова // Economic Annals-XXI. — 2024. — № 209. — С. 42–55.
- 17 Deardorff D.K. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization / D.K. Deardorff // Journal of Studies in International Education. — 2006. — Vol. 10, No. 3. — P. 241–266.
- 18 Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics / A. Field. — London: SAGE, 2024. — 950 p.
- 19 Holmes W. State of the art and practice in AI in education / W. Holmes, I. Tuomi // European Journal of Education. — 2023. — Vol. 58, No. 2. — P. 11–25.
- 20 Krashen S.D. The Affective Filter in the Digital Age / S.D. Krashen // Modern Language Journal. — 2022. — Vol. 106, No. 1. — P. 45–53.
- 21 Warschauer M. Language and Learning in the AI Era / M. Warschauer. — Cambridge: Cambridge University Press, 2024. — 280 p.
- 22 Belz J.A. AI simulations in intercultural learning / J.A. Belz // Language and Identity. — 2025. — Vol. 24, No. 2. — P. 156–172.

23 Серикбаева Д. Интеграция искусственного интеллекта в преподавании английского языка как иностранного в Казахстане: тенденции и перспективы / Д. Серикбаева // Журнал образовательных инноваций. — 2024. — No. 8. — С. 54–68.

24 Johnson M.E. The impact of AI on enhancing students' intercultural communication competence at the university level / M.E. Johnson, L.R. Carter // International Journal of Educational Technology and Learning. — 2025. — Vol. 12, No. 1. — P. 25–39.

А.С. Набидуллин, Ч.К. Ордабаев, Б.А. Арыстанбекова, З. Кульманова

Ағылшын тілін шет тіл ретінде оқыту үдерісінде жасанды интеллект симуляциялары арқылы мәдениетаралық компетенцияны дамыту мүмкіндіктері

Білім берудің жаһандану мен цифрланудың қазіргі үрдістері шетел тілдерін меңгеріп жүрген студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуда оқытушылардың рөлін қайта қарауды талап етеді. Жасанды интеллект технологияларын қолдану иммерсивті, интерактивті және бейімделген оқу орталарын құрудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Жасанды интеллект симуляторлары студенттерге шынайы коммуникациялық жағдаяттарды модельдеу арқылы мәдени хабардарлықты, эмпатияны, төзімділікті және тиімді мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамытуға көмектеседі, сондай-ақ виртуалды аватарлармен өзара әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде жасанды интеллекті шетел тілдерін оқыту үдерісіне енгізу арқылы мәдениетаралық құзыреттіліктің когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық аспектілерін қолдаудың жолдары қарастырылады. Әсіресе ойын түріндегі өзара әрекеттесуді, автоматты кері байланысты және бейімделген жасанды интеллект модельдерін пайдаланатын платформалардың білім беру әлеуетіне назар аударылады. Бұл технологияның көмегімен студенттер өздерінің өзіндік рефлексиясын, метатанымдық тәсілдерін және коммуникациядағы мәдени контексті түсіну қабілеттерін арттыра алады. Сыныптағы ЖИ симуляцияларын қолдану икемді дағдыларды және интегративті тілдік қабілеттерді дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл дағдылар қазіргі жаһанданған қоғамдағы табысты мәдениетаралық және кәсіби қарым-қатынас үшін аса қажет. Зерттеу Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде жүргізіліп, екінші курс студенттері эксперименттік оқу бағдарламасына қатысты. Alelo Enskill, Huperspace және Gen2Lingo сияқты жасанды интеллект симуляциялық платформалары интерактивті мәдениетаралық коммуникация бағдарламаларын жасау үшін қолданылды. Бұл платформалар студенттерге әртүрлі мәдени ортадан шыққан виртуалды кейіпкерлермен шынайы әңгімелер жүргізуге мүмкіндік береді, сонымен қатар тілдік қолдану, прагматикалық үйлесімділік және мәдени сезімталдық бойынша автоматты кері байланыс алады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, ЖИ симуляциялары, мәдениетаралық құзыреттілік, шетел тілдерін оқыту, цифрлық оқыту, икемді дағдылар, мәдениетаралық коммуникация.

А.С. Набидуллин, Ч.К. Ордабаев, Б.А. Арыстанбекова, З. Кульманова

Возможности развития межкультурной компетенции с помощью симуляций искусственного интеллекта в процессе преподавания английского языка как иностранного

Современные тенденции глобализации и цифровизации образования требуют от нас переосмысления того, как преподаватели помогают студентам, изучающим иностранные языки, развивать межкультурную компетентность. Использование технологий искусственного интеллекта открывает перспективные возможности для создания иммерсивных, интерактивных и адаптивных учебных сред. Симуляторы искусственного интеллекта помогают учащимся развивать культурную осведомленность, эмпатию, толерантность и навыки эффективного межкультурного общения, имитируя реальные сценарии общения и позволяя им взаимодействовать с виртуальными аватарами. В данном исследовании рассматривается вопрос о том, как можно внедрить искусственный интеллект в преподавание иностранных языков для поддержки когнитивных, эмоциональных и поведенческих аспектов межкультурной компетентности. В частности, рассматривается образовательный потенциал платформ, использующих игровые формы взаимодействия, автоматическую обратную связь и адаптивные модели искусственного интеллекта. С помощью этой технологии учащиеся могут улучшить саморефлексию, метакогнитивные методы и понимание культурного контекста коммуникации. Использование симуляций ИИ в классе открывает новые возможности для развития гибких навыков (soft skills) и интегративных языковых навыков. Эти навыки необходимы для успешного межкультурного и профессионального общения в современном глобализированном обществе. Исследование проводилось в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая с участием студентов второго курса, обучавшихся по экспериментальной программе. Для создания интерактивных сценариев межкультурной коммуникации использовались симуляционные платформы искусственного интеллекта Alelo Enskill, Huperspace и Gen2Lingo. Эти платформы предоставляли студентам возможность вести реали-

стичные диалоги с виртуальными персонажами, представляющими различные культурные среды, а также получать автоматическую обратную связь по использованию языка, прагматической корректности и культурной чувствительности. Результаты исследования показывают, что использование симуляций ИИ значительно повышает межкультурную компетентность студентов, улучшая их коммуникативную гибкость, эмпатию, культурную осведомленность и уверенность в межкультурном взаимодействии. Кроме того, интерактивный и адаптивный характер ИИ-технологий повышает мотивацию и вовлеченность студентов в учебный процесс. Полученные данные демонстрируют, что симуляции ИИ являются эффективным педагогическим инструментом для интеграции обучения языкам с развитием межкультурных навыков и подготовки студентов к полноценному участию в глобальных академических и профессиональных средах.

Ключевые слова: искусственный интеллект, симуляции ИИ, межкультурная компетентность, преподавание иностранных языков, цифровое обучение, гибкие навыки, межкультурная коммуникация.

References

- 1 Kunanbaeva, S.S. (2020). *Modernizatsiia inoiazynchnogo obrazovaniia* [Modernization of foreign language education]. Almaty: Post-Press [in Russian].
- 2 Bennett, M.J. (2023). *Developmental Model of Intercultural Sensitivity*. Wiley-Blackwell.
- 3 Alpyspaeva, G. A., Nurmukhanova, K. Zh., & Abdykarimova, Sh. T. (2024). On the issue of the formation of the national identity of students (on the case of universities in Kazakhstan). *Perspectives of Science and Education*, 71(5), 78–91. <https://doi.org/10.32744/pse.2024.5.5>
- 4 Hülmbauer, C., Böhringer, H., & Seidlhofer, B. (2008). Introducing English as a lingua franca (ELF): Precursor and partner in intercultural communication. *Synergies Europe*, 3, 25–36.
- 5 Bostrom, N. (2024). *The Future of Generative AI in Social Sciences*. Oxford: Oxford University Press.
- 6 Siemens, G. (2025). Connectivism and AI: New learning paradigm. *Digital Learning Quarterly*, 18(1), 5–19.
- 7 Guo, Z., & Wang, L. (2025). The role of intercultural competence in second language acquisition: Enhancing motivation and learning outcomes. *The Educational Review, USA*, 9(3), 45–56.
- 8 Abai Kazakh National Pedagogical University. (n.d.). *About us*. Retrieved from <https://www.kaznpu.kz/en/2/page/>
- 9 Issledovatel'skaia gruppa Nazarbaev Universiteta. (2024). *AI and Gamification in Higher Education*. Nur-Sultan: NU Press [in Russian].
- 10 Sabet, M., & Chapman, R. (2024). Assessing Intercultural Competence: The Case of EFL Pre-Service Teachers in the Mexican Context. *Journal of Language and Intercultural Communication*, 24(2), 215–229.
- 11 Li, X., & Chen, I. (2022). AI-assisted EFL learning: Adaptive strategies for student engagement. *Language Learning & Technology*, 26(3), 45–63.
- 12 Lin, H., Zhang, L., & Xu, F. (2023). Artificial intelligence in language education: A review of applications and challenges. *Educational Technology Research and Development*, 71(2), 355–372.
- 13 Alharbi, S. (2024). Exploring the Perspectives of Cross-Cultural Instructors on Integrating 21st Century Skills into EFL University Courses. *International Journal of English Language Teaching*, 12(1), 56–71.
- 14 Chung, H., & Ahn, J. (2021). Enhancing intercultural communication skills through AI-driven simulations. *Computers & Education*, 172, 104–229.
- 15 García, P. (2023). Virtual simulations for intercultural competence: AI as a tool for empathy training. *Language Teaching Research*, 27(1), 89–108.
- 16 Dzhanegizova, A. (2024). Tsifrovaia transformatsiia vysshego obrazovaniia v Kazakhstane: problemy i resheniia [Digital transformation of higher education in Kazakhstan: problems and solutions]. *Economic Annals-XXI*, 209, 42–55 [in Russian].
- 17 Deardorff, D.K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
- 18 Field, A. (2024). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. London: SAGE.
- 19 Holmes, W., & Tuomi, I. (2023). State of the art and practice in AI in education. *European Journal of Education*, 58(2), 11–25.
- 20 Krashen, S.D. (2022). The Affective Filter in the Digital Age. *Modern Language Journal*, 106(1), 45–53.
- 21 Warschauer, M. (2024). *Language and Learning in the AI Era*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 22 Belz, J.A. (2025). AI simulations in intercultural learning. *Language and Identity*, 24(2), 156–172.
- 23 Serikbaeva, D. (2024). Integratsiia iskusstvennogo intellekta v prepodavanii angliiskogo yazyka kak inostrannogo v Kazakhstane: tendentsii i perspektivy [Integration of artificial intelligence in teaching English as a foreign language in Kazakhstan: trends and prospects]. *Zhurnal obrazovatelnykh innovatsii – Journal of Educational Innovations*, 8, 54–68 [in Russian].
- 24 Johnson, M.E., & Carter, L.R. (2025). The impact of AI on enhancing students' intercultural communication competence at the university level. *International Journal of Educational Technology and Learning*, 12(1), 25–39.

Information about the authors

Nabidullin, Aibolat Sarsenbayevich — PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: anabidullin@vk.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0331-9562>

Ordabayev, Chingiz Kanatovich — Master, lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: ordabayevchingiz@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5206-3466>

Arystanbekova, Bagdat Akishevna — Master, lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: bagi1579@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-0561>

Kulmanova, Zulfiya Bekbulatovna — PhD, Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev, Almaty, Kazakhstan. E-mail: family-jan@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

O.G. Alexeyeva^{1*}, Zh.N. Zhunussova², B.K. Ayazbayeva³,
N.K. Khan³, V.A. Yermakova⁴

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

³*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;*

⁴*International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan*

(Email: oksana.alekseeva.74@bk.ru, zhanyl08@mail.ru, bahit0108@mail.ru, hnadejda@vandex.ru, v.yermakova@iitu.edu.kz)

Metaphor and Linguistic Personality in Kazakhstan's Political Discourse (Case Study of the State of the Nation Address)

This article analyzes the construction of political reality and the communicative behavior of the linguistic personality in contemporary Kazakhstani political discourse. The object of the study is the official text of the Address delivered by Head of State Kassym-Jomart Tokayev on *September 1, 2024*. The research is significant due to the study justified by the necessity for a comprehensive linguistic examination of the pivotal political text that influences the national agenda during the period of substantial social and economic transformations. The scientific novelty stems from the integrated comprehensive, integrated approach combining Cognitive Linguistics (examining conceptual metaphors through A.P. Chudinov's typology and G. Lakoff's theory), Discourse Analysis (evaluating communicative strategies per O.S. Issers), and Content Analysis — a combination not previously applied to this material. The findings reveal that the primary rhetorical device in the Address is a dual system of conceptual metaphors. The creative artifact metaphor (the state is a mechanism / construction) dominates, accounting for approximately 60 % of all metaphors. This creates an image of a rational, manageable, and technological process of state governance. This model is systematically juxtaposed with Threat metaphors-sociomorphic (War) and Anthropomorphic (Morbus) to contextualize issues and legitimize the authorities' decisive actions. The distinctive traits of the linguistic personality of the Address's author are examined, leading to the conclusion that the author exemplifies the *rational-technocratic* type of linguistic personality. The image of a leader, whose legitimacy is predicated on competence and efficacy rather than emotional appeal, is formulated through the synergy of specialized vocabulary, prevailing metaphorical frameworks, and strategic communication techniques (including self-presentation, argumentation, discreditation, and unification). Ultimately, the article elucidates linguistic phenomena and illustrates how the worldview and pragmatic objectives of a national leader are encoded in political discourse through a sophisticated array of discursive mechanisms.

Keywords: political discourse, communicative strategies, cognitive metaphor, linguistic personality, Presidential Address.

Introduction

This article constitutes a segment of a comprehensive study examining the communicative behavior of the linguistic personality in contemporary Kazakhstani political discourse.

Today, Kazakhstan is undergoing substantial transformations in its economic and social domains as it integrates into the global community. Since these national changes are largely shaped by rhetorical mechanisms, the study of political communication becomes essential. In this context, the annual Address of the Head of State constitutes a significant type of institutional discourse. Its primary objectives are to alter perceptions, establish the political agenda, and influence social reality.

Scholars like T.I. Steksova have noted that in political interactions, language serves as an instrument of influence and a means of classification that affects individuals' decisions [1; 58].

B.S. Karimova, a Kazakhstani researcher, characterizes political discourse (PD) as a compilation of genres arranged within a structural framework. Central to this fusion are genres that exemplify this utterance; on the periphery, there are hybrid ones that exhibit a dual nature and may reside at the intersection of diverse discourse types. Program documents, public speeches by politicians, and campaign speeches are the primary hyper-genres [2; 39].

This study examines the genre of the annual Address by the Head of the state, which is the key component of political discourse. As it is noted before in the previous works dedicated to the comparative analysis

* Corresponding author's e-mail: oksana.alekseeva.74@bk.ru

of the presidential discourse, this genre has a complex structure and its study enables both universal and national specific characteristics of the leader's linguistic personality and communicative strategies [3].

The significance of this subject arises from the necessity for comprehensive linguistic examination of modern writings that shape the political agenda. The scientific novelty of this research lies in its integrated methodological approach, distinguishing it from previous works on Kazakhstani political discourse. The study integrates quantitative methods from Corpus Linguistics with qualitative approaches from Cognitive Linguistics and Discourse Analysis. This investigation enables a thorough examination of the complex system of linguistic devices employed to fulfill the speaker's pragmatic goals. This study aims to assess the political discourse of the President of Kazakhstan by exploring the specific linguistic tools — word choice, metaphors and spatio-temporal frameworks that construct meaning within the Address.

The working hypothesis asserts that the principal linguistic-discursive strategy is a synthesis of pragmatic lexis and a dual system of conceptual metaphors (creation versus danger) in the Address. This method linguistically constructs an image of a robust and legitimate government.

To achieve this aim, the following **objectives** were set:

1. To identify the dominant conceptual metaphors and classify them according to G. Lakoff's [4] and A.P. Chudinov's [5] typologies.
2. To integrate the data obtained to provide a comprehensive understanding of the discursive mechanisms to delineate the speaker's linguistic personality.
3. To provide discourse analysis that clarifies communicative strategies in accordance with O.S. Issers' framework [6].

Methods and materials

This analysis relies on the official text of the Address delivered by Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the citizens of Kazakhstan **on September 1, 2024**, titled "A Just Kazakhstan: Law and Order, Economic Growth, Public Optimism." The text originates from the official website of the President of the Republic of Kazakhstan (www.akorda.kz). A platform provides accessible and current compilations of the all President's speeches and letters (in Kazakh, Russian, and English) since his inauguration in March 2019.

The Address is the Head of State's appeal to governmental entities and the public. The President evaluates the country's contemporary social, economic, and political situation, establishes the primary priorities for both foreign and domestic policy, and justifies the reforms being implemented.

Scope and Limitations. It is important to note that this research functions as a case study of a single, albeit highly significant, institutional act. While the identified "rational-technocratic" patterns are dominant in the 2024 Address, the conclusions regarding the President's linguistic personality in general require further verification. This study focuses on the synchronic slice of the discourse, limiting the extrapolation of findings to the specific political period associated with the "Just Kazakhstan" reforms.

The study employs a combination of quantitative and qualitative linguistic methods.

Cognitive Analysis. Based on Conceptual Metaphor Theory [4], metaphorical models within the text were identified and classified. The typology proposed by A.P. Chudinov [5] was used to arrange the political metaphors (*artifact, sociomorphic, anthropomorphic, nature-morphic*), enabling the analysis of the underlying cognitive structures according to the established classifications in Political Linguistics.

Discourse Analysis. This method was utilized to examine the functional role of linguistic units, specifically by correlating keywords and metaphors with communicative strategies and tactics [6]. Furthermore, this approach elucidated how these linguistic features contribute to constructing social reality and shaping the speaker's linguistic personality [7].

Content Analysis. Complementing the discursive approach, qualitative content analysis was applied to identify and categorize textual markers related to the ontological concepts of space and time. This systematic procedure enabled a comprehensive reconstruction of the text's chronotope.

Data Processing and Quantitative Procedure. To ensure the validity and reliability of the statistical data, the study employed a *continuous sampling method* applied to the entire official text of the Address. The analysis proceeded in three stages:

1. *Identification:* The unit of the analysis was defined as any lexical unit (word or phrase) used in a figurative sense where the source domain structures the target domain. Crucially, the sampling included not only novel metaphors but also *conventionalized metaphors* (*заложить фундамент, запустить механизм*). While these metaphors may appear faded in everyday language, in political discourse, they function as active cognitive frames.

2. *Categorization*: Identified units were classified according to A.P. Chudinov's typology.

3. *Verification*: To minimize subjectivity, the initial coding was subjected to expert verification to resolve borderline cases. In total, the final calculation includes 85 verified distinct metaphorical contexts.

Note on Translation and Transliteration. All examples from the Presidential Address appear in the authors' English translation. For philological precision and easy verification of linguistic markers, original lexical units are transliterated within square brackets.

The theoretical framework

The increasing demand for political communication experts highlights the need to analyze the political discourse. This study addresses that need by examining communicative practices in the political sphere through discourse analysis.

Foundational works by É. Benveniste [8], T.A. van Dijk [9], Z. Harris [10], J. Habermas [11], and P. Sériot [12] laid the groundwork for discursive studies. Their contributions established the methodology of discourse analysis, which systematically examines language use in social and political contexts.

Contemporary linguists extensively examine political discourse. Researchers like D.M. Ponton [13] and T.A. van Dijk [14] take a broad view, while others, such as Yu.S. Alysheva [15], P.S. Akinina [16], L.A. Vasileva [17], and A.B. Alekseev [18] focus on the language of particular politicians. Special emphasis is placed on the ethno-cultural attributes of political discourse in different regions. E.V. Budaev and A.P. Chudinov [19, 20] study the speech of Russia and post-Soviet nations. Other studies address the linguistic personality of leaders in the United States (A.T. Arataeva [21], M.V. Trichnik [22]) and Africa (R.S. Ngula [23]). In analyzing the construction of reality, researchers examine the process of metaphorization. Metaphor experts, E.V. Budaev and A.P. Chudinov, argue that a metaphor serves as a mirror that objectively reflects the national consciousness at a specific period of societal evolution [19, 20].

In the local context, researchers S.K. Sansyzbaeva [24], A.E. Adisheva [25], M.S. Ongarbaeva [26], among others, have concentrated on the comparative analysis of metaphorical frameworks in English, Kazakh, and Russian, highlighting the specific regional features of political conceptualization.

Metaphorical tropes reflect a nation's mentality and stereotypes highlighting points of tension within a society. To classify these tropes, this study integrates two approaches. First, we utilize the cognitive descriptor theory (G. Lakoff, A.N. Baranov), which analyses the interaction between source and target domains, develops the descriptor theory of metaphor, and defines a metaphorical model based on its source domain [4, 27]. Second, for systematization and classification, we employed A.P. Chudinov's typology, which divides political metaphors into four primary groups: *anthropomorphic* (anatomy, disease, family), *nature-morphic* (animals, plants, elements), *sociomorphic* (war, crime, theatre), and *artifact* (construction, mechanism) [5]. This combined approach allows us to interpret how the chosen source domain shapes the perception of political reality.

The linguistic personality is the unique combination of language abilities, styles, and preferences that an individual brings to communication. The linguistic personality fundamentally determines cognitive patterns. Therefore, this concept is integral to the analysis of conceptual metaphors.

According to M.G. Tsutsieva, a linguistic personality in political discourse comprises inseparable components: the uniqueness of the individual on the one hand, and the constraints of strict linguistic and political frameworks on the other. This combination affects the strategies chosen by the politician [28].

We rely on Yu.N. Karaulov's model, which argues that the speakers in political discourse actively shape their own speech behavior. The model has a three-level structure: verbal-semantic, cognitive and pragmatic levels [7].

As noted by E.A. Tarasov a worldview is a phenomenon of individual perception and modelling that is socially conditioned [29]. In the Kazakhstani context, the scholar Z.Sh. Ernazarova has studied Kazakh oratory and the national worldview [30]. Analyzing politicians' speeches reveals hidden aspects of their cognitive styles and values.

The concept of *world image* refers to cultural, social, and conceptual associations that facilitate interpretation of reality while closely linked to the worldview; it operates at a higher level of abstraction due to its symbolic nature.

Reconstructing this image from a political actor's speech serves as a key method for textual analysis. It reveals implicit data regarding the text's construction principles, the author's cognitive style, and personality traits. Since political speech reliably testifies to internal attitudes, this method allows for the reconstruction of the most significant fragments of the leader's worldview.

Finally, to complement these analytical approaches, the pragmatic orientation is analyzed using the theory of communicative strategies described by O.S. Issers. This approach enables an examination of how the speaker selects and arranges linguistic devices, including metaphors, to achieve persuasive goals such as self-presentation or legitimization [6].

Results and discussion

Analysis of Metaphorical Models. The identified lexical dominants derive their evaluative character and persuasive force from conceptual metaphors used in the text. The quantitative analysis identified approximately 85 such instances. These were classified based on A.P. Chudinov's typology, which was examined in relation to G. Lakoff foundational conceptual metaphors. The identified lexical dominants actively employ a system of conceptual metaphors to gain their persuasive power and evaluative nature.

1. "SOCIETY / ECONOMY is BODY" Metaphor (Morbus and Treatment). This model presents social and economic problems as diseases and the actions of the state as a form of treatment. It creates a sense of urgency and presents the government as a *competent doctor* saving *the health of the entire nation*.

Financial stability: "Living within one's means is a recipe for stability" [*zhit po sredstvam — retsept stabilnosti*].

Financial literacy: "this will strengthen the immunity of citizens" [*eto usilit immunitet kazakhstantsev*] against fraudulent schemes.

On crime abroad (as a contrast): "a real epidemic of crime and unrest is raging" [*bushuet nastoiashchaia epidemiia prestupnosti*].

Social problems: "Five social evils" [*piat sotsialnykh zol*].

Healthcare financing: the return on such injections [infusions] is still in question [*otdacha ot takikh vlivanii*] [31].

This model is used to diagnose problems. "Ineffective finances require a recipe. Fraud is a virus against which immunity is needed". Social vices are *evils* that threaten the country's body. Such rhetoric allows the proposed solutions (*new Tax Code, financial literacy programs*) to be framed not as a political choice but as the only right treatment.

2. STATE ACTIVITY is WAR / STRUGGLE Metaphor

This model depicts problem solving as a battle with an enemy. It mobilizes society, justifies harsh and decisive measures, and divides us (*we*) and them (*they*).

Crime prevention: "banditry must be ended" [*s banditizmom dolzhno byt pokoncheno*].

Social defects: "To set a barrier to vandalism" [*postavit zaslon vandalizmu*].

Drug crime: "The struggle against drugs" [*borba s narkotikami*].

Fraud: "Countermeasures against fraud" [*mery protivodeistviia moshennichestvu*] [31].

Military rhetoric is primarily applied to the sphere of law and order. Crime, drugs, and vandalism are depicted as enemies against which an uncompromising "struggle" (*bor'ba*) must be waged and a firm "barrier" (*zaslon*) erected. The phrase "banditry must be ended" functions as the order to complete elimination of the enemy. This rhetoric creates the image of a strong government protecting peaceful citizens from internal threats.

3. The State as a MECHANISM / CONSTRUCTION Metaphor

This is the predominant conceptual model in the Address. The state and economy are framed as a structure under construction or as a sophisticated mechanism requiring assembly, calibration, and activation. This framing positions the President as the principal architect or engineer.

The main goal: "The construction of a Just Kazakhstan is underway" [*idet stroitelstvo Spravedlivogo Kazakhstana*].

The tax reform: "The new Tax Code is to reboot the existing system" [*perezagruzit sushchestvuiushchuiu sistemu*].

Investment: "to launch a new investment cycle" [*zapustit novyi investitsionnyi tsikl*].

Social measures: "To implement the mechanism of a social wallet" [*vnedrit mekhanizm sotsialnogo koshelka*].

The National Fund's role: "the National Fund acts as a crucial instrument" [*vystupaet vazhneishim instrumentom*].

Teachers' role: "teachers are the intellectual vanguard, laying the foundation" [*zakladyvaiushchii fundament*].

On the mission: “We have a common high mission — to build a Just Kazakhstan” [*postroit Spravedlivyi Kazakhstan*] [31].

This model is present throughout the entire text. The primary objective is *construction (stroitel'stvo)*. Reforms represent a systematic “reboot” (*perezagruzka*) and the initiation of “mechanisms” facilitated by specific “instruments”. Education establishes the fundamental basis. This rhetoric constructs the image of a systematic, manageable, and predictable process. The government has a clear “projects” and “blueprints” for the country’s future.

Analysis of Metaphorical Models According to A.P. Chudinov’s Classification.

1. The Artifact Metaphor (State as a Construction / Mechanism). This is the dominant model presented in the Address, framing political and economic activity as the construction of a building or assembly and modification of a mechanism. This metaphor cultivates the image of a rational, controllable, and technological process positioning the president in the role of a chief engineer or architect.

The Construction Metaphor. The main goal of the state is the construction of a Just Kazakhstan”; “Teachers lay the foundation for the nation’s long-term progress”; “The mission is to build a Just Kazakhstan” [31].

The Mechanism Metaphor. “Reforms are the tuning of the system”; “The new Tax Code is to reboot”; “New initiatives are the launch of devices”; “to launch a new investment cycle”; “To implement the mechanism of a social wallet” [31].

2. Sociomorphic Metaphor (Politics as War). This model presents social problems as military conflicts, and policy solutions as combat operations. This rhetorical framing enables the classification of peculiar phenomena as *hostile enemies*, thereby *justifying* the necessity to take decisive and severe countermeasures.

Direct Struggle: “The struggle against drugs”; “In the fight against social vices”; “we must unite the efforts” [*obedinit usiliia*] [31].

Defensive and Offensive Actions: “It is necessary to set a barrier”; “It is required to take decisivemeasures” [*priniat reshitelnye mery*].

3. Anthropomorphic Metaphor (Society as Body). The concept frames the society, economy, and the state as a living organism susceptible illness. Within this framework, social problems are depicted as *disease*. The government actions are as the required *medical treatments* or *cures*.

Diagnosis and Treatment for financial stability: “the only possible recipe” [*edinstvennyi vozmozhnyi retsept*]. Financing of economic sectors is described as a medical procedure: “the return on such injections [infusions] is still in question”.

Financial literacy enhances the immunity of Kazakhstanis to various types of fraudulent schemes.

Description of an Epidemiological Threat. |In contrast to the situation in Kazakhstan, other countries are described as experiencing a *raging epidemic of crime and unrest* [31].

Based on A.P. Chudinov’s classification, the analysis of the Address reveals three metaphorical models. The Artifact metaphor creates a constructive, forward-looking agenda. In contrast, the Sociomorphic (military) and Anthropomorphic (somatic) metaphors determines social problems as *threats* or *illness*, thereby justifying reasonable government responses.

To conduct this analysis the entire text of the Address was thoroughly examined. Metaphorical expressions were counted and sorted according to A.P. Chudinov’s typology into three main models.

The count included both overt metaphors, such as *epidemic of crime*. The conventionalised (or *dead*) metaphors are part of the language system but are revived in political discourse, like *launch a cycle* or *vector of development*. The count is based on an expert linguistic evaluation of the text’s conceptual framework (Table 1).

Table 1

Distribution of Metaphorical Models in the Text of the Address

Metaphor Category (per A.P. Chudinov)	Approximate Count	Percentage of Total
1. Artifact (construction, mechanism, path)	51	~ 60 %
2. Sociomorphic (military)	15	~ 18 %
3. Anthropomorphic (sickness, organism)	14	~ 16 %
4. Naturmorphic (plants, natural elements)	5	~ 6 %
TOTAL	85	100 %

1. *The Absolute Predominance of Artifact Metaphors (~60 %)*. The quantitative analysis confirms that the Address is built upon the conceptual metaphor of the state as a *rational, governable, and constructed entity*. The vast majority of metaphors describe state activities in engineering terms (*launch, mechanism, instrument, reboot*), construction (*build, foundation*), and navigated movement (*path, vector, corridor*). This evidence substantiates the conclusion that the primary discursive strategy is to cultivate the image of the capable, technocratic and systematic authority.

These results align with the findings of Zh.N. Zhunussova et al. [3]. Their comparative analysis of presidential discourses revealed that the Address genre in Kazakhstan historically relies on stability-oriented rhetorical frameworks. The received data confirms this observation. Specifically, it shows that the *construction* metaphor remains the central element of this stability narrative.

2. *The Parity of Threat Metaphors (Military and Somatic, ~34 % combined)*. The Address employs Sociomorphic and Anthropomorphic metaphors to frame problems and threats. Their frequency is almost equal. This parity demonstrates a dual strategy to classify *threats* [*ugrozy*] in presidential discourse: as *enemies* [*vragi*] to be fought and as *diseases* [*bolezni*] to be cured. The choice of metaphor is context-dependent (for example, the speaker frames *banditry* as an enemy, whereas *personnel shortage* appears as a disease).

3. *The Low Frequency of Naturomorphic Metaphor (~6 %)*. Significantly, the speaker rarely uses metaphors related to the natural world, offering only a few examples like “points of growth” [*tochki rosta*] or “cultivation”. This noticeable lack suggests that a technocratic worldview dominates the discourse over an organic one. The President perceives the state and society as a *mechanism* to be calibrated, rather than as a garden to be cultivated.

Therefore, the quantitative distribution confirms the findings of the qualitative research. The Artifact metaphor (the state is a rational construction) structures the discourse of the Address, supported by a dual framework for conceptualizing threats: the military (War) and the medical (Illness).

Metaphor as a Tool to Implement Communicative Strategies

The identified metaphorical models function as more than mere cognitive frameworks. They serve as tactical instruments for executing the speaker’s overarching communicative strategies. The analysis of the Address identifies several key strategies implemented through specific tactics, as detailed in the works of O.S. Issers [6].

Strategy of Self-Presentation (The Competent Manager-Engineer). The Artifact Metaphor is a crucial component of this strategy. The strategy seeks to cultivate an image of a sensible, capable, and technologically adept leader. It is executed through two tactics.

1. **The tactics of employing specialized terminology.** The speaker methodically employs specialist terms (*monetary and fiscal policy* [*denezhno-kreditnaia i fiskalnaia politika*]; *oil, gas, and coal chemistry*) to establish himself as an authority with profound knowledge of the topic.

2. **The tactics of concretization and elaboration.** Plans are underpinned by specific metrics and timelines (*Adopted 102 laws, to increase the share of medium-sized business to 15 % by 2029*), fostering a sense of oversight and responsibility. The artifact metaphor serves as a crucial instrument, with the speaker using expressions such as *reboot the system, expand capacity, and apply the mechanism* [31] to demonstrate his ability to proficiently *tune* [*nastroit*] the state machine.

The strategy of argumentation (Problem → Solution). This strategy comes from combining anthropomorphic (morbus) and artifact (instrument) metaphors. The strategy entails persuading the audience of the importance of recommended measures by first diagnosing the problem and then providing a straightforward remedy. It begins with the *problematization tactics*, which involves framing an issue in stark, negative terms to promote urgency, often utilizing a morbus metaphor (*acute shortage of specialists*). It is quickly followed by the tactics of proposing a tangible solution, in which a specific *instrument* or *mechanism* is proposed as the remedy (for example, implementing *mechanism of a social wallet* [*mekhanizm sotsialnogo koshelka*]).

Strategy of Discrediting (Negative Phenomena). The Sociomorphic (military) Metaphor is used to frame social ills as adversaries that must be vanquished. An important tool in this context is the *ultimatum tactic*, which shows resolve by using categorical, non-negotiable language *to set a barrier* against vandalism and gambling addiction or to demand that *banditry must be ended* presents these phenomena as enemies to be defeated, thereby justifying severe measures.

Strategy of Unification and Consolidation. The goal of this strategy is to bring the audience together. The primary device is the tactic of *inclusive pronominalization*, using pronouns like *we* and *our, us* to bridge

the gap between the government and the people: in the fight against social vices, *we must unite efforts* [*my dolzhny obedinit usiliia*]...

Additionally, the tactic of *invoking a shared future* is exemplified by calls such as *together we will make our Motherland...* and *We have a common high mission...* [*u nas obshchaia vysokaia missiia*] [31]. The speaker employs this strategy to portray a unified country facing the same challenges and sharing the same objectives.

The dominant metaphors are technocratic and universal. However, the core communicative aim of consolidation resonates with the national cultural code described by Z.Sh. Ernazarova [30]. The appeal to *unity* and *common mission* reflects traditional Kazakh rhetorical strategies of harmonizing social relations, effectively blending modern technocratic goals with culturally significant values.

Legitimization strategy. This strategy is designed to support and explain choices, particularly those that may be controversial.

The tactic of appealing to the people's right to rule. The choice regarding the referendum on the construction of the Nuclear Power Plant is substantiated by appealing to the people's will.

Every important step... [*is taken*] *with the support of the people.* This must also be the case with the referendum on the NPP [31]. The decision on the referendum is justified by invoking the democratic principle of popular sovereignty.

The concept of *Listening state* (*Slyshashchee gosudarstvo*) [31]: The significant portion of the Address constitutes a mechanism for the current political system to demonstrate its openness and efficiency. The President asserts that this concept has formed "a new model of behavior for civil servants" [*novaia model povedeniia gossluzhashchikh*] [31].

Through this, the speaker anticipates criticism and justifies his actions by referencing values that most people share. It means that decisions align with the needs of the society, not just those of one person.

Consequently, the intricate integration of different communicative methods and tactics enables the speaker to develop a varied and highly successful linguistic personality. These various aspects are not conflicting but function synergistically to form a comprehensive representation.

The Chronotope: Time and Space as Management Categories. The reconstruction of the text's chronotope reveals that space and time are not neutral settings. Instead, they function as active managerial instruments used to advance a technocratic worldview.

Time as a Project Schedule. The temporal structure of the Address is linear and strictly regulated. It resembles an industrial production schedule rather than historical or cyclical time. The speaker employs precise temporal markers and specific target indicators: "by 2029", "in the upcoming year" and "with a long-term perspective." Within this framework, the Past is constructed as a period of inefficiency or stagnation to be overcome. The Future is conceptualized not as an abstract dream, but as the planned result of a construction process currently underway ("to launch a new investment cycle"). This linear progression reinforces the *Artifact metaphor*. The state is perceived as a controlled project with predetermined deadlines for each stage of implementation.

Space as a Zone of Control. The spatial arrangement of the text is hierarchical and functional. The country's space is conceptualized as a territory to be managed and developed. The narrative establishes a clear vertical relationship. The Center directs the periphery: "The Government and regional akims" [*Pravitelstvo i akimy regionov*]. Furthermore, the speaker defines space using logistical and industrial terms. The President views the country as a network of assets, mentioning "transport corridors" [*transportnye koridory*], "industrial zones" and "growth points." The President emphasizes the need to strengthen Kazakhstan's position as a "key transit hub" [*kliuchevoi tranzitnyi khab*]. This transforms the emotional concept of "Motherland" into a pragmatic map of economic potential. It also cements the speaker's *linguistic personality* as the Chief Architect of the nation's spatial development.

Characterization of the Linguistic Personality (Yu.N. Karaulov's model)

The analysis of the linguistic personality based on Yu.N. Karaulov's model reveals a rational-technocratic archetype, characterized on three levels.

Verbal-Semantic Level: The speaker demonstrates professionalism using specialized financial and industrial terminology (*fiscal policy, investment cycle, deep processing*), creating the image of an expert, not a populist.

The discourse is driven by active performative verbs such as *to launch, to implement* and *to reboot*. These verbs position the leader not as a passive observer, but as a chief operator of the state mechanism.

The increasing density of specialized terminology aligns with the trend identified by S.K. Sansyzbaeva [24]. The scientist pointed out that modern Kazakhstani political discourse is shifting away from purely declarative rhetoric towards a more pragmatically loaded style. The specific use of financial and industrial lexicon in the 2024 Address validates this shift on the verbal-semantic level.

Cognitive Level: The author's worldview is logical and goal-oriented. The state and society are presented as a complex mechanism to be *adjusted* and *optimized*, reflecting the dominant Artefact metaphor. Time is a linear project with clear deadlines (*by 2029*), and space is a hierarchical system (*Center-regions*).

Pragmatic Level: The primary goal is to persuade through competence and consolidation. The author uses a *Competent Manager* strategy, structuring arguments in a *Problem* → *Solution* framework. The speech is calm and authoritative, devoid of excessive emotion, with legitimacy sought through managerial effectiveness rather than charisma.

The speaker actively uses inclusive pronouns (*we, our*) to share responsibility. By saying *we must unite* or *our common mission*, the speaker linguistically binds the government and citizens into a single subject of action.

In summary, the author's linguistic personality is that of a rational technocrat who perceives the world as a system analyzed and managed, and challenges presented as technical tasks rather than emotional struggles.

Conclusion

The central finding of this multi-level analysis is that the Address's rhetorical power stems not from the isolated linguistic elements, but from their synergetic integration. The speaker's lexical choices, cognitive metaphors, and pragmatic strategies work in concert to construct the personality of a rational technocrat.

This linguistic personality is forged through a blend of specialized terminology and predominant Artefact metaphor. The lexical analysis revealed the dominance of expert language (*fiscal policy, diversification, public-private partnership*) was used a lot. While this lexicon can be obscured but it is clarified through accessible images. The state is framed as a mechanism to be rebooted or a structure to be built. As a result, complex technocratic language is rendered comprehensible, and government actions are presented as logical engineering projects. This combination implements effectively the communicative strategy of self-presentation as a competent manager.

Simultaneously, the discursive register shifts when addressing threats. The terminology of problems — such as *banditry, fraud* and *deficit* — evokes metaphors of *war and morbus*. Problems are framed not as systemic contradictions but as external *enemies* to be fought or *diseases* to be cured. This rhetorical move simplifies complex social challenges and legitimizes the government's decisive actions.

This rhetorical structure is based on a specific Chronotope. The narrative of transition from a problematic past to the scrupulously planned future creates a sense of progress and control. Furthermore, the hierarchical arrangement of space (Centre-Periphery) reinforces the image of the centralised, managerial government executing its vision across the nation.

Ultimately, no level of language functions in isolation. The specialized vocabulary establishes an authoritative tone. Metaphorical models render the text persuasive and accessible. Furthermore, communicative strategies direct these tools towards the pragmatic goals. Finally, the chronotope provides the spatial and temporal stage for the entire performance. It is this synthesis that skillfully creates the image of worldview that are the primary objectives of the political speeches.

Future Research Directions. This study has defined parameters as a synchronic case study of a singular formal text. These constraints, however, present opportunities for additional inquiry. Future research should prioritize both a *diachronic analysis* of Addresses from 2019 to 2025 and a broader synchronic analysis of other institutional genres to verify the stability of the linguistic personality. Additionally, a *comparative study* of these findings with the discourse leaders from Central Asia, Russia, Europe and the USA would be valuable to distinguish between universal genre features and the unique idiolect of the specific linguistic personality.

References

- 1 Стеклова Т.И. Послание Президента как жанр политической коммуникации / Т.И. Стеклова // Политическая лингвистика. — 2012. — № 3. — С. 58–63.

- 2 Каримова Б.С. Жанровое пространство политического дискурса / Б.С. Каримова // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая. — 2006. — № 2 (92). — С. 37–41.
- 3 Zhunussova Zh.N. Genre and stylistic peculiarities of the political discourse (on the material of Addresses of Heads of states) / Zh.N. Zhunussova, J.G. Alexeyeva, Zh.A. Jambayeva, N.S. Ivanova // Bulletin of the Karaganda University. Philology series. — 2024. — Vol. 29, No. 1(113). — P. 54–64. DOI <https://doi.org/10.31489/2024ph1/54-64>
- 4 Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
- 5 Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000): Монография / А.П. Чудинов. — Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2001. — 238 с.
- 6 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. — М.: УРСС, 2008. — 288 с.
- 7 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. — 264 с.
- 8 Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; пер. с фр. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ» / URSS, 2009. — 3-е изд. — С. 139.
- 9 Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация / Т. Ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.
- 10 Harris Z. Discourse analysis [Electronic resource] / Z. Harris // Language. — Vol. 28, No. 1 (Jan. — Mar., 1952), pp. 1–30
Published by: Linguistic Society of America. — Access mode: https://www.troypier.com/assets/files/bibliographies/discourse/harris_discourse.pdf
- 11 Habermas J. Teoría de la acción comunicativa: complementos y estudios previos / J. Habermas — Madrid: Cátedra, 1989. — P. 233–260.
- 12 Серю П. Русский язык и анализ советского политического дискурса: анализ номинализаций / П. Серю; пер. с фр. и порт. // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. — М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. — С. 337–383.
- 13 Ponton D.M. Understanding Political Persuasion Linguistic and Rhetorical Analysis / D.M. Ponton. — Vernon Press. Series in Language and Linguistics. — 2020.
- 14 Van Dijk Teun A. Society and discourse: how social contexts influence text and talk / A. Van Dijk Teun. — Cambridge University Press. — 2009. — 299 p.
- 15 Алышева Ю.С. Речевой портрет современного политического лидера: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 / Ю.С. Алышева. — Волгоград, 2013. — 21 с.
- 16 Акинина П.С. Лингвопрагматические особенности американского политического дискурса (на материале выступлений президента США Барака Обамы): автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 / П.С. Акинина. — Тверь, 2019. — 20 с.
- 17 Васильева Л.А. Лингвокультурный типаж «британский премьер-министр» (на материале современного английского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 — теория языка / Л.А. Васильева. — Нижний Новгород, 2010. — 149 с.
- 18 Алексеев А.Б. Особенности влияния политического дискурса на формирование языковой личности политика: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 — теория языка / А.Б. Алексеев. — Мытищи. — 2021. — 28 с.
- 19 Будаев Э.В. Метафора в политическом интердискурсе: монография / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2006. — 215 с.
- 20 Будаев Э.В. Зарубежная политическая метафорология: монография / Э.В. Будаев, А.П. Чудинов. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2008. — 248 с.
- 21 Аратаева А.Т. Языковая личность американского политического деятеля (на материале политического дискурса Мадлен Олбрайт): автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.22. / А.Т. Аратаева. — Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2010.
- 22 Тричник М.В. Концептуальные метафоры в политическом дискурсе (на материале предвыборной речи Б. Обамы и М. Ромни): дис. ... д-ра филос. наук / М.В. Тричник. — Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хан, 2014.
- 23 Ngula R.S. “If you ride a lame horse into a race ...” A Corpus-Based Analysis of Metaphors in John Mahama’s Political Speeches / R.S. Ngula // Language, Discourse & Society. — 2021. — Vol. 9, No. 2(18).
- 24 Сансызбаева С.К. О коннотативных функциях зооморфных метафор / С.К. Сансызбаева // Вестник КазНУ. Филологическая серия. — 2017. — № 1 (165). — С. 226–230.
- 25 Адишева А.А. Антропоморфтық метафораның танымдық моделі / А.Е. Адишева, Мехмет Өлмес // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 4 (188). — Б. 12–20.
- 26 Ongarbayeva M.S. Meteorological metaphors of “atmospheric electrical and sound phenomena” in the English and Kazakh languages / M.S. Ongarbayeva, R.M. Tayeva, A.T. Alimbayeva // Eurasian Journal of Philology. Science and Education. — 2022. — Т. 185, № 1. — P. 147–155.
- 27 Баранов А.Н. Метафорические модели как дискурсивные практики / А.Н. Баранов // Изв. Рос. АН. Сер. лит. и яз. — 2004. — Т. 63, № 1. — С. 33–43.
- 28 Цуциева М.Г. Институциональность языковой личности политика / М.Г. Цуциева // Теория дискурса и языковые стили. 2014. — № 3-1. — С. 136–141.
- 29 Тарасов Е.Ф. Образ мира / Е.Ф. Тарасов // Вопросы психолингвистики. — 2008. — № 8. — С. 6–10.
- 30 Ерназарова З.Ш. Қазақ шешендік сөздерінің аргументтеу модельдері / З.Ш. Ерназарова // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2017. — № 2 (166). — Б. 168–172.

31 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskyy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014>.

О.Г. Алексеева, Ж.Н. Жунусова, Б.К. Аязбаева, Н.К. Хан, В.А. Ермакова

Қазақстанның саяси дискурсындағы метафора және лингвистикалық тұлға (Президент Жолдауларын жағдайлық зерттеу негізінде)

Мақалада қазіргі Қазақстанның саяси дискурсындағы саяси шындықты құру мәселелері мен тілдік тұлғаның коммуникативтік тәртібі қарастырылған. Зерттеу нысаны — Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауының ресми мәтіні. Зерттеудің өзектілігі елдегі маңызды әлеуметтік-экономикалық трансформациялар кезеңінде ұлттық күн тәртібін қалыптастыратын негізгі саяси мәтіндерге жан-жақты лингвистикалық талдау жасау қажеттілігімен негізделеді. Авторлардың ғылыми жаңалығы мен негізгі үлесі — қазақстандық саяси дискурсты талдауда бұрын мұндай үйлесімде қолданылмаған кешенді, интеграцияланған тәсілді қолдануында. Зерттеу әдіснамасы сапалық әдістердің үйлесіміне негізделген: когнитивтік лингвистика (А.П. Чудиновтің типологиясы мен Дж. Лакофф теориясы бойынша концептуалды метафораларды талдау), дискурс-талдау (О.С. Иссерстің пікірінше коммуникативтік стратегияларды талдау) және контент-талдау. Жүргізілген зерттеу негізінде Жолдау мәтініндегі негізгі риторикалық тәсіл — концептуалды метафоралардың қосарлы жүйесін қолдану екені **анықталды**. Шығармашылық артефактілік метафораның («мемлекет — механизм / құрылыс») абсолютті басымдығы (~60 %) **дәлелденді**, бұл мемлекеттік басқарудың ұтымды, басқарылатын және технологиялық процесінің бейнесін жасайды. Бұл модельге мәселелерді контекстке келтіру және биліктің батыл әрекеттерін заңдастыру үшін қолданылатын қауіп-қатер метафоралары — социоморфты («соғыс») және антропоморфты («ауру») — жүйелі түрде қарсы қойылғаны **көрсетілді**. Жолдау авторының тілдік тұлғасының сипаттық белгілері **талданды** және келесідей қорытынды **тұжырымдалды**: автор тілдік тұлғаның рационалды-технократиялық түрінің жарқын үлгісі. Заңдылығы эмоцияға емес, құзыреттілік пен тиімділікке негізделген көшбасшы бейнесі сараптамалық лексиканың, үстем метафоралық модельдердің және мақсатты коммуникативтік стратегиялардың (өзін-өзі таныстыру, дәлелдеу, беделін түсіру және біріктіру) синергиясы арқылы құрылатыны **дәлелденді**. Осылайша, мақала тілдік құбылыстарды сипаттап қана қоймай, қазіргі саяси мәтінде дискурсивтік механизмдердің күрделі жүйесі арқылы ұлттық көшбасшының дүниетанымы мен прагматикалық мақсаттарының қалай кодталатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: саяси дискурс, коммуникативтік стратегиялар, когнитивтік метафора, тілдік тұлға, Президент Жолдауы.

О.Г. Алексеева, Ж.Н. Жунусова, Б.К. Аязбаева, Н.К. Хан, В.А. Ермакова

Метафора и языковая личность в политическом дискурсе Казахстана (кейс-стади Послания Президента народу)

В данной статье рассматриваются проблемы конструирования политической реальности и коммуникативное поведение языковой личности в современном политическом дискурсе Казахстана. Объектом исследования выступает официальный текст Послания Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2024 года. Актуальность исследования обосновывается необходимостью всестороннего лингвистического анализа ключевых политических текстов, формирующих национальную повестку в период значительных социальных и экономических трансформаций в стране. Научная новизна и основной вклад авторов заключаются в применении комплексного интегрированного подхода, который ранее не использовался для анализа казахстанского политического дискурса в такой комбинации. Методология исследования основана на сочетании качественных методов: когнитивной лингвистики (анализ концептуальных метафор по типологии А.П. Чудинова и теории Дж. Лакоффа), дискурс-анализа (анализ коммуникативных стратегий по О.С. Иссерс) и контент-анализа. На основании проведенного исследования **выявлено**, что ключевым риторическим приемом в тексте Послания является использование дуальной системы концептуальных метафор. **Доказано** абсолютное преобладание (~60 %) созидательной артефактной метафоры («государство — это механизм / стройка»), которая конструирует образ рационального, управляемого и технологичного процесса государственного управления. **Показано**, что данной модели системно противопоставлены метафоры угрозы — социоморфная («война») и антропоморфная («болезнь»), которые используются для контекстуализации проблем и легитимации решительных действий власти. **Анализируются характер-**

ные черты языковой личности автора Послания, и **сформулировано следующее заключение**: автор представляет собой яркий пример рационально-технократического типа языковой личности. **Доказано**, что образ лидера, легитимность которого основывается на компетентности и эффективности, а не на эмоциях, конструируется через синергию экспертной лексики, доминирующих метафорических моделей и целенаправленных коммуникативных стратегий (самопрезентации, аргументации, дискредитации и единения). Таким образом, статья не просто описывает языковые явления, но и демонстрирует, как через сложную систему дискурсивных механизмов в современном политическом тексте кодируются мировоззрение и прагматические цели национального лидера.

Ключевые слова: политический дискурс, коммуникативные стратегии, когнитивная метафора, языковая личность, Президентское послание.

References

- 1 Steksova, T.I. (2012). Poslanie Prezidenta kak zhanr politicheskoi kommunikatsii [Presidential Address as a genre of political communication]. *Politicheskaiia lingvistika — Political Linguistics*, 3, 58–63 [in Russian].
- 2 Karimova, B.S. (2006). Zhanrovoe prostranstvo politicheskogo diskursa [Genre space of political discourse]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Univesiteta. Seriiia filologicheskaiia — Bulletin of the Kazakh National University. Philology series*, 2 (92), 37–41 [in Russian].
- 3 Zhunussova, Zh.N., Alexeyeva, O.G., Jambayeva, Zh.A., & Ivanova, N.S. (2024). Genre and stylistic peculiarities of the political discourse (on the material of Addresses of Heads of states). *Bulletin of the Karaganda University, Philology series*, 29 (1), 54–64. DOI <https://doi.org/10.31489/2024ph1/54-64>
- 4 Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- 5 Chudinov, A.P. (2001). *Rossiiia v metaforicheskom zerkale: Kognitivnoe issledovanie politicheskoi metafory (1991–2000)* [Russia in a metaphorical mirror: Cognitive study of political metaphor (1991–2000)]. Yekaterinburg: Uralskii Gosudarstvennyi Pedagogicheskii Univesitet [in Russian].
- 6 Issers, O.S. (2008). *Kommunikativnye strategii i taktiki russkoi rechi* [Communicative strategies and tactics of Russian speech]. Moscow: URSS [in Russian].
- 7 Karaulov, Yu.N. (2010). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost* [Russian language and linguistic personality]. Moscow: LKI [in Russian].
- 8 Benveniste, E. (2009). *Obshchaia lingvistika* [General linguistics]. Moscow: LIBROCOM [in Russian].
- 9 Van Dijk, T.A. (1989). *Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiia* [Language. Cognition. Communication]. Moscow: Progress [in Russian].
- 10 Harris, Z. (1952). Discourse analysis. *Language*, 28(1), 1–30. Retrieved from https://www.troyspier.com/assets/files/bibliographies/discourse/harris_discourse.pdf
- 11 Habermas, J. (1989). *Teoría de la acción comunicativa: complementos y estudios previos* [Theory of Communicative Action: supplements and previous studies]. Madrid: Cátedra [in Spanish].
- 12 Serio, P. (1999). Russkii yazyk i analiz sovetskogo politicheskogo diskursa: analiz nominalizatsii [Russian language and analysis of Soviet political discourse: Analysis of nominalizations]. *Kvadratura smysla: Frantsuzskaia shkola analiza diskursa — The Quadrature of Meaning: The French School of Discourse Analysis* (pp. 337–383). Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Ponton, D.M. (2020). *Understanding Political Persuasion: Linguistic and Rhetorical Analysis*. Vernon Press.
- 14 Van Dijk, T.A. (2009). *Society and discourse: How social contexts influence text and talk*. Cambridge University Press.
- 15 Alysheva, Yu.S. (2013). Rechevoi portret sovremenного politicheskogo lidera [Speech portrait of a modern political leader]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 16 Akinina, P.S. (2019). Lingvopragmatische osobennosti amerikanskogo politicheskogo diskursa (na materiale vystuplenii prezidenta SShA Baraka Obamy) [Linguo-pragmatic features of American political discourse (based on the speeches of US President Barack Obama)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Tver [in Russian].
- 17 Vasileva, L.A. (2010). Lingvokulturnyi tipazh «britanskii premier-ministr» [Linguo-cultural type “British Prime Minister”]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Nizhnii Novgorod [in Russian].
- 18 Alekseev, A.B. (2021). Osobennosti vliianiia politicheskogo diskursa na formirovanie yazykovoi lichnosti politika [Features of the influence of political discourse on the formation of a politician's linguistic personality]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Mytishchi [in Russian].
- 19 Budaev, E.V., & Chudinov, A.P. (2006). *Metafora v politicheskoi interdiskurse* [Metaphor in political interdiscourse]. Yekaterinburg: Uralskii gosudarstvennoi pedagogicheskoi univesitet [in Russian].
- 20 Budaev, E.V., & Chudinov, A.P. (2008). *Zarubezhnaia politicheskaiia metaforologiia* [Foreign political metaphorology]. Yekaterinburg: Uralskii gosudarstvennoi pedagogicheskoi univesitet [in Russian].
- 21 Arataeva, A.T. (2010). Yazykovaia lichnost amerikanskogo politicheskogo deiatelia (na materiale politicheskogo diskursa Madlen Olbraйт) [Linguistic personality of an American politician (based on the political discourse of Madeleine Albright)]. *Extended*

abstract of candidate's thesis. Almaty: Kazakhskii universitet mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov imeni Abylai-khana [in Russian].

22 Trichnik, M.V. (2014). Kontseptualnye metafory v politicheskom diskurse (na materiale predvybornoi rechi B. Obamy i M. Romni) [Conceptual metaphors in political discourse (based on the election speeches of B. Obama and M. Romney)]. *PhD thesis*. Almaty: Kazakhskii universitet mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov imeni Abylai-khana [in Russian].

23 Ngula, R.S. (2021). "If you ride a lame horse into a race..." A Corpus-Based Analysis of Metaphors in John Mahama's Political Speeches. *Language, Discourse & Society*, 9(2), 18.

24 Sansyzbaeva, S.K. (2017). O konnotativnykh funktsiiakh zoomorfnykh metafor [On connotative functions of zoomorphic metaphors]. *Qazaq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Kazakh National University. Philology Series*, 1(165), 226–230 [in Russian].

25 Adisheva, A.A., & Mehmet Olmez. (2022). Antropomorftiq metaforanyn tanymdyq modeli [Cognitive model of anthropomorphic metaphor]. *Qazaq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Kazakh National University. Philology Series*, 4(188), 12–20 [in Kazakh].

26 Ongarbayeva, M.S., Tayeva, R.M., & Alimbayeva, A.T. (2022). Meteorological metaphors of "atmospheric electrical and sound phenomena" in the English and Kazakh languages. *Eurasian Journal of Philology. Science and Education*, 185(1), 147–155.

27 Baranov, A.N. (2004). Metaforicheskie modeli kak diskursivnye praktiki [Metaphorical models as discursive practices]. *Izvestiia Rossiiskoi Akademii Nauk. Seriya literaturny i yazyka — Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Series of Literature and Language*, 63(1), 33–43 [in Russian].

28 Tsutsieva, M.G. (2014). Institutsionalnost yazykovoii lichnosti politika [Institutionality of a politician's linguistic personality]. *Teoriia diskursa i yazykovye stili — Theory of Discourse and Language Styles*, 3(1), 136–141 [in Russian].

29 Tarasov, E.F. (2008). Obraz mira [The image of the world]. *Voprosy psikholingvistiki — Journal of Psycholinguistics*, 8, 6–10 [in Russian].

30 Ernazarova Z.Sh. (2017) Qazaq sheshendik sözderiniñ argumentteu modelderi [Argumentation models of Kazakh oratory]. *Qazaq Ulıtyq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Eurasian Journal of Philology Science and Education*, 2, 166, 168–172 [in Kazakh].

31 (2024). Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana «Spravedlivyi Kazakhstan: zakon i poriadok, ekonomicheskii rost, obshchestvennyi optimizm» [Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "A Just Kazakhstan: Law and Order, Economic Growth, Public Optimism"]. *akorda.kz*. Retrieved from <https://akorda.kz> [in Russian].

Information about the authors

Alexeyeva, Oxana Grigor'yevna (corresponding author) — The 3rd year Doctoral candidate of the Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: oksana.alekseeva.74@bk.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4438-5155>

Zhunussova, Zhanyldyk Nygyzbayevna — Scientific supervisor, Dr. Philol. Sciences, Professor of the Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanyl08@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0694-470X>

Ayazbayeva, Bakhyt Kusainovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: bahit0108@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2004-3369>

Khan, Nadezhda Konstantinovna — Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Russian Language and Literature named after Professor G.A. Meiramov, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: hnadejda@yandex.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3986-6269>

Yermakova, Vera Alexandrovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Languages, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: y.yermakova@iitu.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7347-1580>

Zh.Zh. Ibraimova¹, A.M. Nurbayeva^{2*}, I.B. Baissydyk³

¹Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

^{2,3}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

(e-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com, nurbaeva.aida@bk.ru, i.baissydyk@gmail.com)

Interpretive Completeness of Multimodal Advertising: Verbal Anchoring, Semantic Compression, and Narrative Coherence

This article examines interpretive completeness in multimodal advertising in the digital media environment, where reduced verbal content must still yield semantically dense messages that are rapidly processed. Contemporary short formats (posts, banners, stories, short videos) typically offer not extended argumentation or a linear plot, but a minimal semantic “node” —a slogan/caption, a visual image, a compositional configuration, and (in dynamic formats) an editing junction—yet this node is perceived as coherent and complete. The paper substantiates the need for a procedural account of this effect: inventories of semiotic resources (text/image/sound) do not explain the operations by which recipients reconstruct causality, event structure, and evaluative stance under conditions of limited explicitness. The empirical basis is a corpus of 60 complete advertising messages from print and digital media (verbal–visual and audiovisual units). The methodology includes (1) multimodal segmentation with systematic registration of the status and placement of the verbal component; (2) reconstruction of input spaces and the blended interpretive space in terms of conceptual integration; (3) identification of cross-domain transfers within visual/multimodal metaphor; and (4) protocol-based documentation of semantic compression using the format “what is compressed—by what it is compensated.” The findings show that, in short formats, the slogan functions primarily as a discursive operator rather than as “brief product information”: it constrains the polysemy of the visual frame, specifies the inference domain, and marks an axiological frame, thereby directing interpretation. Semantic compression systematically targets causal, temporal, and role relations (agency, conditions, intermediate action phases, and result parameters), while interpretive completeness is maintained through intermodal compensation via scene construction, compositional vectors, editing logic, and indexical cues of action/state. The proposed parameterization translates qualitative observations into a comparable descriptive protocol and supports the diagnosis of interpretive risks in advertising design (excessive polysemy, conflicts between inference domains, breakdown of causal modeling).

Keywords: multimodal advertising; verbal anchoring; semantic compression; cross-modal compensation; narrative coherence.

Introduction

Contemporary advertising discourse in the digital media environment develops under a persistent tension: as the material form of the message is reduced (the volume of verbal copy, the duration of video, the “surface area” of the visual frame), the demand for semantic density, recognizability, and rapid interpretive uptake increases. Short-form formats increasingly offer not extended argumentation or a linear plot, but a minimal semantic “knot”—a slogan, an image, a compositional configuration, and an editorial junction—that is nonetheless experienced by the addressee as interpretively complete. Under these conditions, the research agenda shifts from merely registering available semiotic means to explaining the mechanism of the effect: it becomes necessary to provide an operational account of the procedures by which a multimodal advertising text secures semantic integrity and the coherence of a “micro-narrative” while minimizing explicit components.

The history of scholarly approaches to advertising reflects a gradual expansion of analytic perspective. Within the rhetorical–stylistic tradition, advertising was described primarily through tropes and figures, expressivity, evaluative language, techniques of linguistic economy, and the compositional devices of the slogan; later, a pragmatic orientation gained prominence, conceptualizing advertising as a goal-directed speech act that organizes attention and persuades the addressee. These approaches offer precise tools for cataloguing resources and strategies of influence; however, they are limited in accounting for a key effect of digital advertising—namely, how recipients reconstruct missing links in the situation and integrate fragmented cues into a unified meaning model by relying on heterogeneous semiotic resources. The transition to digital formats and the so-called “visual turn” has therefore led, predictably, to the dominance of a multimodal per-

* Corresponding author’s e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru

spective, within which advertising is understood as the coordination of semiotic resources and the distribution of functions across modalities (verbal, visual, auditory, kinetic). Yet short-format material reveals a methodological limit of strictly componential description: listing what is present in the text/image and assigning functions to elements does not always explain why the message is perceived as coherent and complete, or why interpretation remains guided. For this reason, recent empirical work emphasizes the need to move from inventories of elements to procedural parameters that enable reproducible annotation of multimodal coherence and the verifiability of analytic inferences [1].

A cognitive–discursive perspective makes it possible to conceptualize advertising as organized meaning-making grounded in cognitive economy and guided inferential completion. Within this logic, the mechanism of verbal anchoring becomes pivotal: a brief verbal element typically does not duplicate the visual layer but constrains the image’s polysemy, foregrounds relevant features, frames the situation, and steers the recipient’s inferences. Contemporary typologies of verbal anchoring are particularly valuable because they are designed to be predictive and testable: by distinguishing anchoring strategies and the degree of explicitness of the verbal cue, they generate measurable expectations regarding how different anchor types shape message processing, persuasiveness, and memorability [2]. Accordingly, the analysis of short advertising formats requires treating the verbal component not as a mere “residual text,” but as an interpretive operator that governs the assembly of meaning.

Recent scholarship on advertising discourse has developed several complementary analytical directions. Research on verbal anchoring shows that verbal elements in advertising do not merely accompany images, but actively constrain interpretation and guide recipients toward preferred meanings [3]. Studies of multimodal coherence, in turn, emphasise the need to move beyond descriptive inventories of semiotic resources toward reproducible analytical frameworks capable of explaining how coherence is established in advertising texts [4]. In parallel, methodological work on the visual and multimodal metaphor clarifies how cross-domain mappings can be identified and interpreted without arbitrariness in multimodal analysis [5]. Empirical studies further demonstrate that verbal anchoring influences not only interpretation but also persuasive outcomes by increasing the cognitive efficiency of message processing [6]. However, these approaches remain only partially integrated in the analysis of short advertising formats: existing research tends to focus either on individual semiotic resources, or on coherence, or on metaphor, or on persuasive effects, without fully explaining the procedural mechanism by which recipients reconstruct causal, temporal, role, and evaluative relations under conditions of reduced verbal explicitness. In particular, the interaction between semantic compression and cross-modal compensation has not yet been sufficiently formalised as a coherent analytical model. It is precisely this gap that the present study addresses.

In the broader field of multimodal communication, recent work has also examined how coherence is generated through media-specific sequencing and framing [7]. Recent studies of advertising and campaign discourse additionally show that multimodal framing, metaphor, and visual organisation shape persuasive uptake across commercial and public communication contexts [8]. In the Kazakhstani context, recent scholarship has drawn attention to the transformation of advertising texts in Kazakh and to the role of slogans, short forms, and pragmatic-discursive resources in adjacent discourse domains [9].

To account for the effect of “brevity without loss of meaning,” an operational application of Conceptual Integration Theory (conceptual blending) is especially productive. In this framework, understanding is modelled through input spaces, cross-space mappings, and an integrated space in which emergent structure arises [3; 4]. In advertising communication, semantic compression of key relations (time, causality, role, identity, etc.) plays a decisive role: it is precisely this compression that enables the event and argumentative structure to be folded into a “minimally sufficient” model experienced as complete. Importantly, compression in advertising is inherently intermodal: some relations may be compressed verbally (in the slogan/caption), while others are compensated through visual-compositional resources (imagery, editing, spatial organization of the frame, chromatic/tonal and typographic tuning). Substantial contributions to the description of intermodal transfers come from research on visual and multimodal metaphor, demonstrating that domain transfer can be realized by means of imagery and composition; methodologically, it is therefore crucial to identify the carrier(s) of the transfer and to rely on explicit identification criteria in order to avoid arbitrary readings [10]. Cognitive models allow one to describe not only “what is depicted/said,” but also which operations are activated to reconstruct an integrated meaning.

Despite a substantial body of scholarship on multimodality, verbal anchoring, and visual/multimodal metaphor, a persistent theoretical and methodological fragmentation remains—particularly problematic for advertising data. First, descriptions of semiotic resources frequently stop short of a procedural reconstruction of meaning-making; they do not show how recipients arrive at a coherent inference under conditions of re-

duced explicitness. Second, the documentation of persuasive effects (attention, persuasion, memorability) often leaves the internal mechanism of micro-narrative formation unspecified as a cognitive-discursive outcome—namely, how “eventfulness” and causaevaluative coherence are assembled from fragmentary cues. Third, models of integration and compression are at times employed as explanatory metaphors rather than as frameworks supported by a replicable procedure for identifying mappings, types of compression, and modes of intermodal compensation, whereas the empirical line of research on multimodal coherence requires parameterization and analytical comparability [1]. Accordingly, the relevance of the present study is determined by the need for a model that simultaneously (a) provides an operational description of semantic compression of relations and intermodal compensation, and (b) explicates the conditions under which narrative coherence emerges in a multimodal advertising message.

The object of the study is multimodal advertising discourse (verbal-visual and audiovisual advertising messages). The subject of the study comprises the mechanisms of interpretive closure in advertising, including the linguistic organization of the slogan/caption, verbal anchoring, semantic compression of relations and their intermodal compensation, which together yield a coherent “micro-narrative.”

The aim of the study is to develop and apply a cognitive-discursive model that explains how multimodal advertising achieves interpretive closure under conditions of reduced verbal text by means of semantic compression and narrative coherence. To achieve this aim, the study addresses the following objectives:

1. to describe the linguistic organization of the verbal component (slogan/caption) and its function in guiding interpretation;
2. to identify and typologize mechanisms of semantic compression and intermodal compensation (what is compressed verbally and how it is compensated visually-compositionally);
3. to determine the conditions of narrative coherence in multimodal messages (how a coherent micro-narrative is formed in the absence of a linear verbal plot).

Thus, this study puts forward a cognitive-discursive model that explains how interpretive closure is achieved in multimodal advertising when the verbal component is reduced. Its novelty lies in turning the notions of semantic compression and narrative coherence into an operational set of analytic parameters that can be consistently applied to verbal-visual and audiovisual messages. In the present study, these notions are specified in operational terms. Interpretive completeness refers to the capacity of a multimodal advertising message to support the reconstruction of minimally sufficient causal, temporal, role, and evaluative relations despite reduced verbal explicitness. Semantic compression denotes the systematic reduction of these relations in the verbal component, provided that they remain recoverable through visual, compositional, and, where relevant, auditory cues. Narrative coherence is understood as the organisation of verbal and non-verbal resources into a reconstructible micro-narrative perceived as logically connected and axiologically unified. Operationally, these categories are identified through the following parameters: the type of omitted relation, the mode of intermodal compensation, the degree of inferential recoverability, and the stability of the resulting event-value model. Such specification enables the categories to function not merely as descriptive labels, but as analytical criteria for the comparative examination of short multimodal advertising formats. The study is significant both theoretically and practically because it enables a reproducible, comparative description of advertising materials and supports subsequent corpus-based verification of the findings.

Materials and Methods

The study draws on a corpus of 60 multimodal advertising messages selected in line with the research aim—namely, to identify meaning-making procedures that secure semantic compression and narrative coherence in advertising discourse. The corpus comprises complete advertising units from print and digital media in which meaning is constructed through the coordinated operation of at least two modalities (verbal and visual). For dynamic formats, compositional–temporal organisation and the auditory layer were additionally considered where functionally relevant. The unit of analysis was an individual advertising message treated as an integral multimodal text characterised by autonomous interpretive completeness.

The selection of materials followed three operational criteria: (i) reduction of an explicit verbal component alongside the anchoring function of a slogan/caption; (ii) the presence of cross-domain integration enabling the reconstruction of input spaces and cross-space correspondences in terms of conceptual blending [11; 12] and/or stable mappings consistent with visual/multimodal metaphor [13]; and (iii) a coherent meaning model manifested as implicit eventfulness, causal orientation, and role definability in the absence of an extended verbal storyline. The corpus was formed to ensure genre variability (consumer, corporate, technological, and social advertising), which made it possible to identify invariant mechanisms of compression and coherence irrespective of the topical domain and the specific communicative task of a message.

Methodologically, the study integrates multimodal discourse analysis and social semiotics with cognitive–discursive models of meaning construction, including conceptual blending theory [14; 15], approaches to visual/multimodal metaphor [3], and typologies of verbal anchoring [2]. The analytical procedure comprised four interrelated phases designed to move from a description of semiotic resources to a reconstruction of interpretive operations.

First, each message underwent multimodal segmentation, distinguishing the verbal, visual, and compositional/graphic layers; in dynamic formats, the temporal–montage level and auditory layer were also specified. The position and typographic status of the slogan were recorded, together with its relation to the visual focus and the perceptual viewing path, since these parameters determine the anchoring regime and constrain visual polysemy [16].

Second, intermodal integration was reconstructed: the relevant input spaces were identified, cross-space correspondences were established, and the blended interpretive space was described as an emergent outcome of modal coordination [17; 5]. Where figurative organisation was involved, markers of visual/multimodal metaphor and stabilisation strategies were additionally specified, including the contribution of verbal anchoring to the preferred reading [3].

Third, semantic compression and intermodal compensation were identified by determining which relations are reduced in the slogan (agency, causality, temporal unfolding, conditions, and parameters of the outcome) and which resources provide compensatory specification (visual scene configuration, compositional organisation, montage/temporality, and auditory indices). The description followed a “compressed relation—compensating resource” protocol, ensuring cross-item comparability and supporting control of recurring structural patterns within the corpus.

Finally, narrative coherence parameters were analysed, including the inferred event model, the logic of implicit causality, role allocation, the governing axiological frame, and the anchoring type as a mechanism that renders visual material interpretable as a micro-narrative in the absence of linear verbal narration [1; 2].

The reproducibility of findings was supported through parameterisation of the description and comparative control of pattern recurrence across the dataset. For each message, a uniform analytical record was prepared: segmentation by modalities; reconstruction of input spaces and the blended space; an inventory of compressed relations and compensatory resources; narrative-model parameters; and the anchoring type. This format is consistent with empirically oriented multimodal research that prioritises a shift from interpretive generalisations to annotatable data and comparable results [18].

For the sake of methodological transparency, the analytical procedure may be summarised as a sequence of six operations. First, the message is segmented into verbal, visual, compositional, and, where relevant, temporal and auditory layers. Second, the status and function of the verbal anchor are identified in relation to the visual focus and the expected viewing path. Third, the semantically compressed relations are specified, including agency, causality, temporal unfolding, conditions, and result parameters. Fourth, the resources of intermodal compensation are recorded, that is, the visual, compositional, montage-based, or auditory cues through which the omitted relations become recoverable. Fifth, a minimal event-value model is reconstructed by identifying the implied event structure, role distribution, and axiological frame. Finally, the message is assessed in terms of interpretive completeness and narrative coherence, that is, in terms of whether the reconstructed model is sufficiently stable, connected, and interpretable under conditions of reduced verbal explicitness. This stepwise procedure makes the proposed framework reproducible and applicable to the comparative analysis of short multimodal advertising formats.

Results and Discussion

Contemporary multimodal advertising discourse operates under conditions of a structurally reduced verbal component coupled with heightened requirements for the interpretive completeness of the message: the addressee is expected to reconstruct causality, event structure, and evaluative orientation with minimal explicit connective cues. Under these conditions, the slogan ceases to function as a mere “brief product statement” and assumes the role of a procedural operator that activates cognitive–discursive mechanisms of meaning completion. Notably, the corpus is dominated by constructions in which propositional fullness is deliberately left unrealised: the utterance projects a norm, a role, or an endpoint, while the missing links are reconstructed through the visual–compositional layer. This logic accords with contemporary empirical approaches to multimodal coherence, where coherence is understood not as an additive sum of devices but as a reproducible procedure of modality alignment within a unified interpretive action [2].

To demonstrate the analytical applicability of the proposed framework, one advertising message can be examined through the full set of operational parameters. Consider Nike’s slogan *Just Do It*. At the level of verbal organisation, the message is realised as an imperative construction with an omitted object position,

which immediately indicates compression of propositional structure. In operational terms, the compressed relations include at least four components: (1) the specific object of action, (2) the situational conditions under which the action becomes relevant, (3) the causal motivation that legitimises the imperative, and (4) the anticipated result of the action. None of these relations is verbalised directly.

Their recoverability is secured by intermodal compensation. The visual layer typically introduces an embodied subject in a situation of tension, effort, directed movement, or competitive challenge; the compositional organisation privileges vectors of dynamism and goal orientation; where applicable, temporal sequencing reinforces the transition from obstacle to performance. As a result, the recipient does not process the slogan as an informationally complete utterance, but reconstructs a minimally sufficient event-value model structured around the sequence obstacle—effort—action—achievement. In this configuration, verbal anchoring restricts interpretive dispersion, semantic compression reduces explicitness, visual-compositional resources restore the omitted relations, and narrative coherence emerges as the stability of the reconstructed micro-scenario. Thus, interpretive completeness is achieved not through propositional fullness, but through the coordinated operation of reduction and recoverability across modalities.

At the syntactic–pragmatic level, the most characteristic pattern is the reduction of the predicate’s valency structure, as a result of which the slogan turns into a universal scenario “key” that permits multiple substitutions and thereby increases the portability of the formula across narrative settings. Nike employs the slogan *Just Do It*, where the imperative retains maximal directive illocutionary force while intentionally leaving the object of action unspecified; the absence of an object position is not a defect, since it shifts the utterance from a descriptive register to a procedural one, and it is precisely the visual scene that “fills in” what is to be done and in what situation such action is socially warranted. Samsung uses *Do What You Can’t*, where the paradoxical coupling of modal restriction and action compresses an entire overcoming scenario into a single formula and thus encodes a “micro-narrative” as a transition beyond the boundary of the possible; the specification of that boundary, as well as the evidential grounding of its transgression, is delegated to demonstrative shots and the compositional management of attention. Burger King employs *You Rule*, where a status predication replaces argumentation: the addressee is not provided with reasons “why,” but is symbolically assigned the role of “the one in charge,” while visual indices of choice, control, and privilege perform the function of legitimising that assignment.

Moving from slogan formats as anchoring devices to meaning-making mechanisms in a broader sense, it becomes necessary to specify not only which relations are reduced in the verbal component, but also by what recurrent semiotic means they are restored in the interpretive whole. From this perspective, the material examined in the corpus reveals a limited set of structurally significant relation-types whose verbal reduction and multimodal restoration form regular patterns rather than isolated creative solutions. What is omitted in the slogan does not disappear from the message as a whole; instead, it is redistributed across visual, compositional, and, where relevant, temporal or affective cues. This recurrent correlation between the type of verbally reduced relation and the dominant mode of its multimodal restoration is presented in Table 1.

Table 1

Structurally recurrent relation-types subjected to semantic compression and their dominant modes of multimodal restoration

Relation-type recurrently reduced in the verbal component	Linguistic mode of compression	Dominant resources of multimodal restoration	Contribution to interpretive coherence
Causal relation	Verbalisation of result, effect, or value without explicit causal articulation	Scene construction, embodied action, contextual framing, vectorial organisation	Restores causal intelligibility and produces the effect of justificatory sufficiency
Temporal relation	Condensation of process into outcome; suppression of intermediate phases	Directional movement, montage progression, phase alignment, rhythmic sequencing	Reconstructs temporal continuity and supports the impression of immediate realisability
Agentive relation	Backgrounding of the acting subject through deagentivisation or nominalisation	Bodily presence, operational setting, technological environment, actional vectors	Recovers actional structure despite reduced verbal specification of agency
Role relation	Reduction of participant positions to status predicates or evaluative labels	Markers of authority, choice, privilege, identification, interactional framing	Stabilises role distribution and legitimises participant positions
Evaluative / axiological relation	Condensation of value judgement into a formulaic slogan or caption	Framing, colour-tonal selection, affective cueing, aesthetic patterning	Secures axiological orientation and narrows interpretive dispersion

As Table 1 indicates, the relations reduced in the verbal component are not excluded from the message as a whole, but remain structurally recoverable through stable multimodal configurations. This makes it possible to interpret semantic compression not as a secondary stylistic effect of brevity, but as a regular principle of multimodal meaning organisation.

Semantic compression is most salient in the contraction of causal relations and in the displacement of “evidentiality” into the visual-scenic plane, where a causal chain is not articulated as reasoning but presented as an observable situation. The Coca-Cola Company employs the slogan *Real Magic*, in which a result-oriented naming of experience establishes a frame of desirable affect and removes the need to explicate the mechanism of impact; the viewer is offered not arguments but an interpretive criterion against which the perceived content is subsequently aligned. Mastercard uses *Priceless*, where evaluation is constructed as an axiological maximum and thereby compresses the comparative segment of the utterance: the parameters of comparison and the grounds of ranking remain unspoken, yet a culturally recognizable scale of value renders the conclusion “self-evident,” while the visual sequence supplies material for filling the empty slots—what, precisely, is priceless, and why. Red Bull uses *Gives You Wings*, where a metaphorical outcome substitutes for a causal mechanism and the effect is framed as already available; the intermediate links “product—state change—expansion of capacities” are removed from the verbal plane and compensated for through embodied indices of dynamism, risk, acceleration, and overcoming in the visual track. Such a transfer of causality into demonstration is consistent with observations that, in commercial advertising formats, metaphorisation often serves as a strategy of explanatory economy, while the stability of interpretation is sustained by anchoring resources and compositional control [3; 10; 19].

Of particular relevance is the compression of temporal relations: advertising recurrently minimises the distance between present action and future result, replacing linear unfolding with a teleological model in which the “goal is already embedded in the moment of action.” FedEx uses *Where now meets next*, which formally brings two temporal planes into adjacency and thereby produces an effect of the future’s immediate realisability; visual indices of speed, precision, and process synchronisation perform a compensatory function by materialising the promise of a “junction of times.” Canon Inc. uses *Delighting You Always*, where the adverb *always* compresses duration into a promise of effectual constancy and turns temporal extension into a property rather than an event; the multiplicity of contexts of delight is delivered by imagery that “unpacks” *always* as a series of situations requiring no verbal explication. NTT DATA uses *Ignite tomorrow, today*, where the future becomes an object of immediate action and is semantically “stitched into” the present; the outcome is an accelerated reading of innovativeness as transformation already in progress. EY uses *Shape the future with confidence*, where *future* provides the telos, while the modal regulator *confidence* stabilises evaluation and reduces the need to enumerate procedural steps toward the result, since confidence functions as a surrogate for evidential demonstration [20; 19].

In the corporate–technological segment, compression is frequently achieved through de-agentivisation and nominalising constructions, whereby the acting subject is effaced and action is consequently presented as a neutral system function. Shell plc employs the slogan *Powering Progress*, in which the gerundive form profiles the process as a continuous “fueling” of progress while agency remains backgrounded; this produces an effect of the naturalness and inevitability of improvement, whereas the visual representation of infrastructure, scale, and control substitutes for an explicit verbal specification of the agent. LG Corporation uses *Life’s Good*, where the copular construction frames a desirable state as a given rather than as the outcome of effort; the semantic labour is displaced into visual scenarios of everyday well-being, which “explain” why life is good. Such de-agentivisation disciplines interpretation: the addressee receives not a narrative of actions but a norm of a world in which the result is already embedded in the order of things.

In consumer registers, by contrast, compression is often built on personalisation and the appropriability of the utterance: meaning is contracted to an experience or self-assessment, while the object of experience is supplied by imagery. McDonald’s uses *I’m lovin’ it*, where the present progressive shifts evaluation into the mode of an experienced “here-and-now” and invites the addressee to voice the claim in the first person; the visual focus (product, consumption scene, microsocial situation) fills in what is loved and why such affect is presented as warranted. L’Oréal employs *Because you’re worth it*, where the causal connective *because* formally signals a ground for choice, yet the ground itself is posited as beyond evidential demand; persuasion thus reorients from product argumentation to the legitimation of the addressee, while visual aesthetics and status codes materialise worth as a socially legible value. At the cognitive level, such formats increase involvement insofar as the addressee completes the missing parameters of causation from personal expecta-

tions and culturally available scripts, which accords with the notion of conceptual underdetermination as a resource for personalised interpretation in persuasive discourse [21].

Within the corpus, the compression of abstract categories is systematically accompanied by their reification: affect, value, or relation is translated into a sensory or thing-like mode, thereby simplifying cognitive processing and facilitating intermodal integration. The Coca-Cola Company uses *Taste the Feeling*, where “feeling” is relocated into the modality of taste and thus made perceptually accessible; the imagery (embodied reactions, togetherness, dynamism) unfolds an affective script that language merely triggers. De Beers employs *A Diamond Is Forever*, where the durability of an object compresses the biographical narrative of relationships into an ontological predicate; visual codes of ritual, promise, and status compensate for the absent event sequence and enable narrativisation without explicit telling. In such cases, semiotic economy is achieved by fixing a single semantic “knot” in language while allowing the image to build a minimal story around it [22; 23].

It is indicative that the syntactic economy of the slogan is systematically coupled with an expansion of the addressee’s interpretive labour. Adidas uses the slogan *Impossible Is Nothing*, where a negative-quantificational structure compresses an entire scenario—“constraint—effort—overcoming—attainment”—into a formula that annuls impossibility; at the same time, the causal links (why it is possible, by what means it is achieved) are deliberately left unarticulated and become a site of intermodal compensation, realised through visual indices of the body, strain, speed, competitive situation, and social recognition. Subway employs *Eat Fresh*, where the directive form reduces quality argumentation to an imperative with the evaluative implication “fresh = right”, while the specification of *what* is fresh and *how* freshness is manifested is transferred to visual demonstration—ingredients, textures, colour, and the product’s temporal “newness”. In such cases, compression does not weaken but rather intensifies pragmatic effect: the verbal minimum functions as a trigger for procedural interpretation, whereas the visual sequence frames evidentiality as an observable “self-evidence”.

At the level of cross-domain integration, the slogan often operates as a point of assembly that binds a product domain to a domain of value or experience, while the very operation of binding remains implicit. Airbnb uses *Belong Anywhere*, where belonging is represented as a portable attribute of the subject and the social conditions of belonging (community, recognition, safety, familiarity) are compressed: the phrase promises an effect without enumerating the mechanisms by which it is achieved.

Intermodal compensation here is realised through visual scenarios of hospitality, embodied relaxation, “home-like” object indices, and the spatial organisation of the frame, which convert the abstract predicate *belong* into a reconstructible experience. Dove uses *Real Beauty*, where the evaluative adjective *real* compresses a normative dispute over criteria of beauty into a binary opposition (“authentic/artificial”); evidentiality and ethical legitimisation are displaced into the visual selection of body types, camera angles, everyday practices, and nonverbal expression, which together instantiate a narrative of resistance to standardisation. This type of compression does not “explain” in the strict sense; it norms reading by establishing a frame within which visual variability begins to function as confirmation of a pre-specified inference [24].

A particularly salient role in the corpus is played by the compression of causality, where the effect is presented as already available and the intermediate links “product—action—change of state” are removed from the verbal plane. Skittles uses *Taste the Rainbow*, in which the gustatory operation *taste* serves as an entry point into a metaphorical space of colour/joy/abundance; the causality “why taste = rainbow” is not articulated and is replaced by a visual mechanism: a saturated palette, animated dynamism, object transformations, and “impossible” chromatic events function as an evidential series that renders the transfer self-evident. KitKat employs *Have a break, have a KitKat*, where the repetitive parallel construction compresses the logic of choice into a simple correspondence “break = product”; the argument for the value of rest is compensated through embodied and situational indices of fatigue/relief, an editing pause, and the tempo-rhythm of the sequence, which construct the break as necessary and deserved. Here, causal compression is reinforced by formal symmetry: the structure of the phrase itself creates the impression of a testable rule and facilitates the “coupling” of the verbal and the visual planes [8].

In the technological and corporate segment, compression is frequently realised through de-agentivisation and nominalising constructions, i.e., the removal of a concrete acting subject and the replacement of an event with a processual “state of the world”. IBM uses the slogan *Let’s Put Smart to Work*, where *smart* functions as a substantivised predicate and compresses the complex causality of efficiency into the mere “activation of the smart”; the specific agents, instruments, and enabling conditions of efficiency are not enumerated verbally but are presented visually through interfaces, schematic diagrams, production scenes,

and the semiotics of control and measurability. Siemens employs *Ingenuity for life*, where the linkage *for life* compresses both the teleological horizon and the scope of applicability into a universal promise (“for life/throughout life”); intermodal compensation is then produced through the display of infrastructure, medicine, energy, and urban environments in which “ingenuity” receives objectified embodiment. In this configuration, the slogan does not so much report a fact as stabilise interpretation: it posits a global predicate, while the visual track “distributes” it across recognisable scenarios of application, converting universality into an apparent empirical obviousness [9].

Temporal compression in the corpus is manifested not through sequential narrative markers, but through the “stitching” of the present and the future into a single point of action—most clearly in slogans where time itself becomes an object of management. Netflix uses *See What’s Next*, where *next* is framed as a promissory predicate and compresses the temporal duration of content choice into the moment of anticipation; the visual modality compensates for this via temporal-editing solutions (rapid cuts, trailer-like logic, climactic shots) that make the “next” experientially available already now. Toyota uses *Let’s Go Places*, in which the spatial predicate *places* simultaneously compresses both the route and the time-to-goal: movement is presented as an already structured possibility, while the visual track unfolds a typology of “places” through changing landscapes, social travel scenarios, and compositional dynamics, turning an abstract directive into a micro-narrative.

Finally, a substantial layer of compression is associated with the metaphorical organisation of advertising discourse, where interpretive completion depends on a reproducible procedure of “recognising the transfer” and stabilising it. Methodologically, it is crucial that the identification of multimodal metaphor requires the analyst to specify the carriers of transfer and to exclude arbitrary interpretive expansion; contemporary analytic procedures for television advertising demonstrate that it is precisely intermodal coordination (shot composition, editing, sound, and text) that renders the metaphor recognisable as a structural mechanism rather than a subjective association [7]. LEGO uses *Rebuild the World*, where *rebuild* activates a reconstruction script as a moral-social action and compresses the reasons why “rebuilding” is necessary; visual compensation specifies what exactly is to be rebuilt through images of cooperation, children’s imagination, object transformations, and the “materialisation” of abstract values in playful construction. Patagonia employs *We’re in business to save our home planet*, where ethical causality (“why business = saving”) is not argued for verbally but is displaced into visual scenes of nature, labour, activism, and the materiality of the product, which function as argumentation via indexicality. In both cases, compression lies in the fact that the slogan posits an integrated space of value, while the visual track performs the work of filling inferential gaps and stabilising the preferred transfer; in this way, the effect of “brevity without loss of meaning” is achieved through intermodal distribution of interpretive labour, as also observed in recent work on multimodal campaign framing and metaphorical organisation [7; 17; 19].

From an analytical perspective, the material examined above makes it possible to distinguish several recurrent structural patterns rather than a mere sequence of isolated examples. First, a stable type of compression affects causal relations: the verbal component presents an effect, value, or result, whereas the causal chain that would normally justify it is displaced into the visual-scenic plane. Second, temporal relations are regularly compressed through the collapse of process and outcome, so that the future is represented as already embedded in the present moment of action. Third, agency is frequently backgrounded by means of deagentivisation or nominalisation, while the visual track redistributes agency through embodied figures, technological environments, or systemic scenes of control. Fourth, role relations are often reduced to status predications or evaluative attributions, with role legitimacy being restored through visual markers of choice, privilege, authority, or identification. Finally, evaluative and axiological meanings are repeatedly compressed in the verbal plane and stabilised through visual aesthetics, framing strategies, and affective cues.

These patterns indicate that semantic compression in multimodal advertising is not incidental, but systematic. More importantly, each compressed relation tends to correlate with a relatively stable compensatory configuration, which makes it possible to describe interpretive completeness not as an intuitive effect of successful design, but as a recurrent mechanism of intermodal organisation. Thus, the empirical material supports the conclusion that short advertising formats operate through regular correspondences between what is reduced verbally, what is restored intermodally, and what kind of micro-narrative or event-value model is thereby reconstructed.

Conclusion

The reduction of verbal volume in contemporary multimodal advertising should be interpreted not as semantic impoverishment, but as a structural reconfiguration of textual coherence and a functional redistribution of communicative load across modes. In short-format conditions, the verbal component increasingly loses the status of a predominantly informative statement about the product and operates instead as a discursive operator: it establishes the interpretive frame, fixes the inferential domain, marks the axiological perspective, and thereby constrains the polysemy of the visual layer. In this sense, the slogan functions less as “content” in a narrow sense than as a reading instruction that specifies an admissible trajectory for meaning construction.

It has been established that the central mechanism underlying the semantic efficiency of short advertising messages is **semantic compression**, realized as a systematic folding of propositional structure. At the syntactic and pragmatic levels, compression manifests itself in the reduction of predicate valency positions and in the elimination of the agent, conditions, instrumentality, causal links, and intermediate phases of action. Crucially, however, the resulting deficit of explicitness does not undermine textual integrity, since the omitted relations remain in principle recoverable: they are compensated **intermodally**—through the depicted scene, compositional vectors, editing organization (in dynamic formats), and indexical markers of action and state. Thus, under-specification should be treated not as a flaw, but as a functional resource: a minimal verbal cue initiates reconstruction, while the visual-compositional layer supplies the missing components of the propositional model [11].

The analysis further demonstrates that coherence in such texts is secured not primarily by conventional cohesive devices (connectives, anaphoric chains, or explicitly articulated causal sequencing), but by **procedural coherence** emerging from the coordinated operation of modes. In this regime, evidentiality and causality are presented less as discursive reasoning than as semiotically organized “self-evidence” of an observable situation: the visual and compositional levels assume an argumentative function, whereas the slogan performs the role of normative or teleological closure (result, promise, evaluation) that organizes the interpretation of what is shown.

It is also shown that **narrative coherence** can arise even in the absence of extended verbal narration: the message is experienced as a micro-narrative insofar as it preserves a minimal event model that includes a deficit/need, an implied transformation, and a value-marked effect. Within this configuration, the slogan often specifies the terminal phase (outcome, norm, status, promise), while the visual component unfolds the preconditions and the “path” to the result. Consequently, the story is not transmitted in a linear verbal form; rather, it is constructed by the addressee on the basis of cues distributed across modes [12].

From an applied perspective, the proposed cognitive-discursive account enables the description of short advertising as a text whose integrity is sustained by semantic compression and intermodal compensation, while also supporting the diagnosis of interpretive risks: excessive polysemy under weak anchoring, conflicts between inferential domains, breakdowns in causal–event structure, and axiological ambiguity [13]. Future work should involve expanding the corpus, empirically testing interpretive hypotheses (including experimental designs), and comparatively examining regimes of compression and narrativization across languages and cultural scenarios [7; 24; 25].

References

- 1 Stöckl H. Multimodal coherence revisited: Notes on the move from theory to data in annotating print advertisements / H. Stöckl, J. Pflaeging // *Frontiers in Communication*. — 2022. — Vol. 7, No. 900994. — P. 1–15. DOI: 10.3389/fcomm.2022.900994
- 2 Bünzli A. A typology of verbal anchoring in multimodal communication / A. Bünzli, M.J. Eppler // *Communication Theory*. — 2024. — Vol. 34, No. 4. — P. 191–204. DOI: 10.1093/ct/qtae012
- 3 Forceville C. Identifying and interpreting visual and multimodal metaphor in commercials and feature films / C. Forceville // *Metaphor and Symbol*. — 2024. — Vol. 39, No. 1. — P. 40–54. DOI: 10.1080/10926488.2023.2271544
- 4 Turner M. *The origin of ideas: Blending, creativity, and the human spark* / M. Turner. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — 320 p.
- 5 Fauconnier G. *The way we think: Conceptual blending and the mind’s hidden complexities* / G. Fauconnier, M. Turner. — New York: Basic Books, 2002. — 464 p.
- 6 Stöckl H. Editorial: Multimodal coherence across media and genres / H. Stöckl, J.A. Bateman // *Frontiers in Communication*. — 2022. — Vol. 7, No. 1104128. — P. 1–5. DOI: 10.3389/fcomm.2022.1104128

- 7 Bort-Mir A. Identifying metaphors in TV commercials with FILMIP: The Filmic Metaphor Identification Procedure / A. Bort-Mir // *Journal of English Studies*. — 2021. — Vol. 19. — P. 23–46. DOI: 10.18172/jes.4623
- 8 Nikulina O. Narrate, act, and resonate to tell a visual story: A systematic review of how images transport viewers / O. Nikulina, A. van Riel, J. Lemmink, D. Grewal, M. Wetzels // *Journal of Advertising*. — 2024. — Vol. 53, No. 4. — P. 605–625. DOI: 10.1080/00913367.2024.2309921
- 9 Cao Y. The effect of verbal anchoring on processing advertising pictorial metaphors / Y. Cao, M. Zhao, X. Xu // *Chinese Journal of Applied Linguistics*. — 2021. — Vol. 44, No. 1. — P. 68–89. DOI: 10.1515/CJAL-2021-0005
- 10 Xing C. Multimodal intertextuality and persuasion in advertising discourse / C. Xing, D. Feng // *Discourse & Communication*. — 2023. — Vol. 17, No. 5. — P. 613–629. DOI: 10.1177/17504813231170579
- 11 Nurkhanov Zh.N. Functions of advertising text as a unit of advertising communication / Zh.N. Nurkhanov, S.D. Seidenova // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. — 2023. — Vol. 190, No. 2. — P. 68–79.
- 12 Сарбасова А.Е. Креолизованные тексты в современной лингвистике / А.Е. Сарбасова // *Вестник Актыбинского регионального университета им. К. Жубанова. Социально-гуманитарные науки*. — 2025. — Т. 79, № 1. — С. 181–186.
- 13 Kjeldsen J.E. Experiencing multimodal rhetoric and argumentation in political advertisements: A qualitative study / J.E. Kjeldsen, A. Hess // *Visual Communication*. — 2021. — Vol. 20, № 3. — P. 327–352. DOI: 10.1177/14703572211013399
- 14 Bünzli F. The persuasive effects of verbal anchoring and visual complexity / F. Bünzli, J.P. Dillard // *Journal of Visual Literacy*. — 2022. — Vol. 41, № 1. — P. 46–64. DOI: 10.1080/1051144X.2022.2053817
- 15 Meier S. Digital storytelling: A didactic approach to multimodal coherence / S. Meier // *Frontiers in Communication*. — 2022. — Vol. 7, No. 906268. — P. 1–12. DOI: 10.3389/fcomm.2022.906268
- 16 Dancygier B. Multimodal media: Framing climate change / B. Dancygier // *Discourse Studies*. — 2023. — Vol. 25, No. 2. — P. 220–236. DOI: 10.1177/14614456231154724
- 17 Kochkina N. Wartime transformation of advertising discourse in Ukraine: A cultural perspective on civilian soft power / N. Kochkina, S. Katsiuba, O. Kanishchenko, G. Gatto // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. — 2025. — P. 1–15. DOI: 10.1080/25739638.2025.2559385
- 18 Geise S. Effects of visual framing in multimodal media environments: A systematic review of studies between 1979 and 2023 / S. Geise, Y. Xu // *Journalism & Mass Communication Quarterly*. — 2025. — Vol. 102, No. 3. — P. 796–823. DOI: 10.1177/10776990241257586
- 19 O’Dowd N.A. The framing effects of metaphor and metonymy in multimodal campaigns about plastic pollution: A solutions-oriented and emotion-oriented study / N.A. O’Dowd // *Metaphor and Symbol*. — 2025. — Vol. 40, No. 1. — P. 76–97. DOI: 10.1080/10926488.2024.2429988
- 20 Dautbayeva K.B. Evaluation words in advertising texts in Kazakh and English languages / K.B. Dautbayeva, K.K. Duisekova // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. — 2022. — Vol. 186, No. 2. — P. 33–39. DOI: 10.26577/EJPh.2022.v186.i2.04
- 21 Duysen Q.Q. Advertising texts in Kazakh: changes and language features / Q.Q. Duysen, A.M. Makhambetova, A.A. Zhanabekova // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. — 2024. — Vol. 196, No. 4. — P. 30–38. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph3
- 22 Molotovskaya O.V. Pragmatic potential of phraseological units in the discourse of newspaper publications / O.V. Molotovskaya, M. Zhambylkyzy // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. — 2024. — Vol. 196, No. 4. — P. 86–98. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph8
- 23 Soltanbekova A.A. Political linguistic personality of the statesman S. Seifullin: discursive characteristics / A.A. Soltanbekova, T.B. Ramazanow, A.M. Sadyk, F.K. Ismailova // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. — 2024. — Vol. 195, No. 3. — P. 114–124. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph011
- 24 Бекқожанова Г.Қ. Жарнама мәтіндеріне лексико-семантикалық және функционалдық талдау / Г.Қ. Бекқожанова, Г. Оспанова, А.Н. Садухас // *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*. — 2020. — Т. 180, № 4. — Б. 17–29. DOI: 10.26577/EJPh.2020.v180.i4.ph3
- 25 Саурыкова К.Е. Қазақ туристік дискурсының теориялық және паремиялогиялық негіздері / К.Е. Саурыкова, Г.Б. Шойбекова, Ж.А. Абдрахманова // *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*. — 2024. — Т. 195, № 3. — Б. 103–113. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph010

Ж. Ибраимова, А.М. Нурбаева, И. Байсыдық

Мультимодальды жарнаманың интерпретациялық аяқталғандығы: тілдік бекіту, семантикалық ықшамдау және нарративтік тұтастық

Мақалада цифрлық медиакөздіктегі мультимодальды жарнаманың интерпретациялық аяқталғандығы мәселелері қарастырылған: мұнда хабарламаның вербалды көлемі қысқарған сайын мағыналық мәніне және түсіндіру жылдамдығына қойылатын талап күшейеді. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қысқа форматтардың (пост, баннер, сторис, қысқа ролик) адресатқа кеңейтілген дәлелдеу жүйесін немесе желілі сюжетті емес, керісінше ең аз мағыналық «түйінді» — слоган/жазба, визуалды

образ, композициялық конфигурация және (динамикалық форматтарда) монтаждық түйісуді — ұсынуымен айқындалады; соған қарамастан, мұндай бірлік тұтас әрі аяқталған хабарлама ретінде қабылданады. Осы эффектіні процедуралық тұрғыдан сипаттаудың қажеттілігі анықталып, негізделеді: мәтін/бейне/дыбыс ресурстарының бар-жоғын тізбектеу адресаттың экспликация тапшылығы жағдайында себептілік, оқиғалылық және бағалауды қандай операциялар арқылы «толықтыратынын» түсіндірмейді. Зерттеу материалы ретінде баспа және цифрлық медиадағы 60 аяқталған жарнамалық хабарламадан тұратын корпус алынды (вербалды-визуалды және аудиовизуалды бірліктер). Әдістеме мыналарды қамтиды: (1) вербалды компоненттің статусы мен позициясын тіркей отырып мультимодальды сегментациялау; (2) концептуалдық интеграция логикасында интерпретацияның кіріс және интеграцияланған кеңістіктерін реконструкциялау; (3) визуалды/мультимодальды метафора шеңберіндегі тасымалдарды айқындау; (4) семантикалық компрессияны «не сөвернито — немен компенсацияланған» форматы бойынша протоколдау. Қысқа форматтарда слоганның «өнім туралы қысқаша ақпарат» емес, негізінен дискурстық оператор ретінде қызмет атқаратыны көрсетілді: ол визуалды кадрдың көпмәнділігін шектеп, қорытынды жасау доменін және аксиологиялық рамканы белгілейді әрі интерпретация траекториясын бағыттайды. Семантикалық компрессияның себеп-салдарлық, уақыттық және рөлдік қатынастарды жүйелі түрде «қысқартатыны» дәлелденді (агенттілік, шарттар, әрекеттің аралық буындары, нәтиже параметрлері), ал интерпретациялық аяқталғандық сахна, композициялық векторлар, монтаждық логика және әрекет/күйдің индекстік белгілері арқылы жүзеге асатын интермодальды компенсациямен қамтамасыз етіледі. Қосымша түрде ұсынылған параметрлеудің сапалық бақылауларды салыстырмалы сипаттама форматына көшіруге мүмкіндік беретіні анықталды: бірыңғай протокол корпусқа қайталанымы аннотация жасауға және әртүрлі жанрлар мен платформалар материалында қорытындыларды кейіннен тексеруге жағдай жасайды. Осы арқылы жарнаматану мен медиалингвистикадағы талдаудың нәтижелерін салыстыру және әдіснамалық айқындықты арттыру үшін негіз қалыптасады. Сонымен қатар интерпретациялық тәуекел шектері нақтыланады (шамадан тыс көпмәнділік, қорытынды домендерінің қақтығысы, себептік модельдің ыдырауы) және креативтерді әзірлеуге практикалық бағдарлар ұсынылады. Жүргізілген зерттеу негізінде автор мультимодальды байланыстылық пен нарративтік когеренттілікті аннотациялаудың процедуралық параметрлер жиынтығын ұсынады; бұл талдаудың қайта өндірілуін арттырып, жарнамалық хабарламаларды жобалаудағы интерпретациялық тәуекелдерді диагностикалауға қолдануға болады.

Кілт сөздер: мультимодальды жарнама, вербалды негіздеу, семантикалық компрессия, модальаралық өтем, нарративтік когеренттілік.

Ж. Ибраимова, А.М. Нурбаева, И. Байсыдық

Интерпретационная завершённость мультимодальной рекламы: вербальная привязка, семантическая компрессия и нарративная когерентность

В данной статье рассматриваются проблемы интерпретационной завершённости мультимодальной рекламы в цифровой медиасреде, где сокращение вербального объёма сообщения сопровождается ростом требований к смысловой плотности и скорости понимания. Актуальность исследования обусловлена тем, что современные краткие форматы (пост, баннер, сторис, короткий ролик) предъявляют адресату не развёрнутую аргументацию и нелинейный сюжет, а минимальный смысловой «узел» — слоган/подпись, визуальный образ, композиционную конфигурацию и (в динамических форматах) монтажный стык, — который при этом воспринимается как связное и завершённое сообщение. Выявляется и обосновывается необходимость процедурного описания данного эффекта: перечисление наличных ресурсов (текст/изображение/звук) не объясняет, какими операциями адресат достраивает причинность, событийность и оценку при дефиците экспликации. Материалом исследования послужил корпус из 60 завершённых рекламных сообщений печатных и цифровых медиа (вербально-визуальные и аудиовизуальные единицы). Методика включает: (1) мультимодальную сегментацию с фиксацией статуса и позиции вербального компонента; (2) реконструкцию входных и интегрированного пространств интерпретации в логике концептуальной интеграции; (3) идентификацию переносов в визуальной/мультимодальной метафоре; (4) протоколирование семантической компрессии в формате «что сөвернито — чем компенсировано». Показано, что слоган в кратких форматах функционирует преимущественно как дискурсивный оператор, а не как «краткая информация о продукте»: он ограничивает полисемию визуального кадра, задаёт домен вывода и аксиологическую рамку, направляя траекторию интерпретации. Доказано, что семантическая компрессия системно сворачивает причинно-следственные, временные и ролевые отношения (агентность, условия, промежуточные звенья действия, параметры результата), а интерпретационная завершённость поддерживается межмодальной компенсацией через сцену, композиционные векторы, монтажную логику и индексальные признаки действия/состояния. Дополнительно установлено, что предложенная параметризация позволяет переводить качественные наблюдения в сопоставимый формат описания: единый протокол делает возможным повторяемое аннотирование корпуса и последующую проверку выводов на материале разных жанров и платформ. Тем самым формируется база для сопоставления результатов исследований и по-

вышения методологической прозрачности анализа в рекламоведении и медиалингвистике. Таким образом уточняются границы интерпретативного риска (избыточная полисемия, конфликт доменов вывода, распад причинной модели) и задаются практические ориентиры для разработки креативов. На основе проведенного исследования автор предлагает процедурный набор параметров аннотирования мультимодальной связности и нарративной когерентности, повышающий воспроизводимость анализа и применимый для диагностики интерпретативных рисков при проектировании рекламных сообщений.

Ключевые слова: мультимодальная реклама, вербальное якорение, семантическая компрессия, межмодальная компенсация, нарративная когерентность.

References

- 1 Stöckl, H., & Pflaeging, J. (2022). Multimodal coherence revisited: Notes on the move from theory to data in annotating print advertisements. *Frontiers in Communication*, 7, 900994, 1–15. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.900994>
- 2 Bünzli, A., & Eppler, M.J. (2024). A typology of verbal anchoring in multimodal communication. *Communication Theory*, 34(4), 191–204. <https://doi.org/10.1093/ct/qtae012>
- 3 Forceville, C. (2024). Identifying and interpreting visual and multimodal metaphor in commercials and feature films. *Metaphor and Symbol*, 39(1), 40–54. <https://doi.org/10.1080/10926488.2023.2271544>
- 4 Turner, M. (2014). *The origin of ideas: Blending, creativity, and the human spark*. Oxford University Press.
- 5 Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.
- 6 Stöckl, H., & Bateman, J.A. (2022). Editorial: Multimodal coherence across media and genres. *Frontiers in Communication*, 7, 1104128, 1–5. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.1104128>
- 7 Bort-Mir, A. (2021). Identifying metaphors in TV commercials with FILMIP: The Filmic Metaphor Identification Procedure. *Journal of English Studies*, 19, 23–46. <https://doi.org/10.18172/jes.4623>
- 8 Nikulina, O., van Riel, A., Lemmink, J., Grewal, D., & Wetzels, M. (2024). Narrate, act, and resonate to tell a visual story: A systematic review of how images transport viewers. *Journal of Advertising*, 53(4), 605–625. <https://doi.org/10.1080/00913367.2024.2309921>
- 9 Cao, Y., Zhao, M., & Xu, X. (2021). The effect of verbal anchoring on processing advertising pictorial metaphors. *Chinese Journal of Applied Linguistics*, 44(1), 68–89. <https://doi.org/10.1515/CJAL-2021-0005>
- 10 Xing, C., & Feng, D. (2023). Multimodal intertextuality and persuasion in advertising discourse. *Discourse & Communication*, 17(5), 613–629. <https://doi.org/10.1177/17504813231170579>
- 11 Seidenova, B.N., & Nurkhanov, A.M. (2023). Funktsii reklamnogo teksta kak edinitsy reklamnoi kommunikatsii [Functions of advertising text as a unit of advertising communication]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya filologicheskaya — Vestnik Kazakh National University. Philological Series*, 190(2), 68–79 [in Russian].
- 12 Sarbassova, A.E. (2025). Kreolizovannyye teksty v sovremennoi lingvistike [Creolized texts in modern linguistics]. *Vestnik Aktiubinskogo regionalnogo universiteta imeni K. Zhubanova. Sotsialno-gumanitarnyye nauki — Bulletin K. Zhubanov Aktobe Regional University. Social and Humanities sciences*, 79(1), 181–186 [in Russian].
- 13 Kjeldsen, J.E., & Hess, A. (2021). Experiencing multimodal rhetoric and argumentation in political advertisements: A qualitative study. *Visual Communication*, 20(3), 327–352. <https://doi.org/10.1177/14703572211013399>
- 14 Bünzli, F., & Dillard, J.P. (2022). The persuasive effects of verbal anchoring and visual complexity. *Journal of Visual Literacy*, 41(1), 46–64. <https://doi.org/10.1080/1051144X.2022.2053817>
- 15 Meier, S. (2022). Digital storytelling: A didactic approach to multimodal coherence. *Frontiers in Communication*, 7, 906268. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.906268>
- 16 Dancygier, B. (2023). Multimodal media: Framing climate change. *Discourse Studies*, 25(2), 220–236. <https://doi.org/10.1177/14614456231154724>
- 17 Kochkina, N., Katsiuba, S., Kanishchenko, O., & Gatto, G. (2025). Wartime transformation of advertising discourse in Ukraine: A cultural perspective on civilian soft power. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. <https://doi.org/10.1080/25739638.2025.2559385>
- 18 Geise, S., & Xu, Y. (2025). Effects of visual framing in multimodal media environments: A systematic review of studies between 1979 and 2023. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 102(3), 796–823. <https://doi.org/10.1177/10776990241257586>
- 19 O'Dowd, N.A. (2025). The framing effects of metaphor and metonymy in multimodal campaigns about plastic pollution: A solutions-oriented and emotion-oriented study. *Metaphor and Symbol*, 40(1), 76–97. <https://doi.org/10.1080/10926488.2024.2429988>
- 20 Dautbayeva, K.B., & Duisekova, K.K. (2022). Evaluation words in advertising texts in Kazakh and English languages. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 2, 186, 33–39. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.04>
- 21 Duysen, Q.Q., Makhambetova, A.M., & Zhanabekova, A.A. (2024). Advertising texts in Kazakh: changes and language features. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 196(4), 30–38. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph3>

- 22 Molotovskaya, O.V., & Zhambylkyzy, M. (2024). Pragmatic potential of phraseological units in the discourse of newspaper publications. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 196(4), 86–98. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph8>
- 23 Soltanbekova, A.A., Ramazanov, T.B., Sadyk, A.M., & Ismailova, F.K. (2024). Political linguistic personality of the statesman S. Seifullin: Discursive characteristics. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 195(3), 114–124. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph011>
- 24 Bekkozhanova, G.K., Ospanova, G., & Saduakhas, A.N. (2020). Zharnama matinderine leksiko-semantikalyq zhane funktsionaldyq taldau [Lexical-semantic and functional analysis of advertising text]. *Qazaq Universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of Kazakh National University. Philology Series*, 180(4), 17–29. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v180.i4.ph3> [in Kazakh].
- 25 Saurykova, K.E., Shoibekova, G.B., & Abdrakhmanova, Zh.A. (2024). Qazaq turistik diskursynyn teoriialyq zhane paremiologiialyq negizderi [Theoretical and paremiological foundations of Kazakh tourist discourse]. *Qazaq Universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 195(3), 103–113. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph010>

Information about the authors

Ibraimova, Zhenisgul Zhalgasbaevna — PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meiramov, Buketov Karaganda National Research University. E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5997-3198>

Nurbayeva, Aida Mukhtarovna (corresponding author) — PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Baissydyk, Indira Bolatbekkyzy — PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: i.baissydyk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Ye.Ye. Gunina¹, A.A. Vorozhbitova², I.V. Grigorieva³, A.B. Tumanova^{4*}^{1,4} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;² Sochi State University, Sochi, Russia;³ Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan(e-mail: katyvly@mail.ru, alvorozhbitova@mail.ru, grigorjevai@mail.ru, a.tumanova@inbox.ru)

Mechanisms of realization of linguistic rhetorical competence of a lawyer in judicial practice of Kazakhstan

The article is devoted to the study of the mechanisms of implementation of integral linguistic rhetorical competence in the professional activity of a lawyer in Kazakhstan. Based on the consideration of the structure and tasks of the legal sphere of society, the principles and norms of Kazakh legislation and legal proceedings, the requirements for a lawyer as a professional linguistic personality, and the peculiarities of legal discourse, the necessity of developing linguistic rhetorical competence is substantiated. Defending the rights and freedoms of citizens and the interests of the state in court, a lawyer acts not only as an expert in legal matters, but also as a master of words, a speaker with judicial eloquence and able to have the desired communicative effect on participants in legal discourse. The purpose of the accusatory speech is to prove the guilt of the defendant in committing a crime and the danger of his actions to society based on the facts of reality. The purpose of the defense speech is to refute the point of view of the prosecution, to present evidence justifying the defendant or mitigating his responsibility. The article examines the judicial practice of a lawyer from the point of view of the embodiment of eight mechanisms for the implementation of integral linguistic rhetorical competence: predispositive-orientation, inventive-paradigmatic, dispositive-syntagmatic, elocutive-expressive, mnemonic, actional, psycho-rhetorical, editorial-reflective. The mechanisms developed within the framework of the Linguistic Rhetorical Paradigm, combining four stages of speech-thinking activity and five stages of the rhetorical canon, represent the process of creating a speech work, starting with preparation for writing a text, ending with reflection on the results of a speech. Each mechanism is responsible for certain qualities of text and speech, and serves as an indicator of the level of competence of a professional linguistic personality. The article presents the results of a study of the implementation of these mechanisms in the judicial practice of Kazakhstan. Based on the analysis of defensive and accusatory court speeches, verbal and non-verbal means, knowledge, skills, norms and rules are identified, through which these mechanisms are embodied in the speech-thinking activity of a Kazakhstani lawyer acting as a lawyer or prosecutor. In conclusion, it is concluded that in modern Kazakhstan, a lawyer is a highly qualified specialist with high moral responsibility, well aware of the national and cultural characteristics of a multinational people. Mechanisms for the implementation of linguistic rhetorical competence are important components of the professional activity of a Kazakhstani lawyer, which make it possible to identify and analyze the specifics of judicial practice in Kazakhstan. Studies of these mechanisms have prospects for identifying the features of the formation of professional linguistic personalities not only in the legal, but also in any other institution-oriented discourse of the country.

Keywords: mechanisms of realization of linguistic rhetorical competence, lawyer, judicial practice, professional linguistic personality, Kazakhstan.

Introduction

As is known, modern linguistic science is characterized by such features as anthropocentrism, expansionism, explanation, polyparadigmality, and a tendency to integrate knowledge from different scientific fields, which allows for comprehensive research of linguistic and non-linguistic phenomena, expanding the boundaries of linguistic knowledge. From the perspective of the anthropocentric paradigm, language is considered not only as a set of symbols and rules of their compatibility that ensure communication between people, but also as a tool for human cognition, thinking, self-expression, creation of reality and its management. In turn, a person is considered not only as the author of the text, but also as a linguistic personality (LP) — “a generalized image of a carrier of cultural, linguistic and communicative-activity values, knowledge, attitudes, behavioral reactions” [1; 298]. Based on the analysis of the text, the reconstruction of the communicative situation is carried out, the functions of linguistic units in a particular discourse are determined.

If LP is realized in the text as a specialist in a particular professional field of activity, then an image of a professional linguistic personality (PLP) arises, which is understood as “a set of intellectual, socio-cultural,

* Corresponding author's e-mail: a.tumanova@inbox.ru

and moral-volitional qualities of a person formed in a special professional and cultural environment” and embodied in “professional discourse” [2; 424]. Such a view of a person contributes to a deeper and more comprehensive study of communicative interaction in a particular professional field.

These studies acquire particular importance within the framework of the legal sphere of activity, which performs the most important social functions to ensure law and order, justice, and legality in the state. The central subject of the legal sphere of activity is a lawyer who acts as a PLP and whose level of competence determines the effectiveness of legal discourse. In the course of the study described in the article “The model of the professional linguistic personality of a lawyer of Kazakhstan in the Linguistic Rhetorical Ideal aspect”, we found that the professional competence of lawyers as a PLP consists of legal and LP competencies [3; 697-710].

Legal competence presupposes a deep knowledge of a particular area of law, mastery of the legal language, and forms the core of a lawyer’s professional activity. However, this knowledge and skills are not sufficient to implement effective judicial practice, in which a lawyer acts as a speaker. In this regard, we believe that a key factor contributing to the mastery of judicial eloquence — and thereby enhancing a lawyer’s professionalism — is a high level of development in LP competence, which integrates language, linguistic, textual, communicative, and ethnocultural-speech competencies [4; 30]. The uniqueness of the LR competence is due not only to its integrative nature, but also to the mechanisms of its implementation in speech-thinking activities.

The purpose of this article is to present the results of a study on the mechanisms by which LP competence is applied in judicial practice and to determine their role in the development and refinement of the PLP of Kazakhstani lawyers. Scientists Sochi Linguistic Rhetorical School (A.A. Vorozhbitova, E.V. Anistratenko, V.V. Druzhinina, L.N. Kuznetsova, N.E. Permyakova, N.A. Datsun, A.V. Timofeeva, A.V. Yurieva et al.) identified eight mechanisms for the implementation of LR competence: predispositive-orientation, inventive-paradigmatic, dispositive-syntagmatic, elocutive-expressive, mnemonic, actional, psycho-rhetorical, editorial-reflexive [5; 24]. These mechanisms combine all stages of speech-thinking activity, starting with the preparation for writing the text, ending with the analysis of the results of the discourse, and are responsible for certain qualities of the text and speech. Next, we will describe in detail the results of the implementation of these mechanisms in the judicial practice of a lawyer and identify its national and cultural specifics.

Materials and Methods

The research material was judicial speeches by Kazakhstani lawyers, articles by lawyers and journalists containing language material relevant to this study and posted on electronic resources. The analysis of constitutional laws, procedural codes and resolutions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan containing information on the specifics of judicial proceedings in Kazakhstan is carried out.: “On the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan”, “On the Commissioner for Human Rights in the Republic of Kazakhstan”, “On the Prosecutor’s Office”, “On advocacy and legal assistance”, “The Code of Civil Procedure”, “The Code of Criminal Procedure”, “On some issues of the application of the principle of the language of judicial proceedings”.

The article uses methods of generalization and systematization, comparative and descriptive methods of analysis of theoretical material devoted to law, theory of discourse, rhetorical, linguistics, legal rhetorical, judicial eloquence (Karaulov Yu.N., Karasik V.I., Van Dijk T.A., Golovanova E.I., Golev N.D., Vorozhbitova A.A., Li V.S., Gizdatov G.G., Mikhalskaya A.K., Mikhalkin N.V., Raven J., Brian N.L., Feteris E.T., and others).

Judicial speeches of Kazakhstani prosecutors and lawyers are studied using such methods as contextual analysis, discourse analysis, and LR analysis. The first type of analysis assumes that when creating a text, the language is “contextualized”, acquiring a certain meaning in a certain context [6; 40]. Discourse analysis is a set of methods for studying a text as a product of discursive activity. Discourse is understood as a “complex communicative event” created by the text in combination with the personal and social characteristics of the speaker and listener, considering the place and time of communication and other conditions [7; 221]. Discourse analysis is used to determine the degree of influence of subjects of legal discourse, their communicative intentions, spatial and temporal characteristics on the choice of linguistic means. The result of the application of the LR analysis of judicial speeches of Kazakhstani lawyers is the identification of the specifics of the implementation of the mechanisms for the implementation of LR competence in the judicial practice of a Kazakhstani lawyer.

Results and discussion

As you know, law is the basis of the existence and development of any state, representing a system of principles, rules and norms for building social relations. Kazakhstan, as a rule-of-law, democratic state, strives to ensure law and order throughout the country. As Judge of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan D. Tumabekov rightly noted, “the main criteria of law and order include legality, constitutionality, integrity, normality, guarantee and justice” [8]. This goal is achieved by ensuring the sustainable development of the legal sphere of society and the training of lawyers as experts in legal issues.

A lawyer in modern Kazakhstan is a highly qualified specialist, defender of the rights and freedoms of citizens, the interests of the state, a person with high moral responsibility, well aware of the national and cultural characteristics of the multinational people of Kazakhstan. From the position of the legal paradigm, a lawyer is “a strong LP with ethical responsibility for the products of his speech-thinking activities” and working in the field of “increased speech responsibility” [9; 95]. The activity of a lawyer is associated with such professions as a legal consultant, prosecutor, judge, lawyer, investigator, notary, etc. Of particular significance for this study is the legal practice in which Kazakhstani lawyers most effectively implemented as PLP.

Judicial power in Kazakhstan is based on the principles and norms of international law and the people’s ideas about legality and justice. The judicial authorities are the Supreme Court, regional and district courts. Participating in court as a lawyer or prosecutor with an accusatory or defensive speech, a lawyer acts not only as an expert in legal matters, but also as a master of words, able to exert the desired influence on the participants of the court session. This goal is promoted by the development of the LR competence, which unites the most important competencies for the PLP. The key to understanding the processes of LR competence formation and implementation are the mechanisms developed within the framework of the LR paradigm: predispositive-orientation, inventive-paradigmatic, dispositive-syntagmatic, elocutive-expressive, mnemonic, actional, psycho-rhetorical, editorial-reflective. These mechanisms are based on the stages of speech activity and the “rhetorical canon”.

From the standpoint of psychology and psycholinguistics, speech activity consists of four stages: 1) “orientation” is the definition of the purpose and conditions of communication, its role in it, 2) “planning” is the formation of an idea, the choice of topic, language means, genre, style and composition of a speech work, 3) “implementation” is the writing of text and the generation of speech, 4) “control” is the analysis and evaluation of the results of speech activity. From the perspective of ancient philosophy, the “rhetorical canon” consists of five stages in the creation of a persuasive speech: 1) invention — the “creation” of the speech’s content, the conceptualization of the topic and subtopics, 2) disposition — arranging the subtopics in a logical order, 3) elocution — writing the text, 4) memoria — memorizing the text, 5) actio — delivering the speech [10; 17].

The high importance of the mechanisms of implementing LR competence for this study is due to the fact that they combine the stages of speech activity and the “rhetorical canon”, gradually and structurally represent the process of creating a “linguistic canvas” (text, speech) by a lawyer, starting with the preparation for writing the text, ending with reflection on the results of the speech, and are responsible for certain qualities of speech actions [11; 46].

1. The predispositive-orientation mechanism of implementing LR competence is the starting point in activating the speech-thinking process and is embodied in the ability to navigate the planned communicative event. This mechanism is responsible for such qualities of text and speech as “relevance”, “expediency” and forms the basis of preparation for the upcoming discourse.

The specifics of the implementation of the predispositive-orientation mechanism in judicial discourse are determined by the following features: 1) the purpose of the discourse is to protect the interests of the state, rights and freedoms, honor and dignity of citizens in court; 2) the place of the discourse is judicial authorities; 3) a high degree of conventionalization and standardization of models of speech behavior corresponding to the role performed (judge, prosecutor, lawyer, defendant, plaintiff, witness, juror, etc. etc.); 4) a special legal language; 5) the specifics of legislation and legal proceedings in a particular country.

Judicial proceedings in Kazakhstan are regulated by the Constitution, the Law “On the Judicial System and the Status of Judges”, “The Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan”, “The Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan”, and “The Code of Judicial Ethics”. The Prosecutor’s Office is responsible for enforcing the law and prosecuting individuals, and its activities are regulated by the Law “On the Prosecutor’s Office”. Legal assistance, including legal information, counseling, and representation of

citizens' interests in court, is provided by lawyers and regulated by the Law "On Advocacy and Legal Assistance." All judicial proceedings must comply with the requirements outlined in these documents. Consequently, the inventive-paradigmatic mechanism is embodied in the knowledge of this legally significant information and the writing of the speech in accordance with it.

The predispositive-orientation mechanism is responsible for activating cognitive activity, "cognition" as a set of mental (mental, cognitive) processes "related to the acquisition, transformation, storage, search and use of information", categorization and conceptualization of reality [12; 5]. When preparing to appear in court, a lawyer needs to study a large amount of legal information, case materials, restore the chronology of events preceding the appeal to the court, determine the purpose and conditions of the trial, and familiarize himself with the rules and norms of speech behavior in these conditions.

An important factor in effective training is the establishment of personal and professional characteristics of participants in the court session. As you know, there are many ethnic groups living in Kazakhstan: Kazakhs, Russians, Uighurs, Koreans, Germans and many others. A Kazakhstani lawyer needs to know the history of the state, traditions, customs of the Kazakh people, respects the national values of other peoples, and has a high speech culture. In addition, there is a special linguistic situation in Kazakhstan. In the context of the functioning of many different languages on the territory of the country, the question arises about their use at the official level. In Kazakhstan, Kazakh is the official language, along with Russian, which is officially used. Bilingualism is observed — the interaction and mutual influence of the Kazakh and Russian languages in the speech of citizens of Kazakhstan. The country also has a policy of trilingualism — mastery of Kazakh, Russian and English. Accordingly, legal proceedings can be conducted in two languages or in one of them with the provision of an interpreter, if necessary [13]. Such a linguistic situation necessitates the involvement of bilingual and multilingual lawyers who speak two or more languages.

Upon completion of the preparatory stage for the upcoming trial, the inventive-paradigmatic mechanism is launched.

2. The inventive-paradigmatic mechanism for the implementation of LR competence consists in establishing the topic, the content of the future text, and highlighting microthemes within the topic. This mechanism is responsible for the "accuracy" of text and speech.

The choice of the topic and micro-topics of a lawyer's court speech is determined by the following factors: 1) compliance with the norms of legal proceedings and legislation in Kazakhstan; 2) compliance with the subject matter of the case under consideration and the facts established during the pre-trial investigation; 3) compliance with the purpose of the trial in general and the court speech in particular. At this stage of preparation for a court speech, the correct ratio of the content of the speech and its composition is of utmost importance for making the speech precise and logical. Accordingly, the inventive-paradigmatic mechanism is activated simultaneously with the dispositive-syntagmatic mechanism, which allows the lawyer to form a complete picture of the case in question and reflect it in the text of the future speech in the desired and permissible form.

3. The dispositive-syntagmatic mechanism of implementing LR competence is the basis for creating an integral, coherent text, embodied in the logical structuring of thought, the construction of text composition. This mechanism is responsible for such qualities of the text as "logic", "clarity", "persuasiveness".

Judicial speech (accusatory speech, defensive speech, judgment) has a "classical" three-part structure: the introductory part, the main part, and the final part. The purpose of the introductory part is to establish contact with the audience, prepare them for the perception of legally relevant information, and evoke a certain attitude towards the subject of speech. An obligatory component of the introductory part is an address to the participants of the court session. Kazakhstani lawyers use etiquette formulas accepted in legal rhetorical: "Dear court! Dear Chairman, Dear jurors and participants in the criminal process!", "Gentlemen of the jury!", "Құрметті сот!", "Құрметті сот отырысына қатысушылар!", "Судья ханым!", "Судья мырза!".

The thesis defining the subject-structural content of speech serves as the center of the construction of a judicial statement. The thesis is a succinctly formulated main idea of the speech, a provision that needs to be proved: "The defendant is accused of concealing a serious crime, falsifying evidence, exceeding his official authority, and obstructing the investigation of a criminal case"; "I believe that during the consideration of this criminal case, evidence of N. Zh. Kushakbaev's commission of a crime under art. 402 part 2 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan has not been confirmed, and he must be acquitted due to the absence of *corpus delicti* in his actions" [14].

The main part examines the circumstances of the case, the causes and conditions of the crime, gives a legal assessment of the committed act, characterizes the personality of the defendant, provides evidence of the thesis put forward, analyzes and refutes the arguments of opponents. The purpose of the accusatory speech is to prove the guilt of the defendant in committing a crime and the danger of his actions to society based on the facts of reality. The purpose of the defense speech is to refute the point of view of the prosecution, to present evidence justifying the defendant or mitigating his responsibility.

The persuasiveness of judicial speech is achieved through a coherent system of arguments that prove or disprove a thesis and lead to specific conclusions. Legal arguments are distinguished by their persuasiveness, logic, reliability, unambiguity, and are based on facts, legal provisions, axioms, rules, and norms [15; 6]. Such arguments include the following: an argument for justice (establishing equality between categories / subjects/circumstances), an argument for authority (referring to the opinion of an authoritative person), an argument for the case (establishing the true circumstances of the case), an argument for incompatibility (indicating the presence of contradictory data), an argument for the reason, and others [16; 355-376].

The final part of the speech summarizes the results and requests the court to make a decision based on the information provided and the evidence provided: *“Based on the above, I consider my client’s guilt to be unproven, and the preliminary investigation was conducted with significant procedural violations. Ladies and gentlemen of the jury! Based on the above, I ask you to acquit my client of all charges against her due to the absence of corpus delicti in her actions”* [17].

4. The elocutive-expressive mechanism of implementing LR competence is the transformation of thought into text (verbalization). The mechanism is responsible for such qualities of the text as “correctness”, “purity”, “richness”, “clarity”, “persuasiveness”, “expressiveness”.

The text, compiled in compliance with the rules and norms of the language, becomes the basis of competent judicial speech, highly appreciated by the participants of the meeting. As mentioned earlier, legal discourse employs a special legal language that meets the requirements and norms of the legal field and is characterized by precision, conciseness, and an abundance of legal terminology, clichés, and clerical phrases: *“According to Part 4 of Article 112 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, data obtained in violation of the criminal procedure law is considered inadmissible as evidence and cannot be used as the basis for charges”* [17].

When a legal specialist communicates with citizens, two interrelated processes take place: the “de-juridification” of the language of law and the “legitimization” of natural language [18; 48]. Unlike the text created by a lawyer for a lawyer, the text created for other recipients is characterized by a harmonious combination of special and commonly used vocabulary. The difficulty lies in the fact that, unlike unambiguous legal terminology, commonly used words can have several meanings. It is important to avoid ambiguity that occurs when using linguistic means in speech and affects the meaning of the entire utterance. Here are some examples of the “de-juridification” of legal language: *“The prosecution, realizing that the charges brought against the defendant have not been confirmed in court, seeks to create a negative opinion among the jury based on social differences and material wealth”*; *“The evidence examined by the court has unequivocally proven that the defendant’s actions do not constitute crimes involving abuse of official authority”* [14].

Through the elocutive-expressive mechanism, the text embodies the legal picture of the world and the national linguistic picture of the world. The legal picture of the world is understood as a “system of cultural legal coordinates”, a set of human ideas about law, its structure, principles, rules, norms [19; 645]. The legal picture of the world is made up of legal concepts such as truth, justice, law, honor, dignity, law, offense, freedom, will, morality, morality, guilt, etc.

E.D. Suleimenova defines the national linguistic picture of the world as a set of national ideas about the world expressed in the meaning of linguistic units [20; 123]. The means of its representation in judicial speech are concepts and precedent texts that accumulate knowledge of native speakers about a certain component of the surrounding world and expand the cultural context of speech. In the speech of Kazakhstani lawyers, along with generally accepted legal concepts, national and cultural concepts such as Мәңгілік Ел, Алғыс, Намыс, Абырой, Ұят, Парасат, Батыр, Отансүйгіштік, Ханым, Мырза and many others are used. Precedent texts are understood as “texts fixed in the mind of a native speaker of a given linguistic community” that “represent cultural facts” and “actualize a certain situation” [21; 19]. Precedent texts are recognized as proverbs, sayings, quotations, aphorisms, mentions of famous historical figures, events that have cultural value and are known to most native speakers. For example: *“The most precious thing a person has is his heart. Kazakhs have the concepts of “courage” and “cowardice” born from the heart. The batyr is popularly called “жүректі”, which means “horseman with a heart”, the coward is nicknamed “жүрексіз”. <...>*

A man with a real heart obeys advice and is faithful to his word. Abai says, "I don't believe people who say they committed evil out of ignorance. Rather, it happens from weakness of will and disregard for honor" [22].

After writing the text of the speech, the mnemonic mechanism is triggered.

5. The mnemonic mechanism of implementing LR competence ensures the memorization of text through various techniques (association, visualization, repetition). Judicial speech as a type of public speech produces the desired effect on addressees if eye contact is established, in which the lawyer notices changes in the conditions of communication, changes in the mood of participants in the trial and responds to them in a timely manner. Continuous reading of judicial speech from a sheet is a violation of judicial etiquette.

6. The action mechanism of implementing LR competence is the "driving force" of legal discourse. This mechanism ensures that speech exhibits qualities such as "informativeness," "conciseness," and "expressiveness."

During a speech in court, a lawyer acts as a master of words, a speaker, his goal is to convince listeners of his rightness and influence the court's acquittal or conviction. One way to achieve this goal is to use figurative and expressive language and emotionally colored vocabulary: *"The public prosecutor once said during the trial that we have been living with this case for a year. We have truly become like one family, and we have learned everything about each other. We share the same goal: to prove the innocence of the defendants and the complete failure of the prosecution. We are guided by our deep knowledge and respect for the law, as well as our belief in the triumph of justice. Our goal is not only to defend the honor and innocence of the law-abiding citizens on trial" [17].*

The lawyer's speech should be both informative and concise, which makes it possible to present the information necessary to understand the circumstances of the case in sufficient volume and in an easy-to-understand form. When pronouncing speech, a lawyer is required not only to follow the grammatical rules of the language, but also orthoepical and accentological norms. In addition, an important role is played by observing the rules of conduct established by the court and described in detail in the above-mentioned constitutional laws and procedural codes. The issue of observing judicial etiquette and ethics is particularly acute during judicial debates with the participation of jurors.

There are four parts to the trial: 1) the speech of the presiding judge; 2) consideration of the case on the merits; 3) judicial debates and the conclusion of the prosecutor; 4) the decision and announcement of the court decision. Each stage has a specific frame structure related to the predefined roles of the participants (lawyer, prosecutor, plaintiff, defendant, witness, etc.), the space-time frame, the order of the participants, etc. The lawyer's task is to bring any situation that has arisen in the courtroom under a stereotypical one, regulated by law and excluding subjective interpretation. For example, when interrogating witnesses through authorized methods, to obtain from them the provision of complete and reliable information; if a dispute or conflict arises, resolve it. Psycho-rhetorical and editorial-reflexive mechanisms contribute to achieving this goal.

7. The psycho-rhetorical mechanism for the implementation of LR competence consists in establishing effective feedback with participants in the trial, thereby ensuring the coincidence of intention (communicative intention) and perlocution (expected response). This mechanism is responsible for the "expressiveness" and "emotionality" of speech.

The lawyer's task at this stage is to produce a positive communicative effect on the addressee through the following linguistic means of influence: communicative strategies and tactics, rhetorical techniques, emotional-evaluative vocabulary, stereotypes, rhythmic-intonation pattern of speech. In judicial speeches, communicative strategies such as clarification, argumentation, cooperation, compromise, manipulation, and evasion are often used. These strategies can be implemented through communicative tactics such as evidence grading, expanding or narrowing a thesis, simulating dialogue, citing witness testimonies, explicating cause-and-effect relationships, contrasting, exaggerating, using lexical repetition, and creating a positive or negative portrayal of the participants in the discourse.

The degree of expressiveness and emotionality in a lawyer's speech is of utmost importance when creating a positive or negative "portrait" of the defendant and assessing the level of public danger of the crime committed. Here are fragments of the speech of the state prosecutor Aizhan Aimaganova in the case of K.V. Bishimbayeva: *"This is the first time I've come across a case where both the intellect works and a person looks good outwardly, but there's nothing important about this person: there's no heart. We saw no regret, no compassion, no remorse in his eyes. <...> I did not know Saltanat and, unfortunately, I no longer recognize her. But during the trial, we realized that Saltanat was like a ray of light — a bright, cheerful,*

cheerful, smiling, and kind young woman. <...> Bishimbayev systematically subjected her to violence, making Saltanat feel helpless. All these things played a destructive role in Saltanat's life, had a negative impact on mental and physical health, created an atmosphere of fear and control <...> No woman in the world deserves such an attitude towards herself, no matter what conflict there may be between a man and a woman!" [23].

However, emotionality of speech, as in the above example, should be appropriate, while excessive emotionality, disrespect, and aggression towards the participants in the process is unacceptable and is punishable by law.

In the implementation of the psycho-rhetorical mechanism, the second law of rhetorical plays an important role — the “law of promotion and orientation of the addressee”, which consists in the speaker’s ability to orient listeners in the content of speech [24; 88]. The use of techniques such as verbalization of the composition of speech and the tasks of each part of it; repetition of the thesis, keywords, arguments; correct intonation, changing the tempo and volume of speech helps to focus the attention of participants in the trial on significant points, dialogue imitation tactics; using communicative tactics to attract attention: “*Why was there no arrest and criminal proceedings initiated on the fact of receiving and giving bribes in the same year, if this fact was allegedly established on the basis of witness testimony? We have not been able to get a clear answer to this <...> But one way or another, the initiation of a criminal case on the fact of receiving a bribe was not done in a timely manner. Although, as we established in court, there were no sufficient grounds for red-handed detention <...> Why are we talking about the illegality of initiating a criminal case? Because, as long as there is no irrefutable evidence, it is a blatant violation of citizens' constitutional rights to initiate a criminal case based solely on conversations and rumors'* [14]. In addition, the pronunciation of speech is accompanied by non-verbal means of communication (gestures, facial expressions, postures), which, on the one hand, must comply with established norms of behavior, on the other hand, do not contradict the meaning of the utterance.

8. The editorial-reflexive mechanism of implementing the LR competence presupposes a timely analysis of the recipient’s response and an adequate response to its changes. This mechanism is responsible for speech qualities such as “adaptability” and “flexibility”.

Court proceedings require a lawyer to respond spontaneously, instantly, and appropriately in the absence of quick access to information sources. A qualified lawyer acquires and improves the skills to adjust speech behavior and speech content depending on external factors: “*The testimony of the witnesses proves that there is no irrefutable evidence in this case that the defendants are involved in the crimes under consideration. The prosecution has done everything it can to create artificial evidence of their guilt by using the “flaws” of the human soul and slandering one person by another*” [17].

At the end of the trial, when the decision is made, the editorial-reflexive mechanism is embodied in reflection — the ability to objectively assess the results of a speech, the degree of preparation for the trial, the quality of judicial speech and draw conclusions on improving the skills of preparation for and participation in legal discourse.

Conclusion

The conducted research allows us to draw the following conclusions:

1. Kazakhstan, as a rule-of-law, democratic state, strives to ensure law and order and legality throughout the country. Lawyers act as guides to the world of legality and justice, performing the most important social functions: clarifying the provisions of the law, monitoring the observance of citizens’ rights and freedoms, forming legal awareness, resolving conflicts, and protecting the interests of citizens and the state in court. In this regard, high demands are placed on the level of competence of legal professionals.

2. A key factor in the development of a lawyer as a PLP is a high level of integrated LR competence. This competence helps to master judicial eloquence and thereby increase the level of professionalism of a lawyer. From the standpoint of the LR paradigm, LR competence is realized through eight mechanisms: predispositive-orientation, inventive-paradigmatic, dispositive-syntagmatic, elocutive-expressive, mnemonic, actional, psycho-rhetorical, editorial-reflexive.

3. The predispositive-orientation mechanism forms the basis of preparation for a speech, is embodied in the ability to navigate a planned communicative event, and is responsible for the relevance and expediency of the text. The inventive-paradigmatic mechanism involves the definition of the topic, microthemes of the text, responsible for its accuracy. The dispositive-syntagmatic mechanism is embodied in the structuring of thought, responsible for the logic, clarity, and persuasiveness of the text. The action mechanism is embodied

in the verbalization of thought, responsible for the correctness, purity, richness, and clarity of the text. The mnemonic mechanism ensures the memorization of the text. The action mechanism is embodied in the delivery of speech in court and is responsible for the information content, conciseness, expressiveness of speech. The psycho-rhetorical mechanism is embodied in the ability to produce a positive communicative effect on the addressee, responsible for the emotionality of speech. The editorial-reflexive mechanism assumes the ability to respond in a timely manner to changes in the conditions of legal discourse, and is responsible for adaptability and flexibility of speech. We believe that each of the presented mechanisms is an important component of a lawyer's speech and thinking. By gradually replacing and complementing each other, these mechanisms ensure the implementation of LR competence in judicial practice, contributing to the creation of logical, competent, and persuasive speech that follows the rules and norms of courtroom behavior and is tailored to the audience, ensuring a successful courtroom presentation.

Thus, the mechanisms for implementing LR competence, which are an important component of a lawyer's professional activities, allow us to characterize Kazakhstani lawyers PLP and identify and analyze the specifics of judicial practice in Kazakhstan. The research of these mechanisms has prospects for identifying the features of the formation of the law not only in the legal, but also in any other institution-oriented discourse of the country.

References

- 1 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
- 2 Голованова Е.И. Лексикографическое описание языковой личности ученого как лингвистическая проблема / Е.И. Голованова // Проблемы истории, филологии, культуры. — 2009. — № 2 (24). — С. 423–228.
- 3 Gunina Ye. The Model of the Professional Linguistic Personality of a Lawyer of Kazakhstan in the Linguistic Rhetorical Ideal Aspect / Ye. Gunina, A. Vorozhbitova, S. Sayakhmet, A. Tumanova, K. Demeubekova // Forum for Linguistic Studies. — 2025. — Vol. 7, No. 1. — P. 697–710. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7953>.
- 4 Ворожбитова А.А. Основы лингвориторической парадигмы: учеб. пособие / А.А. Ворожбитова. — Сочи: РИЦ ФГБОУ ВО «СГУ», 2019. — 176 с.
- 5 Ворожбитова А.А. Лингвориторика: самопроектирование сильной языковой личности (схемы, таблицы, алгоритмы, самонастройка): учеб.-метод. пос. / А.А. Ворожбитова. — Москва: Ай Пи Ар Медиа, 2020. — 103 с.
- 6 Blommaert J. Discourse: A Critical Introduction / J. Blommaert. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 299 p.
- 7 Van Dijk T.A. Ideology: A Multidisciplinary Approach / T.A. Van Dijk. — London: Sage, 1998. — 384 p.
- 8 Тумабеков Д. Соблюдение справедливости и законности гарантирует обеспечение правопорядка в стране [Электронный ресурс] / Д. Тумабеков. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39588061.
- 9 Vorozhbitova A.A. Continuous linguistic rhetorical education as an innovative conceptual platform for forming speech-thinking culture of learners and professional retraining of specialists / A.A. Vorozhbitova, G.I. Issina // Bulletin of the Karaganda university. Pedagogy series. — 2018. — No. 1(89). — P. 91–97.
- 10 Михалкин Н.В. Риторика для юристов: учеб. пособие для бакалавров / Н.В. Михалкин. — Москва: Изд-во Юрайт, 2015. — 240 с.
- 11 Vorozhbitova A. Professional Linguistic Personality as Subject of Discursive Processes: Conception of Linguistic Rhetorical Culturological Education / A. Vorozhbitova, I. Issina // European Journal of Social and Human Science. — 2014. — Vol. 1, No. 1. — P. 44–55.
- 12 Revlin R. Cognition: theory and practice / R. Revlin. — New York: Worth Publishers, 2012. — 603 p.
- 13 Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения принципа языка судопроизводства». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000013S>.
- 14 Юридическая информация для всех. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://causa.kz/>.
- 15 Larson B.N. Legal Argumentation: Reasoning & Writing about the Law / B.N. Larson. — Texas A&M University School of Law, 2025. — 529 p.
- 16 Feteris E.T. A Survey of 25 Years of Research on Legal Argumentation / E.T. Feteris // Argumentation. — 1997. — Vol. 11. — P. 355–376.
- 17 Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bureau.kz/>.
- 18 Ли В.С. Лингвистическое исследование конфликтного текста в юридической практике / В.С. Ли, Р.Д. Карымсакова, Р.Б. Тапалова. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 146 с.
- 19 Веденеев Ю.А. Юридическая картина мира: между должным и сущим / Ю.А. Веденеев // LEX RUSSICA. — 2014. — № 6. — С. 641–654.

20 Сулейменова Э.Д. Реминисценции о картине мира — языковой картине мира / Э.Д. Сулейменова // Вестник КазНУ. Серия филологическая. — 2013. — Т. 143, № (3). — С. 121–125.

21 Караулов Ю.Н. Русский язык и русская языковая личность / Ю.Н. Караулов. — Москва: ЛКИ, 2007. — 264 с.

22 В суде над Бишимбаевым процитировали слова Абая. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-sude-nad-bishimbaevyim-protsitirovali-slova-abaya-534061/.

23 Прокурор о Бишимбаеве: ни сожаления, ни сострадания, ни раскаяния. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/articles/o_bishimbaeve.

24 Михальская А.К. Основы риторики: Мысль и слово: учеб. пособие для учащихся 10-11 кл. общеобразоват. учреждений / А.К. Михальская. — Москва: Просвещение, 1996. — 416 с.

Е.Е. Гунина, А.А. Ворожбитова, И.В. Григорьева, А.Б. Туманова

Қазақстанның сот тәжірибесінде заңгердің лингвориторикалық құзыреттілігін жүзеге асыру тетіктері

Мақала Қазақстан заңгерінің кәсіби қызметіндегі интегралды лингвориторикалық құзыреттілікті іске асыру тетіктерін зерттеуге арналған. Қоғамның құқықтық саласының құрылымы мен міндеттерін, қазақстандық заңнама мен сот ісін жүргізу қағидаттары мен нормаларын, заңгерге кәсіби тілдік тұлға ретінде қойылатын талаптарды, құқықтық дискурстың ерекшеліктерін қарау негізінде лингвориторикалық құзыреттілікті дамыту қажеттілігі негізделеді. Сотта азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, мемлекеттің мүдделерін қорғай отырып, заңгер тек құқықтық мәселелерде сарапшы ғана емес, сөз шебері, сот шешендігін меңгерген және құқықтық дискурста қатысушыларға қажетті коммуникативті әсер ете алатын шешен ретінде әрекет етеді. Айыптау сөзінің мақсаты — шындық фактілеріне сүйене отырып, сотталушының қылмыс жасаудағы кінәсін, қоғам үшін жасалған қауіпті дәлелдеу. Қорғаныс сөзінің мақсаты — айыптаушы тараптың көзқарасын жоққа шығару, сотталушыны ақтайтын немесе оның жауапкершілігін жеңілдететін дәлелдер келтіру. Мақалада адвокаттың сот практикасы интегралды лингвориторикалық құзыреттілікті іске асырудың сегіз тетігін жүзеге асыру тұрғысынан зерттеледі: позитивті-бағдарлау, инвентивті-парадигматикалық, диспозитивті-синтагматикалық, элокуттық-экспрессивті, мнемоникалық, акционерлік, психориторикалық, редакциялық-рефлексивті. Лингвориторикалық парадигма аясында дамыған механизмдер сөйлеу әрекетінің төрт кезеңін және риторикалық канонның бес кезеңін біріктіре отырып, мәтінді жазуға дайындықтан бастап, сөйлеу нәтижелеріне рефлексияға дейінгі сөйлеу жұмысын құру процесін білдіреді. Әрбір механизм мәтін мен сөйлеудің белгілі бір қасиеттеріне жауап береді, кәсіби тілдік тұлғаның құзыреттілік деңгейінің көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Мақалада Қазақстанның сот практикасында осы тетіктердің іске асырылуының зерттеу нәтижелері келтірілген. Қорғау және айыптау сот сөздерін талдау негізінде вербалды және вербалды емес құралдар, білімдер, дағдылар, нормалар мен ережелер анықталады, олар арқылы осы тетіктер адвокат немесе прокурор рөлін атқаратын қазақстандық заңгердің сөйлеу-ойлау қызметіне енгізіледі. Қорытындылай келе, қазіргі Қазақстанда заңгер көпұлтты халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін жақсы білетін, жоғары моральдық жауапкершілігі бар жоғары білікті маман. Тілдік құзыреттілікті іске асыру тетіктері қазақстандық заңгердің кәсіби қызметінің маңызды құрамдас бөлігі, Қазақстандағы сот практикасының ерекшелігін анықтауға және талдауға мүмкіндік береді. Осы тетіктерді зерттеу тек заңды ғана емес, сонымен қатар елдің кез келген басқа институционалды-бағдарланған дискурсында кәсіби тілдік тұлғалардың қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: лингвориторикалық құзыреттілікті жүзеге асыру механизмдері, заңгер, сот тәжірибесі, кәсіби тілдік тұлға, Қазақстан.

Е.Е. Гунина, А.А. Ворожбитова, И.В. Григорьева, А.Б. Туманова

Механизмы реализации лингвориторической компетенции юриста в судебной практике Казахстана

Статья посвящена исследованию механизмов реализации интегральной лингвориторической компетенции в профессиональной деятельности юриста Казахстана. На основе рассмотрения структуры и задач правовой сферы общества, принципов и норм казахстанского законодательства и судопроизводства, требований, предъявляемых к юристу как профессиональной языковой личности, особенностей юридического дискурса обосновывается необходимость развития лингвориторической компетенции. Защищая права и свободы граждан, интересы государства в суде, юрист выступает не только в роли эксперта в правовых вопросах, но и в роли мастера слова, оратора, владеющего судебным красноречием и способного оказать желаемый коммуникативный эффект на участников юридического дискурса.

са. Цель обвинительной речи — на основе фактов действительности аргументированно доказать виновность подсудимого в совершении преступления, опасность содеянного для общества. Цель защитительной речи — опровергнуть точку зрения стороны обвинения, представить доказательства, оправдывающие подсудимого или смягчающие его ответственность. В статье судебная практика юриста исследуется с точки зрения воплощения в ней восьми механизмов реализации интегральной лингвориторической компетенции: преддиспозитивно-ориентировочного, инвентивно-парадигматического, диспозитивно-синтагматического, элокутивно-экспрессивного, мнемонического, акционального, психориторического, редакционно-рефлексивного. Разработанные в рамках лингвориторической парадигмы механизмы, объединяя в себе четыре этапа речемыслительной деятельности и пять этапов риторического канона, представляют процесс создания речевого произведения, начиная с подготовки к написанию текста, заканчивая рефлексией над результатами выступления. Каждый механизм отвечает за определенные качества текста и речи, служит индикатором уровня компетентности профессиональной языковой личности. В статье представлены результаты исследования реализации данных механизмов в судебной практике Казахстана. На основе анализа защитительных и обвинительных судебных речей выявляются вербальные и невербальные средства, знания, умения, навыки, нормы и правила, посредством которых данные механизмы воплощаются в речемыслительной деятельности казахстанского юриста, выступающего в роли адвоката или прокурора. В заключении делается вывод, что в современном Казахстане юрист является высококвалифицированным специалистом с высокой моральной ответственностью, хорошо знающим национально-культурные особенности многонационального народа. Механизмы реализации лингвориторической компетенции являются важными составляющими профессиональной деятельности казахстанского юриста, позволяют выявить и проанализировать специфику судебной практики в Казахстане. Исследования данных механизмов имеют перспективы для выявления особенностей формирования профессиональных языковых личностей не только в юридическом, но и в любом другом институционально-ориентированном дискурсе страны.

Ключевые слова: механизмы реализации лингвориторической компетенции, юрист, судебная практика, профессиональная языковая личность, Казахстан.

References

- 1 Karasik, V.I. (2002). *Yazykovoï krug: lichnost, kontsepty, diskurs* [Language Circle: Personality, Concepts, and Discourse]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 2 Golovanova, E.I. (2009). Leksikograficheskoe opisaniye yazykovoï lichnosti uchenogo kak lingvisticheskaya problema [Lexicographic Description of a Scientist's Linguistic Personality as a Linguistic Problem]. *Problemy istorii, filologii, kultury — Problems of History, Philology, and Culture*, 2 (24), 423–228 [in Russian].
- 3 Gunina, Ye., Vorozhbitova, A., Sayakhmet, S., Tumanova, A., & Demeubekova, K. (2025). The Model of the Professional Linguistic Personality of a Lawyer of Kazakhstan in the Linguistic Rhetorical Ideal Aspect. *Forum for Linguistic Studies*, 7(1), 697–710. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i1.7953> [in Russian].
- 4 Vorozhbitova, A.A. (2019) *Osnovy lingvoriticheskoï paradigmy: uchebnoe posobie* [Fundamentals of the Linguorhetorical Paradigm: Textbook]. Sochi: RIC FGBOU VO «SGU» [in Russian].
- 5 Vorozhbitova, A.A. (2020). *Lingvoritorika: samoproektirovaniye silnoï yazykovoï lichnosti (skhemy, tablitsy, algoritmy, samonastroy): uchebno-metodicheskoe posobie* [Linguistic rhetorical: Self-Designing a Strong Language Personality (Schemes, Tables, Algorithms, and Self-Motivations): A Teaching Guide]. Moscow: Aj Pi Ar Media [in Russian].
- 6 Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 7 Van Dijk, T.A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- 8 Tumabekov, D. Sobliudeniye spravedlivosti i zakonnosti garantiruet obespecheniye pravoporiadka v strane [Adherence to justice and the rule of law ensures the rule of law in the country]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39588061 [in Russian].
- 9 Vorozhbitova, A.A., & Issina, G.I. (2018). Continuous linguistic rhetorical education as an innovative conceptual platform for forming speech-thinking culture of learners and professional retraining of specialists. *Bulletin of the Karaganda university. Pedagogy series*, 1(89), 91–97.
- 10 Mikhalkin, N.V. (2015) *Ritorika dlia yuristov: uchebnoe posobie dlia bakalavrov* [Rhetorical for Lawyers: Textbook for Bachelors]. Moscow: Izdatelstvo Yurait [in Russian].
- 11 Vorozhbitova, A., & Issina, I. (2014) Professional Linguistic Personality as Subject of Discursive Processes: Conception of Linguistic Rhetorical Culturological. *Education European Journal of Social and Human Science*, 1(1), 44–55.
- 12 Revlin, R. (2012). *Cognition: theory and practice*. New York: Worth Publishers.
- 13 Normativnoe postanovleniye Verkhovnogo suda Respubliki Kazakhstan «O nekotorykh voprosakh primeneniia printsipa yazyka sudoproizvodstva» [Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan «On Certain Issues of Applying the Principle of the Language of Legal Proceedings»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000013S> [in Russian].

- 14 Yuridicheskaiia informatsiia dlia vseh [Legal information for everyone]. *causa.kz*. Retrieved from <https://causa.kz/> [in Russian].
- 15 Larson, B.N. (2020). *Legal Argumentation: Reasoning & Writing about the Law*. Texas A&M University School of Law.
- 16 Feteris, E.T. (1997). A Survey of 25 Years of Research on Legal Argumentation. *Argumentation*, 11, 355–376.
- 17 Kazakhstanskoe mezhdunarodnoe biuro po pravam cheloveka i sobliudeniui zakonnosti [Kazakhstan International Bureau for Human Rights and Rule of Law]. *bureau.kz*. Retrieved from <https://bureau.kz/>.
- 18 Li, V.S., Karymsakova, R.D., & Tapalova, R.B. (2008). *Lingvisticheskoe issledovanie konfliktnogo teksta v yuridicheskoi praktike* [Linguistic Research of Conflict Text in Legal Practice]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 19 Vedeneev, Ju.A. (2014). Yuridicheskaiia kartina mira: mezhdu dolzhnym i sushchim [The Legal Picture of the World: Between the Duties and the Existence]. *LEX RUSSICA*, 6, 641–654 [in Russian].
- 20 Sulejmenova, E.D. (2013). Reministsentsii o kartine mira — yazykovoi kartine mira [Reminiscences about the Worldview — Language Worldview]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya Filologicheskaiia — Eurasian Journal of Philology Science and Education*, 143, 3, 121–125 [in Russian].
- 21 Karaulov, Ju.N. (2007). *Russkii yazyk i russkaia yazykovaia lichnost* [Russian Language and Russian Language Personality]. Moscow: LKI [in Russian].
- 22 V sude nad Bishimbaevym protsitirovali slova Abaia [Abai's words were quoted in the trial of Bishimbayev]. *tengrinews.kz*. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-sude-nad-bishimbaevym-protsitirovali-slova-abaya-534061/ [in Russian].
- 23 Prokuror o Bishimbaeve: ni sozhaleniiia, ni sostradaniia, ni raskaianiia [The Prosecutor on Bishimbayev: No regrets, no compassion, no remorse]. *forbes.kz*. Retrieved from https://forbes.kz/articles/o_bishimbaeve [in Russian].
- 24 Mihalskaia, A.K. (1996). *Osnovy ritoriki: Mysl i slovo: uchebnoe posobie dlia uchashchikhsia 10-11 klassov obshcheobrazovatelnykh uchrezhdenii* [Fundamentals of rhetorical: Thought and word: study a manual for students of grades 10-11 in general education institutions]. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].

Information about the authors

Gunina, Yekaterina Yevgenievna — Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: katyvl@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9525-916X>

Vorozhbitova, Alexandra Anatolievna — Doctor of Philology, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Sochi State University, Sochi, Russia. E-mail: alvorozhbitova@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0023-5582>

Grigoryeva, Irina Vladimirovna — Assistant Professor, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: grigorjevai@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2653-3054>

Tumanova, Ainakul Bektasovna — Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: a.tumanova@inbox.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-069X>

А.Қ. Қараман^{1*}, С.Қ. Тәшімбай²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Халықаралық білім беру корпорациясы (Қазақ Саулет және құрылыс жетекші академиясы), Алматы, Қазақстан
 e-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru¹, saltanat7575@mail.ru²

Топоним атауларының өзгеріске түсуіне себеп ортақ факторлар (Қазақ, қырғыз, өзбек, түрік тілдері материалында)

Мақалада қазақ, өзбек, қырғыз, түрік топонимдері атауларының өзгеру себептерін анықталған. Түркі онамастика мәселелерін туыстас тілдердің материалы негізінде салыстыра зерттеулер жоқтың қасы. Түркі халықтары онамастикалық атаулардың кісі есімдері, жер-су, халық, ру атаулары туыстас тілдердің материалында арнайы қарастыру қазіргі кезде өзекті мәселесі болуы тиіс. Мақалада түркі тобына енетін халықтардың орналасу территориясындағы топонимдердің қалыптасуы және дамуы, бір-бірімен көршілес жатқан елдердің жер-су атауларының өзгеруіне қатысты факторлар қарастырылған. Жер-су атаулары тарихи түрде пайда болуы мен дамуы тарихи сипатқа ие құбылыс. Олардың қалыптасуы белгілі бір аймақтың әлеуметтік-экономикалық даму тарихымен тығыз байланысқандықтан атаулардың тамыры ежелгі дәуірден бастау алады. Топонимдер уақыт өткен сайын әртүрлі себептермен ұмыт болуы, өзгертілуі және жаңа атаулармен толықтырылуы мүмкін. Бұл шектес жатқан мемлекеттер шекарасының топожүйелеріндегі атаулардың араб-парсы, иран, моңғол, орыс элементтерінің әсерінен өзгеру себептерін зерттеудің өзектілігін анықтады, өйткені лингвомәдени құндылығы бар кез келген топонимикалық жүйе үшін қалыптасу мен дамуының тарихи-мәдени контекстін зерттеу маңызды. Зерттеу материалының теориялық және практикалық маңызы бар. Жер-су атауларының өзгертілуіне себеп болған факторлар элементтерін зерттеу бұрын өткен этникалық көші-қонды және шекаралас аумақтарда тұратын әртүрлі этностардың өзара әрекеттесу процестерін түсінуге ықпал етеді. Зерттеудің негізгі әдістері ретінде сипаттамалық талдаулар және салыстырмалы тарихи талдау әдістері де қолданылады. Тарихи әдісті қолдана отырып, байырғы атаулардың пайда болуымен бірге жаңа атаумен толықтырылуын, өзгеруін және ерекшелігін байқауға болады. Мақаланың мақсаты — шекаралас республика аймақтардың топоатауларының қалыптасуы, өзгеруі, жаңа атау берілуі, оның қолданысқа түсуі және дамуы: тұтастай алғанда, жиналған материалды жүйелі тарихи-лингвистикалық зерттеу.

Кілт сөздер: географиялық терминология, топоним, топонимикалық ландшафт, тарихи-мәдени контекст, топонимикалық жүйе, жалпытүркілік атаулар.

Кіріспе

Топонимдер әр елдің ата-бабасының мәдени және тілдік мұрасы бола отырып, құнды тарихи, этнографиялық, діни-мифологиялық, геологиялық, географиялық, археологиялық және басқа да мәліметтерді қамтиды.

Қазіргі уақытта жалпытүркі топонимика мәселелеріне ерекше назар аударылуда. Түркі тілдері онамастикасының ерекшеліктерін зерттеу — қазіргі түркологияның өзекті мәселелерінің бірі. Қазақ, қырғыз, өзбек, түрік халықтарының мәдениетінде, әдет-ғұрыпында, дәстүрінде, тұрмыс-тіршілігінде, құндылықтарында, дүниетанымында және тарихи-мәдени ортасында қалыптасқан топонимдердің көне дәуірден бүгінгі күнге дейін тұрақты атаулар немесе номинациялардың қаншалықты өзгеріске ұшырағанын және оған не себеп болғанын анықтау — зерттеу жұмысының өзектілігін арттырады.

Бұл зерттеу мақалада шекаралас жатқан Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және тілі мен мәдениеті ұқсас Түркия мемлекеті аймақтарының мысалында топонимикалық жүйенің лингвомәдени ерекшеліктері зерттелінеді, олардың тарихи, семантикалық және мәдени маңыздылығы көрсетіледі.

Қоршаған ортаның жекелеген объектілерінің атаулары (топонимия) жүргізіліп жатқан тарихи процестердің ықпалына ұшырайтын жалпы объективті заңдылықтарға ие. Сонымен қатар әрбір тарихи дәуір топонимика белгілерінің ерекше жиынтығымен ерекшеленеді.

Жібек жолының тарихи орталығы бола отырып, Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан парсы, араб, моңғол, түркі мен орыс тілдерінің әсерін сіңірді, бұл оның географиялық атауларында көрініс

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru

тапты. Зерттеу барысында қазақ, қырғыз және өзбек топонимдерінің діни, географиялық, экономикалық және этникалық топтарға жіктелетіні байқалды.

Зерттеудің өзектілігі — қазақ лингвистикасында алғаш рет қазақ, өзбек, қырғыз, түркі топонимияларының өзгеруіне себеп болған факторларды кешенді және жүйелі түрде зерттелуінде. Зерттеудің негізгі мақсаты — топонимия мен микротопонимияның құрылымдық-сөзжасамдық және лексикалық-семантикалық ерекшеліктерін қарастыру, шекаралас республика аймақтардың топоатауларының қалыптасуы, өзгеруі, жаңа атау берілуі, оның қолданысқа түсуі және дамуы: тұтастай алғанда, жиналған материалды жүйелі тарихи-лингвистикалық зерттеу.

Жалпытүркілік топонимика мәселелері бұрын да, қазір де бірқатар ғалымның ерекше назарын аудартты. О.Т. Молчанова таулы Алтай өңірінің географиялық атауларына лингвистикалық сипаттама береді. Э.М. Мурзаевтың еңбектерінде топонимика лингвистикалық, тарихи, географиялық әдіс-тәсілді қолданған жағдайда ғана нақты нәтижелер беретін айтылады. Ономастика саласындағы танымал ғалымның бірі А.В. Суперанская өз еңбегінде жалқы есімдердің өзіндік ерекшелігіне және олардың лексиканың басқа санаттарынан, ең алдымен жалпы есімдерден айырмашылығына назар аударады. Оның зерттеу тақырыбы — тарихи өзгергіштік және топонимиканың этникалық ерекшелігі [1].

2019 жылы қазақ-ономаст ғалым Т. Жанұзақ «Қазақ ономастикасының» (1-том. «Қазақ ономастикасының негіздері». 2-том. «Антропонимика». 3 және 4-том. «Топонимика». 5-том. «Топонимдер этимологиясы») 5 томдығын шығарды. Бұл кешенді еңбекте қазақ ономастикасының шығу, даму кезеңдері және жасалу жолдары, антропонимдер, топонимдер мен этнонимдер тарихы да кеңінен зерттелген, ономастикалық материалдарға ғылыми негізде талдау жасалған, олардың қазіргі құрамында көне түркі, араб-иран, моңғол тибет, тұңғыс-маньчжур, славян лексикасына тән қабаттар бары айқындалған [2]. В.А. Жучкевич морфологиялық белгілері (формасы) бойынша топонимдерді қарапайым және күрделі немесе құрама деп бөледі [3; 88].

Ш.С. Камолитдин өз еңбегінде Орталық Азияның көне түркілік қабатындағы этнотопонимдерді, антропотопонимдерді, топонимдерді, гидронимдерді, оронимдерді, сонымен қатар оңтүстік, орталық, солтүстік Түркістан ономастикасын қарастырған [4].

Өзбекстан жер атауларын географиялық зерттеу және оның дамуы өзбек ғалымдарының зерттеулерінде теориялық мәселелерге көп көңіл бөледі. Зерттеуші ғалымдар тарапынан топонимика, географиялық атаулардың шығу тегі, қалыптасуы мен дамуы, семантикалық мағынасының зерттелуі және тағы басқа мәселелер өз шешімін тапқан [5].

Бір топ ғалым зерттеудің практикалық құндылығы ретінде топонимикалық сөздіктерді дайындауды қолға алды. Нәтижесінде Т. Нафасов 1988 жылы «Узбекистан топонимларининг изохди лугати (Узбекистоннинг жанубий районлари)» [6] сөздігін, ал О. Каратаев «Қырғыз этнонимдер создугу» [7] еңбегін жарыққа шығарды.

А. Аяпбекова мен Н. Абишов «Топонимика» атты монографияда топонимдердің пайда болуы мен қалыптасуының заңдылықтарына, Қазақстан топонимикасының эволюциялық дамуы мен кейбір ерекшеліктеріне, Қазақстан географиялық атауларын топтастыру принциптеріне, Қазақстан геожүйелер топонимдеріндегі өзгерістерге тоқталып өтеді [8].

Біздің жұмысымыздағы зерттеудің теориялық базасы осындай көрнекті қазақ, өзбек және қырғыздық ғылыми зерттеу жұмыстарынан тұрады. Осы мақалада зерттеу материалдары ретінде зерттеуді жүргізудің негізгі көздері қазақ, өзбек, қырғыз, түрік тілдеріндегі топонимика саласындағы сөздіктер, энциклопедиялар, анықтамалық материалдар, ғылыми диссертациялар мен мақалалар болды.

Әдістер мен материалдар

Мақалада қазақ, қырғыз, өзбек, түрік топонимдері олардың таралу аймағы, семантикасы және атаулардың өзгеру мәселелері (иран, араб, парсы, қалмақ, моңғол, тәжік, орыс тілдерінің элементтерінің әсерінен) түркі тілдес мемлекеттердің географиялық атаулары, олар бір-бірімен генетикалық байланысы бар, тілдердің және халықтардың өзара әрекеттесуінен пайда болған жер-су атаулары негізге алынады.

Қазіргі кезде топонимдерді зерттеу тек тіл білімі шеңберінде ғана емес, сонымен қатар тарих, география және этнография ғылымдарымен тығыз байланыста қарастырылады. Осыған байланысты зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, сипаттау және лингвистикалық талдау әдісі қолданылды.

Жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы — мақалада өзара шектес жатқан, тілі мен тіршілігі ұқсас аймақтар — Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Түркия мемлекеттерінің топонимиясын кең аумақ ретінде қарастыруға арналған алғашқы зерттеу болғандықтан, аймақтар топонимиясының әртүрлі атаулық өзгеріске ие болуын қамтитын факторлар белгілі бір ғылыми-теориялық маңыздылыққа ие деп ойлаймыз. Топонимикалық материалдың негізінде зерттелетін топоматериалдың тілдік ерекшеліктері бойынша теориялық жалпылау жасалды, тарихи және этнографиялық сипаттағы мәліметтермен кешенді түрде зерттелетін аймақтардағы көне атаулардың пайда болуы, қалыптасуы мен сақталу/сақталмау туралы және осы аумақтарда кең таралған топонимдердің лингвистикалық ерекшеліктері туралы қажетті ақпарат алуға көмектеседі.

Нәтиже мен оларды талдау

Топонимдер тарихы — бұл халықтың сан ғасырлық қатталып мөрленген тарихы. Бұл әсіресе ономастика саласында, оның ішінде топонимикада айқын көрінеді. Географиялық атаулардың пайда болуы мен шығу тарихы жергілікті халықтың этникалық құрамымен, әртүрлі этникалық топтардың араласу және көші-қон процестерімен тығыз байланысты. Сондықтан топонимдердің пайда болуы және олардың номинациялары осы аумақта ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы өмір сүрген халықтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани көзқарастарына негізделген.

Топонимнің қалыптасуы — өзінің тілдік тарихы бар ұзақ процесс. Топонимдердің көпшілігі тілдің ежелгі фактілері бола отырып, әртүрлі көне тілдердің қазіргі және тірі куәгерлері ретінде құндылығы басым. Жалпы шекаралас жатқан елдердің топонимдері, атап айтқанда, қазақ, қырғыз, өзбек және түрік ономастикасы арнайы лингвистикалық зерттеудің нысаны болған жоқ. Осының барлығы осы мақала тақырыбы мен мазмұнының өзектілігін анықтайды.

Топонимдер объектіні атау функциясын ғана емес, сонымен бірге белгілі бір халықтың әлеуметтік-мәдени, тарихи және тілдік ерекшеліктерін сипаттайтын тіл лексикасының ерекше қабатын құрайды. Географиялық атаулардың тұрақтылығы, бұл жағдайда қазақ, қырғыз, өзбек, түрік топонимдері түркі әлемінің тілдік көрінісінің жалпы жүйесінде аталмыш тілдердің көп ғасырлық тарихын байқауға мүмкіндік береді.

Тілдің топонимикасының қалыптасуы мен дамуы көбінесе аумақтың географиялық жағдайларын, халықтың тұрмысын және бір-бірімен өзара тығыз байланысатын тілдердің бір-біріне туыстық және туыстық емес дәрежесін анықтайды.

Түркі топонимикалық атауларының семантикалық топтары. Тілдің топонимикасының қалыптасуы мен дамуына жер бедері, өмір сүру жағдайлары, халықтың тұрмыс-тіршілігі, сондай-ақ өзара байланысатын тілдер сияқты факторлар үлкен әсер етеді.

Түркі топонимиясының семантикалық сипаттамасын көптеген топонимис өз еңбектерінде жіктеп көрсетеді. Г.Ф. Саттаровтың татар атаулары алты санатқа және 27 шағын топқа бөлінеді [9; 18-25]. Э.М. Мурзаев өзінің классификациясында 11 топты ажыратады [10]. Ш. Қадырова өзбек топонимдерін 6 топқа жіктейді, ал Ч. Мырза-заде Әзірбайжан топонимдерін 9 топқа бөледі.

Түркі топонимдерін семантикалық тұрғыдан алғанда, біздің ойымызша, осындай негізгі топтарға бөлген жөн: 1) гидротерминдері бар топонимдер, 2) рельефті терминдері бар атаулар, 3) геоботаникалық терминдері бар атаулар, 4) зоологиялық терминдері бар атаулар, 5) анатомиялық терминдері бар атаулар. Екеуінің арасындағы нақты шекараны анықтау қиын, өйткені кейбір терминдерде осы топтардың біреуінің белгілері болмауы мүмкін.

1 – кесте

Су объектілерінің мағынасы бар терминдер

Қазақ тілінде	Басқа түркі тілдерінде
«Теңіз»	<i>денгиз/теңиз / денгиз, deniz</i>
«Су»	<i>су/суу/сув/суг</i>
«Бұлақ»	<i>buloq</i>

Келесі, екінші семантикалық топты олардың қатысуымен бедерлі терминдер мен топонимдер құрайды: «*тау, тау жотасы*». Бұл термин ең көп қолданушы ороним ретінде танылуы керек, әсіресе таулы жерлерде: *Чатырдаг, Адаг, Капетдаг, Шахдаг, Қаратау, Али-тоо, Алтынтаг, Таулу, Тәңіртаг, Жаңа Тау, Таулу тала, Минги тау, Қош таулары, Таз тау, Шайтан тау; кая/гая/гая/хая* термині «жартас, қия жартас, қия, тік жартасты беткейлері бар тау, тік жартасты жартас, жартасты

тау тізбегі». Зерттеу нысанына алынып отырған тілдерде бұл терминмен көптеген топоним бар: *Шидак минген кая, Хорасан кая, Улак кая, Тешик кая, Қызылқая, Каялы, Хая, Каяла, Ақ-Кая, Қызыл-Кая* т.б.

Үшінші семантикалық топқа мына топонимдер кіреді, олардың құрамдас бөліктері геоботаникалық терминдер. Олар басқа алдыңғы топтар сияқты өте көп. Оларда осы аймақтағы халықтың өмірі үшін маңызды белгілі бір өсімдіктердің болуы туралы ақпарат болуы мүмкін: *Агач/агаш/агас термині «агаш», «орман»:*

	Қазақ тілінде	Өзге түркі тілдерінде
Өзен көл жағасындағы өсімдіктердің бар болуына қатысты туындаған атаулар	Талдыбұлақ, Қарағай бұлақ, Талды көл, Талды өзен	Қарағай-Булақ, Таллы кьол, Таллы ёзен, Талды-Булақ, Алмалы кьол, Қараганды куль
Өсімдіктің түсіне қарай	Қараағаш, Сарыағаш, Ақтерек	Қарагач
Жалпы өсімдік атауына қатысты	Алматы, Қарағанды, Жиделі	Аршалы, Алмалық, Алмалу, Алмалы, Алмачы, Агачаул, Қайынчы, Қбайынлы

Түркі географиялық атауларының төртінші семантикалық тобын зоологиялық терминдер және олардан тұратын топонимдер құрайды. Олар өте өзгермелі, өйткені белгілі бір аумақтан жануарлардың осы түрінің жойылу кезеңінен бастап оларды аймақ тұрғындары үшін басқа, өзекті семантикалық сөздер алмастыра алады, бірақ олар объектіге ұзақ уақыт бойы жергілікті атаулар ретінде бекітілуі мүмкін. Бұл номинативті процеске әсер ететін көптеген факторға байланысты.

	Қазақ топонимдері	Басқа түркі тілдері топонимдері
Үй жануарларына байланысты қойылған атаулар		Тюеле
Хайуанаттар әлемімен байланысы туындаған атаулар	Құлан, Бұлан, Борсықты төбе, Арқарлы	Кулантюбе, Куланды, Кулансаз; Кундызды, Улькен-Кундызды, Кши-Кундузды, Бекагаш-Кундызды; Буланду-коль, Борсукъла къая
Жыртқыш аңдар мекендеген жерлерге байланысты	Аюлы, Түлкілі, Қасқыр төбе, Бөрілі	Аю-Тер, Аю-Даг, Айыулу тала, Аюулу кьол; Тилкибурун, Тилкидепе, Тилки-туран, Бёрюле хурусу
Ұсақ жәндіктер, құрт-құмырсқа, бауырмен жорғалаушылар	Жыланды, Бақалы	Жыланлы, Жыланлы дорбун, Кубэлеқ тавы, Кубэлеқ кыры, Кубэлеқ уре, Кубэлеқ юлы
Суды мекендеуші жәндіктер	Балықшы, Лақалы, Шортанды	Балыклы, Балыктыг, Чабаклы кьол, Чабаклы къара суу, Чабаклы

Түркі топонимдерінің бесінші тобы семантикалық тұрғыдан анатомиялық терминдері бар атаулардан тұрады. Адамның (және жануарлардың) анатомиялық терминдері географиялық объектілерді атау үшін метонимия әдісімен оңай тасымалданады, көбінесе гидронимдік және оронимдік атаулар кездеседі. Бұл семантикалық топқа мыналар кіреді: «өзен сағасы, қайнар көзі, арықтың басы», «шатқал» географиялық термині ретінде «ауыз» түркі тілдерінде фонетикалық ерекшеліктерімен /ағыз/ағыс/авыз/авус/ауз/ термині қолданылады.

соматика	Қазақ топонимдері	Түркі топонимдері
бас	Түлкібас	Баш кьол, Стын башы, Жайлыкъ башы, Къарбаш, Ачкерил кьол башы
мойын		Тюямуюн, Боюндаг, Муюнқум, Буин
ауыз		Тырны-Ауз, Бакъсан аузу, Къамиш аузу, Къышы аузу
мұрын	Құсмұрын	Мурунтау, Айбурун, Мурун, Терские Буруны
аяқ		Чыгъыш-Аягъы, Чынар-Аягъы, Хасаука-Аягъы

Түркі тілдерінде кездесетін жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшеліктерін, өзгеру себептерін, қолданылу аясын анықтау, туыстас тілдер фактілерімен, тілдік деректерімен салыстыру, этнографиялық сипатын саралау — түркі тілдері арасындағы тарихи сабақтастықты айқындауда, тілдердің топонимикасын зерделеуде қашан да маңызды болып саналады.

Белгілі бір аймақтағы топонимдер (жер-су аттары) белгілі бір халықтың немесе сол елді-мекендерде қоныстанған бірнеше халықтың тілдік негізінде жасалатыны белгілі.

Қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз лингвистикаларында осы республикалардың белгілі бір аймақтарының топонимиясын және тарихи-әдеби шығармалардың ономастикасын зерттеуге арналған еңбектер көптеп кездеседі. Әрбір мемлекеттің және онда орналасқан елдімекен мен қалаларының ежелгі тарихы бар. Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан топонимикасында осы аумақтардың тарихи өткені, әлеуметтік-экономикалық қатынастар, оны мекендеген халықтар мен этникалық топтардың мәдени және рухани көзқарастары көрініс тапты.

Топонимдер — көптеген ғасыр бойы этникалық топпен бірге дамып келе жатқан тілдік бірліктер. Кез келген аймақтың топонимдерін зерттеу жергілікті халықтың дүниетанымының, тұрмысы мен мәдениетінің ерекшеліктеріне назар түсіретіні белгілі.

Қазақстан топонимиясының тарихында көшпелілердің өмірінде, әсіресе көшіп-қону кезінде, жайлау, қыстау сияқты тұрақ орындарын таңдауда оларға атау беруде ұлттық топонимдер үлкен рөл атқарды. Қазақ ғалымдары тарапынан географиялық атауларда көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықпен байланысты топонимдер ерекше орын алғаны анықталған. Қазақ ономастикасының жалпы мәселелерін зерттеудің негізін қалаушы ғалымдар Ә. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақ, О. Сұлтанбаев, Е. Керімбаев, К. Рысберген т.б..

Өзбек ономастикасын зерттеген өзбек тіл білімі ғалымдары Х. Хасанов, С. Караев, К. Хакимов, Ю. Ахмадалиев, А. Закировтың және тағы басқа зерттеушілердің еңбектерінде 1918 жылға дейін қазіргі Өзбекстан аумағында халықтар, тайпалар мен рулар, әлеуметтік, аумақтық және кәсіби топтар бір-бірінен бөлек, көшпенділер мен жартылай көшпелі тайпалар тайпалық қағидат бойынша, отырықшы аумақтық топтар әлеуметтік қағидат бойынша өмір сүргенін, Өзбекстанның топонимикасын ұзақ тарихи кезеңде көп тілді халықтар қалыптастырғанын, әрбір тарихи кезеңнің басқалардан грамматикалық құрылымымен, ақпаратымен ерекшеленетін өзіндік топонимиясы бар екенін атап өтеді. Өзбекстан топонимикасында атаулардың көп бөлігі аумақтың физикалық-географиялық жағдайына байланысты туындаған. Өйткені Өзбекстанның табиғаты әртүрлі және олар географиялық атауларда көрінеді [11]. Сонымен қатар топонимистер кейбір географиялық атаулар объектінің географиялық орнын көрсететінін, кейбір атаулар аумақтың ландшафттық ерекшелігі туралы ақпарат беретінін және де басқа өзекті мәселелерді еңбектерінде қарастырды. Өзбек тілінде араб тілінен енген кейбір төл сөздер бар, олардың семантикалық шекарасы парсы тілінде бір мағынаға ие болса, өзбек тілінде мүлде басқа мағына береді. Қызығы, бұл сөз-термин екі тілде де қолданылғанымен, екеуінде де белсенді қолданыстағы лексика қабатына жатады [12].

Қырғыздардың шаруашылығын жүргізудің негізгі түрі көшпелі мал шаруашылығы болды, бұл өзіндік табиғи-экономикалық рельефтің таулы-далалық сипатына байланысты жағдайлар. Әсіресе жергілікті қырғыздардың көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты жер бедерінің әртүрлі формаларын белгілеумен байланысты бай географиялық терминологияның пайда болуына ықпал етті. Қырғыз географиялық атауларында әлі күнге дейін көптеген жұмбақ, сыры ашылмаған, толық зерттелмеген дүниелер бар. Сондықтан қырғыз топонимдерін зерттеу топонимика үшін де, аймақ географиясы үшін де үлкен қызығушылық тудыратыны сөзсіз екенін қырғыз лингвистикасындағы ономастика мәселелерін және қырғыз топонимдерін зерттеуші лингвист ғалымдар Ш. Жаппаров, С. Умурзаков, О. Каратаев, Д. Исаев т.б. атап көрсетеді.

Қырғыз, қазақ, өзбек ғалымдары өздерінің тарихи отандарының географиялық атауларын, сондай-ақ өз елдерінің, туған жерлерінің аумақтық орналасуының кейбір ерекшеліктерін зерттеуден тыс қалдырған жоқ. Олар аймақтың топонимикалық лексикасының ерекшеліктерін қалыптастыруға, топонимдердің негізгі лексикалық және семантикалық, этимологиялық, лингвистикалық заңдылықтарын анықтауға атсалысты.

Түркияда топономикалық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, барлық жер-су аттарына қатысты зерттеулерді жинап-терген Тунжер Гүленсой, Мұстафа Шенел, Левент Кургун, Өзджан Башкан, Хасан Ерен, Мехмет Ерөз сияқты түрік ғалымдары топонимдердің тарихи негізін және олардың жасалу жолдарын, топонимдерді топтастыру, жер-су аттарының қолданылуындағы тұтастықты сақтау, тағы басқа көптеген мәселені кеңінен қарастырған.

Авторлар «Түрік тіліндегі жер-су аттарының зерттелуі» атты мақаларында түрік тілінің жер-су аттарын зерттеу жұмыстары Фуад Көпрүлүннің 1925 жылдан бастау алғанын және кейінгі топонимдерге қатысты зерттеу еңбектерін хронологиялық тәртіппен тізіп көрсетеді: Хасан Ерен «Үег

Adlarımızın Dili (Жер-су аттарының тілі)» (2018), «Türk Yer Adları: Sökün (Түркия жер-су аттары: Сөкүн)» (1965), «Türk Yer Adları: Keçiborlu (Түркия жер-су аттары: Кечиборлу)» (1972) т.б. [13; 229].

Түрік ғалымы Түнжер Гүленсойдың сөздігінде «тере» — бір заттың ең үстіңгі бөлігі. Ең көне түркі тілінде *töbü* — *törü* — *törö* нұсқалары; Көне ұйғырда «*törü* — *töri*» нұсқасы; Орта Түркі тілінде «тере» — адам басының үстіңгі бөлігі; Көне Қыпшақ тілінде «*tere* — *töre*»; Шағатайда «*tebe*» нұсқасы беріледі. Мағыналық жағынан алғанда «төбе» сөзі барлық түркі тілдерінде бір заттың үстіңгі бөлігі деген мағына береді [14; 880].

Басқа да зерттеушілер тарапынан топонимия саласы кең ауқымда топонимика мәселелеріне ерекше назар аударылған. Сондықтан бұл салада географтар, картографтар, тарихшылар, этнологтар, археологтар мен лингвистер зерттеу жүргізген. Жоғарыдағы ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасай отырып, төмендегі зерттеу нәтижелерін атап өткіміз келеді.

Қазақстан және оған шекаралас жатқан түркі тілдес республикалар аумағына кіретін және онымен байланысты шектес облыстарда көптеген ғасыр бойы тарихи жағдайлар өзгерді, күрделі элеуметтік процестер болды, әртүрлі тілдік мәдениетке ие әртектес халықтар мен тайпалардың қозғалысы мен араласуы топонимдердің атауларының бірнеше рет өзгеруіне әкеп соқты. Элеуметтік оқиғалар мен тілдердің қиылысуының осы ұзақ процесінде әрбір өлкелердің топонимикасында бірнеше тілдік қабат қалыптасты. Қ.М. Мұсаев барлық түркі топонимикалық ареалдарындағы ең өнімді аффикс ретінде –лық жұрнағын көрсетеді [15; 188-189], бұл қазақ, қырғыз, өзбек тілдерінде жиі қолданылатын сөз тудырушы өнімді жұрнақ ретінде саналады.

Белгілі бір аймақтың топонимикасының құрылымын өзгерту табиғи түрде де және басқа факторлар нәтижесінде болғаны сөзсіз. Кез келген республикалардағы болған тарихи оқиғаларға байланысты жаңа аумаққа еніп, оны игерген кез келген халық жергілікті, отырықшы, жартылай отырықшы, көшпелі халықтардың топонимикасының құрылымын түбегейлі немесе ішінара өзгертті. Тарихтан белгілі болғандай, әр аймақтарда, сонымен қатар бұл территорияларда ежелден бері әртүрлі тайпалар өмір сүрді және белгілі бір себептермен тарихи көші-қон үрдісі жүрді, осыған байланысты әрбір аймақтардың топонимикасында және оның тілдік қабатында атаулық өзгерістер көрініс тапты. Бұл өзгерістер келесі бағыттарда болуы мүмкін. Біз оларға төменде тоқталып өтеміз.

Қазақ, өзбек, қырғыз жерлері сан ғасыр бойы түрлі саяси оқиғалардың куәсі болып, елдер тарихында мыңжылдықтар бойы тарихи оқиғалар, түркі тілдері мен халықтары, ал олармен бірге географиялық атаулар да өзгеріске түсіп отырды.

Мемлекеттер аумағы ең алдымен физикалық-географиялық жағынан ерекше — мұнда әртүрлі биіктіктегі таулар, тау бөктері мен дала, сонымен қатар ол әртүрлі табиғи ландшафттармен, жер бедері мен климаттың ерекше, экзотикалық элементтерімен сипатталады. Бұл бірегейлік негізінен әр елдің топонимикасында көрінеді. Жер атауларының өмір сүру ұзақтығы жер-су атауларының түріне байланысты. Әдетте, жердің табиғи жағдайларына байланысты ең тұрақтысы географиялық атаулар. Ғалымдар атаулардың ұзақ өмір сүруіне көптен бері назар аударып келеді, олардың көпшілігі бір атаумен мыңдаған жыл бойы өмір сүреді, бірқатары бірнеше рет жаңа атауға ие болады.

Географиялық атауларды ғалымдар стратиграфия бойынша әртүрлі аймақтардың ғылыми жұмыстарын зерттеді. Стратиграфия тұрғысынан қазақ топонимдерін бірінші болып А. Әбдірахманов қарастырды, ол топонимдерді ана тілінің негізімен және басқа тілдердің негіздерімен жасалған деп бөлді [16]. Ал К. Конкабаев қырғыз топонимикалық стратиграфиясын жасаған. Ғалым Оңтүстік Қырғыз топонимиясында ирандық қабаттың географиялық атауларда көптеп қолданылатын айта келіп, оны соғды-ягноб және тәжік деп бөледі. Топономист қырғыз топонимиясындағы тілдік қабаттарды жетік зерттеген [17].

Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанның топонимикаларының шығу тегі бойынша ортақ, ұқсас және айырмашылықтары бар. Кейбір атаулардың өзгеруіне себеп болған фактілерді толығырақ қарастырайық. Топотермин, сондай-ақ географиялық терминдердің көмегімен топонимдердің жіктелуі мен қалыптасуын ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып көрсетуге тырыстық. Жалпы, мақалада көрсетілген мемлекеттер территорияларындағы елдімекендер мен жер-су атауларының өзгеруі мен жаңа атау алуларына әсер еткен ортақ факторлар мыналар:

1. Ежелгі түркі қабаты. Түркі қабаты бүкіл аймақта ең қуатты және кең таралған. Бұл қабатқа жалпытүркі және қазақ, өзбек, қырғыз, түрік сөздерінен құралған топонимдер кіреді. Ономастикада, оның басты бөлігі саналатын топонимикада республикалардың төл тілдер қабатына жататын топонимдер шешуші және маңызды рөл атқарады. Түркі лингвистикасында көптеген ойконим, гидроним мен ороним, этноним байырғы формаларда сақталған.

Ж. Адилова мен А. Қасымова «Қазақ және көне түркі топонимдік жүйесінің ортақ белгілері» атты мақаласында қазақ және көне түркі тіліндегі топонимдердің ортақ белгілері мен ерекшеліктерін Шығыс Қазақстан аймағы бойынша материалдар, көне түркі жазба ескерткіштері, ортағасырлық әдеби жәдігерлер, сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінде орын алатын топонимдік атаулар негізінде анықтауға тырысқан [18].

2. Кірме немесе араб-парсы тілдерінен алынған топонимдер. Кез келген тілдің лексикасын төл сөздермен қатар басқа тілден енген кірме сөздер құрайды. Топонимдердің араб-парсылық қабаты (Желалабад, Зиярат және т.б.) Халифат кезеңімен байланысты болды.

Әр аумақтың топонимикасы тарихи түрде қалыптасады. Бұл географиялық атауларды қалыптастыруда көп тілді халыққа маңызды рөл атқаратындығымен дәлелденді. Мысалы, Өзбекстан өңірінің топонимиясын қалыптастыруда иран тілді халықтың рөлі зор, алайда, сонымен қатар ұзақ тарих бойында ирандық емес тілдер мен этностардың (әсіресе түркі тайпалары мен ұлыстарының) әсері өңірдің топонимиясында сезіледі.

Қазақ тіл білімінде топонимист Е. Керімбаев жазба ескерткіштерде көрсетілген тарихи оронимдерді мынадай тарихи кезеңге бөлген: XI-XV ғасырлар аралығын қамтыған алғашқы кезеңді араб және парсы жазбаларында тіркелген атаулар; XV-XVII ғасырлардағы — парсы және түркі шығармаларындағы атаулар; XVIII ғ. мен XIX ғасырдың басындағы орыс географиялық әдебиетіндегі тарихи атаулар.

3. Моңғол тілінен алынған топонимдер. Посткеңестік кеңістіктің жалпы топонимикалық көрінісі аясында географиялық терминологияның ауқымынан моңғол элементтері айқын байқалады. Моңғолдардың шапқыншылығы және олардың Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстанның ежелгі аумағына басып кіруі нәтижесінде этнонимдер мен этнотопонимдердің дамуындағы жаңа дәуір басталғанынан хабар береді. Қарастырылған материал моңғолизмдер көбінесе Қырғызстанның солтүстік аймақтарында географиялық атауларда кездеседі, өйткені олар оңтүстік-батысқа қарай жылжиды. Зерттелетін аймақтық топонимикада белгілі бір тілдің топонимикалық жүйесінің тарихи-хронологиялық периодизациясы қарастырылады, ол белгілі бір аймақтың ландшафтымен, терминдерімен және онимдерімен тығыз байланысты. Бүкіл еуразиялық ономастикалық кеңістік ұқсас түркі-моңғол географиялық атауларының көптігімен сипатталады. Б. Бияров моңғол тілінен кірген атауларды құрамында жиі кездесетін географиялық терминдер бойынша топтастырған: *Аршан* (моңғолша) — «минералды, ыстық жер асты суы», *Арасан* (қазақша) — «емдік қасиеті бар ыстық жер асты суы» [19; 49].

Қырғыз тілі лексикасындағы моңғолизмдерге И.А. Батманов, К.К. Юдахин, Б.М. Юнусалиев, Б.О. Орузбаева сияқты танымал тілтанушылар назар аударды. Қырғызстанда моңғолдық атаулар (Ұлан, Дабан және т.б.) қолданысқа түсті. Зерттеуде қарастырылған материалдар бойынша моңғолизмдер көбінесе Қырғызстанның солтүстік және оңтүстік аймақтарындағы географиялық атауларда кездеседі. Мысалы, Чоң-Боор, Чулу-Таш, Доңуз-Даван, Қош-Дөбө, Түрк-Шалбаа, Бордун, Жону т.б. [17; 69]. Көптеген автор моңғол тектес географиялық объектілердің сақталған атаулары, ең алдымен, қалмақтардың көрші түркі тайпаларымен тығыз байланысын көрсетеді деген қорытындыға келеді.

Бүкіл еуразиялық ономастикалық кеңістік ұқсас түркі-моңғол географиялық атауларының көптігімен сипатталады. Біздің ойымызша, бұл тарихи компонентті ғана емес, сонымен қатар жергілікті тілдік бірліктер негізінде жер атаулары моңғолдар мен түріктер сияқты халықтардың тығыз қарым-қатынасының дәлелі, бұл топонимикалық терминологияның бірлігінде де көрініс табады.

4. Кеңес дәуірі немесе орыс тілінен алынған топонимдер. Кеңес дәуірі үстемдік еткен кезеңде көптеген көне атаулар әртүрлі кезеңдерде жойылды. Ұлт тарихы, адамдардың өмір салты негізінде пайда болған этнонимдер мен топонимдерге қатысты ұғымдар бұрынғы ескі жүйенің қалдықтары ретінде саналды. Нәтижесінде коммунистік идеологияны білдіретін жаңа сөздер пайда болды. Атап айтқанда, олар әр республикаларда «мемориалдық топонимдерге» жататын ленинизм, Маркс, Калинин және Одақ, Қызыл Жұлдыз, Тельман, Ленинград, Первомайское, Октябрьское, Прогресс, Интернационал, Советское сияқты жасанды атаулар қолданыла бастады.

Славян қабаты (қазіргі уақытта аталмыш республикаларда бұл атаулар жойылуға жақын, яғни байырғы атауларды қалпына келтіру және жаңа атаулардың қолданылуы оларды топонимикалық атаулар тізімінен ығыстырып жатыр) бірнеше кезеңде қалыптасты. Славян тектес (негізінен орыс) топонимдер Қазан төңкерісіне дейін пайда болды, олардың көпшілігі кеңестік кезеңде, КСРО

құрамында одақтас республикалар құрылғаннан кейін жаппай жер-су аттарын ауыстыру үрдісі жүргізілді. Зерттеушілер тарапынан Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан елдімекендерінде славян топонимдерінің көптеп кездесуі Ресей империясының саясатымен, басқа да әртүрлі себептермен, сонымен қатар қоныс аудару процесімен байланысты болды деген қорытынды жасалған.

5. Тәуелсіздік кезеңі және жаңа қабат. Бұрынғы кеңестік республикалар құрамындағы Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан жеке өз алдына егемендік алғаннан кейін орыс топонимикасының өзгеруіне атсалысып, байырғы атауларды қалпына келтірді және қазіргі кезде халықтың құндылығы мен дүниетанымына негізделген жаңа атаулар орын алып жатыр. Әр елдегі мемлекеттік тіл жөніндегі Ұлттық комиссия (әрине, қырғыз тілі, қазақ тілі және өзбек тілі) жекелеген елдімекендердің атын толықтай өзгертумен қатар, жер-су атауларындағы «-овка» және «-евкаға» аяқталатын, «ново» сөзінен басталатын географиялық нысандарға қайта жаңа атау ұсынды. Қазіргі кезде аталмыш мемлекеттерде қоғам үздіксіз дамып келе жатыр, халықаралық деңгейдегі елдердің әртүрлі қатынастары да дами бастады.

Қазақстандағы жаңарған атауларға байланысты зерттеу жүргізген авторлар қазақ жеріндегі Жетісу өңіріндегі елдімекендер атауларының Коноваловка — Көкбастау, Николаевка — Жетіген, Малиновка — Теректі, Калиновка — Көктөбе, Голубиновка — Жайнақ батыр, Развельный — Жаңалық болып өзгеруіне түсінік береді. Бұл топонимдер анықтамалығында басқа да жаңарған Жетісу атауларының тізімі көрсетілген [20].

Байырғы атауды қайтадан қалпына келтіру мен жаңа атау беру процесі Орта Азия мен Қазақстанды да қамтыды. Жаңа қатынастардың пайда болуы, өндірістің дамуы, халықтардың саяси көзқарастарының өзгеруі, мұның бәрі елдімекендер мен географиялық орындардың атауларында жаңа атау қалыптастырды. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан елдімекендердің байырғы атаулары түгелдей дерлік жергілікті жердің географиялық ерекшелігіне немесе кісі есіміне байланысты қалыптасқан. Яғни, қазақ, қырғыз, өзбек тілдерінің негізінде жасалған ұлттық топонимдер қатары молығып келеді.

Біз қарастырып отырған елдердің географиялық атаулары түрлі тілдік қабаттарды (иран, қытай, парсы, араб, моңғол, тәжік, қалмақ, орыс) құрайды. Әрине бұдан әр кезеңдердегі жаугершілік, басқыншылық заманның, саяси-әлеуметтік жағдайлардың айқын көрінісі екенін көруге болады. Әрбір халықтың ұлттық ерекшеліктерін көрсететін тарихи топонимдерді сақтау өте маңызды. Әлеуметтік-этникалық жағдайлар осындай аралас орналастырудың негізі болды және көптеген этнонимдердің пайда болуына әкелді. Бұл жағдай әсіресе XIX-XX ғасырдың басында байқалды.

Академик М. Мырзахметұлы «Қазақ топонимдері мен антропонимдері (өткені, бүгінгі және ертеңі)» атты мақаласында қазақ топонимдері мен антропонимдерінің өзгеру себептеріне VII-VIII ғасыр ішіндегі араб басқыншылығы, XIII ғасыр басындағы Шыңғысхан жорықтары, XV-XVIII ғасырдағы қалмақтардың шабуылы, Ресей империясының отаршылдық саясатын жатқызады, «халықтық топонимдерді» саралап көрсетеді, «отаршылдық топонимдердің» пайда болуы мен қойылуына түсінік береді, жаңа атау беруде топонимикалық сауатсыздыққа жол бермеуімізді атап өтеді [21].

Аймақтың топонимикасы ландшафт, этномәдени, геосаяси сияқты маңызды факторлармен алдын ала анықталған. Қазіргі процестерді түсіну үшін геомәдени кеңістіктің өзгеруіне және топонимияға осы процестің ең айқын белгісі ретінде әсер еткен кейбір тарихи-географиялық ерекшеліктерді анықтау маңызды [22].

Қазіргі уақытта әр аймақ елдерінде ұлттық тарихты, ұлттық саясатты және ұлттық мәдениетті қамтитын мемлекеттік идеологияларды құру және дамыту үрдісі байқалады. Бұл көбінесе топонимика атауларының өзгеруінің себебін түсіндіреді. Сонымен қатар пайда болған әрбір ұлт байырғы географиялық атауларды өзінің ата-баба тілінде игеріп, қаншама ғасыр өтсе де сақтай отырып, сонымен бірге өлкенің топонимиясына өз тілінде жаңа атаулар енгізді, бұрынғы топонимияның құрылымын өзгертті. Кейде бұл өзгерістердің күшті болғаны соншалық, кейбір ежелгі жер атауларының пішіні мен мағынасы біз танымастай бұрмаланған түрде жетті.

Ұзақ тарихи процестің нәтижесінде қарастырылып отырған аумақтарда әртүрлі тілдік шығу тегі: түркі, моңғол, қазақ, тәжік, өзбек, қырғыз және орыс географиялық атауларының қабаттасуы түрінде күрделі топонимия пайда болғанын байқауға болады.

Зерттеу нысанына алынып отырған мемлекеттердің топонимдерінің басым бөлігі жалпытүркі, негізінен өзбек, қазақ, қырғыз топонимдері, ал аталмыш елдердің территорияларында мысалы, қазақ жерінде қырғыз және өзбек, қалмақ топонимдері, ал Өзбекстанда қазақ, тәжік және қырғыз жер-су

атаулары араласып кездесіп отырады. Ал Қырғызстанда қазақ, өзбек географиялық атаулары қолданылады.

Зерттелетін аймақтық топонимикада белгілі бір тілдің топонимикалық жүйесінің тарихи-хронологиялық кезеңі қарастырылады, ол белгілі бір аймақтың ландшафтымен, терминдерімен және онимдерімен тығыз байланысты болады.

Аймақтың топоматериалын зерттей отырып, олар аймақтың бұрыннан жоғалып кеткен тілі, оның ерекшеліктері, сондай-ақ осы аумақта бұрын өмір сүрген этникалық топтар туралы белгілі бір түсінік алуға мүмкіндік береді. Топонимдердің номинациясының өзгеру құбылысын анықтаудың ерекшеліктерін зерттеу аймақтық лингвистиканы дамытудың қажетті кезеңі. Топонимдерді зерттеуші ғалымдар этномәдени кеңістіктегі атаулардың ерекше құрылымын анықтады. Сондай-ақ ономастикалық атаулардың өзгеруі экстралингвистикалық факторлар мен объектінің физикалық ерекшеліктеріне байланысты екенін атап көрсетті.

Осы бір-бірімен бауырлас өзбек және қырғыз, қазақ халықтары ежелден ұлттық әдет-ғұрыптары мен тарихи ономастикалық атауларды қалыпқа келтіру, жүйелендіру арқылы топонимдердің өзгеру динамикасын көрсету әрі біріздендіру бағытын зерттеген ғалымдардың еңбектері көп. Топонимика, ономастика мәселелерімен айналысып жүрген лингвист ғалымдар кеңес үкіметі, тәуелсіздік кезеңінен бастап неше атау өзгерді, атаулар қалай өзгерді, өзгеру уәжі неде деген мәселерге ғылыми зерттеулерінде жауап берген.

Осы зерттеуде тілі мен тарихы ұқсас Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия мемлекеттерінің ландшафт ерекшеліктеріне байланысты топонимиясының қалыптасуындағы ролі, қоныстанған халықтардың ежелгі тарихы, олардың дәстүрлі шаруашылықтары және мәдениетімен ұштасқан ұлттық топонимдер, аймақтар топонимиясының өзгеріске ұшырауының тарихи-саяси аспектілері, кеңестік дәуірдегі және қоныс аудару саясаты нәтижесінде пайда болған жер-су, елді-мекен атауларын қалпына келтіру мен жаңа атау берудегі ортақ, ұқсас мәселелері қарастырылды.

Қорытынды

Түркі тілдерінің ономастикасының ерекшеліктерін зерттеу — қазіргі түркітанудың өзекті мәселелерінің бірі. Біздің өміріміздегі көптеген оқиғаны географиялық атаулар арқылы қабылдаймыз. Жалпы алғанда, топонимика — география, лингвистика және тарих қиылысында пайда болған интегралды ғылым екені белгілі. Қазақ топонимиясында, сондай-ақ басқа халықтардың топонимиясында терминологиялық лексика жердің жоғары және төмен жатқан формаларын атауда кеңінен қолданылады [23].

Нысанды жекелеп тұрған атаудың қаншалықты ақиқаттығы екіншілік атау мәнінде анықталса, нысан мен атаудың тығыз байланысы әлеуметтік мәнде айқындалады, ал атаудың жекелік тұлғалығы оны қазіргі тіл иелерінің қабылдауынан, яғни психологиялық мәнде анықталады [24].

Мақалада лексиканың өзгеріске төзімді қабаты ретінде қазақ, өзбек және қырғыз тілдерінің топонимдері атауларының өзгеру себептері зерттелді. Жалпы, топонимдерді екі негізгі қабатта зерттеуге болады, өйткені олар белгілі бір тілдерге жататын сөздерден тұрады: түркі қабатына жататын топонимдер және кірме сөздерден пайда болған топонимдер.

Қарастырылған материалдар түркі топонимдерінің шығу тегі бойынша өзбек, қазақ және қырғыз жер-су атауларының барлық жерде ұқсас бірдей екендігін және кейбір тұстарда әр текті болғандығын көрсетеді. Мемлекеттердің аймақтарындағы болған күрделі тарихи процестер әрбір республикалардың ономастика жүйесінде өзіндік із қалдырды. Топонимияда атаулардың ең көне түрлері мен заманауи қабаттары көрініс тапты. Атап айтқанда, шекаралас елдердің орналасу аумағында ең көне, ежелгі соғды, иран-тәжік қабаттары, сондай-ақ түркі атауларының қабаты, аймақтың топонимикасында моңғол, араб, қазақ, түрікмен тектес ойконимдер, гидронимдер, оронимдер, этнотопонимдер, антропотопонимдер, топонимдер, спелеонимдер, некронимдер, комонимдер, дримонимдер де ерекшеленеді.

Топонимикалық атаулардың өзгеріске ұшырауының басты себептері, яғни Орталық Азия аймағы өзінің бүкіл тарихында бірнеше рет басқалардың жаулап алуымен тығыз байланысты, өз кезегінде жаулаушы ел басып алынған жерлердегі, жер-судың әрқайсысына өз атауларын беріп отырды. «...Қалай болғанда да, біздің ойымызша, топонимдердің жергілікті түркітілді нұсқасы алдымен пайда болған болуы керек. Өйткені Араб халифатының жаулап алу саясаты барысында ең алдымен жергілікті жер-су атауларын өзгерту ұстанымы болған. Нәтижесінде түркітілді жергілікті топонимдік элементтер өзгеріске ұшыраған деп айтуға болады» [25].

Бірнеше топонимикалық қабат немесе тілдің лексикалық қабаты тарихи-географиялық кезеңдерімен және әртүрлі тілдерде сөйлейтін көшпелі және отырықшы халықтардың көші-қонына, тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріске түсіп отырды. Қазақ, өзбек, қырғыз жерлеріндегі ауқымды көші-қон мен қалмақ, моңғол, жоңғар тарапынан жаулап алу аумақтың этномәдени ерекшелігіне зор әсер етті.

Қазақ топоникасын түркілік бірегейлік контекстінде зерттеу көшпенділер өркениетінің қайталанбас тарихи моделін жаңғыртуға, сондай-ақ ортақ түркілік интеграцияны нығайтуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Суперанская А.В. Что такое топонимика? Из истории географических названий / А.В. Суперанская. — М.: Либроком, 2011. — 175 с.
- 2 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы / Т. Жанұзақ. — Алматы: Азия, 2004. — 126 б.
- 3 Жучкевич В.А. Общая топонимика / В.А. Жучкевич. — Минск: Вышэйшая школа, 1980. — 287 с.
- 4 Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Ш.С. Камолиддин. — Ташкент: Шарк, 2006. — 192 с.
- 5 Караев С.К. Топонимия Узбекистана (социолингвистический аспект) / С.К. Караев. — Ташкент: Фан, 1991. — 129 с.
- 6 Нафасов Т. Узбекистан топонимларининг изоҳли луғати / Т. Нафасов. — Ташкент, 1988. — 288 с.
- 7 Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү / О. Каратаев. — Бишкек: Манас университети, 2003. — 265 б.
- 8 Аяпбекова А.Е. Топонимика: монография / А.Е. Аяпбекова, Н.У. Абишов. — Анкара, 2021. — 136 б.
- 9 Саттаров Г.Ф. Татарская топонимика / Г.Ф. Саттаров. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1998. — 152 с.
- 10 Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия / Э.М. Мурзаев. — М.: Вост. лит., 1996. — 252 с.
- 11 Миракмалов М.Т. Отражение физико-географических условий территории в топонимии Узбекистана / М.Т. Миракмалов, Д.Н. Абдуллаева, Б.Т. Эшбаев // Науки о Земле: вчера, сегодня, завтра: материалы IV Междунар. науч. конф. — Казань: Молодой ученый, 2018. — С. 28–32.
- 12 Мирзахмедова Х. Использование общепотребительных арабских слов в персидском и узбекском языках [Электронный ресурс] / Х. Мирзахмедова // Востоковедение. — 2021. — № 2. — С. 49–64. — Режим доступа: <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15921>.
- 13 Hasan E. Yer adlarımızın dili / E. Hasan. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- 14 Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Etimolojik Sözlük / T. Gülensoy. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. — 1204 с.
- 15 Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков / К.М. Мусаев. — М.: Наука, 1984. — 226 с.
- 16 Әбдрахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы / А. Әбдрахманов. — Алматы: Ғылым, 1979. — 127 б.
- 17 Конкобаев К.К. Топонимия Южной Киргизии / К.К. Конкобаев. — Фрунзе: Илим, 1980. — 172 с.
- 18 Адилова Ж. Қазақ және көне түркі топонимдік жүйесінің ортақ белгілері / Ж. Адилова, А. Қасымова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 1(138). — 87–95-б.
- 19 Бияров Б.Н. Өр Алтайдың жер-су аттары / Б.Н. Бияров. — Алматы, 2002. — 180 б.
- 20 Кендірбекұлы А. Жаңарған Жетісу атаулары: топонимдер анықтамалығы / А. Кендірбекұлы, Ж. Әбдірахманова, Р. Нүсіпбекова. — Алматы: Арыс, 2005. — 112 б.
- 21 Мырзахметұлы М. Қазақ топонимдері мен антропонимдері (өткені, бүгінгі және ертеңі) / М. Мырзахметұлы // Түркология. — 2002. — № 1. — 119–126-б.
- 22 Назарова А.Ж. Түрік тіліндегі жер-су аттарының зерттелуі / А.Ж. Назарова, Г.Қ. Теменова, Г.З. Бегимова // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2018. — № 2 (85). — 228–234-б.
- 23 Көшімова Б. Маңғыстау топонимиясында географиялық терминдердің қолданысы / Б. Көшімова // Ономастикалық хабаршы. — 2022. — № 1 (42). — 15–24-б.
- 24 Иманбердиева С.К. Зоотопонимы как социально-психологический код / С.К. Иманбердиева // Tiltanym. — 2024. — № 2. — С. 42–51. DOI: 10.55491/2411-6076-2024-2-42-51.
- 25 Рысберген Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғыл. д-ры ... дис. Мамандығы 10.02.02 - қазақ тілі / Қ.Қ. Рысберген. — Алматы, 2010. — 48 б.

А.Қ. Қараман, С.К. Тәшімбай

Общие факторы, способствующие изменению названий топонимов (на материале казахского, кыргызского, узбекского, турецкого языков)

В статье рассматриваются причины изменения топонимических названий в казахском, узбекском, кыргызском и турецком языках. Вопросы тюркской ономастики практически не исследованы в сравнительном аспекте на материале родственных языков. Специальное рассмотрение ономастических наименований тюркских народов — антропонимов, гидронимов, этнонимов и хорононимов — на базе родственных языков должно стать актуальным направлением современных научных исследований. В данной работе анализируются формирование и развитие топонимов на территориях проживания тюркских народов, а также факторы, повлиявшие на изменение географических названий в сопредельных странах. Топонимы имеют историческое происхождение и развивались на протяжении длительного времени, тесно связаны с социально-экономической историей региона. Поэтому многие названия уходят корнями в глубокую древность. Со временем топонимы могут забываться, изменяться или заменяться новыми по различным причинам. Исследование поднимает вопрос влияния арабско-персидских, иранских, монгольских и русских элементов на топонимическую систему приграничных территорий. Это подчёркивает актуальность изучения причин изменения географических названий, поскольку для любой топонимической системы, обладающей лингвокультурной ценностью, важно учитывать историко-культурный контекст её формирования и развития. Материал исследования имеет как теоретическое, так и практическое значение. Изучение факторов, повлиявших на изменение географических названий, способствует более глубокому пониманию процессов этнической миграции в прошлом, а также взаимодействия различных этнических групп, проживающих в пограничных регионах. В качестве основных методов исследования используются описательный анализ и сравнительно-исторический метод. Применение исторического подхода позволяет выявить особенности возникновения, замещения и изменения древних и современных топонимов. Цель статьи — провести системное историко-лингвистическое исследование формирования, трансформации и функционирования топонимических названий в регионах сопредельных республик.

Ключевые слова: географическая терминология, топоним, топонимический ландшафт, историко-культурный контекст, топонимическая система, общетюркские наименования.

A.K. Karaman, S.K. Tashimbay

Common factors that cause changes in toponym names (in the material of Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkish languages)

This article investigates the reasons behind the changes in toponyms in Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, and Turkish languages. Comparative studies of Turkic onomastics based on materials from related languages are scarce. A focused examination of onomastic units—such as personal names, place names, ethnonyms, and tribal names—within the framework of Turkic languages is a pressing and relevant area of research. The paper explores the formation and development of toponyms in the territories inhabited by Turkic-speaking peoples, with particular attention to the factors that have influenced changes in place names in neighboring countries. Toponyms have historically emerged and evolved in close connection with the socio-economic history of a given region. Consequently, many names trace their origins back to ancient times. Over time, toponyms may be forgotten, altered, or replaced due to various historical, cultural, or political factors. This study highlights the relevance of examining the influence of Arabic-Persian, Iranian, Mongolic, and Russian elements on the toponymic systems of border regions. Understanding these processes is crucial, as any toponymic system with linguistic and cultural significance must be studied within its historical and cultural context of formation and evolution. The research possesses both theoretical and practical value. Identifying the factors that contributed to the modification of place names facilitates a deeper understanding of historical ethnic migrations and the interaction processes between different ethnic groups in border regions. The main methods employed in the study are descriptive analysis and comparative-historical analysis. The use of historical methodology allows for observing of the emergence of ancient toponyms, their transformation, and the incorporation of newly assigned names. The aim of the article is to conduct a systematic historical-linguistic analysis of the formation, transformation, renaming, usage, and development of toponyms in border regions.

Keywords: geographical terminology, toponym, toponymic landscape, historical and cultural context, toponymic system, common Turkic names.

References

- 1 Superanskaia, A.V. (2011). *Chto takoe toponimika? Iz istorii geograficheskikh nazvanii* [What is toponymy? From the history of geographical names]. Moscow: Librokom [in Russian].
- 2 Zhanuzak, T. (2004). *Qazaq onomastikasy* [Kazakh onomastics]. Almaty: Aziia [in Kazakh].
- 3 Zhuchkevich, V.A. (1980). *Obshchaia toponimika* [General toponymy]. Minsk: Vysheishaia shkola [in Russian].
- 4 Kamoliddin, Sh.S. (2006). *Drevnetiurkskaia toponimiia Srednei Azii* [Ancient Turkic toponymy of Central Asia]. Tashkent: Shark [in Russian].
- 5 Karaev, S.K. (1991). *Toponimiia Uzbekistana (Sotsiolingvisticheski aspekt)* [Toponymy of Uzbekistan (Sociolinguistic aspect)]. Tashkent: Fan [in Russian].
- 6 Nafasov, T. (1988). *Uzbekistan toponimlarining izoqli lugati* [Explanatory dictionary of Uzbekistan toponyms]. Tashkent [in Uzbek].
- 7 Karataev, O. (2003). *Kyrgyz etnonimder sozdugu* [Dictionary of Kyrgyz ethnonyms]. Bishkek: Manas universiteti [in Kyrgyz].
- 8 Aiapbekova, A. E., & Abishov, N. U. (2021). *Toponimika: monografiia* [Toponymy: Monograph]. Ankara [in Kazakh].
- 9 Sattarov, G.F. (1998). *Tatarskaia toponimika* [Tatar toponymy]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta [in Russian].
- 10 Murzaev, E.M. (1996). *Tiurkskie geograficheskie nazvaniia* [Turkic geographical names]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 11 Mirakmalov, M.T., Abdullaeva, D.N., & Eshbaev, B.T. (2018). Otrazhenie fiziko-geograficheskikh uslovii territorii v toponimii Uzbekistana [Reflection of physical-geographical conditions in the toponymy of Uzbekistan]. *Nauki o Zemle: vchera, segodnia, zavtra: materialy IV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Earth Sciences: Yesterday, Today, Tomorrow: Proceedings of the IV International Scientific Conference* (pp. 28–32). Kazan: Molodoi uchenyi [in Russian].
- 12 Mirzakhmedova, Kh. (2021). Ispolzovanie obshcheupotrebitelnykh arabskikh slov v persidskom i uzbekskom yazykakh [Use of common Arabic words in Persian and Uzbek]. *Vostokovedenie — Oriental Studies*, (2), 49–64. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/oriental-studies/article/view/15921> [in Russian].
- 13 Hasan, E. (2010). *Yer adlarımızın dili* [The language of our place names]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [in Turkish].
- 14 Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* [Etymological dictionary of Turkish words in Turkey Turkish]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [in Turkish].
- 15 Musaeu, K.M. (1984). *Leksikologiya tiurkskikh yazykov* [Lexicology of Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Abdrakhmanov, A. (1979). *Qazaqstan etnotoponimikasy* [Ethnotoponymy of Kazakhstan]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 17 Konkobaev, K.K. (1980). *Toponimiia Yuzhnoi Kirgizii* [Toponymy of Southern Kyrgyzstan]. Frunze: Ilim [in Russian].
- 18 Adilova, Zh., & Kasymova, A. (2022). Qazaq zhane kone turki toponimdik zhuiesinin ortaq belgileri [Common features of Kazakh and ancient Turkic toponymic systems]. *Qaragandy universitetinin khabarshy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, (1), 87–95 [in Kazakh].
- 19 Biarov, B. N. (2002). *Or Altaidyn zher-su attary* [Place names of Upper Altai]. Almaty [in Kazakh].
- 20 Kendirbekuly, A., Abdirakhmanova, Zh., & Nusipbekova, R. (2005). *Zhanargan Zhetisu ataulary: toponimder anyqtamalygy* [Renewed names of Zhetysu: Toponymic directory]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 21 Myrzakhmetuly, M. (2002). Qazaq toponimderi men antroponimderi (otkeni, bugini zhane erteni) [Kazakh toponyms and anthroponyms (past, present and future)]. *Turkologiya — Turkology*, (1), 119–126 [in Kazakh].
- 22 Nazarova, A.Zh., Temenova, G.Q., & Begimova, G.Z. (2018). Turik tilindegi zher-su attarynyn zerttelui [Study of place names in Turkish]. *Qazaq universitetinin khabarshy. Shygystanu seriiasy — Bulletin Kazakh National University. Oriental Studies series*, (2), 228–234 [in Kazakh].
- 23 Koshimova, B. (2022). Mangystau toponimiiasynda geografiialyq terminderdin qoldanysy [Use of geographical terms in Mangystau toponymy]. *Onomastikalyyq khabarshy — Onomastic Bulletin*, (1), 15–24 [in Kazakh].
- 24 Imanberdieva, S.K. (2024). Zootoponimy kak sotsialno-psikhologicheskii kod [Zoo-toponyms as socio-psychological code]. *Tiltanym — Linguistic Cognition*, (2), 42–51. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-42-51> [in Russian].
- 25 Rysbergen, Q.Q. (2010). Qazaq toponimiiasynyn lingvokognitivtik zhane etnomadeni negizderi [Linguo-cognitive and ethnocultural foundations of Kazakh toponymy]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Karaman, Aruzhan Kayirzhankyzy — 3rd year doctoral student in “Linguistics”, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: karaman.aruzhan@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7773-3793>

Tashimbay, Saltanat Kuatbekovna — Associate Professor, International Educational Corporation (Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering), Almaty, Kazakhstan; e-mail: saltanat7575@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>

F. Mamedova^{1*}, A. Mustafayeva², Bazylova B.³, F. Zhumazhanova⁴

^{1,2,4} *al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

³ *Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

(e-mail: mamedovafatima1980@gmail.com, rummana@mail.ru, baglan_5_3@mail.ru, Farahanum@mail.ru)

Antonymy as an indicator of cognitive and axiological conceptualization in Abu Nasr al-Farabi's treatise "Makalat ar-rafiqa fi usul ilm at-tabia"

The article examines the problem of antonymy as one of the key mechanisms of cognitive and axiological conceptualization in philosophical-religious discourse, using as its material Abu Nasr al-Farabi's treatise "Maqalat ar-rafiqa fi usul 'ilm at-tabia". The relevance of the study is determined by the need to reconceptualize antonymy not only as a lexico-semantic phenomenon, but also as a system-forming means of meaning-generation in medieval Arabic texts. The characteristic features of antonymic oppositions are analyzed in cognitive-discursive and theolinguistic perspectives, which makes it possible to reveal their role in shaping the normative and value orientations of the text. The need for such an analysis is identified and justified by the absence, in existing research, of corpus-based annotation of antonymy and of a reconstruction of the hierarchy of value levels in the treatise. On the basis of a comprehensive semantic-cognitive, contextual-discursive, and componential analysis, the author argues that antonymy functions as a framework for the cognitive organization of the text, linking the natural-philosophical description to the ethical-religious norm. Particular attention is paid to the relationship between lexical antonymy and conceptual oppositions that function at the levels of argumentation. It is shown that in a philosophical and religious text, antonymy performs not only a nominative but also a cognitive-organizing function, structuring semantic fields and ensuring the internal connection of the treatise. Based on a comprehensive semantic-cognitive, componential and contextual-discursive analysis, the author suggests that antonymy functions as a framework for the cognitive organization of the text, linking the natural philosophical description with the ethical-religious norm. Of particular significance is the conclusion that the oppositional pairs function as semantic "axes" around which the argumentation of the treatise is structured, enabling a transition from the description of the structure of the world to the interpretation of human responsibility and spiritual choice. The results obtained may be directly employed in further research in cognitive linguistics and theolinguistics, as well as in the development of specialized lexicographic projects. The identified and systematized antonymic oppositions form a reliable empirical basis for the subsequent thesaurus-based description of al-Farabi's religious vocabulary, making it possible to clarify the structure of key concepts and their axiological interrelations. The proposed annotation of the material and its distribution across semantic levels open up the possibility of a more precise reconstruction of the thinker's conceptual picture of the world and may be used in the preparation of dictionaries, academic courses, and research studies devoted to the language of philosophical and religious discourse.

Keywords: antonymy, cognitive linguistics, axiology, conceptualization, value-anti-value.

Introduction

Contemporary trends in linguistic research are increasingly oriented toward the study of language as a mechanism of conceptualizing and interpreting experience. Within the framework of cognitive semantics, linguistic units are viewed [1-7] not only as elements of a sign system, but also as means of fixing stable ways of understanding reality that have been developed within a particular cultural tradition. For philosophical-religious texts, this approach acquires special significance, since cognitive structures in them are inseparable from the normative and axiological interpretation of the world: the description of being is inevitably linked with evaluation, and cognition—with the formation of normative guidelines for behavior and thought. One of the key mechanisms of such meaning organization is antonymy. In classical lexicology, antonymy is interpreted as a relation of semantic opposition between words (opposites / opposite words) [8-10]; however, in relation to philosophical-religious discourse this definition proves insufficient. In modern linguistics, antonymy is also treated as a discourse-conditioned mechanism: it has been shown that negation and the type of opposition (graduality/complementarity) systemically influence the interpretation of the oppositional poles, which is crucial for the shift from lexical antonymy to conceptual oppositions [11]. In such texts, oppositions are realized not only at the level of individual lexemes, but also in the form of fixed formulas, cli-

* Corresponding author's e-mail: mamedovafatima1980@gmail.com

chéd series, Qur'anic and hadith quotations, in which antonymic opposition receives a culturally and theologically sanctioned interpretation. As a result, antonymy functions as an indicator of the cognitive partitioning of the world, forming semantic axes and linking the natural-philosophical description with the ethical-religious norm. For the Arabic philological tradition, the analysis of antonymy is further complicated by terminological factors. The notion of *الأضداد* (*_al-addād_*) in classical lexicography was used ambiguously and often covered both proper antonymy and the phenomenon of intra-word opposition (enantiosemy) [12; 72, 13-16]. Within the Arabic rhetorical tradition, opposition is actively analyzed through the concept of *الطابق* (*_at-tibāq_*), which is interpreted as the correspondence of words with opposite meanings within a text and performs a meaning-forming function in speech [17]. Contemporary studies confirm that *_at-tibāq_* is closest to the modern category of “antonymy” and reflects not only formal difference, but also the discursive correlation of opposites [18–19]. This circumstance requires a strict methodological distinction of the criteria of antonymy in the analysis of medieval treatises and an appeal to the contextual-discursive level, where oppositions acquire conceptual and axiological load. In Russian linguistics, Arabic antonymy in a contrastive (Arabic–Russian) perspective was examined in the monograph by the author of this article, F.Z. Mamedova [20-21], which proposes cognitive-discursive criteria and a typology of antonymic relations relevant for the analysis of different texts. The present study relies on these ideas as applied to Abu Nasr al-Farabi's treatise “*Maqālat ar-rafiqa fi uṣūl 'ilm at-ṭabī'a*”.

In the contemporary Kazakh tradition of studying al-Farabi's legacy, the treatise “*Maqālat ar-rafiqa fi uṣūl 'ilm at-ṭabī'a*” [22] has received a theolinguistic interpretation in the works of R. Mukhitdinov [23], where the religious-terminological apparatus is analyzed, and more broadly, the philosophical-terminological context of al-Farabi's heritage, including the analysis of the concept of “ilm”, developed in the studies of A.A. Mustafayeva [24]. Contemporary Kazakh scholarship increasingly addresses the linguistic and conceptual dimensions of al-Farabi's heritage, including terminological and source-critical studies. Thus, contemporary scholarship of al-Fārābī's heritage is developing along several major lines—theolinguistic, terminological, and source-critical—which collectively provide a necessary scholarly foundation for a more profound cognitive and axiological analysis of his works [25-26]. At the same time, antonymy in these works is not considered as a systemic cognitive-axiological mechanism: there is no corpus annotation of antonymic oppositions, the cognitive axes of the treatise have not been reconstructed, and no hierarchy of value levels derived from the empirical data of the text has been proposed. The present study is aimed at filling this gap, with Abu Nasr al-Farabi's treatise “*Maqālat ar-rafiqa fi uṣūl 'ilm at-ṭabī'a*” as its object of analysis. The subject of the study is formed by antonymic oppositions realized in the treatise both at the lexical level and in the form of fixed formulas and precedent expressions which form axiologically charged binary structures. The aim of the study is to identify and systematize the antonymic oppositions of the treatise and to present them as axiological dyads (value/anti-value) that reflect the cognitive organization of meanings and norms in religious-philosophical discourse. The tasks of the study are to refine the criteria for identifying antonymy, to extract a corpus of oppositions, to distribute the units identified across semantic domains (cosmogony / anthropology / ethics) and across the levels of the text's value hierarchy, and to present the results in the form of annotated tables as an empirical basis for subsequent lexicographic and thesaurus-based description. It is assumed that the antonymic oppositions in the treatise do not constitute a set of isolated pairs, but rather a framework for meaning-generation: they link descriptive fragments with the normative-axiological layer, ensuring the transition from explaining the structure of the world to interpreting human responsibility, spiritual choice, and religious norm. The novelty of the study lies in the fact that antonymy is treated as a cognitive-axiological mechanism of text organization rather than as a purely lexical opposition; a hierarchy of the treatise's value levels is proposed and the oppositions are distributed across these levels on the basis of empirical data, and a corpus-based table is constructed with typological annotation and indication of their argumentative function and textual locus.

Unlike existing studies, this work considers antonymy not only as a lexical-semantic phenomenon, but also as a systemic indicator of the cognitive and axiological organisation of philosophical -religious text. For the first time, an attempt is made to quantitatively record antonymic oppositions with their distribution across value domains and typological models. This approach allows us to move from a qualitative description to the reconstruction of the internal semantic architecture of the treatise on an empirical basis.

The term “cosmogonic” is used in the article in a philological sense — to denote passages describing the *الاعلام خلق* (creation of the world “(universe)”, in Islamic tradition, associated with the idea of divine creation and the establishment of order) and the order of creation in the theocentric perspective of the text, rather than in the sense of non-Islamic mythological models.

Materials and Methods

The study is based on the Arabic text of the treatise, with the Russian translation used as an auxiliary tool for interpretation. The methodological toolkit includes semantic-cognitive analysis of antonymy, componential analysis, contextual-discursive verification, phraseological identification of fixed formulas and precedent expressions, intertextual marking, as well as elements of quantitative description (distribution of oppositions across domains and levels). Corpus-based studies demonstrate that antonymic pairs function as markers of textual organization and argumentation, thereby providing methodological grounds for the identification, quantification and distribution, of oppositions across functional domains of the text [27]. The application of this methodological complex made it possible not only to identify a system of antonymic oppositions, but also to trace the patterns of their distribution in the structure of the treatise's argumentation. This created the basis for analysing their cognitive-axiological functions.

Results and Discussion

The analysis has shown that the antonymic oppositions in the treatise form a hierarchically organized system in which natural-philosophical, anthropological, and religious-moral contrasts are interconnected and subordinated to a common axiological logic. Cosmogonic dyads ('movement/stillness' *سكون / حركة*, 'heat/cold' *حرارة / برودة*, 'light / darkness' *ظلمة / نور*) form the ontological basis of the picture of the world; however, they are incorporated into a value-laden interpretation, since they correlate with notions of divine order, life, and spiritual activity. Moral-religious dyads ('good / evil' *خير / شر*, 'wickedness, debauchery / godliness, piety' *فجور / تقوى*) perform a normative function and set up an "axis of norm," shifting the discussion from the description of natural processes to the understanding of human behavior. Phraseologically marked dyads ('the hidden (the invisible world) / the manifest (the witnessed world)' *الغيب / الظاهر*, 'paradise / hell (fire)' *الجنة / النار*, 'fear / hope' *الخوف / الرجاء*) consolidate these oppositions in fixed religious formulas and intensify their axiological charge. Systematisation of the identified oppositions showed that they are distributed across stable semantic levels and form a multi-level value structure of the text. For a clear representation of this model, their distribution is summarised in a table.

Table 1

Hierarchy of Axiological Levels in the Treatise "Maqālat ar-rafiqa fi uṣūl 'ilm aṭ-ṭabī' a"

№	Level of Axiological Conceptualization	Level Characteristics	Typical Antonymic Dyads	Function within the Cognitive-Axiological Structure
1	Spiritual-Theological (core)	Forms the basic scale of knowledge of God and ontological orientation	'light / darkness' <i>ظلمة / نور</i> (In the Islamic worldview: 'light' is often associated with guidance, true knowledge and divine light; 'darkness' with delusion, ignorance, spiritual closed-mindedness) 'the hidden (the invisible world) / the manifest (the witnessed world)' <i>الغيب / الظاهر</i> , 'closeness -distance' <i>القرب / البعد</i>	Defines the highest normative center and the initial value axis of the treatise
2	Moral (norm/deviation)	Regulates ethical and religious behavior and the evaluation of actions	'good / evil' <i>خير / شر</i> , 'obedience / disobedience (sinful disobedience), wickedness, debauchery / godliness, piety' <i>فجور / تقوى</i> , 'justice / injustice, arbitrariness' <i>عدل / جور</i>	Provides a normative interpretation of human activity
3	Intellectual (knowledge/ignorance)	Conceptualizes knowledge as a spiritual value	'knowledge / ignorance' <i>علم / جهل</i> , 'light of reason / darkness of ignorance' <i>ظلمة الـجهل / نور العلم</i>	Links epistemology with the spiritual and moral scale
4	Emotional (modalities of religious experience)	Reflects the inner states of religious experience	'fear / hope' <i>خوف / رجاء</i> , 'epoh / rae' <i>عپوھ / رے</i>	Regulates the balance between religious motivation and spiritual dynamics
5	Anthropological (human condition)	Describes the psychophysiological and spiritual states of a person	'living heart / dead heart' <i>قلب ميت / قلب حي</i> . Islamic meaning: 'heart' as the centre of spiritual perception and faith; "living" perceiving the truth, 'dead' spiritually closed. 'waking / sleeping' <i>نوم / يقظة</i> . In theolinguistics: can metaphorically encode spiritual activity/passivity.	Reinterprets physiology in terms of spiritual activity
6	Cosmogonic and physiological (natural phenomena)	It forms the ontological and natural philosophical basis of the worldview	'movement/stillness' <i>سكون / حركة</i> , 'heat/cold' <i>حرارة / برودة</i> , 'life/death' <i>موت / حياة</i> , 'top/bottom' (in philosophical and religious texts, often correlates with the hierarchy of being/degrees) <i>أعلى / أسفل</i>	Provides a connection between the physical and spiritual hierarchies of existence

The data in Table 1 show that the antonymic oppositions in the treatise do not form a random list of lexical contrasts, but a hierarchically organized system of axiological dyads in which each level performs its own function within the cognitive-normative structure of the text. The hierarchy is built according to the principle “core → derived levels”: the spiritual-theological layer sets the initial interpretive scale, while the moral, intellectual, emotional, anthropological, and cosmogonic-physiological levels unfold it in more specific domains. At the spiritual-theological level, oppositions are fixed that form the basic normative center of the treatise. Their function lies in providing the “upper” frame of meaning: light is interpreted as a sign of divine guidance and true knowledge, whereas darkness correlates with the loss of spiritual orientation and a lack of “vision” of meaning. It is significant that this level serves as the source of metaphorical projection to the other levels: cognitive and ethical meanings are subsequently described through the models of “light/darkness,” “proximity/remoteness,” “manifest/hidden.” The moral level is represented by dyads that mark norm and deviation. Functionally, this is a “regulative” layer: the oppositions structure the space of the permissible/non-permissible and set an evaluative interpretation of actions. It is important that the moral dyads are systematically correlated with the theological core: ethical norm is justified not only as a form of social regulation, but also as a consequence of spiritual orientation (movement toward نور and distancing from ظلمة). At the intellectual level, knowledge is conceptualized as a spiritually significant value, and ignorance—as a state of closedness and “darkness.” In this way epistemological categories acquire a pronounced axiological charge: cognition is understood as a form of inner enlightenment and as a condition for correct orientation within the ethical-religious scale. This confirms the claim that in the discourse under analysis the cognitive and the normative are not separated: knowledge performs not only a descriptive but also a value-orienting function. The emotional level reflects the modalities of religious experience and performs a balancing function: fear and hope regulate spiritual motivation and the dynamics of inner states. Unlike binary ethical positions, the poles here are not distributed as “value/anti-value” in a strict sense: the dyad has a functionally ambivalent character, since both modalities are necessary for maintaining religious discipline and stability. The anthropological level (the states of wakefulness/sleep, as well as the implicit models of the “living/dead heart”) shows that the physiological and psychic condition of the human being in the treatise is reinterpreted through the lens of spiritual activity/passivity. This is manifested in the fact that “bodily” description is systematically translated into the language of inner states and evaluations, and the central node of conceptualization becomes the heart as the locus of spiritual perception. Finally, the cosmogonic and physiological level forms the natural-philosophical basis of the picture of the world, yet does not remain neutral description. These oppositions are incorporated into a value-laden interpretation through metaphorical projections: movement correlates with vitality and activity, rest—with staticity; top/bottom—with the hierarchy of being; life/death—with the ultimate meanings of human existence. Thus, natural oppositions become part of a unified cognitive-axiological architecture. Overall, Table 1 makes it possible to reconstruct the key mechanism of meaning-generation in the treatise: antonymic dyads function as cognitive “axes” that connect cosmogonic and anthropological description with the ethical-religious norm, ensuring the transition from explaining the structure of the world to the normative interpretation of human life and the spiritual world.

The hierarchy of axiological levels presented above makes it possible to identify the value architecture of the treatise and to show how antonymic dyads are distributed across different domains. However, this in itself does not exhaust the analysis: for an understanding of the mechanisms of meaning-generation, it is important to clarify by which specific linguistic means these oppositions are realized and which types of antonymic relations underlie them. In this regard, the next step of the study is a typological analysis of antonymy. It makes it possible to consider the identified dyads not only in terms of their axiological function, but also from the perspective of the semantic organization of opposition, which in turn allows us to trace how different types of antonymy—complementary, gradable, conversive, and contextual—serve different levels of the treatise’s value hierarchy. Below we present the main types of antonymy attested in the treatise, with an indication of their functional role.

Complementary antonymy (A / not-A). In the treatise, this type sets rigid ontological boundaries and is used primarily in the section on creation and the “unfolding” of the world order. Pairs such as الشهادة / الغيب — ‘the hidden (the invisible world) / the manifest (the witnessed world)’ and النار / الجنة — ‘paradise / hell (fire)’. Islamic meaning: the normative axis of retribution and the ultimate consequences of choice, are not described as simple opposites; they are embedded in the model of transition من عالم إلى غيب — ‘from the hidden world to the visible (evident) world’ and mark the fundamental poles of reality.

Gradable antonymy. Examples include حرارة / برودة (within the model 'natural qualities temperaments/elements) and temperament, mixture' (in the context of natural philosophy and medicine), where 'mixture (combination) and moderation/balance' are important), — 'light / darkness' (as a scale of enlightenment: نور / ظلمة — 'degree/stage of fear / degree/stage of hope' (the term مقام is often used in a spiritual-ethical register, the balance of religious experience). Gradable oppositions dominate in the natural-philosophical explanation, describing dynamics, equilibrium, and transitions. Between the poles there can be degrees/intensity, a middle point, and intermediate stages.

Conversive antonymy (change of direction/role) is presented in a conceptually loaded way in the episode of the creation of the intellect through 'turned (approached) / turned away (moved away)'. Here antonymy expresses a vector (direction of action) rather than a quality: 'إقبال' is conceived as a turning toward the source of knowledge (الله من المعرفة والعلم اسد تمداد) — 'drawing (receiving) knowledge and insight from God'), while 'إدبار' is understood as a turning «downward» toward the world and the transmission of what has been received (الله أودع به ما الخلق إمداد) — 'endowing creations with what God has placed in them'.

Contextual antonymy (generated by argumentation). Such oppositions appear where the author polemically differentiates loci and channels of acquiring knowledge. The most illustrative examples are: 'القلبا / لقلبا' — 'heart / brain' (in the debate about the *locus of the intellect* — 'his abode is the heart' (about reason/intellect in discussion)... 'and if anyone claims that it (the mind) is in the brain...' (introduction of a polemical position) — 'جهل / علم' — 'knowledge / ignorance', as well as 'باطن / ظاهر' — 'manifest/hidden, internal', 'الظاهر الوحي' — 'obvious revelation', 'الباطن الروحاني' — 'inner (secret) inspiration/revelation of the "Holy Spirit" (القدس روح)' (it is advisable to give a brief remark on the meaning of the term in the context of the treatise), which are regularly reinforced by the metaphor of light/darkness, turning them into a conceptual opposition. Such antonyms mark problematic nodes and distribute correct/erroneous interpretation. It is precisely this that allows us to interpret the oppositions as a framework of meaning-generation, where opposition becomes an instrument for translating "how the world is structured" into "how the human being ought to be structured."

For a more objective representation of the role of antonymy in the organisation of philosophical and religious discourse, a quantitative analysis of the corpus of identified oppositions was conducted. Corpus-based studies have demonstrated that antonymic pairs exhibit stable patterns of co-occurrence and positional distribution in written discourse, therefore the frequency profile of antonymy can be regarded as an empirical indicator of textual organization [28]. In this article, quantitative analysis refers to the systematisation and counting of antonymic pairs, followed by their distribution according to typological models and axiological levels. This approach allows us to move from a qualitative description to an empirically confirmed reconstruction of the semantic architecture of the text. As a result of a continuous sampling from the text of the treatise, more than 40 stable antonymic oppositions were identified, represented both at the level of individual lexemes and as part of phraseological formulas, Koranic quotations, and conceptually marked discursive fragments. Quantitative distribution showed that the highest concentration of oppositions is observed in the spiritual-theological and moral-religious segments of the text, which indicates their central role in the formation of the treatise's value system. It is in these domains that antonymy acts as a mechanism of normative interpretation, structuring the argumentation through the oppositions "light/darkness," "obedience/disobedience," "closeness/distance," "good/evil." At the same time, a significant number of oppositions are also found in the cosmogonic and natural philosophical layers, where contrasts initially describe the physical and ontological characteristics of the world (motion/rest, heat/cold, life/death), but are then incorporated into a broader axiological model. This confirms the hypothesis that the natural philosophical description in the treatise serves as the basis for further spiritual and ethical interpretation. Thus, quantitative analysis demonstrates that antonymy is distributed unevenly throughout the text and is concentrated primarily in those fragments where there is a transition from the description of the structure of the world to the understanding of human behaviour and spiritual responsibility. The systematisation of the identified oppositions made it possible to distinguish four main types of antonymic relations, each of which serves a specific area of argumentation and performs a specific cognitive function.

Typological distribution of antonymic oppositions in the treatise (quantitative-functional model)

№	Type of antonymy	Number of identified pairs	Share in corpus	Functional role in the text	Typical examples
1	Complementary antonymy (A/not-A)	12	27 %	Forms rigid ontological boundaries and polar states of reality	الغيب / الشهادة / الاغيب — ‘the hidden (the invisible world) / the manifest (the witnessed world)’ الجنة / النار / الجنة — ‘paradise / hell (fire)’ الحياة / موت — ‘life/death’
2	Gradual antonymy	14	32 %	Describes intensity scales, equilibrium, and transitional states	ظلمة / نور — ‘light / darkness’ برودة / حرارة — ‘heat/cold’ الرجاء مقام / الخوف مقام — ‘degree/stage of fear / degree/stage of hope’ (the term <i>مقام</i> is often used in a spiritual-ethical register)
3	Conversive antonymy	6	14 %	Expresses the direction of action, change of roles, and dynamics of movement	اُدبر / اُقبل — ‘turned (approached) / turned away (moved away)’ اَسفل / اَعلى — ‘top/bottom’ (in philosophical and religious texts, often correlates with the hierarchy of being/degrees)
4	Contextual antonymy	12	27 %	Occurs in argumentation and marks semantic nodes of interpretation	القلب / الدماغ — ‘heart / brain’ - القلب مسكنه — ‘his abode is the heart’ (about reason/intellect in discussion). - ‘and if anyone claims that it (the mind) is in the brain...’ (introduction of a polemical position). جهل / علم — ‘knowledge / ignorance’ الاعقل / نور — ‘light of reason / darkness of ignorance’.
Total:		44	100 %		

The calculation is based on corpus extraction of antonymic oppositions from three articles of the treatise. As can be seen from the data in the Table 2, gradual antonymic oppositions demonstrate the highest frequency (32 %), which indicates the dominance of scale models of conceptualisation in the natural philosophy and anthropological sections of the treatise. Complementary and contextual antonyms are represented evenly (27 % each), forming the main semantic “axes” of argumentation. The least pronounced type is conversive antonymy (14 %), which is explained by its local functioning in episodes related to the description of directed action and the mediating role of reason.

Conclusion

The article has shown that antonymy in the treatise functions not as a set of isolated lexical oppositions, but as a system-forming mechanism of the text’s cognitive and axiological organization. It has been established that antonymic pairs form a hierarchy of value levels, in which the spiritual-theological layer sets the initial interpretive scale, while the moral, intellectual, emotional, anthropological, and natural-philosophical levels unfold it in specific semantic domains. It has been demonstrated that oppositions act as cognitive “axes,” linking descriptive fragments with the normative-evaluative frame and ensuring the transition from explaining the structure of the world to interpreting human responsibility and spiritual choice. It has been clarified that, typologically, antonymy is represented by complementary, gradable, conversive, and contextual relations, each of which serves different zones of argumentation and different levels of the value hierarchy. It has been shown that the frequent co-occurrence of antonymy with normative markers translates semantic opposition into the format of axiological dyads of “value/anti-value.” The results obtained can be used as an empirical basis for subsequent lexicographic and thesaurus-based description of the religious vocabulary of the treatise.

The study allows us to consider antonymy as a universal cognitive mechanism of philosophical and religious discourse, ensuring the transition from the description of the world order to the interpretation of the spiritual state of man. In this sense, antonymic dyads act as a link between ontology and ethics, forming a holistic conceptual model of the treatise.

Acknowledgements

This article has been prepared within the framework of the research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP26199903 “Lexicographical description of religious vocabulary of Abu Nasr al-Farabi: compilation of a trilingual dictionary-thesaurus and theolinguistic analysis”.

References

- 1 Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
- 2 Geeraerts D. *Theories of Lexical Semantics* / D. Geeraerts. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 341 p.
- 3 Evans V. *Glossary of Cognitive Linguistics* / V. Evans. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. — 239 p.
- 4 Croft W. *Cognitive Linguistics* / W. Croft, D. Cruse. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 356 p.
- 5 Попова З.Д. *Когнитивная лингвистика* / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М.: Восток-Запад, 2007. — 314 с.
- 6 Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е.С. Кубрякова // *Вопросы когнитивной лингвистики*. — 2004. — № 1. — С. 6–17.
- 7 Маслова В.А. *Введение в когнитивную лингвистику* / В.А. Маслова. — 3-е изд., испр. — М.: Флинта: Наука, 2007. — 293 с.
- 8 Jones S. *Antonymy: A corpus-based perspective* [Electronic resource] / S. Jones. — London; New York: Routledge, 2002. — 212 p. — Access mode: <https://coehuman.uodiyala.edu.iq/uploads/Coehuman%20library%20pdf/English%20library%20البيزيليكن%20البتك/linguistics/antonymy.pdf>
- 9 Murphy M.L. *Semantic relations and the lexicon: Antonymy, synonymy, and other paradigms* / M.L. Murphy. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 302 p.
- 10 Paradis C. *Antonymy in language: A cognitive perspective* / C. Paradis. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 264 p.
- 11 Paradis C. *Antonymy and negation: The boundedness hypothesis* / C. Paradis, C. Willners // *Journal of Pragmatics*. — 2006. — Vol. 38, No. 7. — P. 1051–1080. DOI: 10.1016/j.pragma.2005.11.009
- 12 Акаша М. *Далялат ал-ляфзийя* / М. Акаша. — Каир: Мактбат ал-Англо ал-Мисрийя, 2002. — 131 с.
- 13 Ибн Манзур. *Лисан ал-‘араб*: [в 15 т.] / Ибн Манзур. — Бейрут: Дар Сафир, 1990. — Т. 1–15. — Ок. 7500 с.
- 14 Ас-Суюти Дж. *Ал-Музхир фи ‘улюм ал-луга ва анва‘иха* / Дж. Ас-Суюти. — Бейрут: Дар ал-Кулуб ал-‘Илмийя, 2001. — 2 т. — 1150 с.
- 15 Ибн Фарис Ахм. *Ас-Сахиби фи фикх ал-луга ва сунаан ал-‘араб* / Ахм. Ибн Фарис. — Каир: Дар ал-Фикр, 1997. — 424 с.
- 16 Ал-Джурджани Абд ал-Кахир. *Дала‘ил ал-и‘джаз* / Абд ал-Кахир ал-Джурджани. — Каир: Мактабат ал-Ханджи, 2004. — 528 с.
- 17 Джурджани Абд ал-Кахир. *Асрар ал-балага (Тайны красноречия)* / Абд ал-Кахир Джурджани; под ред. М.М. Шакира. — Каир: Дар ал-Ма‘ариф, 2008.
- 18 Халиль Хильми. *‘Илм ад-далала ал-‘арабийя* / Х. Халиль. — Каир: Дар ал-Фикр, 2012.
- 19 Умар Ахмад Мухтар. *‘Илм ад-далала: ал-мубади’ ва ат-татбик* / Ахмад Мухтар Умар. — Каир: ‘Алам ал-Кулуб, 2008.
- 20 Мамедова Ф.З. *Когнитивная природа и дискурсная реализация арабской и русской антонимии: монография* / Ф.З. Мамедова. — Алматы: Қазақ университеті, 2025. — 142 с.
- 21 Мамедова Ф.З. *Антонимия в языке и речи как важный показатель когнитивного процесса* / Ф.З. Мамедова // *Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова*. — 2020. — № 1. — С. 51–56.
- 22 Эбу Насыр эл-Фараби. *Усул ‘ильм ат-таби‘а (Основы науки о природе)* / пер. на каз. яз. Ы.М. Палтөре; пер. на рус. яз. А.А. Мустафаева. — Алматы: Асыл кітап, 2022. — 102 с.
- 23 Мухитдинов Р.С. *Терминологический аппарат Абу Насра аль-Фараби: теолингвистический анализ (на основе трактата «Усул илм ат-табиа»)* / Р.С. Мухитдинов, А.А. Мустафаева, Э.З. Дулаева // *Казахстанское востоковедение*. — 2024. — № 3. — С. 377–386. DOI: 10.63051/kos.2024.3.377
- 24 Мустафаева А.А. *Семантические особенности арабского слова ‘ilm (на материале трактата аль-Фараби Иḥṣā’ al-‘ulūm)* / А.А. Мустафаева, К.М.М. Иссаханова, Ы.М. Палтөре // *Вестник КазНУ. Серия востоковедение*. — 2025. — № 1 (112). — С. 11–18. DOI: 10.26577/JOS202511212
- 25 Мустафаева А.А. *Абу Насыр аль-Фараби в библиографических источниках (на материале арабских словарей)* / А.А. Мустафаева, А. Хаван // *Аль-Фараби*. — 2024. — Т. 86, № 2. — С. 37–48. DOI: 10.48010/2024.2/1999-5911.04
- 26 Алтаев Ж. *Аль-Фараби в диалоге цивилизаций: сборник многотомных сочинений [в 7 т.]* / Ж. Алтаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2017.
- 27 Steffens M. *Antonymic discourse functions and manipulation: A corpus analysis of present-day French* / M. Steffens // *Corpus Pragmatics*. — 2018. — Vol. 2, No. 3. — P. 313–332. DOI: 10.1007/s41701-018-0036-0
- 28 Kostić N. *Antonym sequence in written discourse: A corpus-based study* / N. Kostić // *Language Sciences*. — 2015. — Vol. 47. — P. 18–31. DOI: 10.1016/j.langsci.2014.07.013

Ф. Мамедова, А. Мустафаева, Б. Базылова, Ф. Жумажанова

Абу Насыр әл-Фарабидің Мақалāt al-Rafī‘a fī Uṣūl ‘Ilm al-Ṭabī‘a трактатындағы антонимия когнитивтік және аксиологиялық концептуалдандыру үдерістерінің индикаторы ретінде

Мақалада антонимия философиялық-діни дискурстағы когнитивтік және аксиологиялық концептуализацияның негізгі механизмдерінің бірі ретінде Әбу Насыр әл-Фарабидің «Мақалат ар-рафиға фи усул илм ат-табиа» трактаты негізінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі антонимияны тек лексика-семантикалық құбылыс ретінде ғана емес, ортағасырлық араб мәтіндерінде мағына тудырудың жүйе құраушы құралы ретінде қайта пайымдау қажеттілігімен негізделеді. Антонимдік оппозициялардың айрықша белгілері когнитивтік-дискурсивтік және теолингвистикалық тұрғыдан талданып, олардың мәтіндегі нормативтік әрі құндылықтық бағдарларды қалыптастыруға қатысы анықталады. Мұндай талдаудың қажеттілігі антонимияның корпус деңгейінде таңбаланбауы және трактаттағы құндылықтық иерархияның толық реконструкцияланбауы сияқты ғылыми олқылықтармен айқындалады. Кешенді семантикалық-когнитивтік, контекстуалды-дискурсивтік және компоненттік талдау негізінде автор антонимия мәтіннің когнитивтік ұйымдасуының тірек қаңқасы ретінде қызмет атқарады деген болжам ұсынылады; ол натурфилософиялық сипаттауды этикалық-діни норма жүйесімен байланыстырылады. Ерекше назар лексикалық антонимияның аргументация деңгейінде қызмет ететін концептуалдық қарама-қарсылықтармен арақатынасына аударылады. Философиялық-діни мәтінде антонимия тек номинативтік емес, сонымен қатар когнитивтік-ұйымдастырушы қызмет атқаратыны, мағыналық өрістерді құрылымдап, трактаттың ішкі тұтастығын қамтамасыз ететіні көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде антонимдік оппозициялардың рухани-теологиялық, адамгершілік, интеллектуалдық, эмоциялық, антропологиялық және космогониялық деңгейлерді қамтитын иерархиялық жүйе құрайтыны дәлелденеді. Сонымен қатар антонимияның әртүрлі типтері аргументацияның әрқилы аймақтарына қызмет етіп, семантикалық қарама-қарсылықты «құндылық/антиқұндылық» түріндегі аксиологиялық диалаларға айналдыратыны айқындалады. Қарама-қарсылықтардың трактат аргументациясы құрылатын мағыналық «осьтер» ретінде қызмет ететіні және сол арқылы әлемнің құрылымын сипаттаудан адамның жауапкершілігі мен рухани таңдауды түсіндіруге көшу жүзеге асатыны туралы тұжырым ерекше мәнге ие. Алынған нәтижелерді когнитивтік лингвистика мен теолингвистика салаларындағы кейінгі зерттеулерде, сондай-ақ арнайы лексикографиялық жобаларды әзірлеуде тікелей қолдануға болады. Анықталып, жүйеленген антонимдік оппозициялар әл-Фарабидің діни лексикасын тезаурустық тұрғыдан сипаттауға берік эмпирикалық негіз қалыптастырып, негізгі ұғымдардың құрылымы мен олардың құндылықтық байланыстарын нақтылауға мүмкіндік береді. Материалды таңбалау мен оны мағыналық деңгейлер бойынша жіктеу ойшылдың концептуалдық әлем бейнесін дәлірек реконструкциялауға жол ашып, философиялық-діни дискурс тіліне арналған сөздіктерді, оқу курстарын және ғылыми зерттеулерді дайындауда пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: антонимия, когнитивтік лингвистика, аксиология, концептуалдандыру, құндылық.

Ф. Мамедова, А. Мустафаева, Б. Базылова, Ф. Жумажанова

Антонимия как индикатор когнитивной и аксиологической концептуализации в трактате Абу Насра аль-Фараби «Мақалат ар-рафиға фи усул илм ат-табиа»

Статья рассматривает проблему антонимии как одного из ключевых механизмов когнитивной и аксиологической концептуализации в философско-религиозном дискурсе на материале трактата Абу Насра аль-Фараби «Мақалат ар-рафиға фи усул илм ат-табиа». Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления антонимии не только как лексико-семантического явления, но и как системообразующего средства смыслопорождения в средневековых арабских текстах. Характерные черты антонимических оппозиций анализируются в когнитивно-дискурсивном и теолингвистическом аспектах, что позволяет выявить их участие в формировании нормативных и ценностных ориентиров текста. Потребность в подобном анализе идентифицируется и обосновывается отсутствием в существующих исследованиях корпусной разметки антонимии и реконструкции иерархии ценностных уровней трактата. На основе комплексного семантико-когнитивного, контекстуально-дискурсивного и компонентного анализа автор предполагает, что антонимия функционирует как каркас когнитивной организации текста, связывающий натурфилософское описание с этико-религиозной нормой. Особое внимание уделяется соотношению лексической антонимии с концептуальными противопоставлениями, функционирующими на уровне аргументации. Показано, что в философско-религиозном тексте антонимия выполняет не только номинативную, но и когнитивно-организующую функцию, структурируя смысловые поля и обеспечивая внутреннюю связь трактата. Доказано, что антонимические оппозиции образуют иерархически организованную систему, включающую духовно-теологический, нравственный, интеллектуальный, эмоциональный, антропологический и космогонический уровни. Показано, что различные типы антонимии обслуживают разные зоны аргументации и

24 Mustafayeva, A.A., Issakhanova, K.M.M., & Paltore, Y.M. (2025). Semanticheskie osobennosti arabskogo slova 'ilm (na materiale traktata al-Farabi Iḥṣā' al-'ulūm) [Semantic features of the Arabic word 'ilm (based on al-Farabi's treatise Iḥṣā' al-'ulūm)]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya vostokovedenie — Bulletin of Kazakh National University. Oriental Studies Series*, 1(112), 11–18. <https://doi.org/10.26577/JOS202511212> [in Russian].

25 Mustafaeva, A.A., & Khavan, A. (2024). Abu Nasr al-Farabi v biobibliograficheskikh istochnikakh (na materiale arabskikh slovarei) [Abu Nasr al-Farabi in biobibliographic sources (based on Arabic dictionaries)]. *Al-Farabi — Al-Farabi*, 86(2), 37–48. <https://doi.org/10.48010/2024.2/1999-5911.04> (doi.org in Bing) [in Russian].

26 Altaev, Zh. (2017). *Al-Farabi v dialoge tsivilizatsii: sbornik mnogotomnykh sochinenii* [Al-Farabi in the dialogue of civilizations: collection of multivolume works]. (Vols. 1–7). Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].

27 Steffens, M. (2018). Antonymic discourse functions and manipulation: A corpus analysis of present-day French. *Corpus Pragmatics — Korpusnaia pragmatika*, 2(3), 313–332. <https://doi.org/10.1007/s41701-018-0036-0> [in English].

28 Kostić, N. (2015). Antonym sequence in written discourse: A corpus-based study. *Language Sciences — Yazykovye nauki*, 47, 18–31. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2014.07.013> [in English].

Information about the authors

Mamedova, Fatima — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: mamedovafatima1980@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9412-3457>

Mustafayeva, Anar — PhD, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: rummana@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6878-4946>

Bazylova, Baglan — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor; Acting Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: baglan_5_3@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9151-5197>

Zhumazhanova, Farida — Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: Farahanum@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6736-8358>

G.A. Kenzhebekova¹, Ye.Ye. Tuite², D.Zh. Toluspayeva^{3*}

^{1,2,3}*Buketov Karaganda National Research University*

(E-mail: gulya.aytykenovna84@mail.ru, yeldostuite@gmail.com, dmn_tm@bk.ru)

The language appearance of the concept “child”

This article analyzes the linguocognitive nature of the concept of “child” in the Kazakh language. The aim of the study is to determine its place in the Kazakh linguistic worldview, describe its semantic space, and identify its functional features in literary discourse. The research materials include proverbs and sayings, data from explanatory and phraseological dictionaries, ethnographic sources, as well as literary and folklore texts. The total corpus volume amounted to approximately 210,000 word tokens; 428 contexts were analyzed using a continuous sampling method. The study employed a combination of conceptual, descriptive-analytical, and contextual methods, supplemented by elements of quantitative analysis. Based on the frequency distribution of semantic features, a structural model of the concept was constructed according to the “core-periphery” scheme. It was established that the dominant components are associated with generational continuity, family values, and the perceptions of the child as a spiritual and cultural symbol. In literary texts, the concept is realized through metaphorical and figurative models, forming the value core of the work. The study’s results confirm the cultural significance of the concept within the national consciousness.

Keywords: the concept of “child”, linguistics, linguocultural studies, ethnography, ethnopsychology, semantics, worldview.

Introduction

Language is the main tool that accumulates and transmits people’s way of knowing the world, outlook on life and spiritual experience from generation to generation. Each concept and name is not formed in the language by chance, they are established in a certain cultural environment, under the influence of historical experience and public consciousness. From this point of view, the study of the linguistic nature of concepts directly related to the meaning of human life, generational continuity and national identity is one of the important directions of modern linguistics. The study of such concepts reveals the worldview, value system and cultural code of the people.

The relevance of this article arises from the need to consider the concept of “child”, which has been accumulated in the cognitive fund of the Kazakh people through language for centuries, in connection with the system of national identity, worldview and spiritual and cultural values. In the Kazakh worldview, the concept of a child is not limited only to the continuation of generations, it is an important phenomenon that ensures the vitality of spiritual continuity, cultural memory and national values. From this point of view, the study of linguistic manifestations of the concept of “child” allows us to penetrate the deep layers of national consciousness [1-2].

The active development of the anthropocentric direction in modern linguistics has opened the way for the expansion of research aimed at understanding human nature, the peculiarities of its perception of the world through language. As a result, within the framework of cognitive linguistics and linguocultural studies, the concept of a concept has established itself as one of the main scientific categories connecting linguistic consciousness and cultural experience. Works in this direction are aimed at revealing the interaction of language and culture, the nature of national knowledge underlying linguistic units [3-5].

The concept of “child” in the Kazakh language is reflected in lexical and phraseological units, proverbs, fixed phrases, as well as textual uses. These linguistic units reflect the place of the child in society, the social attitude towards him, his emotional assessment and methods of upbringing. Such a set of linguistic data forms the semantic space of the concept of “child” and serves to comprehensively reveal its content [2, pp. 198-201; 6].

Determining the scope of the semantic space of the word “child” in the modern Kazakh literary language, analyzing the linguistic units included in it and determining their role in forming the content of the concept allow us to clarify the linguistic image of the concept of “child” in the Kazakh worldview. In addi-

* Corresponding author’s e-mail: dmn_tm@bk.ru

tion, describing the concept of “child” from the perspective of linguocultural studies allows us to explain how national cultural codes and principles of assessment are reflected in the linguistic system [4, pp. 87-90; 7].

A systematic study of the names, linguistic units, concepts formed in the national consciousness, and uses in literary texts related to the concept of “child” in our language opens the way to a deeper understanding of the attitude of the Kazakh people to children, their system of educational and spiritual values. Such studies will serve as a basis for describing not only the importance of the concept of “child” in our national culture, but also the dynamics of development and renewal processes of this concept in modern Kazakh society [1, pp. 88-92; 5, pp. 41-44].

A set of linguistic data representing the concept of “child” in the Kazakh language was taken as the material for the research work. The research corpus consists of data from explanatory and phraseological dictionaries of the Kazakh language, collections of proverbs and sayings, linguistic units of an ethnographic nature, as well as artistic and folklore texts reflecting the traditional worldview of the Kazakh people [8-9].

Scientific novelty of the study lies in the quantitative parameterization of the conceptual structure of “child” in the Kazakh linguistic worldview and in the formalization of the core–periphery model based on corpus data. The research integrates lexical, phraseological and textual levels within a unified methodological framework.

The research problem lies in the insufficient systematic description of the concept “child” in the Kazakh linguistic worldview based on corpus data.

The aim of the study is to systematically identify the structure.

The objectives are:

- to identify lexical and phraseological units representing the concept;
- to classify semantic features;
- to construct a core–periphery model;
- to analyze its realization in literary discourse.

Materials and research methods

The study focused on linguistic units representing the concept of “child” in the Kazakh language. The analysis encompassed the lexical, phraseological, and textual levels of this concept’s functioning [10-12].

– At the lexical level, the following units were examined: child, infant, baby, boy, girl, and their derivatives.

– At the phraseological level, set expressions and culturally marked phrases reflecting the value and emotional-evaluative characteristics of the concept were analyzed.

– At the textual level, the study included examples from fiction, folklore sources, and contemporary journalistic discourse.

The empirical base of the study includes:

- 95 literary texts (classical and modern prose);
- 40 folklore texts (proverbs, sayings, ritual texts);
- 35 journalistic and analytical materials. The total corpus volume amounted to approximately 210,000 word tokens.

Through continuous sampling, 428 contexts containing representations of the concept “child” were identified and analyzed.

Timeframe:

- folklore material — traditional corpus;
- fiction and journalistic texts — period 1995-2024.

Selection criteria:

1. Presence of lexemes or phraseological units representing the concept.
2. Contextual completeness.
3. Cultural significance for the Kazakh-language worldview.
4. Source authenticity.

Repetitive and mechanically duplicated fragments were excluded.

The corpus was compiled according to strict inclusion criteria to ensure analytical consistency and reproducibility of results. Only contexts containing explicit lexical or phraseological representation of the concept “child” were selected. Contexts with ambiguous or indirect references were excluded from the analysis.

To increase methodological precision, the study primarily focuses on literary texts by T. Akhtanov as the main analytical material, while data from dictionaries and folklore sources are used as supporting material. This limitation allows for a more consistent and in-depth analysis of the concept within a defined discourse.

Unit of analysis:

The unit of analysis was a semantically complete context (a single sentence or superphrase) in which the features of the concept “child” were actualized.

In each context, the following were recorded:

- semantic sign;
- evaluative component;
- emotional marking;
- metaphorical representation (if any);
- frequency of feature recurrence.

Cases of polysemy were interpreted exclusively within the specific context.

Research Methods

The study utilizes a combination of methods from cognitive linguistics, linguaculture, and ethnolinguistics.

Conceptual Analysis Method. The method aims to reconstruct the structure of the concept “child”. The procedure includes:

- identification of semantic features;
- grouping of features into conceptual domains;
- quantitative frequency calculation;
- modeling of the structure according to the “core — near periphery — far periphery” scheme.

Descriptive-Analytical Method. Used to identify the semantic nuances of lexemes and phraseological units, as well as to determine their functional load in discourse.

Contextual Analysis. This method allowed us to determine:

- the expressive-evaluative nature of use;
- a metaphorical model;
- Pragmatic functions of the concept in literary and folklore texts.

Elements of Quantitative Analysis. To enhance the objectivity of the study, elements of quantitative processing of the material were introduced:

- calculation of the frequency of semantic features;
- percentage distribution of characteristics;
- identification of dominant semantic clusters.

Quantitative parameterization allowed us to minimize subjectivity in the distribution of concept components.

Structural Modeling of the Concept

The structural model of the concept “child” is constructed based on the following criteria:

Core:

- feature frequency is at least 15 % of the total number of contexts;
- manifestation of stability across various genres;
- cultural and value centrality.

Near Periphery:

- frequency from 5 % to 14 %;
- depending on the genre or type of discourse.

Far Periphery:

- frequency less than 5 %;
- situational or metaphorical nature.

This formalization ensures methodological transparency and reproducibility of results.

Results

Language is a great treasure that reveals and preserves the originality of a certain race, country, or nation, its concept of life, history, culture and way of life, and even its own identity, and passes it on to its suc-

cessors. Therefore, the study of language is an urgent issue at any stage, and a person's interest in studying language has opened up his opportunities for self-knowledge. This desire for knowledge has led to the consideration of the problems of "human language" or "man in language". The areas arising from the mutual influence of man on language and language on man are considered in cognitive linguistics.

The problem of studying man can be considered in linguistics, the main provisions of which, in our opinion, are stated in the introduction to the collection of scientific articles by N.D. Arutyunova "Logical analysis of language. The image of man in culture and language": "The path to knowledge of the human phenomenon is paved by the humanitarian and natural sciences, art and language. If God created man, then man created his greatest creation — language. If God embodied his image in man, then man embodied his image in language. He expressed in language everything that he knew about himself and wanted to convey to others. Man was able to express in language his physical appearance, inner world, emotions and thoughts, his relationship to the material and unknown world, to nature on earth and in space, to his actions, to the collective of people and to other people. He gave language his playful initiative and creative ability. Man reflected his feelings in natural objects, giving them a utilitarian and aesthetic assessment. Even in every word one can find traces of man" — it is said [2, pp. 4-6].

A person has been transmitting his existence from generation to generation through language. If the generation is the object of transmission, then language is the means of transmission. The place of the generation, that is, the child, and the language in human life is special. Among them, the national myth is in the spotlight for the Kazakh people. The Kazakhs have cherished the art of genealogy. Our ancestors resolved any dispute with just one word and stopped at the word. And we know that child upbringing goes beyond choosing a spouse; our nation paid great attention to the child. The above-mentioned generation is the keeper of all the knowledge, culture and history, customs and traditions, national values, reflected in the language. We take our article within the framework of this topic, the study of the concept of "child" is extensive, the influence of one concept on the emergence of another concept, rather than simply considering the word "child", in its associations such as "generation, parents, family, meaning of life, etc.", important features of human life. And in the consciousness of our nation, there is a lot of information about the child. To study and recognize it, we turn to the concept of "concept" in cognitive linguistics. In the explanatory dictionary of the Kazakh language, the word "child" is:

I. Child:

1. Baby, infant, child.
2. Child of parents, offspring, generation.
3. Puppy, offspring of an animal.
4. Figurative. Immature, immature, young.

II. Child: To see as equal. To consider as equal, to be equal in goodness.

Child is like a child's breast. Among phraseological units, the word child is generally combined with the names of many people, and the words child of a person are united by a certain association: Child of a person, child of Alash, Kazakh child, child of a woman, Muslim child. These phraseological units demonstrate associative consolidation of the concept around ethnic identity, collective belonging and moral continuity. The recurrence of such constructions in different discourse types confirms their stability in linguistic consciousness.

The concept of a child is revealed through phraseological units of an ethnographic nature associated with customs. For example: Child's etiquette is the tradition of showing respect to a child who has not yet learned to speak when he first comes to someone's house. This tradition also exists in our time; black round child is an ancient tradition spoken to protect the child from evil; "Child's mouse" is a tradition performed when the child is first put in the cradle. Putting a baby mouse in the cradle is a ritual in which the baby mouse is fed with sweets and given to other children. This is a kind of imitation magic, since it affects the proper functioning of the child's stomach.

Table 1

Quantitative distribution of conceptual features

<i>Conceptual feature</i>	Number of contexts (n=428)	Percentage (%)
<i>Child as continuation of generation</i>	82	19.1%
<i>Child as family value</i>	76	17.8%
<i>Child as happiness / life meaning</i>	69	16.1%
<i>Child as social status / honor</i>	58	13.5%
<i>Child as cultural-ritual phenomenon</i>	55	12.8%
<i>Child as emotional value</i>	49	11.4%
<i>Child as metaphorical image</i>	39	9.1%

A quantitative analysis of 428 contexts, reflected in Table 1, revealed that the core components of the concept of “child” in the Kazakh linguistic worldview are primarily associated with procreation (19.1 %), family values (17.8 %), and the concept of a child as happiness and the meaning of life (16.1 %). The interpreted dominant semantic clusters indicate the anthropocentric and axiologically oriented nature of this concept. Social and ritual-cultural aspects form the near periphery of the structure, while metaphorical representations constitute its distant, less stable layer. These quantitative indicators serve as the empirical basis for the structural modeling of the concept presented in Table 2.

Usually, the concept of a child is used to describe the life situation of a culture, to solve many problems. For example, a child is a trace left behind, happiness is a long-lost daughter. In this era, the word child means everyday tradition. “For each person, the son he raised, educated and raised is his trace. Thanks to his daughter, he expands the circle of relatives” (God, husband, nephews), he is a respected, honorable person” [3; 232].

Table 2

Structural model of the concept “child”

<i>Structural zone</i>	Conceptual components	Frequency range
<i>Core</i>	Continuation of generation; Family value; Life meaning	≥15%
<i>Near Periphery</i>	Social status; Ritual-cultural practices; Emotional evaluation	5–14%
<i>Far Periphery</i>	Figurative and metaphorical representations	<5–9%

Structural modeling in Table 2 confirms that the concept of “child” has a clearly defined, value-oriented core, reflecting ideas of continuation of lineage and the importance of family. The near periphery includes socially and culturally conditioned characteristics, while metaphorical interpretations are less stable and form the outer, peripheral layer of the conceptual structure. The obtained distribution confirms the cultural centrality of the image of the child in the Kazakh linguistic worldview. Thus, the distribution of semantic features confirms the methodological validity of the core–periphery classification.

The highest frequency of attributes related to procreation and family values indicates the dominance of the traditional model of perceiving the child as the foundation of ancestral and cultural continuity. Social and ritual characteristics reinforce the collective nature of the concept, while metaphorical representations serve an additional expressive function. Thus, quantitative data confirm the cultural centrality of the concept in the system of national values.

Discussion

One of the main concepts that can form the largest and most complete conceptual system in T. Akhtanov’s novels is the concept of a child. In the writer’s works, this concept is used not only as a personal image, but also as a universal artistic tool that reveals the inner world of the characters, their psychological state, their attitude toward life, war and human destiny. The concept of a child is widely reflected through such decorative means as epithets, similes, as well as on the basis of free phrases and fixed phrases,

forming the content-ideological core of the work. The system of similes expressing the concept of a child determines the figurative power of the writer's language. In the novels, such similes as "immersed in childhood joy", "like a defenseless child left alone in Japan", "embracing a child's heart", "like a child saved from a fire", "like a child whose mother returned from the market", "like a young child hiding at his mother's feet" are often found. This example illustrates the semantic feature of vulnerability, which belongs to the near periphery of the concept structure. The metaphor emphasizes emotional fragility and dependence, reflecting the evaluative component of the concept. Through such uses, the author deeply depicts not only the weakness, innocence and defenselessness of the child, but also the fragility and emotional sensitivity of his soul. These similes effectively convey the characters' moods and inner feelings to the reader by comparing them to a childlike dimension.

In addition, the concept of a child is also expressed through proverbs and fixed expressions. *Premias* include: "A child is a person's liver"; "An orphan is vengeful"; "A child is a noble person".

The given example demonstrates the axiological significance of the concept, where the child is interpreted as a core cultural value. This feature is included in the central zone of the conceptual structure due to its high frequency and cultural stability. A child is a noble person and fixed expressions such as childhood, being a child with a child, a mother's breast, the scent of youth indicate the special attitude of the Kazakh people towards a child, perceiving it as the meaning of life, the continuation of generations, and spiritual wealth. These linguistic units indicate that the image of a child in the national worldview is deep and multifaceted.

At the lexical level, the concept of a child is reflected in such names as a baby, an infant, a child, a youth. Each of these names expresses the age, social and emotional status of a child and expands the semantic field of the concept. And phrases such as farewell to childhood, sweet dreams of childhood, innocent childhood imagination describe childhood as the most innocent, purest, and longing-filled time in a person's life, revealing the evaluative and emotional aspects of the concept.

At the text level, the concept of a child is often presented in the form of a narrative and a story. Describing the chaos during the war, the author depicts the carefree play of children: "Oh, wonderful, children are playing in this chaos..." [13]. From a cognitive perspective, this context actualizes the conceptual feature of "continuity of life", which forms part of the core of the concept. The repeated use of such representations confirms their stability in the linguistic worldview. This excerpt clearly shows that a child does not lose his childhood, his natural desire for life and his innocent nature, no matter how difficult the situation. For the author, a child is a symbol that represents the continuation of life in the midst of the horrors of war.

The national worldview regarding a child is also widely reflected in the narrative form. The sacred, pure nature of a child is emphasized by the statement "A Kazakh calls a child an angel..." [13, p. 53]. This view is also continued in dialogues, where a child is described as an "angel", "a soul whose wishes are granted" [13, p. 46]. Such uses reflect the sacred status of a child in Kazakh culture, the spiritual trust placed in him.

In the writer's novels, the love of parents for their child is given a special emotional coloring. The love of the mother for her long-awaited son is revealed through such expressions as "stirring her heart", "loving her tenderly", "crying in her chest" [13, pp. 50-54]. These expressions show the natural, deep and unconditional connection between parents and children, enriching the emotional content of the concept of a child.

In the works of T. Akhtanov, similes made using the word "baban" also occupy a special place. Such expressions as "urikken balanday", "shabanyz balanday", "balan yrild" show that the concepts of "baban" and "baban" are conceptually interconnected and form a common semantic field. Both concepts denote the beginning of life, weakness and defenselessness, as well as hope and continuity.

In the novel "Shyragnyn sonbesyn", the concept of "baban" has become the thematic core of the work. Here, the word "shyrak" is used as a symbolic equivalent of the concepts of "baban" and "generation". The words of the grandmother Kamka, "May the light you left behind not go out," indicate that the generation is the life-giving force. In subsequent episodes, this symbolism develops in close connection with the image of the child, ensuring the ideological integrity of the novel.

The fate of children born during the war years is one of the important themes of the novel. The death of a child is conveyed through the paraphrase "a shining light went out" [13, 354]. Here, the death of a child is perceived not only as the grief of a private family, but also as the destruction of a common human value.

At the same time, the novel convincingly depicts the stubborn character of children born during the war. The phrase "a child who grew up under bullets" emphasizes the child's early adaptation to life, his tolerant, and stubborn nature [2, p. 320; 2, p. 413]. At the end of the novel, the idea is summed up that such children will become the protectors of the country and the pillars of society in the future.

In modern linguistics, the problem of the concept is considered as a cognitive structure, and its role as a link between linguistic consciousness and cultural experience is emphasized. In the works of A. Vezhbitskaya, it is shown that the concept is reflected in the “key words” of national culture. According to the scientist, in order to understand a certain concept, it is necessary to consider it not only in terms of its meaning, but also in terms of the cultural and evaluative content assigned to it. From this point of view, the concept of the child in the Kazakh language is a cultural concept that has developed not only as an age characteristic, but also as an important element of the national value system [14].

In the study of the structure of the concept, Y.N. Karaulov’s theory of linguistic personality also plays an important role. Considering linguistic personality as a manifestation of national consciousness, the scientist explains the concept as the result of a person’s experience of knowing the world. Linguistic manifestations of the concept of the child also reflect the life experience, educational principles and social norms of representatives of a certain nation. From this point of view, the analysis of linguistic units related to the child allows us to determine the ways in which the image of the child in the national consciousness is formed [15].

The works of S.G. Vorkachev are important in describing the internal structure of the concept. The researcher considers the concept as a unity of emotional, evaluative and figurative components. These components are clearly visible in the concept of the child: the image of the child as a symbol of innocence, weakness, defenselessness and hope is constantly repeated in linguistic data. Such a feature indicates the high axiological significance of the concept of the child and serves as the basis for recognizing it as a cultural concept [16].

The problem of studying the concept at the discourse level is comprehensively considered in the works of V.I. Karasik. The scientist describes the concept as a cultural-semantic structure that is implemented within the framework of a certain discourse. In literary discourse, the concept of the child is combined with the author’s assessment, national worldview and historical reality, forming the ideological core of the literary text. From this point of view, the analysis of the concept of the child on the basis of the literary text allows us to prove that it is not only a linguistic, but also a cultural-discursive phenomenon [17].

Importantly, in addition to positive connotations, the concept of “child” also includes negative semantic features such as weakness, dependency, and immaturity. These characteristics are typically represented in metaphorical and evaluative contexts and belong to the far periphery of the conceptual structure. Their lower frequency indicates their secondary role in the Kazakh linguistic worldview [18].

The practical significance of the study is determined by the possibility of applying the obtained results in courses on cognitive linguistics, linguoculturology and discourse analysis, as well as in the development of educational materials reflecting national cultural values.

Conclusion

The results of the study showed that the concept of “child” in the Kazakh language is a multi-layered, complex, and linguocultural phenomenon closely related to the national worldview. The concept of “child” has been formed in the language not only as a name denoting age, but also as a symbol of generational continuity, spiritual purity, the meaning of life, and national values. Linguistic data at the lexical, phraseological, and textual levels clearly reflect the special place of the child in Kazakh society and the emotional and evaluative attitude towards the child.

During the study, it was found that the semantic space of the concept of “child” expands through names such as child, infant, toddler, youngster, and adolescent, and deepens through stable phrases and proverbs such as childhood, baby’s chest, and young smell. These linguistic units not only express the innocence, weakness, defenselessness of the child, but also its cultural significance as a symbol of hope and continuity of life. In this sense, the concept of “child” is characterized as an important component of national consciousness.

The analysis conducted on the basis of literary text materials text showed the potential of the concept of “child” to create a unique conceptual system in literary discourse. In the writer’s novels, the image of a child, interspersed with metaphorical models such as a lamp, light, heat, becomes a symbol of life, hope, and humanity in times of war and tragedy. This demonstrates that the concept of a child is not only a figurative object in a literary text, but also an important tool that defines the ideological core of the work.

In addition, the results of the study revealed that the concept of “child” has a complex character from a cognitive, linguistic, cultural, and discursive perspective. It was found that the core and peripheral components of the concept are formed in close connection with the national worldview, cultural experience, and historical reality. In this regard, further study of the concept of “child” in comparative-linguocultural, inter-

disciplinary and discursive directions will allow us to deepen the anthropocentric paradigm in Kazakh linguistics. In conclusion, a systematic study of the concept of “child” in the Kazakh language opens the way to recognizing the linguistic image of national culture, spiritual values and worldview principles. The results of this study will not only complement scientific research in the fields of cognitive linguistics and linguocultural studies, but also contribute to identifying the cultural and cognitive potential of the Kazakh language.

The findings of the study confirm that the concept “child” in the Kazakh linguistic worldview is structured around stable semantic features with a clearly defined core and peripheral zones. The hypothesis of the study is confirmed: the concept functions as a key cultural and cognitive unit reflecting national values, generational continuity, and social norms.

References

- 1 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. — Москва: Академический проект, 2001. — 992 с.
- 2 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде [Мәтін] : этнолингвистикалық сөздік [3 томдық] / Ә. Қайдар. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 1-том. Адам. — 780 б.
- 3 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути к получению знаний о языке / Е.С. Кубрякова. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 480 с.
- 4 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. — Москва: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
- 5 Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. — Москва: Академия, 2001. — 208 с.
- 6 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың когнитивтік негіздері / Ж.А. Манкеева. — Алматы: Жібек жолы, 2008. — 328 б.
- 7 Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language / F. Sharifian. — Amsterdam: John Benjamins, 2017. — 348 p.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. Т. Жанұзақов. — Алматы: Діке-Press, 2008. — 968 б.
- 9 Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы / Г. Смағұлова. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 172 б.
- 10 Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе / С. Қондыбай. — Алматы: Арыс, 2008. — 576 б.
- 11 Балалар сөзі [Жүз томдық] / Т. Әлібеков, Н.М. Мүрсәлімова (жауапты шығарушы). — Астана: Фолиант, 2011. — Т. 72: Балалар фольклоры. — 440 б.
- 12 Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 314 с.
- 13 Ахтанов Т. Шырағың сөнбесін: роман / Т. Ахтанов. — Алматы: Жазушы, 1979. — 456 б.
- 14 Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words / A. Wierzbicka. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — 318 p.
- 15 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — Москва: Наука, 1987. — 264 с.
- 16 Воркачев С.Г. Лингвокультурная концептология / С.Г. Воркачев. — Волгоград: Перемена, 2003. — 168 с.
- 17 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс / В.И. Карасик. — Москва: Гнозис, 2004. — 390 с.
- 18 Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 256 p.

Г.А. Кенжебекова, Е.Е. Түйте, Д.Ж. Толуспаева

«Бала» түсінігінің тілдік көрінісі

Мақалада қазақ тіліндегі «бала» ұғымының лингвокогнитивтік сипаты талданған. Зерттеудің мақсаты — оның қазақ тілдік дүниетанымындағы орнын, семантикалық кеңістігін сипаттау және әдеби дискурстағы функционалдық ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу материалдарына мақал-мәтел, түсіндірме және фразеологиялық сөздіктерден алынған деректер, этнографиялық дереккөздер, сондай-ақ әдеби және фольклорлық мәтіндер кіреді. Корпустың жалпы көлемі шамамен 210 000 сөз бірлігін құрады; үздіксіз іріктеу әдісін қолдану арқылы 428 контекст талданды. Зерттеуде сандық талдау элементтерімен толықтырылған тұжырымдамалық, сипаттамалық-талдау және контекстік әдістердің үйлесімі қолданылды. Семантикалық ерекшеліктердің жиілік таралуына негізделген «негіз-шеткі» схемасын қолдана отырып, ұғымның құрылымдық моделі құрылды. Доминантты компоненттер ұрпақтар сабақтастығымен, отбасылық құндылықтар мен баланы рухани және мәдени нышан ретінде қабылдаумен байланысты екені анықталды. Әдеби мәтіндерде бұл ұғым метафоралық және бейнелі модель арқылы жүзеге асырылады, жұмыстың құндылық өзегін құрайды. Зерттеу нәтижелері бұл ұғымның ұлттық санадағы мәдени маңыздылығын растайды.

Кілт сөздер: «бала» ұғымы, лингвистика, лингвомәдениеттану, этнография, этнопсихология, семантика, дүниетаным.

Г.А. Кенжебекова, Е.Е. Түйте, Д.Ж. Толуспаева

Лингвистический взгляд на понятие «ребенок»

В данной статье анализируется лингвокогнитивная природа понятия «ребенок» в казахском языке. Цель исследования — определить его место в казахском языковом мировоззрении, описать его семантическое пространство и выявить его функциональные особенности в литературном дискурсе. Материалы исследования включают пословицы и поговорки, данные из толковых и фразеологических словарей, этнографические источники, а также литературные и фольклорные тексты. Общий объем корпуса составил приблизительно 210 000 словесных единиц; 428 контекстов были проанализированы с использованием метода непрерывной выборки. В исследовании применялось сочетание концептуальных, описательно-аналитических и контекстуальных методов, дополненное элементами количественного анализа. На основе частотного распределения семантических признаков была построена структурная модель понятия по схеме «ядро — периферия». Установлено, что доминирующие компоненты связаны с преемственностью поколений, семейными ценностями и восприятием ребенка как духовного и культурного символа. В литературных текстах это понятие реализуется посредством метафорических и образных моделей, формируя ценностное ядро произведения. Результаты исследования подтверждают культурную значимость этого понятия в национальном сознании.

Ключевые слова: понятие «ребенок», лингвистика, лингвокультурология, этнография, этнопсихология, семантика, мировоззрение.

References

- 1 Stepanov, Yu.S. (2001). *Konstanty: Slovar russkoi kultury* [Constant: Dictionary of Russian culture]. Moscow: Academic project [in Russian].
- 2 Kaidar, A. (2009). *Qazaqtar ana tili aleminde [Matin]: etnolingvistikalıq sozdik* [Kazakhs in the world of their native language [Text]: ethnolinguistic dictionary]. Vols. 1-3. Vol. 1. Adam — Person. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 3 Kubryakova, E.S. (2004). *Yazyk i znanie: Na puti k polucheniiu znaniı o yazyke* [Language and knowledge: On the way to getting knowledge about language]. Moscow: Yazyki slavskoi kultury [in Russian].
- 4 Arutyunova, N.D. (1999). *Yazyk i mir cheloveka* [Language and peace of man]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 5 Maslova, V.A. (2001). *Lingvokulturologiia* [Linguistic culture]. Moscow: Academy [in Russian].
- 6 Mankeeva, J.A. (2008). *Qazaq tilindegi etnomadenii ataulardyn kognitivtik negizderi* [Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language]. Almaty: Zhibek Zholy [in Kazakh].
- 7 Sharifian, F. (2017). *Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- 8 Zhanuzakov, T. (Ed). (2008). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 9 Smagulova, G. (2002). *Matin lingvistikasy* [Text linguistics]. Almaty: Qazaq university [in Kazakh].
- 10 Kondybay, S. (2008). *Qazaq mifologiasyna kirispe* [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 11 Alibekov, T., & Mursalimova, N.M. (Resp. Ed.). (2011). *Babalar sozi* [Ancestral Word]. Vols. 1-100. Vol. 72. Balalar folklorı — Children's folklore. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 12 Popova, Z.D., & Sternin, I.A. (2007). *Kognitivnaia lingvistika* [Cognitive linguistics]. Moscow: AST: Vostok–Zapad [in Russian].
- 13 Akhtanov, T. (1979). *Shyragyn sonbesin: roman* [Let the Light Go Out: A Novel]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 14 Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford: Oxford University Press.
- 15 Karaulov, Y.N. (1987). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost* [Russian Language and Language Personality]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Vorkachev, S.G. (2003). *Lingvokulturaia kontseptologiya* [Linguistic and cultural conceptology]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 17 Karasik, V.I. (2004). *Yazykovoı krug: lichnost, kontsept, diskurs* [Linguistic circle: personality, concept, discourse]. Moscow: Gnosis [in Russian].
- 18 Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Information about the authors

Kenzhebekova, Gulvira Aitykenovna — Doctoral Candidate of the Department of Kazakh Literature, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: gulya.aytykenovna84@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1402-1074>

Tuite, Yeldos Yergazyuly — Candidate of Philology, Professor of the Faculty of Philology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: yeldostuite@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3297-8911>

Toluspayeva, Dariga Zhumabekovna — Doctoral Candidate of the Department of Kazakh Literature, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: dmn_tm@bk.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6929-4792>

Н.Қ. Шалғынбай^{1*}, Қ.К. Кенжалин²

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: shalgynbai_nurbek@list.ru, k.kenzhalin@gmail.com)

Мәмлүк қыпшақтары тілінің лексикасын оқытудың әдістемелік-теориялық негіздері

Қазақ тілінің ұзақ уақыттық даму тарихы бар. Тіліміздің қалыптасу және даму тарихынан қыпшақ кезеңі маңызды орын алады. Қыпшақ тілі — орта ғасырларда Еуразияда кеңінен қолданылған тарихи тіл. Қазақ тілінің осы қыпшақ тілі негізінде қалыптасқандығын дәлелдейтін қарапайым қыры — лексикалық қоры. Қазіргі таңда қазақ лингвистикасы тіл тарихындағы осы қыпшақ кезеңіне назар аудара бастады. Қыпшақ жазба мәтіндері әртүрлі географиялық аумақта әртүрлі графикамен сақталып қалды. Ол қыпшақтардың тарихи, мәдени, әскери, экономикалық ықпалымен тығыз байланысты болды. Тарихи себептермен қоныс аударған қыпшақтар жергілікті мекендерде ықпалға ие болып, қыпшақ тілінде еңбектер, шығармалар жазыла бастады. Қыпшақ тіліне аударма жасалған туындылар да сақталған. Олардың басым көпшілігі мәмлүк қыпшақтары үстемдік еткен Мысыр жерінде жарық көрген. Мазмұны жағынан түрлі тақырыптарды қамтыған. Араб тілінің графикасымен берілген. Қазақ тіл білімінде қыпшақтарға қатысты жазба ескерткіштерді жүйелеу, аударма жасау, талдау жүргізу жұмыстары іске асырылып келеді. Зерттеу жұмыстары ұзақ уақыт пен кең ауқымды қамтығанымен, қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер түгел зерттелген жоқ. Кей жазба мұралар толық зерттелсе, кейбірі мақалалар мен шолулар көлемінде ғана қарастырылған. Жазба мұралардың бір тобының аты аталып, зерттеу жасалмағандары және аты белгілі болғанымен табылмағандары да кездеседі. Оларды зерттеу нысаны ретінде алу қазақ әдеби тілінің тарихын деректермен толықтырады. Қазақ лингвистикасымен айналысатын болашақ мамандарға, жоғары мектепте элективті курстар ретінде білім алушыларға оқытудың ғылыми-танымдық маңыздылығы артып келеді. Тіл оқытуда қазақ тілі құрылымдық-лингвистикалық аспектіде ғана қарастырылып келді. Қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қазақ тілінің тарихи фонетикалық, грамматикалық және лексикалық құрылымын түсінуге мүмкіндік береді. Араб жазуымен сақталған қыпшақ ескерткіштерінің лексикасын оқытуда бірнеше өзекті мәселе бар. Бұл мәселелер бойынша жұмыс жүргізіліп, араб жазуындағы қыпшақ лексикасы ғылыми қауымға таныстырылуы тиіс. Қыпшақ тіліндегі сөздердің басым көпшілігі қазақ тілінде сақталған. Қыпшақ тілі қазақ тілінің тарихи негізі ғана емес, оның қалыптасуындағы басты фактор. Аталған тақырыптың өзектілігін негіздей отырып, мақалада тарихи мәтіндердің лексикасын жоғары оқу орындарындағы тіл мамандарына және мектеп оқушыларына элективті курс ретінде танытудың әдістемелік-теориялық негіздері талданады. Алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар беріліп, ғылыми тұрғыдан тұжырымдалған.

Кілт сөздер: қыпшақ тілі, қыпшақ жазба ескерткіштері, лексика, тарихи лексика, араб жазуындағы тарихи мәтіндер, оқыту әдістемесі, элективті курс, қазіргі қазақ тілі.

Kipicne

Қазақ халқының және қазақ тілінің бастауы түркі заманынан бастауын алып, орта ғасырларда қыпшақтар қауымдастығымен жалғасын табады. Қыпшақ халықтарының тілі, мәдениеті, тарихы туралы соңғы уақытта жарық көріп жатқан еңбектер қыпшақтануды түркітанудан бөліп қарауға негіз бола алады. Қыпшақтану түркітанудың құрамдас бөлігі болып қала береді. Дегенмен зерттеу бағыты мен бағдары ерекшеленеді. Қыпшақтану — далалық көшпелі өркениеттің қыпшақтық тарихын, ділін, тілін, этнографиясын, мәдениетін және тағы басқа қырларын тұтас зерттеуді мақсат етеді [1; 152]. Осы ғылыми пән қазақ тіл білімінде ғылыми тұрғыдан толық қалыптаспады деуге болады. Дегенмен дәуірлеу, жүйелеу жұмыстары жүріп, кейбір ескерткіштердің мазмұны ғылымға белгілі.

Қыпшақтар Еуразияның басым бөлігіне әсер етіп, олардың ықпалы тарихта қалды. Қыпшақ тіліне қатысты еңбектер мен жазба ескерткіштер көп. Олардың жазылу себептері де аз емес. Қыпшақтарға қатысты мәдени ескерткіштер белгілі бір орталықтарда, аймақтарда сол жерге лайық туып отырды. Содан кейін ғылыми әдебиеттерде шартты түрде сол жерлерді ескерткіштердің

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: shalgynbai_nurbek@list.ru

орталығы етіп белгіледі. Зерттеуші ғалымдар Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов қыпшақ ескерткіштерін қандай жазумен жазылғандығын негіздей отырып жіктеу жасаған. Олар:

- 1) XIII-XIV ғасырларға қатысты ежелгі готикалық көне шриптімен жазылған ескерткіштер;
- 2) XI-XIV ғасырларға тиесілі араб әліпбиімен жазылған ескерткіштер;
- 3) XV-XVI ғасырларға қатысты армян жазуларымен берілген ескерткіштер;
- 4) XI-XIII ғасырларға қатысты орыс әрпімен берілген ескерткіштер;

5) Еуропаның шығыс бөлігінде орналасқан халықтардың тілдерінде сақталған, сол елдердің жазуымен беріліп жүрген әр деңгейдегі материалдар, кісі аттары, жер-су атаулары және тағы басқа сөздер [2; 45];

Зерттеуші ғалым М.Б. Сабыр қыпшақ тілінде жазылған еңбектерді саралай келе, екі үлкен топқа бөліп қарастырады. Олар:

- 1) Көне қыпшақ ауызекі сөйлеу тілінде жазылған ескерткіштер;
- 2) Көне қыпшақ жазба ескерткіштері [1; 154];

Ғалым осы бөлініс негізінде «Кодекс Куманикус», «Терджуман турки уа араби», «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак», «Китаб ат-туһба аз-закия фи луғат ат-туркийя», «Китаб-бұлғат әл-муштақ фи-луғат ат-түрік вал-қыпшақ», «Әл-каванин әл-күллия ли-дабт әл-луғат ат-түркия», «Китаб ад-дурра ал-мудия фил-луғат ат-түркия алат-тамам вал-камал», «Аш-Шудур ад-даһабия вал-қита ал-ахмадия фил-луғат ат-түркия» еңбектерін қыпшақтың ауызекі тілінде жазылған еңбектер тобына енгізеді. Қыпшақ жазба ескерткіштері ретінде «Хұсрау мен Шырын», «Гүлстан бит-түрки», «Мұхаббат наме» туындыларын атайды [1; 154]. Атап өтілген жіктеуге назар аударсақ, олардың басым көпшілігі араб жазуымен жазылып, бүгінгі күнге жетіп отыр. Оларды саралау, зерттеу, таныту қазіргі қазақ лингвистикасының негізгі — міндеттерінің бірі. Оны шешу үшін ғылыми ортада танылған ғылыми әдебиеттер мен қолданыстағы нәтижелерді саралап, мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштерін оқытудың әдістемелік-теориялық негіздерін қалыптастыру қажет.

Әдістер мен материалдар

Қыпшақ тілін зерттеу түркітану, этнология, мәдениеттану, тарих, лингвистика салалары үшін маңызды. Мұндай зерттеулер тілдік жүйе тұрғысынан ғана емес, ұлтымыздың даму тарихын түсіндіре алады. Қыпшақ тілі — Еуразияда кең қолданыста болған көне тіл. Оны талдау арқылы түркі тілдерінің дамуын, орта ғасырлардағы жазба ескерткіштер тілін, қазақ тілінің тарихи дамуы мен қалыптасуын, қазіргі қазақ тілі мен ескі қыпшақ тілінің байланысын сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл кезеңнің негізгі мұралары араб жазуымен сақталып отыр. Соның ішіндегі араб жазулы мәмлүк қыпшақтарының жазба мұралары тілдік және мәдени құнды деректер. XIII-XIV ғасырлардағы Мысыр мен Сирия жерлері қыпшақтардың тарихи отаны болмағанымен, олардың ықпал ету аймағына еніп, қыпшақ жазба мұраларының жарияланған негізгі ошақтардың біріне айналғаны белгілі болып отыр. Қыпшақ мұраларын түгел танымай, қазіргі қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуын толық түсіндіру мүмкін емес. Мәмлүк қыпшақтары тіліне толық зерттеу жүргізілген жоқ. Дегенмен сақталған жазба ескерткіштер, сөздіктер, мәтіндер, шығармалар, ғылыми еңбектер негізінде талдаулар жасалып, теориялық, әдістемелік негіздері қалана бастады. Зерттеу жұмысында мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштеріне ғылыми зерттеулер арнаған Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, М. Сабыр, С.Ж. Құдасов, Е. Есбосынов, А.Н. Гаркавец сияқты ғалымдардың жіктелімдері, анықтамалықтары, сөздік үлгілері, талдаулары, ғылыми пікірлері негізге алынады. Мақалада сипаттамалы әдіс, лингводидактикалық әдіс, топтастыру әдісі, салыстырмалы тарихи әдіс қолданылады.

Нәтижелер мен оларды талдау

Тіл этностың генеалогиясымен, тарихымен, материалдық және рухани мәдениетімен, салт-санасымен тығыз байланыста дамиды. Түркі тілдерінің ішінде қазақ тілі де жылдар бойы дамып, өзара түркі тілдерінің ішінде және өзге жүйедегі тілдермен қарым-қатынаста бола отырып, өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасты. Бір ұлттың немесе оның тілінің қалыптасуы бір кезеңде ғана іске аспайды. Қазақ тілінің толық қалыптасып бітуі мыңдаған жылдар шеңберін қамтиды. Тіл тарихын оқытуда негізге алынып жүрген басты дәуірлеудің бірін ұсынсақ:

1. Алтай дәуірі (б.з.д. III ғасырға дейін).
2. Хун дәуірі (б.з.д. III ғасыр — б.з. V ғасыр).
3. Көне түркі дәуірі (V-X ғасырлар аралығы).
4. Орта түркі дәуірі (X-XV ғасырлар аралығы).

5. Жаңа түркі дәуірі (XV-XX ғасырлар аралығы).

6. Қазіргі дәуір (1917 жылдан бері қарайғы кезең).

X-XV ғасырлар аралығы тіл тарихында түркі тілдерінің дамуындағы отра түркі дәуірі түркі халықтарының жеке-жеке халық болып қалыптаса бастауымен, өзіндік ерекшеліктері анық көрінуімен сипатталады. Осы кезеңде қалыптасқан және мол жаза ескерткіштер қалдырған қыпшақ тілі жөнінде әлі күнге дейін толық шолу жасалмай келеді деп есептейміз. Ғылыми еңбектерде осы кезеңнің туындылары ретінде Қарахан әулеті жазбалары, Орта Азия түркілерінің тілі, шағатай тіліндегі ескерткіштер аталады. Мұның бәрі араб жазуы екенін айта кетуіміз керек. Ал араб жазуы қыпшақ мұралары ретінде Мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері деп толық айтылмайды. Олардың атауы ғана беріліп, лексикасы танылмай келеді. Бұл кезеңнің тіл тарихынан алатын орны ғылыми негізделуі тиіс. Жекелеген ескерткіштер ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, ғылыми еңбектер жазыла бастады. Тіл мамандарына аталған дәуір туындыларын, лексикасын меңгертудің теориялық-әдістемелік негізін жасау маңызды қадам болып отыр.

XIII-XIV ғасырлардағы араб әріптерімен жазылған мәмлүк қыпшақтарының тіліне келер болсақ, осы кезеңде Сирия мен Мысыр елдерін мекендеп, билікке қол жеткізген қыпшақтар жергілікті халықтың саяси-әлеуметтік, ғылыми-мәдени өміріне ықпал етті. Қыпшақтардан шыққан сұлтандар өз ана тілінде сөйлейтін, басқару биліктерін де осы тілде жүргізетін [2; 53]. Осы себептерге байланысты орталық сарай билігі қыпшақ тілінде жазды және сөйледі. Сондықтан мәмлүк қыпшақтары тілі ауызекі сөйлеу тілі ғана емес, жазба тіл болды. Араб ғалымдары өз халқының мүддесіне сәйкес, қыпшақ тілін оқып үйрену мақсатымен сөздіктер, грамматикалық оқулықтар, анықтамалар, талдаулар жазды [2; 53].

Орта ғасырлардағы қыпшақ әдеби тілін танытатын еңбектерді лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу керек. Көне қыпшақ тілін негізінен қыпшақ тілдері тобына жататын жеке тілдермен салыстыра зерттей келе, қыпшақ тілінің қазіргі мұрагерін анықтау да маңызды мәселе. Соңғы зерттеулердің нәтижесіне сәйкес көне қыпшақ тілі қазіргі қазақ тілінің тарихи негізі екені тұжырымдалып келеді.

Қазақ тілі білімі тарихында мәмлүк қыпшақтарының тілін бүгінгі күнде оқыту өзекті мәселе деп санаймыз. Сонымен қоса бұл күрделі ғылыми мәселе екеніне назар аударуымыз қажет. Бұл тіл қолданыстағы тіл емес, XIII-XIV ғасырлардағы мәмлүктер билік еткен Сирия мен Мысырда қолданыста болған қыпшақ тілінің тарихи нұсқасы болып отыр. Оны қазіргі кезде оқытудың бірнеше әдістемелік және практикалық қырларын қарастыруға болады. Қазақ ғылымындағы қыпшақтану бойынша жасалған, тарихи қыпшақ тілін оқыту әдістемесіне пайдалануға болатын еңбектерге шолу жасауымыз керек. Мысалы, С.Ж. Құдасовтың «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші. “Дана Хикар сөзінің» тілі”» еңбегінде ескерткіш тілі қазіргі қазақ графикасымен транскрипцияланып, қыпшақша-қазақша сөздік берілген. Мұндай еңбектер тарихи лексиканы танытудың бірден бір жолы болып отыр.

Ғалым Е. Есбосынов «Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері» атты көмекші оқу құралында «Әл-идрак» — «Түркілер тілінің інжу-маржандары кітабы» ескерткіш мәтінінің сөздігі жасаған. Сонымен қоса ескерткіш тілінде қолданылған грамматика терминдерінің арабша-қазақша сөздігін қоса берген. Бұл еңбек тарихи тұрғыдан алғанда өз заманының әдістемелік жетістігі деп бағаланады. Мәтін лексикасын сөздік негізінде таныту бар тәжірибе болғанымен, оның терминдерінің қарастырылуы лексика тұрғысынан ғана емес, тіл оқыту әдістемесі мен терминжасамның үлгілерін көрсете алады.

М. Сабыр «Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы» атты еңбегінде қыпшақ жазба ескерткіштері лексикасын үш топқа бөліп қарастырады. Олар: табиғат пен жануарлар әлемі лексикасы, адам әлемі лексикасы, материалдық мәдениет лексикасы. Бұл жіктеу үлгісі қыпшақ тілінің лексикасын оқытуда ұтымды деп есептейміз. Мұндай жіктеу үлгісі қазіргі қазақ тілінің лексикасын оқытуда, этнолингвистиканы оқытуда қолданылып жатқанын айта кетуіміз қажет.

Сондай-ақ ғалым А.Н. Гаркавец ғылымға белгісіз болып келген «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» ескерткішінің лексикалық ерекшелігін тану үшін іргелі еңбек арнады. А.Н. Гаркавецтің соңғы басылымына сүйене отырып, «Китаби-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінің негізгі тарауларын баяндауға болады. Аталған қолжазба негізгі төрт тараудан тұрады. Бірінші тарауы — зат есім. Екінші тарауында етістік атаулары мен қалау райы берілген. Үшінші тарауында етістіктер мен есім сөздер қамтылған. Төртінші тарауында сөздердің айтылуы, яғни ең қажетті практикалық бөлімі берілген. Жинақтай айтсақ, осы еңбекте мағыналық-

тақырыптық тұрғыдан мәмлүк қыпшақтарының сөздері жинақталған. Сондай-ақ автордың «Кыпчакское письменное наследие» атты еңбегінде армян жазуы негізінде қыпшақ сөздігі жасалған болатын. Бұл сөздіктің ерекшелігі түсіндірмелі сөздік ретінде орыс тілінде ұсынылуында. Араб немесе армян жазуы болсын, қыпшақ тілінің толықтай қазақ тіліндегі түсіндірмелі сөздігінің жасалуына бұл еңбек алғышарт бола алады деп есептейміз.

Түркі лексикологиясының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі жекелеген тілдерді синхрондық тұрғыдан да, диахрондық тұрғыдан да кешенді зерттеуге алу болып отыр [3; 238]. Қазіргі қазақ тілінің тарихи сөздік қоры ұлттың тарихымен байланысты. Қазақ тілі қазіргі қыпшақ тілдері тобынан орын алып отыр. Қазақ тілінің қыпшақтық лексикасының сілемдерін қыпшақ тіліне тікелей қатысты орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінен іздеген жөн [3; 239]. Осы орайда мәмлүк қыпшақтары тілінің маңыздылығы арта түседі. Себебі сақталған жазба ескерткіштер анағұрлым көп.

Тарихи лексикологияның басты объектісі жекелеген сөздер. Әр сөздің тарихында этнос өмірі бар [3; 238]. Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі жазба ескерткіштерге қатысты түрлі ғылыми пікірлер бар. Оларда таза қыпшақ тілінің лексикасы емес, оғыз диалектісі қатар жүретінін ескертеді. Дегенмен жекелеген талдаулар оғыз диалектісін ажыратып, қыпшақ сөздерін және олардың семантикасын таныта алады. Жазба мұрағаттар лексикасын зерделей қарасақ, қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, қала берді қазақ тілімен ортақ, тұлғасы да, мағынасы да сай лексикалық параллельдерді оңай анықтаймыз [3; 240]. Бұл әдетте қыпшақ тілінің қазіргі қазақ тілінің арғы тегі екендігімен түсіндіріледі.

Орта ғасырлық қолжазбаларда қыпшақ тілі деп аталатын бұл тіл — қазіргі қыпшақ тілдері тобына жатқызылып жүрген татар, қарақалпақ, құмық, башқұрт, оның ішінде қазақ тілі де бар — өз алдына жеке ұлт, халық тілі болып қалыптасуына негізгі ұйытқы болды [4; 7]. Мәмлүк қыпшақтары тіліне жасалған талдаулар да мұны дәлелдейді. Бүгінгі тұрғыдан бұл тілдік жүйені көне қыпшақ тілі деп танымыз. Кейінгі қазақ хандығы тұсында көне қазақ тіліне негіз болған осы көне қыпшақ тілі [5; 100].

XIV ғасыр жазба мұраларының тілін көне қыпшақ тілі термині аясында қарастыра отырып, тұтас тілдік жүйе ретінде олардың лексикасын қазақ тілі лексикасымен сабақтастығын зерттеу маңызды іс [5; 80]. Сол үшін де аталған тарихи жазба ескерткіштері тіл білімі саласында мамандарға арнайы оқытылуы керек деп есептейміз. Мәмлүк қыпшақтары тілінің сөздік қоры жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздерден тұрады [6; 24]. Ұлттық корпуста берілетін этномәдени атаулардың мазмұнын ашуда да көрсетілген зерттеулердің нәтижесі мен тұжырымдары ғылыми-әдістемелік негіз ретінде пайдаланылады [7; 171]. Халықтың этникалық қалыптасу тарихы мен сол халық сөйлейтін тілдің тарихы өзектесіп, бірге өріледі [8; 29]. Сондықтан ғылым тұрғыдан қазіргі қазақ тілін сол мұралардың мұрагері ретінде қарастыруға болады деп есептейміз.

Аталған ғылыми еңбектерге негіздей отырып, мәмлүк қыпшақ жазбаларын қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің болашақ мамандарының түсіну және талдай білу деңгейін зерттеу мақсатында 2025 жылдың 7 сәуірі мен 18 сәуірі аралығында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіндегі 6В01700 «Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» мамандығы бойынша 4-курстың 54 студентімен мәтін талдау жұмыстары жүргізілді. Алдын ала сынақ үшін мәтіндер және қорытынды сынақ үшін мәтін талдау жұмыстары орындалды. Қыпшақ тіліндегі грамматикалық категориялардың қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Алайда лексикалық қор тұрғысынан ол қазіргі қазақ тіліне жақын [9; 219]. Сөздердің тарихын сипаттау олардың мағыналарының эволюциясын қарастыру деген сөз [10; 182]. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелеріне қазақ елінің этногенезі мен глоттогенезі жатады [11; 439]. Талдау барысында мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері «Гүлістан бит-түрки», «Мүңнетүл-гүзат» мәтіндерінен 8 үзінді алынды. Жұмыс барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, филологиялық талдау, контекстік талдау, тарихи-контекстік талдау және транскрипция әдістері қолданылды.

1 - к е с т е

Студенттердің мәтінді талдап түсіну деңгейінің көрсеткіштері

Қатысушылар	Алдын ала сынақ нәтижесі	Қорытынды сынақ нәтижесі	Айырмашылығы
I топ	34 %	63 %	29 %
II топ	39 %	67 %	28 %

Нәтижелер алғашқы сынақта түсіну деңгейін төмен көрсеткенімен, мәтінді талдау барысы мен сөздік құрастыру, қазіргі қазақ тілімен салыстыра талдау нәтижесінде қорытынды сынақта тарихи мәтін лексикасын түсіну көрсеткіші жоғарылады.

Қазақ тілі мамандары үшін араб графикасын білудің маңызы зор екені белгілі. Тек тілдік емес, тарихи, мәдени, ғылыми тұрғыдан араб графикасы елеулі орын алады. Қазақтардың жазу тілінің тарихи бір кезеңі осы графикамен байланысты. Ал нақты тілдік зерттеулер үшін араб графикасын меңгеру мамандар үшін не береді деген сұраққа жауап берсек, оның маңызы ашыла түседі. Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерінде араб графикасымен таңбаланған қазақ тілінің ескі сөздік қоры, оның лексикалық ерекшелігі, фонетикалық, морфологиялық өзгешеліктері сақталған. Араб жазулы ескерткіштер лингвистер үшін тілдің даму эволюциясын зерттеуге негізгі дереккөздердің бірі болып отыр.

Қазіргі кезде қазақ халқы ғана емес, тіл мамандары да араб тіліндегі жазуларды оқи алмайды. Мұның өзіндік себептері бар. Кеңестік саясат, жазу реформалары, мәдени үзіліс, маман тапшылығы және тағы басқалары. Жоғары оқу орындарында да мамандар үшін араб жазуы оқытылмайды, оны білетін филологтар аз, транскрипция жасайтын ғалымдар жоқ. Кей еңбектерде ескерткіш тілін оқыту әдістемесі үшін араб тіліндегі жазуды латын немесе кирилл әріптермен қатар ұсынып келеді. Бұл мәселені шешудің жолы бола алмайды деп ойлаймыз. Сол үшін де Мәмлүк мемлекеті тұсында туған әдеби шығармаларды тіл білімі әрі әдебиеттану тұрғысынан зерттеуде түркиялық ғалымдар елеулі еңбек етті [12; 9]. Ал қазақ тіл біліміндегі өзектілігі сақталуда. Мұндай тарихи мәтіндердің танылуы тек тіл білімінің ғана емес, басқа да іргелі ғылымдардың дамуына септігін тигізеді. Мысалы, Қ. Сәки тарихи зерттеулерінің кілттік сөздері ретінде қыпшақтар билік еткен мәмлүктер елінде қолданылған сөздер мен ұғымдардың мағынасын ашу үшін шағын түсіндірме сөздік құрастырған [13; 447]. Сол үшін ғалым А.Н. Гаркавецтің «Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси» (Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси) еңбегін әдістемелік тұрғыдан үлгіге алып, қыпшақ тілінің сөздігін құрастыру қажет деп есептейміз [14]. Ал оның ішкі мазмұнын жүйелеуде ғалым Ә. Қайдардың адам, қоғам, табиғат жіктеліміне негіздеу қажет деп білеміз [15]. Бұл аталған мәселелерді шешуде көмектеседі.

Зерттеу жүргізудегі маңызды қадамдардың бірі — ескерткіштердегі араб графикасымен жазылған мәтіндерді латын графикасына транслитерациялау. Қыпшақ мұраларының араб жазулы болуы ғалымдардың топтастыруы бойынша ең көлемді бөлікті иеленген [16]. Яғни араб жазба жүйесінің белгілерін латын жазба жүйесінің белгілері арқылы беру қажет. Бұл тілдік тұрғыдан басты ғылыми қадам. Ескерткіштер тілін оқытуда жаңа буынға түсінікті студенттің жалғыз жолы. Себебі араб жазуымен сақталған баспалар, кітаптар, қолжазба деректер қазіргі ұрпақ үшін беймәлім немесе қиын оқылатын дереккөз екенін түсінуіміз керек. Латын графикасына транслитерациялау арқылы білім алушылар мен заманауи ізденушілерге қолжетімді ете аламыз. Біздің жағдайымызда араб жазулы қыпшақ мәтіндері архив пен музейлерде, жеке қорларда жабық күйінде, кейбір тобы ғылымға белгісіз күйде жатыр. Латын транслитерациясы көмегімен олар оңай оқылып, зерттеле бастайды. Цифрландыруға, қазіргі түркі тілдеріне аударма жасауға икемді бола түседі. Мұның бәрі ескерткіштердің ғылыми айналымға енуіне мүмкіндік береді. Осының негізінде жоғары оқу орындарында 6В01700 «Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» мамандығы бойынша «қыпшақтану» арнайы курсы енгізуді ұсынамыз. Қазіргі тіл білімінде тілді мәдениетпен, этноспен, саясатпен, таныммен байланыстыра зерттеу маңызды болса, тарихи тіл білімінде жазба мұралар тілін зерделеу ісі өзекті әрі қажетті болып отыр [17; 85]. Бұл курс қазақ лингвистикасы мамандарының кәсіби құзыреттілігін кеңейте алады.

Сонымен қатар тарихи лексиканы түсіну деңгейін студенттер арасында зерттегенде мәмлүк қыпшақ тілінің лексикасын 3 сатыда қарастыруға болатындығына көз жеткіздік. Мәмлүк қыпшақтарының тарихи лексикасын мынадай топтарда қарастыруға болады: 1) мағынасы сақталған сөздер; 2) мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған сөздер; 3) қазіргі лексикада сақталмаған сөздер. Бұл нәтижеге көз жеткізу үшін ғалымдардың этнолингвистика саласында өнімділік берген індетте зерттеу әдісін таңдауымыз керек [18].

Аталған тарихи мәтіндер лексикасына қатысты мектеп оқушыларына элективті курс жасауды жасауды маңызды деп санаймыз. Мұндай авторлық бағдарламалар оқушылардың тілдік, тарихи және мәдени жадын тереңдетіп, ұлттық құндылықтарды саналы түрде қабылдауына септігін тигізеді. Ол бірнеше бағытта оқушыларға танымдық тұрғыдан әсер етеді:

1. Мектеп бағдарламасында кездесетін кітаби сөздер, көне сөздер, араб-парсы тілінен енген сөздерді түсіне алуына жол ашады.

2. Тарихи мәтіндер тек тілдік ғана емес, тарихи дереккөз болғандықтан, оқушының тарихи санасын қалыптастырады.

3. Ұлттық құндылықтар мен ұлттық рухани мәдениет танылады.

4. Шығармашылық жұмыс түрлері (мағынасы көмескі сөздерді зерттеу, аударма жасау, сөздік құрастыру, карточкалар жасау, ғылыми жоба жазу) дамиды.

5. Оқушылардың функционалдық сауаттылығы астарлы ойды тану, контексті түсіну, интерпретация жасау дағдылары негізінде артады.

Осы көрсеткіштерді негіздей отырып, «Тарихи мәтіндердің лексикалық сыры» атты 10-11 сынып оқушыларына элективті курс ретінде қарастырылған авторлық бағдарламаны ұсынамыз. Бағдарламаның негізгі мақсаты оқушыларға тарихи жазба ескерткіштегі лексикалық қабатты таныстыра отырып, қазақ тілінің даму тарихын түсіндіру, тарихи сөздердің мағынасын ашу, ұлттық құндылықтарға құрметпен қарауға тәрбиелеу. Бағдарлама қазақ тілінің тарихи кезеңіндегі мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерін танытуға арналған алғашқы факультатив курстардың бірі саналады. Бағдарлама мазмұнында «Гүлістан бит түрки» және «Мүңнетұл-гүзат» туындылары жан-жақты талданады. Бұл шығармалар танымдық тұрғыдан да құнды болып, адамгершілік, ізгілік, табиғат пен қоғам арасындағы үйлесімді өз ішіне алады.

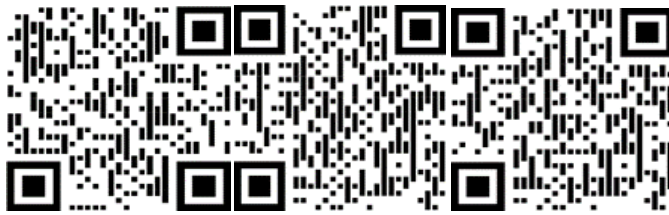
Бағдарламаның құрылымы:

I бөлім. Теориялық ақпарат (8 сағат). Бұл тарауда мәмлүк дәуірінің саяси-мәдени тарихы, қыпшақ мұраларының қазақ халқындағы рөлі, негізгі жазба ескерткіштердің зерттелуі қарастырылады.

II бөлім. «Гүлістан бит-түрки» (9 сағат). Сайф ас-Сарайдың шығармасы тілдік тұрғыдан зерттеледі. Адам, жануар, табиғат, материалдық және рухани әлемге қатысты лексика талданады.

III бөлім. «Мүңнетұл-гүзат» (9 сағат). Әскери-әкімшілік тақырыбындағы ұлттық мазмұн, құрылым, әскери және әкімшілік терминдер жүйесі беріледі.

IV бөлім. Шығармашылық жұмыс және қорытынды (8 сағат). Мәтіндік талдау, тарихи сөздіктер жасау, екі еңбекті салыстыру, картотека құрастыру жүргізіледі. Қайталау, тест тапсырмалары және жоба қорғау арқылы оқушының жалпы білім деңгейі бағаланады. Әр бөлім аяқталған соң, оқушылардың білімін бекіту мақсатында қысқаша қорытынды жасалады. Мәліметтер мен тапсырмаларды ұсынуда QR қолданылды. Бұл интерактивті оқытуға, уақытты үнемдеп, оқушылардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік берді. Оларды төмендегі 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. «Тарихи мәтіндердің лексикалық сыры» бағдарламасы бойынша сабақтарда қолданылған, сандық құралдарда берілген мәліметтер үлгісі.

Авторлық бағдарламада белгіленген күтілетін нәтижелер:

- мәмлүк дәуірінің тарихи-мәдени жағдайын меңгереді;
- негізгі жазба мұралардың мазмұны мен ерекшеліктерін біледі;
- тарихи мәтіндердегі лексикалық қабаттарды саралайды;
- тарихи және қазіргі қазақ тіліндегі ұғымдардың сабақтастығын түсінеді;
- ғылыми талдау элементтерін қолдана алады.

Аталған авторлық бағдарлама Астана қаласы әкімдігінің Б. Алтынсарин атындағы № 83 мектеп-гимназиясында 2024-2025 оқу жылында 10-11 сыныптар арасында апробациядан өткізіліп, мониторинг жасалды. Қатысушы оқушылар саны — 58. Мектеп оқушылары төмендегідей сапа көрсетті (2-кесте):

10-11 сынып оқушыларының оқу сапасының нәтижелері

Қатысушылар	2024-2025 жж. соңы қыркүйек айы	2024-2025 жж. соңы мамыр айы	Айырмашылығы
10 Б	77 %	92 %	15 %
11 Б	80 %	92 %	12 %

«Тарихи мәтіндердің лексикалық сыры» атты бұл вариативті бағдарлама қазіргі білім беру жүйесінде өзекті орынға ие. Бағдарламаның өзектілігі — ұлттық тарихи жадты сақтап, жас ұрпақтың тілдік-мәдени дүниетанымын тереңдету, тарихи мәтіндер арқылы тілді жаңа қырынан меңгертуде жатыр. Қазақстан Республикасының жалпы мемлекеттік басымдықтарымен бағдарлама толық үйлеседі: «Толық адам» идеясы, «Біртұтас тәрбие», «Жаңа гуманитарлық білім» жобалары шеңберінде тарихи мұраға жаңаша көзқарас қалыптастыру көзделген.

Бағдарлама әлемдік білім беру трендтерімен де тығыз байланысты. Сонымен қатар ғылымда тарихи мәтіндерді лингвомәдени, когнитивтік, прагматикалық тұрғыдан зерттеу жаһандық ғылыми бағыт болып отыр. Бұл курс оқушылардың сыни ойлауын, зерттеушілік дағдысын қалыптастырып, мәдени ортаға бейімдейді.

Жұмыс нәтижелі аяқталып, Астана қаласы әкімдігінің «Әдістемелік орталығы» МКҚК Сараптамалық кеңесінің 2025 жылдың 23 желтоқсан күнгі №3 хаттамасы негізінде «Тарихи мәтіндердің лексикалық сыры» вариативті компонент бойынша білім беру бағдарламасын қала деңгейінде таратуға шешім қабылданды.

Қорытынды

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде мәмлүктер көне түркі халықтырының бірі ретінде түсіндірілген [19; 302]. Мәмлүк сөзінің мән-мағынасына келетін болсақ, қазақ тіліндегі көнерген сөздердің түсіндірме сөздігінде ақ құл, мемлекеттің құлы деген мағыналарымен түсіндіріледі [20; 211]. Ал қыпшақтардың өзі қазақ халқының қалыптасуына негіз болған көне тайпа [21; 67]. Олардың рухани және материалдық мұрасы қазіргі қазақ ғылымынан орын алады. Сонымен мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері қазіргі қазақ тілінің дамуының тарихи кезеңінде маңызы бар. Осыған дейінгі ғылыми тұжырымдарда қазақ тілінің ауызша нормаланған әдеби тіл ретіндегі қырына басымдық беріліп, тіл тарихындағы жазба мұралардың қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы өз деңгейінде зерттелмей келді. Мақала мазмұнында аталған «Гүлістан бит түрки» және «Мүңйетүл-гүзат» ескерткіштері орта ғасырлардағы қыпшақтарға тиесілі болып, сөздік қоры қазіргі қазақ тілінің тарихи лексикасын құрайды. Қыпшақ кезеңіне қатысты тарихи лексиканың қазіргі қазақ тіліне қатысына қарай, мағынасы сақталған сөздер, мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған сөздер, қазіргі лексикада сақталмаған сөздер деп қарастыруға болады.

Қыпшақ жазба ескерткіштері, сонымен қатар мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері қазақ әдеби тілінің тарихы, тарихи лексикология, қыпшақтану сияқты курстар негізінде жоғары оқу орындарында қазақ тіл білімі саласында арнайы оқытылуы тиіс деп есептейміз. Ол қазіргі қазақ тілінің негізін түсінуге, тілдің даму эволюциясын, лексикалық өзгерістер себебін көре білуге, тілдік тарихи санасын қалыптастырып, кәсіби құзыреттілігін арттыруға көмектеседі. Бұл саладағы белгілі болған мәселелер де біршама анықталды. Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері араб жазуымен берілгендіктен, мәтіндер белгілі болғанымен, ғылыми айналымға түгел енбей отыр. Олардың аударылмауы, сөздік қорының талданбауы, қыпшақ тілі сөздігінің жасалмауы сияқты себептері де бар. Осы орайда олардың латын жазуына транслитерациялануы бұл процестерді жеделдетеді алады. Сонымен қоса қолданысқа енген «Тарихи мәтіндердің тарихи сыры» (вариативті компонент бойынша білім беру бағдарламасы) білім алушылардың танымдық әрі тілдік тұрғыдан мәмлүк қыпшақ мәтіндерін меңгерте алады. Аталған ескерткіштер қазақ тілінің тарихи мұралары ретінде саралануы тиіс.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР19679974 «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сабыр М. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттеудің өзекті мәселелері / М.Сабыр // Түркі жазбалары мен мәдениеті күндері аясында Кимек мемлекетінің 1100 жылдығына арналған «Еуразия қыпшақтары: тарих, тіл және жазба ескерткіштері» Халықаралық ғылыми конференциясы материалдарының жинағы. — Астана, 2013. — 188–197-б.
- 2 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі / Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов. — Алматы: «Мектеп», 1971. — 276 б.
- 3 Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы / М. Сабыр. — Алматы: «Liber», 2021. — 464 б.
- 4 Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері / Е. Есбосынов. — Астана: «Ер-Дәулет», 2006. — 240 б.
- 5 Сабыр М. Қыпшақтану / М. Сабыр. — Алматы: «Liber», 2021. — 256 б.
- 6 Дүйсенов Б.Д. Түркі тілінің жарқыраған інжу-маржаны / Б.Д. Дүйсенов. — Астана: «Центр Элит», 2023. — 256 б.
- 7 Fazylzhanova A. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language / A. Fazylzhanova, A. Seitbekova, G. Kobdenova, A. Seidamat, G. Ayazbayev // Lodz Papers in Pragmatics. — 2025. — Vol. 21, № 1. — P. 169–191.
- 8 Түймебаев Ж. Алтайстиканың тарихи-лингвистикалық негізі / Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда. — Алматы: «Қазығұрт», 2015. — 408 б.
- 9 Кенжалин К.К. Мәмлүк қыпшақтары мәтіндерінде өсімдік атауларының берілуі («Ки-таб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі негізінде) / К.К. Кенжалин, Г.А. Бегимова, Б.Р. Құлжанова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркология сериясы. — 2022. — № 4 (141). — 217–223-б. DOI: 10.32523/2616-6887/2022-141-4-217-224
- 10 Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы / Р. Сыздықова. — Алматы: Ел-шежіре. — Т. 4: Сөздер сөйлейді. Сөздердің қолданылу тарихынан: қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар: ғылыми-танымдық зерттеу. — 2014. — 412 б.
- 11 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы / Ә. Қайдар. — Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. — 520 б.
- 12 Әлібекұлы А. Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті / А. Әлібекұлы. — Алматы: «Арда», 2008. — 176 б.
- 13 Сәки Қ. Қыпшақ мәмлүктер / Қ. Сәки. — Астана: «Фолиант», 2006. — 464 б.
- 14 Гаркавец А.Н. Книга-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджамы ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / А.Н. Гаркавец, О.О. Туякбаев. — Алматы: «Баур», 2019. — 600 с.
- 15 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. / Ә. Қайдар. — Алматы: «Ана тілі», 1998. — 304 б.
- 16 Құрышжанұлы Ә. Ескі қыпшақ тілі / Ә. Құрышжанұлы, Б.Е. Көмеков, С.Ж. Дүйсен. — Алматы: «Өркен», 2007. — 300 б.
- 17 Kenzhalin K.K. Eastern and western linguocultural Map: Similarities and Peculiarities [Electronic resource] / K.K. Kenzhalin, D. Satemirova, Zh. Konyratbayeva, B. Abdualiyul // International Journal of Society, Cultural and Language. — 2021. — 4. — 85–97. — Access mode: https://www.ijscs.net/article_246570_4aee18bc09a9c4364df5dc066e1a2e68.pdf
- 18 Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты / Ж.А. Манкеева. — Алматы: «Ғылым», 1997. — 272 б.
- 19 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Б. Қалиев. — Алматы, 2014. — 728 б.
- 20 Қайыржан К. Сөз — сандық: Қазақтың көне сөздері / К. Қайыржан. — Алматы: «Өнер», 2013. — 480 б.
- 21 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік [3 томдық] / Ә. Қайдар. — Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. — Т. 2: Қоғам. — 728 б.

Н.К. Шалғынбай, К.К. Кенжалин

Методологические и теоретические основы преподавания лексики языка мамлюкских кипчаков

Казахский язык имеет длительную историю развития. В истории формирования и развития языка важное место занимает кипчакский период. Кипчакский язык — исторический язык, широко использовавшийся в Средние века на территории Евразии. Одним из наглядных доказательств формирования казахского языка на основе кипчакского является его лексический фонд. В настоящее время в казахском языкознании возрастает интерес к изучению кипчакского периода в истории языка. Письменные памятники кипчакского языка сохранились в различных географических регионах и представлены в разной графике. Это было тесно связано с историческим, культурным, военным и экономическим влиянием кипчаков. В силу исторических причин переселившиеся кипчаки оказывали значительное влияние в местах своего проживания, в результате чего создавались труды и произведения на кипчак-

ском языке. Сохранились также произведения, переведённые на кипчакский язык. Большинство из них было создано на территории Египта в период господства мамлюкских кипчаков. По своему содержанию данные тексты охватывают различные тематические направления и были зафиксированы арабской графикой. В казахском языкознании ведётся работа по систематизации письменных памятников, связанных с кипчаками, их переводу и научному анализу. Несмотря на то что исследования охватывают длительный временной период и широкий круг вопросов, письменные памятники на кипчакском языке до настоящего времени изучены не полностью. Ряд источников исследован всесторонне, тогда как некоторые рассматриваются лишь в рамках отдельных статей и обзорных работ. Имеются также памятники, которые известны только по названию, но не были изучены, а также источники, местонахождение которых до сих пор не установлено. Введение данных материалов в научный оборот позволит дополнить историю казахского литературного языка новыми фактологическими данными. Возрастает научно-познавательная значимость изучения кипчакского наследия для будущих специалистов в области казахской лингвистики, а также для обучающихся высших учебных заведений в рамках элективных курсов. Традиционно преподавание казахского языка ограничивалось преимущественно структурно-лингвистическим аспектом. Письменные памятники кипчакского языка позволяют глубже осмыслить историческую фонетическую, грамматическую и лексическую систему казахского языка. В процессе изучения лексики кипчакских памятников, зафиксированных арабской графикой, выявляется ряд актуальных проблем. По данным направлениям необходимо проведение системной научной работы и представление кипчакской лексики, отражённой в арабской письменности, научному сообществу. Подавляющее большинство лексических единиц кипчакского языка сохранилось в современном казахском языке. Кипчакский язык является не только исторической основой казахского языка, но и одним из ключевых факторов его формирования. Обосновывая актуальность заявленной темы, в статье анализируются методологические и теоретические основы преподавания лексики исторических текстов в качестве элективного курса для студентов языковых специальностей высших учебных заведений и учащихся школ. По результатам исследования формулируются научно обоснованные выводы и даются практические рекомендации.

Ключевые слова: кипчакский язык, письменные памятники кипчакского языка, лексика, историческая лексика, исторические тексты на арабской графике, методика преподавания, элективный курс, современный казахский язык.

N.K. Shalgynbay, K.K. Kenzhalin

Methodological-theoretical Foundations for Teaching the Lexicon of the Mamluk Kipchak Language

The Kazakh language has a long history of development. An important place in the formation and evolution of the language is occupied by the Kipchak period. The Kipchak language is a historical language that was widely used across Eurasia during the Middle Ages. One of the most evident proofs that the Kazakh language was formed on the basis of the Kipchak language is its lexical stock. At present, Kazakh linguistics is showing increasing interest in the study of the Kipchak period in the history of the language. Written monuments of the Kipchak language have been preserved in various geographical regions and are represented in different writing systems. This was closely connected with the historical, cultural, military, and economic influence of the Kipchaks. Due to historical circumstances, the Kipchaks who migrated exerted significant influence in their new places of settlement, which led to the creation of scholarly works and literary texts in the Kipchak language. Works translated into the Kipchak language have also been preserved. The majority of these texts were produced in Egypt during the period of dominance of the Mamluk Kipchaks. In terms of content, these texts cover a wide range of thematic areas and were recorded using Arabic script. In Kazakh linguistics, systematic efforts are being made to classify written monuments related to the Kipchaks, as well as to translate and analyze them. Despite the fact that research covers an extensive time span and a wide range of issues, written monuments in the Kipchak language have not yet been fully studied. Some sources have been comprehensively examined, whereas others have only been addressed within the framework of individual articles and review studies. There are also monuments that are known only by name but have not been studied, as well as sources whose whereabouts remain unknown. Introducing these materials into scholarly circulation will contribute to enriching the history of the Kazakh literary language with new factual data. The scientific and educational significance of studying Kipchak heritage is increasing for future specialists in Kazakh linguistics, as well as for students in higher-education institutions within the framework of elective courses. Traditionally, the teaching of the Kazakh language has been largely limited to a structural-linguistic perspective. Written monuments of the Kipchak language make it possible to gain a deeper understanding of the historical phonetic, grammatical, and lexical systems of the Kazakh language. In the process of studying the vocabulary of Kipchak monuments preserved in Arabic script, a number of pressing issues are identified. Addressing these issues requires systematic scholarly work and the presentation of Kipchak lexicon recorded in Arabic writing to the academic community. The vast majority of lexical units of the Kipchak language have been preserved in the modern Kazakh language. The Kipchak language is not only the historical foundation of the Kazakh language but also one of the key factors in its formation. By substantiating the relevance of the

topic, the article analyzes the methodological and theoretical foundations for teaching the vocabulary of historical texts as an elective course for students of language-related specialties in higher-education institutions and for school students. Based on the results of the study, scientifically grounded conclusions are drawn and practical recommendations are provided.

Keywords: Kipchak language, Kipchak written monuments, lexicon, historical lexicon, historical texts in Arabic script, teaching methodology, elective course, modern Kazakh language.

References

- 1 Sabyr, M. (2013). Kone qypshaq zhazba eskertkishterin zertteudin ozekti maseleleri [Actual problems of studying the monuments of the ancient Kipchak script]. *Turki zhazbalary men madenieti kunderi aiasynda Kimek memleketinin 1100 zhyldygyna arnalgan «Euraziia qypshaqtary: tarikh, til zhane zhazba eskertkishteri» Khalyqaralyq gylymi konferentsiiasy materialdarynyn zhinagy — The collection of materials International Conference “The kipchaks of Eurasia: history, language, and written records” dedicated to the 1100th anniversary of Kimeks State in the Days of Turkish Literature and Culture* (pp. 188–197). Astana [in Kazakh].
- 2 Aidarov, G., Quryshzhanov, A., & Tomanov, M. (1971). *Kone turki zhazba eskertkishterinin tili* [The Language of Ancient Turkic Written Monuments]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 3 Sabyr, M. (2021). *Kone qypshaq tili men qazaq tilinin fono-morfo-semantikalyq sabaqtastygy* [Phono-morpho-semantic Continuity of the Old Kipchak Language and the Kazakh Language]. Almaty: “Liber” [in Kazakh].
- 4 Esbosynov, E. (2006). *Eski qypshaq tilinin leksika-grammatikalyq erekshelikteri* [Lexical and Grammatical Features of the Old Kipchak Language]. Astana: “Er-Daulet” [in Kazakh].
- 5 Sabyr, M. (2021). *Qypshaqtanu* [Kipchak Studies]. Almaty: “Liber” [in Kazakh].
- 6 Duisenov, B.D. (2023). *Turki tilinin zharqyragan inzhu-marzhany* [The Shining Pearl of the Turkic Language]. Astana: “Tsentr Elit” [in Kazakh].
- 7 Fazylzhanova, A., Seitbekova, A., Kobdenova, G., Seidamat, A., & Ayazbayev, G. (2025). The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language. *Lodz Papers in Pragmatics*, 21(1), 169–191.
- 8 Tuimebayev, Zh., & Sagidolda, G. (2015). *Altaistikanyñ tarikhilingvistikalıyq negizi* [Historical and Linguistic Basis of Altaic Studies]. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].
- 9 Kenzhalin, K.K., Begimova, G.A., & Kulzhanova, B.R. (2022). Mamluk qypshaqtary matinderinde osimdik ataularynyn berilui («Ki-tab-i mezhmu-i terzhuman-i turki ve azhemi ve mugali» enbegi negizinde) [Presentation of plant names in Mamluk Kipchak texts (based on the work “Kitab-i mejmu-i terjuman-i turki ve ajemi ve mugali”)]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ulıtyq universitetinin khabarshysy. Saiasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkologiya seriiasy — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 4(141), 217–223. DOI: 10.32523/2616-6887/2022-141-4-217-224 [in Kazakh].
- 10 Syzdyqova, R. (2014). Koptomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. *T. 4: Sozder soileidi. Sozderdin goldanylu tarikhynan: qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyqtar: gylymi-tanyndyq zertteu — Vol. 4: words speak. From the history of the use of words: antiquity and novelty of the Kazakh language: a scientific and cognitive study*. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 11 Kaidar, A. (2014). *Gylymdagy gumyr. Maqalalar, baıandamalar zhinagy* [A Life in Science. Collection of Articles and Reports]. Almaty: “Sardar” baspa uii [in Kazakh].
- 12 Alibekuly, A. (2008). *Mamlukter kezindegi turki-qypshaq adebieti* [Turkic-Kipchak Literature During the Mamluk Period]. Almaty: “Arda” [in Kazakh].
- 13 Saki, K. (2006). *Qypshaq mamlukter* [Kipchak Mamluks]. Astana: “Foliant” [in Kazakh].
- 14 Garkavets, A.N., & Tuiakbaev, O.O. (2019). *Kitab-i Madzhmu-i Tardzhuman-i Turki va Adzhami va Mugali va Farsi. «Svodnaia kniga perevodchika po-tiurkski, i po-persidski, i po-mongolski, i na farsi» Khalila bin Mukhammada bin Iusufa al-Kunavi* [Kitab-i Majmu-i Tarjuman-i Turki wa Ajami wa Mugali wa Farsi. “The Summary Book of the Translator in Turkic, Persian, Mongolian, and Farsi” by Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Kunawi]. Almaty: Baur [in Russian].
- 15 Kaidar, A. (1998). *Qazaq tilinin ozekti maseleleri* [Current Issues of the Kazakh Language]. Almaty: “Ana tili” [in Kazakh].
- 16 Kuryshzhanuly, A., Komekov, B.E., & Duisen, S.Zh. (2007). *Eski qypshaq tili* [Old Kipchak Language]. Almaty: Orken [in Kazakh].
- 17 Kenzhalin, K.K., Satemirova, D., Konyratbayeva, Zh., & Abdualiuly, B. (2021). Eastern and western linguocultural Map: Similarities and Peculiarities. *International Journal of Society, Cultural and Language*, 4, 85–97. (2021). [www.ijsc.net](https://www.ijsc.net/article_246570_4aee18bc09a9c4364df5dc066e1a2e68.pdf). Retrieved from https://www.ijsc.net/article_246570_4aee18bc09a9c4364df5dc066e1a2e68.pdf
- 18 Mankeeva, Zh.A. (1997). *Madeni leksikanyn ulıtyq sipaty* [National Character of Cultural Vocabulary]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 19 Kaliev, B. (2014). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty [in Kazakh].
- 20 Kaiyrzhan, K. (2013). *Soz — sandyq: Qazaqtyn kone sozderi* [Word — Chest: Ancient Kazakh Words]. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 21 Kaidar, A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalıyq sozdik* [Kazakhs in the World of Mother Tongue: Ethnolinguistic Dictionary]. Vols. 1-3. Vol. 2. Qogam — Society. Almaty: “Sardar” baspa yii [in Kazakh].

Information about the authors

Shalgynbay, Nurbek Kairgaliuly — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: shalgynbai_nurbek@list.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3944-4197>

Kenzhalin, Kuanyshbek Karimovich — PhD, Associate Professor of Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: k.kenzhalin@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Д.Р. Гасымова*

*Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан
(e-mail: gasimovajamila@yahoo.de)*

Немецкие кулинарные реалии и способы их перевода на азербайджанский язык (на материале произведений Г. Манна и Г. Бёлля)

Данная статья посвящена анализу немецких кулинарных реалий и их переводу на азербайджанский язык на материале произведений «Верноподданный» Г. Манна и «Глазами клоуна» Г. Бёлля. Кулинарные реалии понимаются как лексические единицы, обнаруживающие тесную связь с определенной культурой. Они отражают национальные, социальные и исторические особенности и часто не имеют прямых соответствий в целевом языке. В центре исследования стоят переводческие проблемы, обусловленные культурной спецификой реалий, а также вопрос об адекватных переводческих решениях. Опираясь на теорию лингвистики, автор разграничивает такие понятия, как «метод», «стратегия» и «способ» перевода. Особого внимания заслуживает классификация способов перевода, предложенная В. Коллером, служащая своего рода аналитическим инструментом для оценки текстового материала. Многочисленные примеры из оригинальных произведений и их переводов ярко демонстрируют, как с помощью различных способов перевода, таких как заимствование, калькирование, выбор ближайшего по значению соответствия, экспликация и адаптация, могут быть переданы на азербайджанский язык немецкие кулинарные реалии. Выбор способа перевода зависит не только от объема лексического значения реалий, но и от контекста, стиля, а также идеи художественного произведения. Поэтому их передача на целевой язык понимается не только как процесс языкового трансфера, но и как сложный акт межкультурного посредничества. Кроме того, выясняется, что кулинарные реалии служат также для характеристики персонажей, изображения социальных слоев и создания исторической аутентичности. Фигурирующие в обоих романах названия блюд и напитков являются не только относящимися к повседневности деталями, но и значимыми элементами, отражающими общественную иерархию, идеологические установки и культурную принадлежность. Автор приходит к заключению, что кулинарные реалии, несмотря на свою кажущуюся обыденность, являются серьезным испытанием для переводчика и требуют от него четкой и взвешенной стратегии. Ведь особенно в художественном контексте весьма важно создать баланс между культурной чуждостью и доступным пониманием содержанием. В статье подчеркивается значимость национальной кухни как носителя культурной идентичности и отмечается необходимость тщательной, уместной с точки зрения контекста передачи кулинарных реалий в художественном переводе. Все это содействует сохранению культурных нюансов и аутентичной передаче исходной культуры.

Ключевые слова: кулинарные реалии, культурная обусловленность, оригинальное произведение, художественный перевод, способы, стратегии и методы перевода, степень эквивалентности, аутентичность.

Введение

Известно, что любая культурная общность имеет свое собственное культурное достояние, являющееся отражением ее культурных особенностей. Культурное достояние может проявляться по-разному: в обычаях и традициях, одежде, манере поведения [1; 12]. Оно находит свое выражение и в языке страны или народа. В переводческой литературе такие специфичные для определенной страны или культуры элементы называются реалиями. Реалии обозначают элементы быта, истории, культуры, политики и не имеют соответствий у других народов. Сюда относятся названия праздников, обычаев, игр, предметов гардероба, блюд, напитков, организаций и их членов, профессий. Они происходят из самых разных сфер человеческой жизни [2; 59]. В перечне реалий значимое место занимают наименования блюд и напитков, и это неудивительно, ведь они отражают особенности культуры [3; 165]. Блюда, напитки и время приема пищи служат для разграничивания социальных, этнических, религиозных групп и слоев. Культура питания представляет собой прочный элемент коллективной идентичности.

Наименованиям блюд и напитков особенно часто приписывается черта сильной культурной привязанности и культурно-территориальной детерминированности [4; 49].

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: gasimovajamila@yahoo.de

Таким образом, реалии — это реализованные с помощью языка социокультурные категории, уникальность которых может создавать трудности в процессе перевода. Поэтому в переводоведческой литературе часто поднимается проблема перевода реалий как одна из наиболее деликатных.

Объектом данного исследования являются произведения классиков немецкой литературы XX века и их переводы на азербайджанский язык.

Предметом исследования являются немецкие кулинарные реалии и способы их перевода на азербайджанский язык на материале произведений классиков немецкой литературы XX века.

Цель и задачи исследования. Целью научного исследования является подробное изучение немецких кулинарных реалий и способов их передачи на азербайджанский язык.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

- выявить общие теоретические проблемы перевода реалий;
- различать понятия «способ», «метод» и «стратегия» перевода;
- выделить различные методы и способы перевода;
- сравнивая оригинальные произведения немецких классиков XX века с их переводами на азербайджанский язык, проследить, какие способы перевода применяются переводчиками;
- определить степень эквивалентности и адекватности при переводе немецких кулинарных реалий на азербайджанский язык.

Материал и методы исследования

В ходе исследования были использованы описательный и сравнительно-сопоставительный методы, а также метод непосредственного наблюдения и комплексного анализа переводов (анализ культурного своеобразия и его лингвистического выражения).

Материалом исследования послужили романы «Верноподданный» Г. Манна и «Глазами клоуна» Г. Бёлля и их переводы на азербайджанский язык, выполненные Ч. Гурбанлы и В. Гаджиевым. Анализ сфокусирован на немецких реалиях, обозначающих блюда и напитки и отличающихся ярко выраженной культурной направленностью.

Результаты и их обсуждение

Реалии — сложное испытание для переводчика. Как правило, они непередаваемы и не совсем точно зафиксированы в лексикографических пособиях [5; 11]. Трудности перевода реалий напрямую обусловлены их природой. Традиции определенной языковой общности и их закреплённость в исходном языке практически не имеют полных эквивалентов в целевом [6; 26]. Специфика реалий, их укоренённость в культуре и привязанность к определенной эпохе, жанру или историческим событиям требуют от переводчика не только языковой, но и профессиональной и культурной компетентности [7; 47].

Если под культурой понимаются правила и нормы, регулирующие поведение членов определенного общества, то под культурной компетентностью — знание этих правил и норм и владение ими. Компетентность в своей собственной культуре всегда имеет место быть. При этом часто она не осознаётся. При контакте с чужой культурой ее отдельные или целиком взятые элементы также неосознанно воспринимаются и интерпретируются в соответствии с нормами своей культуры. Но неосознанная компетентность оказывается недостаточной для переводчика. Чтобы уметь переводить, ему нужна сознательная компетентность как в своей собственной, так и в чужой культуре [8; 41]. Такая осознанная компетентность между двумя культурами переходит в переводческую. Поэтому переводчик, выступающий в качестве как письменного, так и устного посредника, а также регионального эксперта, должен обладать этой двойной компетентностью [9; 1].

Кулинарные реалии ввиду своей мнимой тривиальности являются потенциальной ловушкой для переводчика. Простота эта вытекает из того, что они образуют фундамент для людей, объединённых общим опытом (каждый ведь имеет дело с продуктами питания, их приготовлением, потреблением). Они доступны пониманию и позволяют решить многие лексические проблемы, которые могут возникнуть в процессе перевода. Так, считается целесообразным включение кулинарных рецептов в программу переводоведческих дисциплин. Хотя они и кажутся простыми на первый взгляд, они могут привести к возникновению большого количества переводческих проблем, которые, в свою очередь, повлекут за собой серьезные ошибки в переводе и неправильное его восприятие [10; 58].

Как отмечает М. Снелл-Хорнби, спектр проблем достаточно широк: начиная с единиц измерения, глагольных словосочетаний и связанных с ними семантических тонкостей и заканчивая ингреди-

ентами [11; 89]. Кулинарные реалии — это «пристанища» характерных для определённой страны черт. Переводчик должен быть особенно чувствителен к их переводу, поскольку тут от него требуются не только восхитительное знание языка, но и обладание культурной компетентностью [11; 7].

Кулинарные реалии открывают широкие возможности для переводоведов и переводчиков. Это довольно щекотливая область, предусматривающая наличие профессионализма и чуткости к культурно детерминированным факторам, играющим большую роль в формировании идентичности языковой и культурной группы или общества [12; 7]. Этими факторами и являются все ассоциируемые с кулинарией параметры.

При передаче кулинарных реалий переводчик должен выяснить, каков оптимальный способ их перевода на целевой язык. Это позволит избежать ошибок и правильно передать значение исходной единицы [13; 78]. На этом этапе необходимо разобраться в понятии «способа перевода».

Согласно переводчице Уртадо Альбир, следует различать способ, метод и стратегию перевода, причем последние два часто используются как синонимы. Метод перевода — это подход к тексту. Она подразделяет методы на четыре категории [14; 252]:

- 1) Интерпретативно-коммуникативный метод: нацелен на то, чтобы текст на целевом языке произвел тот же эффект, что и текст на исходном.
- 2) Метод дословного перевода: дословная передача частей или всего предложения.
- 3) Метод свободного перевода: в передаче информации наблюдается отклонение от оригинала.
- 4) Филологический метод: перевод с комментариями переводчика, используемый в дидактических целях.

Выбор метода всегда зависит от цели перевода. Стратегия перевода относится, как правило, к более крупной единице перевода, то есть ко всему тексту, процессу и механизмам для решения переводческих проблем, но не к самому решению [15; 12]. Способы же перевода описывают конкретные решения более мелких языковых единиц. В тексте могут быть применены различные способы перевода, но лишь один метод [16; 44]:

Важно отметить, что нет правильных или неправильных способов перевода. Их функциональность зависит от следующих факторов: типа текста, области (перевод специальных, литературных текстов), вида перевода (письменный, устный), цели и целевой аудитории, метода перевода.

Существуют различные классификации способов перевода. В данной статье мы остановимся на классификации, предложенной В. Коллером (Табл. 1).

Т а б л и ц а 1 .

Способы перевода реалий

<i>1. Заимствование</i>
<i>2. Калькирование</i>
<i>3. Выбор ближайшего по значению соответствия (функциональный аналог)</i>
<i>4. Экспликация (дефинитивное определение)</i>
<i>5. Адаптация</i>

Данную классификацию мы продемонстрируем на кулинарных реалиях из произведений Г. Манна «Верноподданный» и Г. Бёлля «Глазами клоуна» и их переводах на азербайджанский язык. Следует отметить, что романы переведены известными не только в Азербайджане, но и за его преде-

лами переводчиками Ч. Гурбанлы и В.Гаджиевым. Для передачи реалий, не имеющих соответствий в целевом языке, Коллер выделяет пять способов [13; 232–236]:

1. Заимствование. Здесь имеется несколько возможностей. Слово может быть перенято в неизменной форме, иногда в кавычках как цитатное слово. Другой случай: слово частично или полностью приспособляется к фонетическим, графическим и морфологическим нормам целевого языка.

„Sofort ertönte es drinnen: **«Schnaps! Komm herein!»** worauf die Dogge die Tür aufklinkte» [17; 304]. — **«Şnaps! Gəl içəri! — bu çağırışdan sonra it qapını açdı»** [18; 275].

В следующем предложении немецкий тост *Prost* (За здоровье!) переводчик транскрибирует, но в сноске так раскрывает его значение: «*Almanların içki məclisində içərkən söylədikləri sağlıq, təqribən «Şərəfə» kimi*» [18; 30]:

„Du bist doch ä gutes Luder, du sollst läm, **prost!**» — *trank aus und klopfte mit dem Deckel nach dem Korpsdiener: „Herr Oberkörper!»* [17; 24] — «*Sən heç də pis əclaf deyilsənmiş, dəymədim sənə, yaşa, prost!*»- *kəlmələrindən sonra parçı başına çəkər, əlindəki qapaqla masanı taqqıldadıb süfrəçi tələbəni çağırırdı. — Cənab baş süfrəçi!»*[18; 30-31]

Сохранение в целевом тексте лексических единиц *Schnaps*→ *şnaps* и *Prost* выполняет, в первую очередь, стилистическую и экспрессивную функции. Транскрипция позволяет сохранить иноязычную окраску речи персонажей, за счет чего она (речь) звучит более аутентично, а коммуникативная ситуация передается более реалистично. Оба эти слова тесно связаны с немецкой культурой питья и имеют характерные для нее значения, которые в полной мере не смогли бы передать *araq* и *şərəfə* соответственно.

2. Калькирование. Выражение дословно по частям передается на язык перевода.

„... es gab **Schinkenomelett, Salat und Apfelpastete** ...» [19; 37]. — «**...donuz budundan omlet, salat, alma piroqu gətirdim**» [20; 75].

Немецкое *Schinkenomelett* передано полукалькой *donuz budundan omlet*.

Передача реалии полукалькой обеспечивает доступность восприятия ее целевой аудиторией. Немецкое слово *Schinken* обозначает не очень популярное в азербайджанской кухне мясное изделие. Посредством описания первой части слова — *donuz budundan* — и сохранения второй — *omlet* — переводчик сглаживает культурные различия и в то же время сохраняет структуру исходного выражения.

В следующем примере полностью калькируется название классического блюда немецкой и австрийской кухни *Kalbsbraten*:

„Da seine Nachbarin ihn in Ruhe ließ, aß er große Mengen **Kalbsbraten und Blumenkohl**» [17; 13]. — «*Yanımda oturan qadın onu dindirib danışdırmadığına görə dana ətinin qızartmasını və gül kələmini birəldən tıxayırdı*» [18; 21].

Калькирование позволяет переводчику точно передать содержание исходной единицы. Семантическая структура слова *Kalbsbraten* довольно прозрачна, поэтому его значение легко разлагается на отдельные компоненты и поддается переводу. Такой пословный перевод позволяет переводчику полностью сохранить денотативное значение без потери и искажения информации.

Выбор ближайшего по значению соответствия. Этот способ может быть применен, когда в целевом языке есть схожее по значению выражение.

„Ich nahm das **Butterbrot** vom Tisch ...» [19; 182] — «**Yaxmanı masanın üstündən götürüb...**» [20; 219].

Переводчик счел, что ближайшим по значению соответствием для *Butterbrot* является азербайджанское *uaxma*. Это необходимо для придания естественности целевому тексту. Отказавшись от вполне возможного транскрибирования, переводчик решается на более близкий с точки зрения культуры эквивалент.

„...wenn ich zu Wienekens kam und Edgar hatte gerade Brot geholt, dann hielt seine Mutter mit der linken Hand den Laib vor der Brust fest und schnitt mit der rechten frische Scheiben ab, die wir auffingen und mit **Apfelkraut** beschmierten» [19; 168]. — «*Biz Vinekengilə gedəndə Edqar həmişə çörək almaqdan qayırdı. Anası təptəzə çörəyi sol əli ilə sinəsinə sıxaraq sağ əli ondan iri-iri dilimlər qoparıb bizə verirdi. Biz onu göydəcə qapır, üzərinə alma cəmi çəkib yeyirdik*»[20; 205].

Этнографическую реалию *Apfelkraut*, означающую уваренный яблочный сок, производимый преимущественно в Рейнской области, переводчик Гаджиев также передает функциональным аналогом, что освобождает его от дополнительных объяснений.

Экспликация, или описательное, дефинитивное определение, то есть описание одним предложением или несколькими словами исходного понятия. Коллер отмечает ограниченные возможности использования данного способа в случае, если понятие в тексте встречается несколько раз. В сочетании с другими приемами экспликация — это единственное решение, позволяющее точно, ясно и доступно передать новое выражение читателю целевого языка.

„*Sehr viel Essbares war nicht mehr da: ...fünf Eier, drei Scheiben **Speck** und eine Tube Senf*» [19; 186]. — «... *beş yumurta, üç dilim **qaxac edilmiş donuz əti**, bir az xardal*» [20; 223].

„*Es gibt unzählige Großmütter, die ... sich umständlich mit schweren Koffern und Paketen voller **Dauerwurst**, **Speck** und Kuchen in Abteile erster Klasse fallen lassen*» [19; 204]. — «*Bəziləri də... haqqıdaya haqqıdaya ağır çamadanları, **içi hisə verilmiş qolbas**, donuz qaxacı, qoğalla dolu bağlamaları ilə yerini bizim kupədə rahatlayırdı*» [20; 240].

Экспликация позволяет переводчику передать значение реалии более конкретно и дифференцированно. Читатель целевого текста сразу может понять, о каком продукте идет речь.

Адаптация — это замена исходного понятия понятием, имеющим в целевой культуре схожую функцию или значение. История литературного перевода показывает, что это был один из широко распространенных способов в определенные исторические периоды, особенно в эпоху Просвещения. Но все же он представляет собой вмешательство в исходный текст. В крайнем случае текст *становится* отправной точкой для создания оригинала на целевом языке. При этом стирается граница между созданием и воссозданием текста, переводом и написанием оригинального текста автором.

„... *dann steckte sie ohne ein Wort drei Brötchen und ein Stück **Hefekuchen** in eine Tüte und gab es mir*» [19; 163]. — „*Heç nə deməyib üç dənə kökə, bir dənə də **qoğal** götürdü, onları kağız torbaya qoyub mənə uzatdı*» [20; 200-201].

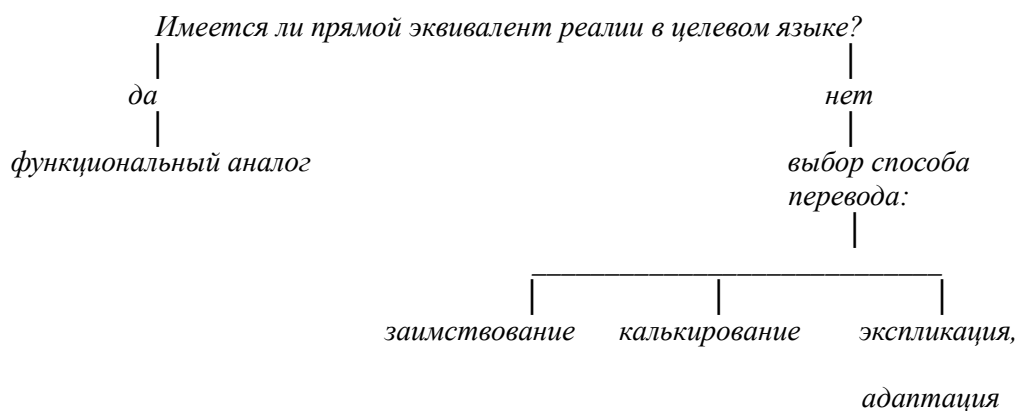
Переводчик применяет адаптацию, переводя *Hefekuchen* названием мучного изделия азербайджанской кухни *qoğal*. Несмотря на то, что адаптация — это некоторое вмешательство в исходный текст, все же она функционально оправдана. «Жертвуя» формальной верностью оригиналу, переводчик отдает предпочтение воздействию в целевом тексте.

„*Ich hatte ihr einmal ... geholfen, **Toast** zu rösten, **Schnittchen** zu machen und Kaffee zu kochen ...*» [19; 81]. — «*Bir dəfə yenə katoliklərin danışığından bezəndə **çörək** qızdırmaqda, yaxma düzəltməkdə, qəhvə dəmlətməkdə ona kömək eləməyə başladım*» [20; 118].

Хотя в современном азербайджанском весьма употребительно выражение *tost çörəyi*, все же переводчик решается на адаптацию. Ведь в данном контексте отнюдь не принципиально конкретизировать значение исходной единицы. Куда важнее создать естественный баланс между верностью оригиналу и плавностью восприятия, воссоздать культурную (понятийную) картину.

Процесс принятия переводческого решения схематически можно изобразить следующим образом:

Кулинарные реалии в исходном тексте

В следующей обобщающей таблице мы систематизируем результаты анализа способов перевода немецких кулинарных реалий на азербайджанский язык на основе произведений Г.Манна и Г.Белля (Табл. 2).

Способы перевода кулинарных реалий на азербайджанский язык

Способ перевода	Пример из текста	Функция/Цель	Замечание касательно применения
Заимствование	Schnaps — şnaps, Prost — prost	сохранение стилистического и экспрессивного воздействия, аутентичность речи	позволяет сохранить окраску другой культуры и коммуникативную ситуацию
Калькирование	Schinkenomelett — donuz budundan omlet, Kalbsbraten — dana ətinin qızartması	прямая, пословная передача семантической структуры	кальки (полукальки) облегчают понимание и одновременно сохраняют структуру оригинала
Выбор ближайшего по значению соответствия	Butterbrot — уахма, Apfelkraut — alma cəmi	использование в целевом тексте функционально схожего понятия, читаемость и приспособляемость к культуре	позволяет избежать транскрибирования, создает естественный баланс для читателя
Экспликация	Speck — qaxac edilmiş donuz əti, Dauerwurst — hisə verilmiş qolbas	уточнение и дифференцированность понятия, точная передача значения	особенно целесообразно при многократно встречающихся реалиях
Адаптация	Hefekuchen — qoğal, Toast — çörək	замена близким к целевой культуре эквивалентом, создание естественного фона	вмешательство в текст оправдано его понятливостью, плавностью восприятия и приспособляемостью к целевой культуре

Таким образом, мы можем установить, что культурная специфика реалий и возможности целевого языка определяют выбор переводчиком того или иного способа перевода. Многие немецкие кулинарные понятия не имеют прямых соответствий в азербайджанском языке. Поэтому, чтобы передать их значение и культурный фон, необходимо решиться на один из вышеприведенных способов. Они позволяют, с одной стороны, сохранить национальный колорит оригинального текста, с другой — сделать его более понятным и доступным для целевой аудитории.

Результаты проведенного исследования подтверждают, что перевод кулинарных реалий сопряжен с большими трудностями. При выборе соответствующего эквивалента в целевом языке переводчик остается предоставленным самому себе [21; 114]. Определившись со способом перевода, ему приходится признавать, что находящиеся в его распоряжении источники часто не дают однозначной информации касательно перевода этих реалий. Прибегая к тому или иному способу перевода, переводчик должен уяснить себе, является ли целесообразным сохранение реалии в целевом тексте, ее принятие, а также подчеркивание культурных различий или же ему все-таки следует защитить текст от чрезмерной чуждости [22; 97].

Заключение

Итак, мы могли убедиться, что кулинарные реалии, тесно связанные с культурой, историей и бытом определенного языкового пространства, представляют собой нелегкое испытание для переводчика [23; 46]. Они выполняют не только номинативную функцию, но и содействуют созданию локального колорита и культурной аутентичности. Дословный перевод может привести к утрате их значений и недопониманию у целевого читателя. Мы могли убедиться, что наиболее трудными для перевода оказались этнографические кулинарные реалии, которые тесно связаны не только с культурой, но и с определенным регионом другой страны (в нашем случае это *Apfelkraut*, обозначающий уваренный яблочный сок, производимый преимущественно в Рейнской области). Данная реалия вполне может быть незнакома немцам, проживающим в других регионах Германии, не говоря уже об азербайджанцах. Меньше трудностей при переводе доставили реалии, поддающиеся калькированию, например *Kalbsbraten*. Семантическая структура таких реалий довольно прозрачна и поддается передаче на целевой язык без потери информации.

Для передачи кулинарных реалий на целевой язык широко практикуются различные способы перевода. Выбор того ли иного способа зависит от таких факторов, как тип текста, целевая группа, коммуникативная функция текста. Адекватный перевод реалий содействует не только лучшему пониманию, но и межкультурному диалогу, позволяющему читателю познакомиться с культурой другого народа [24; 22]. С нашей точки зрения, наиболее эффективными способами перевода оказались выбор ближайшего по значению соответствия, экспликация и адаптация, поскольку именно эти способы как нельзя лучше создают гармонию между культурной аутентичностью и доступностью восприятия целевой группой [25; 78].

В переводоведении в отношении кулинарных реалий имеются большие пробелы. Этот факт кажется несколько странным, поскольку кулинарные тексты относятся к повседневной жизни, и к ним чаще всего обращаются. По этой причине потребность в переводе реалий очень велика, что требует разработки новых оптимальных способов перевода и применения существующих.

Повседневная направленность темы «Еда и напитки» в рамках не только переводоведения, но и других дисциплин часто рассматривается как некое препятствие для их научного оформления, а не как повод, требующий ее углубленного изучения и разработки. Все же тема «Еда и напитки» — важная сфера жизни, отражающая основные потребности человека. Национальная кухня — это визитная карточка страны, поэтому следует корректно переводить кулинарные реалии на иностранный язык.

Список литературы:

- 1 Steiner G. *Nach Babel: Aspekte der Sprache und des Übersetzens* / G. Steiner. — Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2014. — 487 s.
- 2 Pedersen J. *Subtitling Norms for Television* / J. Pedersen. — Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011. — 242 p.
- 3 Wierlacher A. *Kultur und Geschmack* / A. Wierlacher; A. Bogner (Hrsg.) // *Handbuch interkulturelle Germanistik*. — Stuttgart: J.B. Metzler, 2003. — S. 667–689.
- 4 Wiesinger P. *Zu Ulrich Ammons Buch „Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz — Das Problem der nationalen Varietäten“ aus österreichischer Sicht* / P. Wiesinger // *Zeitschrift für germanistische Linguistik*. — 1997. — Bd. 25.
- 5 Gümüşay K. *Sprache und Sein* / K. Gümüşay. — München: btb Verlag, 2021. — 208 s.
- 6 Panasiuk I. *Kulturelle Aspekte der Übersetzung: Anwendung des ethnopsycholinguistischen Lakunen-Modells auf die Analyse und Übersetzung literarischer Texte* / I. Panasiuk. — Münster: LIT Verlag, 2005. — 352 s.
- 7 Bolten J. *Interkulturelle Kompetenz* / J. Bolten. — Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2007. — 124 s.
- 8 Samuelsson-Brown G. *A Practical Guide for Translators. 5th edition* / G. Samuelsson-Brown. — Bristol: Multilingual Matters, 2010. — 201 p.
- 9 Wurmshuber C. *Was macht professionelles translatorisches Handeln aus?* / C. Wurmshuber. — München: GRIN Verlag, 2012. — 32 s.
- 10 Katan D. *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators* / D. Katan. — Manchester: St. Jerome, 1999. — 271 p.
- 11 Snell-Hornby M. *Übersetzen und Identität im vielsprachigen Europa. Ein kulinarisch-literarisches Intermezzo* / M. Snell-Hornby // Krings, H.P.; Mayer, F. (Hrsg.). *Sprachenvielfalt im Kontext der Fachkommunikation, Übersetzung und Fremdsprachenunterricht*. — Berlin: Frank & Timme, 2008. — S. 515–530.
- 12 Irgasheva F. *Schriftliche Übersetzung: Theoretische und praktische Probleme des schriftlichen Übersetzens* / F. Irgasheva. — Saarbrücken: GlobeEdit, 2022. — 192 s.
- 13 Koller W. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft* / W. Koller. — Wiesbaden: Quelle & Meyer, 2004. — 343 s.
- 14 Hurtado Albir A. *Traducción y Traductología: Introducción a la Traductología* / A. Hurtado Albir. — Madrid: Ediciones Cátedra, 2001. — 695 p.
- 15 Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation* / L. Venuti. — London; New York: Routledge, 2017. — 344 p.
- 16 Ağakərimov İ. *Bədii tərcümə və ədəbiyyat haqqında düşüncələr* / İ. Ağakərimov. — Bakı: Mütərcim, 2022. — 200 s.
- 17 Mann H. *Der Untertan* / H. Mann. — Leipzig: Kurt Wolff Verlag, 1918. — 529 s.
- 18 Qurbanlı Ç.H. *Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə: Haynrix Mann. Seçilmiş əsərləri* / Ç.H. Qurbanlı. — Bakı: Şərq-Qərb, 2013. — 568 s.
- 19 Böll H. *Ansichten eines Clowns* / H. Böll. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1963. — 303 S.
- 20 Qurbanlı Ç.H. *Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə: Haynrix Böll. Seçilmiş əsərləri* / Ç.H. Qurbanlı, V.T. Hacıyev. — Bakı: Şərq-Qərb, 2009. — 600 s.

- 21 Reiß K. Grundfragen der Übersetzungswissenschaft. Wiener Vorlesungen / K. Reiß. — Wien: WUV Universitätsverlag, 1995. — 132 S.
- 22 Albrecht J. Übersetzungstechnik — Übersetzungsstrategie — Übersetzungsbetrieb: Die Übersetzungsforschung als Bindeglied zwischen Sprach-, Literatur- und Kulturwissenschaft / J. Albrecht, I. Kunert. — Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2024. — 228 s.
- 23 Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları / F. Abdullayeva. — Bakı: UniPrint, 2010. — 218 s.
- 24 Qurbanov A. Bədi mətnin linqvistik təhlili / A. Qurbanov. — Bakı: Nurlan, 2005. — 476 s.
- 25 House J. Offene und verdeckte Übersetzung: Zwei Arten, in einer anderen Sprache „das Gleiche“ zu sagen / J. House // Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. — 2005. — Bd. 35, H. 139. — S. 76–101.

Д.Р. Гасимова

Германдық аспаздық реалиялар және оларды Г. Манн мен Г. Бёлльдің шығармалары негізінде әзербайжан тіліне аудару тәсілдері

Мақалада Г. Маннның «Сенімді берілген» («Верноподданный») және Г. Бёлльдің «Клоуның көзімен» («Глазами клоуна») шығармалары негізінде неміс аспаздық реалиясын және олардың әзербайжан тіліне аударылуы талданған. Асханалық реалиялар белгілі бір мәдениетпен тығыз байланысты көрсететін лексикалық бірліктер ретінде түсініледі. Олар ұлттық, әлеуметтік және тарихи ерекшеліктерді көрсетеді және көбінесе мақсатты тілде тікелей баламалары жоқ. Зерттеу осы реалиялардың мәдени ерекшелігінен туындайтын аударма қиындықтарына, сондай-ақ тиісті аударма шешімдері мәселесіне бағытталған. Лингвистикалық теорияға сүйене отырып, автор аударманың «әдіс», «стратегия» және «тәсіл» ұғымдарын ажыратады. Мәтіндік материалды бағалау үшін аналитикалық құрал ретінде қызмет ететін В. Коллер ұсынған аударма техникаларын жіктеуге ерекше назар аударылады. Түпнұсқа шығармалар мен олардың аудармаларынан алынған көптеген мысал неміс аспаздық реалияларын әзербайжан тіліне жеткізу үшін кірме сөздер, калькалау, мағынасы ең жақын баламаны таңдау, түсіндіру және бейімдеу сияқты әртүрлі аударма әдістерін қалай қолдануға болатынын айқын көрсетеді. Аударма әдісін таңдау реалияның лексикалық мағынасының көлеміне ғана емес, сонымен қатар контекстке, стильге, сондай-ақ көркем шығарманың идеясына байланысты. Сондықтан оларды мақсатты тілге беру тек тілдік трансфер процесі ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық актінің күрделі әрекеті ретінде де түсініледі. Аспаздық реалиялардың кейіпкерлерді сипаттауға, әлеуметтік топтарды бейнелеуге және тарихи түпнұсқалықты құруға қызмет ететіні анықталды. Екі романда да айтылатын тағамдар мен сусындардың атаулары күнделікті өмірге қатысты бөлшектер ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік иерархияны, идеологиялық көзқарастарды және мәдени байланыстарды көрсететін маңызды элементтер. Автор аспаздық реалиялар сырттай қарапайым көрінгенімен, аудармашылар үшін үлкен жұмыс және айқын әрі теңгерімді стратегияны талап етеді деген тұжырымға келген. Мақалада ұлттық асхананың мәдени бірегейліктің тасымалдаушысы ретіндегі маңыздылығы туралы айтылып, көркем аудармада аспаздық реалияны мұқият, контекстік тұрғыдан сәйкес жеткізу қажеттілігі атап өтілген. Мұның бәрі мәдени ерекшеліктерді сақтауға және төл мәдениетті шынайы жеткізуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: аспаздық реалиялар, мәдени негіздеу, түпнұсқа шығарма, әдеби аударма, аударма әдісі, аударманың стратегиясы мен әдісі, эквиваленттілік дәрежесі, бірегейлік.

J.R. Gasimova

German culinary realities and ways of translating them into Azerbaijani (based on the works of G. Mann and G. Böll)

This article analyzes German culinary realities and their translation into Azerbaijani based on the works “The Loyal Subject” by G. Mann and “Through the Eyes of a Clown” by G. Böll. Culinary realities are understood as lexical units that reveal a close connection with a particular culture. They reflect national, social, and historical characteristics and often have no direct equivalents in the target language. The study focuses on translation problems caused by the cultural specificity of realities, as well as the question of adequate translation solutions. Drawing on linguistic theory, the author distinguishes between such concepts as “method,” “strategy,” and “means” of translation. Particular attention should be paid to the classification of translation methods proposed by W. Koller, which serves as a kind of analytical tool for evaluating textual material. Numerous examples from original works and their translations vividly demonstrate how German culinary realities can be conveyed into Azerbaijani using various translation methods, such as borrowing, calquing, choosing the closest equivalent in meaning, explication, and adaptation. The author concludes that culinary realities, despite their apparent ordinariness, pose a serious challenge for translators and require a clear and balanced

strategy. The article emphasizes the importance of national cuisine as a bearer of cultural identity and notes the need for careful, contextually appropriate rendering of culinary realities in literary translation.

Keywords: culinary realities, cultural conditioning, original work, literary translation, translation methods, strategies and techniques, degree of equivalence, authenticity.

References

- 1 Steiner, G. (2014). *Nach Babel: Aspekte der Sprache und des Übersetzens* [After Babel: Aspects of Language and Translation]. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag [in German].
- 2 Pedersen, J. (2011). *Subtitling Norms for Television*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- 3 Wierlacher, A. (2003). Kultur und Geschmack [Culture and Taste]. In A. Wierlacher & A. Bogner (Eds.), *Handbuch interkulturelle Germanistik — Handbook of Intercultural German Studies* (pp. 667–689). Stuttgart: J.B. Metzler [in German].
- 4 Wiesinger, P. (1997). Zu Ulrich Ammons Buch „Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz — Das Problem der nationalen Varietäten“ aus österreichischer Sicht [On Ulrich Ammon's book „The German Language in Germany, Austria and Switzerland — The Problem of National Varieties“ from an Austrian Perspective]. *Zeitschrift für germanistische Linguistik — Journal of Germanic Linguistics*, 25, X–Y [in German].
- 5 Gümüşay, K. (2021). *Sprache und Sein* [Language and Being]. München: btb Verlag [in German].
- 6 Panasiuk, I. (2005). *Kulturelle Aspekte der Übersetzung: Anwendung des ethnopsycholinguistischen Lakunen-Modells auf die Analyse und Übersetzung literarischer Texte* [Cultural Aspects of Translation: Application of the Ethnopsycholinguistic Lacuna Model to the Analysis and Translation of Literary Texts]. Münster: LIT Verlag [in German].
- 7 Bolten, J. (2007). *Interkulturelle Kompetenz* [Intercultural Competence]. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen [in German].
- 8 Samuelsson-Brown, G. (2010). *A Practical Guide for Translators. 5th edition*. Bristol: Multilingual Matters.
- 9 Wurmschuber, C. (2012). *Was macht professionelles translatorisches Handeln aus?* [What Constitutes Professional Translational Action?]. München: GRIN Verlag [in German].
- 10 Katan, D. (1999). *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. Manchester: St. Jerome.
- 11 Snell-Hornby, M. (2008). Übersetzen und Identität im vielsprachigen Europa. Ein kulinarisch-literarisches Intermezzo [Translation and Identity in Multilingual Europe. A Culinary-Literary Intermezzo]. In H.P. Krings & F. Mayer (Eds.), *Sprachenvielfalt im Kontext der Fachkommunikation, Übersetzung und Fremdsprachenunterricht* [Language Diversity in the Context of Professional Communication, Translation and Foreign Language Teaching] (pp. 515–530). Berlin: Frank & Timme [in German].
- 12 Irgasheva, F. (2022). *Schriftliche Übersetzung: Theoretische und praktische Probleme des schriftlichen Übersetzens* [Written Translation: Theoretical and Practical Problems of Written Translation]. Saarbrücken: GlobeEdit [in German].
- 13 Koller, W. (2004). *Einführung in die Übersetzungswissenschaft* [Introduction to Translation Science]. Wiesbaden: Quelle & Meyer [in German].
- 14 Hurtado Albir, A. (2001). *Traducción y Traductología: Introducción a la Traductología* [Translation and Translatology: Introduction to Translatology]. Madrid: Ediciones Cátedra [in Spanish].
- 15 Venuti, L. (2017). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London; New York: Routledge.
- 16 Ağakarimov, İ. (2022). *Bədii tərcümə və ədəbiyyat haqqında düşüncələr* [Reflections on Literary Translation and Literature]. Bakı: Mütərcim [in Azerbaijani].
- 17 Mann, H. (1918). *Der Untertan* [The Loyal Subject]. Leipzig: Kurt Wolff Verlag [in German].
- 18 Qurbanlı, Ç.H. (2013). *Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə: Haynrix Mann. Seçilmiş əsərləri* [Translation from German into Azerbaijani: Heinrich Mann. Selected Works]. Bakı: Şərq-Qərb [in Azerbaijani].
- 19 Böll, H. (1963). *Ansichten eines Clowns* [The Clown]. Köln: Kiepenheuer & Witsch [in German].
- 20 Qurbanlı, Ç.H., & Hacıyev, V.T. (2009). *Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə: Haynrix Böll. Seçilmiş əsərləri* [Translation from German into Azerbaijani: Heinrich Böll. Selected Works]. Bakı: Şərq-Qərb [in Azerbaijani].
- 21 Reiß, K. (1995). *Grundfragen der Übersetzungswissenschaft. Wiener Vorlesungen* [Basic Questions of Translation Science. Vienna Lectures]. Wien: WUV Universitätsverlag [in German].
- 22 Albrecht, J., & Kunert, I. (2024). *Übersetzungstechnik — Übersetzungsstrategie — Übersetzungsbetrieb: Die Übersetzungsforschung als Bindeglied zwischen Sprach-, Literatur- und Kulturwissenschaft* [Translation Technique — Translation Strategy — Translation Business: Translation Research as a Link between Linguistics, Literary and Cultural Studies]. Tübingen: Stauffenburg Verlag [in German].
- 23 Abdullayeva, F. (2010). *Peşəkar tərcümənin əsasları* [Fundamentals of Professional Translation]. Bakı: UniPrint [in Azerbaijani].
- 24 Kurbanov, A. (2005). *Bədii mətnin linqvistik təhlili* [Linguistic Analysis of Literary Text]. Bakı: Nurlan [in Azerbaijani].

25 House, J. (2005). Offene und verdeckte Übersetzung: Zwei Arten, in einer anderen Sprache „das Gleiche“ zu sagen [Overt and Covert Translation: Two Ways of Saying „the Same Thing“ in Another Language]. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik — Journal of Literary Theory and Linguistics*, 35(139), 76–101 [in German].

Information about the author

Gasimova, Jamila Ramiz (corresponding author) — Master in Education, Senior Lecturer, Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan. E-mail: gasimovajamila@yahoo.de; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0382-9194>

А.М. Фазылжан¹, Л.Р. Қойшығұлова^{2*}, Ж.Қ. Өмірбекова³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;
^{2,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
 (e-mail: afazylyjan20@gmail.com, rahimjan2305@mail.ru, ozhamila@inbox.ru)

Корпустың репрезентативтілігіне қойылатын талаптар және олардың Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы көрінісі

Мақалада корпустық лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі — тілдік корпустың репрезентативтілігі теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеуде репрезентативтілік ұғымының ғылыми мазмұнын айқынданып, оған қойылатын негізгі талаптар жүйеленді және осы талаптардың Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ҚТҰК) материалында жүзеге асу деңгейі талданады. Тілдік корпус белгілі бір мақсатта ұйымдастырылған, метабелгіленіммен және тілтанымдық аннотациялармен қамтамасыз етілген электрондық мәтіндер жиынтығы ретінде сипатталып, оның тілдің нақты қолданыстағы динамикалық бейнесін танытатын дереккөз екені көрсетіледі. Осы тұрғыдан репрезентативтілік корпустың ғылыми құндылығын, тілдік жүйені шынайы бейнелеу мүмкіндігін және зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз ететін басты сапалық параметр ретінде бағаланады. Зерттеу барысында талдау, сипаттау, салыстыру әдістері қолданылды. Корпустық лингвистика зерттеушілерінің ғылыми еңбектері сараланып, соның негізінде корпус репрезентативтілігіне қойылатын сегіз негізгі талап айқындалды: стиль мен жанрдың әралуандығы, стильдік және регистрлік теңдік, аймақтық қамту, диахрония, әлеуметтік стратификация, мәтін көлемінің жеткіліктілігі, метадерек пен құжаттама, мәтіннің нақтылығы. Зерттеу нәтижесінде Қазақ тілінің ұлттық корпусының құрылымы қазақ тілінің функционалдық қабаттарын қамтуға бағытталғаны анықталды. Негізгі корпус пен арнайы ішкорпустар арқылы көркем, публицистикалық, ғылыми, ресми-іскери, ауызша, тарихи, поэтикалық және терминологиялық мәтіндер жүйеленгені байқалды. Сондай-ақ регистрлік теңгерімнің толық сақталмауы, әлеуметтік метадеректердің бірізді берілмеуі сияқты бірқатар мәселенің бары анықталып, диахронды және аймақтық қабаттардың әлі де толықтыруды қажет ететіні көрсетілді. Репрезентативтілік тілдік корпустың формальды белгісі ғана емес, оның ғылыми жарамдылығын, практикалық маңызын және тілдің шынайы қолданысын дәл бейнелеу мүмкіндігін айқындайтын басты қағида екені тұжырымдалды. Репрезентативті корпус тіл білімінің түрлі салаларындағы зерттеулерге, сөздік жасауға, білім беру ісіне және тіл саясатын ғылыми негізде жоспарлауға сенімді эмпирикалық база бола алады. Мақалада ҚТҰК-нің жанрлық және стильдік тұрғыдан біршама жүйеленген ұлттық цифрлық ресурс екені, алайда заманауи коммуникация мәтіндерін, әлеуметтік желі, чат-коммуникация, жастар тілі сияқты инновациялық ғылым салалары материалдарын көбірек енгізу қажеттігі де атап көрсетіледі. Сондай-ақ корпус көлемінің ұлғаюы сапалық теңгеріммен ұштасқанда ғана оның ғылыми әлеуеті артатыны, метадеректік жүйені тереңдету мен стратификациялық параметрлерді кеңейту болашақта қазақ тілінің толыққанды эмпирикалық бейнесін ұсынатын жоғары деңгейдегі ғылыми корпус қалыптастыруға мүмкіндік беретіні негізделеді. Бұл тұжырымдар корпустық лингвистиканың теориялық базасын нығайтып, ұлттық корпус құру ісінің әдіснамалық бағдарларын одан әрі нақтырақ айқындайды.

Кілт сөздер: репрезентативтілік, баланс, стратификация, метадерек, регистр.

Kipicne

Тілдік корпус — жүйелі түрде жинақталған, белгілі бір мақсатта ұйымдастырылған, арнайы іздеу жүйесі мен қолданушыға және зерттеу бағытына қарай ізденушіге ыңғайлы интерфейсі бар метабелгіленіммен, түрлі тілтанымдық аннотациямен қамтамасыз етілген электрондық мәтіндердің біртұтас жиынтығы. Оның репрезентативтілігі мен оған қойылатын талаптар — зерттеу нысаны ретінде тілтанушы үшін күрделі әрі қызықты тақырыптың бірі. Бұл бағыттағы ізденістер отандық тіл біліміндегі корпустық лингвистика саласындағы зерттеулер қатарын кеңейте түседі.

Зерттеу нысанына алынған лингвистикалық корпус (әрі қарай — Корпус) — тілдің қолданыстағы нақты көрінісін жинақтап көрсететін, құрылымы алдын ала жоспарланған, электронды түрде сақталатын тегтелген мәтіндер базасы. Корпус мәтіндерді сақтап қана қоймай, оларды қандай да бір белгіленім бойынша (жанр, стиль, автор т.б.) жіктеп, арнайы бағдарламалар арқылы іздеуге,

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: rahimjan2305@mail.ru

талдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, корпус — тілдің динамикалық бейнесін айқындайтын, тілтанымдық зерттеулерге негіз болатын деректер қоры. Тіл біліміндегі жаңа бағыттың бірі — корпус лингвистикасы ХХ ғасырдың екінші жартысында дербес сала ретінде қалыптасты. Корпус лингвистикасы дегеніміз — тілдік бірліктерді үлкен көлемдегі мәтіндер жиынтығы негізінде зерттейтін, сандық әрі сапалық талдауды ұштастыратын ғылым саласы.

Мақалада корпус репрезентативтілігіне қойылатын талаптар әлемдік корпус құру тәжірибесіне сәйкес анықталды, сонымен бірге Қазақ тілінің ұлттық корпусы материалында талданды. Корпус репрезентативтілігі ұғымы теориялық және тәжірибелік негізде қарастырылды. Осыған байланысты корпустық лингвистикадағы репрезентативтілік ұғымына талдау; оның зерттелу тарихына шолу жасау; корпус репрезентативтілігіне қойылатын талаптарды анықтау міндеті алға тартылды.

Әдістер мен материалдар

Мақаланы жазу барысында талдау, сипаттау, синтездеу әдістері қолданылды. Таңдалған әдістер корпус лингвистикасының репрезентативтілігі ұғымын сипаттауға, оған қойылатын талаптарды анықтауға, соның негізінде корпус репрезентативтілігін талдауға мүмкіндік берді. Корпустық лингвистиканың кешегісі мен бүгінгісін шолып қарағанда, репрезентативтілікке қатысты ізденістердің барлық кезеңде өзекті болғаны анық байқалады. Корпустық лингвистикадағы зерттеулер Ж. Синклэйр мен Т. МакЭнери еңбектерінен бастау алғаны белгілі. Одан кейінгі Д. Бибер, В.П. Захаров еңбектерінде корпус лингвистикасының негізгі ерекшеліктері сөз болды. Отандық тіл білімінде А. Жұбанов, Э. Сүлейменова, А. Жаңабекова, А. Фазылжан, С. Құлманов, А. Барменқұлова, А. Қожахметова, К.Қ. Пірманова, С. Иманқұлова және т.б. ғалымдар корпустық лингвистиканың өзекті мәселелерін әр қырынан қарастырды. Мақалада көзделген мақсат-міндетге жету үшін тілдік корпус, репрезентативтілік талаптарына қатысты ғылыми тұжырымдар сарапталды; осы бағыттағы еңбектерге шолу жасалды; репрезентативтілік қағидасы пысықталды.

Нәтижелер мен оларды талдау

«Лингвистикалық корпус» түсінігі 1950 жылдары қалыптасқанымен, корпус лингвистикасы бірден дами қойған жоқ. Ф. Чарлес оған кедергі болған бірнеше себепті көрсетеді:

- 1) қуаттағыш машинелердің болмауы;
- 2) сол кездегі жетекші лингвист ғалымдар мен өзге де ғылым өкілдерінің корпус лингвистикасын қабылдамауы;
- 3) ғылыми зерттеулердің біраз бағыты дамымағандықтан, лингвистикалық корпусты жасаушылардың бұл саланың болашағына сенбеуі [1; 3]. Соған қарамастан компьютерлік ғылымның дамуына байланысты миллиондаған мәтіннен құралған лингвистикалық корпус қарқынды дами бастады. Корпус лингвистикасының теориялық негізін қалыптастырған ағылшын ғалымдары — Ж. Синклэйр мен Т. МакЭнери корпусты тілдің «нақты қолданыстағы бейнесін» көрсететін дереккөз ретінде сипаттады [2; 105]. Ал қазақ тіл білімі үшін бұл — салыстырмалы түрде жаңа салалардың бірі, өйткені қазақ тіліндегі корпус құру тәжірибесі 2010 жылдардан бастау алады.

2012 жылдан бастап қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу түбегейлі қолға алынды. Дегенмен қазіргі кезде бұл сала жақсы дамып келеді. Оған дәлел — корпус лингвистикасына қатысты негізгі терминдер жинақталған сөздіктің, осы тақырып аясында жүргізілген зерттеулердің болуы және корпус лингвистикасының жоғары оқу орындарында пән ретінде оқытылуы.

Алғашқы электрондық корпус 1960-1970 жылдары пайда болды. Солардың ішінде ағылшын тіліндегі «Броун корпусы» тұңғыш толық көлемді корпус ретінде ғылымда айрықша орын алды [3; 22]. Бұл корпус 515 бет базасында жасалған 1 миллион сөзқолданыстан құралып, регистрлік әртараптылықты сақтады. Кейіннен Британ ұлттық корпусы мен қазіргі ағылшын корпусы әзірленіп, корпустың репрезентативтілік сипатын жаңа деңгейге көтерді.

Репрезентативтілік — тілдік корпус туралы зерттеулердің объектісі, себебі ол тілдік корпустың басты алғышарты, міндетті параметрі. Ол — кез келген корпустың табиғи тілдің бейнесін және сол тілді жасап отырған тілдік қауымдастықтың шынайы бейнесін дәл әрі ақиқат дүниедегі көрінісіне барабар қалыпта көрсете алу қасиетін қамтамасыз етеді. Ол жанр, регистр, аймақ, уақыт және әлеуметтік қабат секілді өлшемдерді қамтиды, яғни корпустағы материал «тіл осылай қолданылады» деген ғылыми тұжырым жасауға сай болуы керек. Америкалық зерттеуші Д. Бибер репрезентативтілікті регистрлік және жанрлық стратификация арқылы қамтамасыз ету қажет екенін атап көрсетті. Оның пікірінше, корпустың көлемі емес, ішкі құрылымындағы жүйенің бірізділігі

корпустың нақтылығын айқындайды [4; 13]. Шетелдік корпустардың көбі осы қағидаға сүйеніп жасалады. Орыс тіл білімінде де бұл параметр корпус жасауда басшылыққа алынды. Орыс ұлттық корпусын қалыптастыруға үлес қосқан В.П. Захаровтың ойынша, корпус лингвистикасының маңызды ұғымы — репрезентативтілік. Репрезентативтілік дегеніміз — әртүрлі кезеңдегі, жанрадағы, стильдегі және авторлық т.б. сипаттағы мәтіндердің жеткілікті және пропорционалды ұсынылуы. Репрезентативтілікті анықтаушы әртүрлі тәсіл бар, жалпы тілдік (ұлттық) корпусқа қатысты бұл ұғымды қатаң есептеу және сипаттау қиын деп айтуға болады, математикалық тұрғыдан алғанда, бұған корпусты жобалау кезеңінде де, оны пайдалану кезеңінде де ұмтылуға болады әрі ол аса қажет [5; 5]. Өкілдікті анықтаудың әртүрлі тәсілі бар. Солардың бірі — жалпы тілдік (ұлттық) корпусқа қатысты бұл ұғымды қатаң математикалық жолмен сипаттау. Корпусты жобалау кезеңінде де, оны пайдалану кезеңінде де бұған ұмтылу маңызды.

Корпус тек белгілі бір жанр не стильді ғана қамтыса, ол бүкіл тілдік жүйені толыққанды сипаттай алмайды. Мәселен, корпус тек газет мәтіндерінен тұрса, онда қазақ тілі тек публицистикалық жағынан ғана қабылданатын еді, ал ол шындыққа жанаспайды, сондықтан репрезентативтілік — корпус сапасын айқындайтын басты көрсеткіш. Оның корпус құрудағы маңыздылығы төмендегі белгілері арқылы анықталады:

1) нақты ғылыми қорытынды жасауға мүмкіндік береді, себебі репрезентативтілік болмаса, жиілік, коллокация, грамматикалық ерекшеліктер біржақты ғана сипатталатын еді;

2) тіл саясаты мен білім беру жүйесін жетілдіруге септігін тигізеді, өйткені корпус негізінде сөздіктер, оқулық, түрлі зерттеулер жасалатындықтан, оның нақты болуы маңызды;

3) салыстырмалы зерттеулерге жол ашады, өйткені корпус репрезентативті болғанда ғана басқа тіл корпустарымен салыстыру объективті болады. Мысалы, ағылшын тіліндегі екі уақыт кеңістігіндегі корпустың репрезентативтілігі негізінде ағылшын тілінің әр дәуірі мен жанры бойынша салыстыру жасалады.

Репрезентативтілік ұғымы кең көлемде алғаш рет Д. Бибер еңбектерінде қарастырылды. Ол корпустағы мәтіндерді стильдік және жанрлық жағынан топтастыру қажет екендігін түсіндірді [4; 14]. Кейін Ж. Егберт пен Б. Грей репрезентативтілікті абсолютті өлшем емес, зерттеу мақсатына қарай салыстырмалы бағаланатын қағидат ретінде көрсетті [6; 50]. А. Килгарриф бастаған зерттеушілер репрезентативтілікті қамтамасыз етудің технологиялық жолдарын — мәтіндерді іріктеу, қайталанатын тақырыптарды анықтау тәсілдерін көрсетті [7; 810]. М.В. Пименова осы тақырыптағы зерттеу еңбегінде репрезентативтілікті тілдің функционалдық стильдерін теңгерімді қамтумен байланыстырды. Сондай-ақ ол тілдің тек құрылымдық емес, этномәдени қырын да қамту керектігін айтты [8; 120]. Қазақ тіл біліміндегі корпус идеясының негізін қалаған А. Жұбанов тілдік деректерді жанрға бөліп талдау арқылы корпусқа тән ұстанымдардың негізін қалады [9; 48]. К. Пірманова лингвистикалық зерттеулерде корпустық материалдарды пайдалану технологиясын қарастырады [10; 83-93]. Ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдарын салыстыра отырып, корпус репрезентативтілігіне қойылатын талаптарды төмендегідей жүйелеуге болады.

1. Стиль мен жанрдың әралуандығы. Корпус репрезентативтілігі сақталуы үшін корпус мәтіндерінің әртүрлі стиль мен жанрды қамтуы маңызды, яғни көркем әдебиетпен ғана шектелмей, публицистикалық, ресми-іскери, ғылыми және ауызша сөйлеу стильдері, сондай-ақ поэзиямен қатар проза мәтіндері болуы тиіс. Г. Лич пен Л. Бурнард жанрлық жобалау корпус репрезентативтілігінің қаңқасы екенін, жанр үлестері алдын ала есептеліп, іріктеу сол квотаға бағынуы керектігін атап көрсетеді [11; 31]. Корпус — мәтіндерді электронды түрде жинауға негізделген ақпараттық-анықтамалық жүйе. Анықтамада айқындалып тұрғандай, біріншіден, корпус — бұл мәтіндерді электронды (цифрландырылған) түрде жинау; екіншіден, корпус анықтамалық-ақпараттық жүйе ретінде қолданыла алады [11; 42]. Э. Сүлейменова корпус көрнектілігімен/шамаластығымен, яғни теңдестірілгендігімен, тіл дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі жазба және ауызша мәтіндердің барлық типтерінің тең көлемділігімен және репрезентативтілігімен, яғни тілдің өмір сүруінің қазіргі және/немесе оның өмір сүруінің барлық кезеңіндегі мәтіндердің сан алуан жанры, стилі, аумақтық және әлеуметтік варианты т.б. жазба және/немесе ауызша түрде беріледі деп атап өтті [12; 77]. О. Жұбаева ұлттық корпус талабы ретінде жанрлық әртараптылықты атап көрсетсе [13; 487], А.Ә. Жаңабекова жанр белгіленімін метабелгіленіммен ұштастырған [14; 59].

2. Стильдік және регистрлік теңдік. Әр стиль мен регистр корпуста белгілі бір үлеспен теңдей қамтылуы тиіс. Жазба/ауызша, ресми/бейресми, академиялық/көпшілік регистрлерінің үлесі тең болуы керек. О. Ляшевская регистрлік теңдік бұзылса, жиілік өлшемдерінің сыртқы тұтастығы

құлдырайтынын көрсетеді [15; 44]. А. Плуноян ұлттық корпустарды «көпфункционалды стильдің ортақ алаңы» деп сипаттап, корпустағы мәтіндердің үлесі стильдік жағынан әртүрлі болуы корпустың құрылымын бұзатындығын айтқан [16; 21]. А. Барменқұлова регистрге тәуелді морфологиялық белгіленім статистикасын көрсетіп, теңсіздіктің белгіленім сапасына әсерін талдайды. Әр регистр үшін сөз саны мен мәтін саны белгіленуі қажеттігін, теңдік бұзылса, оны ескерту түрінде беру керектігін атап өтеді [17; 234].

3. Аймақтық қамту. Корпустың репрезентативтілігі сақталуы үшін белгілі бір тілдің барлық өңірлік ерекшелігі қамтылуға тиіс. Өңірлік алуантүрлілік корпуста дербес қабат болып көрінуі қажет. В. Лабов пен П. Трудгилл: «Жалпыға ортақ норманы беру тілдің әлеуметтік географиясын жасырады, сәйкесінше, тіл жайлы нақты деректерді бере алмайды», – дейді [18; 75]. Сондықтан аймақтық метадеректің болуы өте маңызды. Бұл тілді салыстырмалы түрде және жан-жақты зерттеуге әрі толыққанды тануға мүмкіндік береді.

4. Диахрония. Репрезентативтілік тілдің тарихи кезеңдерін қамтуды да талап етеді. Мәселен, XX ғ. басындағы, кеңестік кезеңдегі, тәуелсіздік тұсындағы тілдік ерекшеліктер жеке қамтылуы керек. Шетелдік корпус құру тәжірибесіне сәйкес тілдің тарихи кезеңдерін енгізбей, семантикалық және грамматикалық ерекшеліктерді нақты бағалау мүмкін емес. А. Сейітбекова қазақ тілінің ұлттық корпусы қазақ тілінің байырғы графикасы мен жазу ерекшелігін, автор қолтаңбасын, лексикасы мен сөз саптауын, өлең құрылысын, стильдік сипатын және тұрақты сөз орамдарын танытатын тілтанымдық дерек ұсынатын тарихи-поэтикалық ішкорпуспен де толықтырылуы қажет екендігін атап өтеді [19; 142].

5. Әлеуметтік стратификация. Репрезентативті корпус тілдің әлеуметтік қабаттарын қамтуы тиіс. Орыс тіл білімінде корпус лингвистикасын зерттеген М.В. Пименова әлеуметтік факторлардың (жас, жыныс, кәсіп) тілдік қолданысқа әсерін ерекше атап өтеді [8; 193]. Жас, жыныс, білім, кәсіп, әлеуметтік орта сынды қабаттар корпусқа енгізілуі тиіс. Әсіресе, қазіргідей қостілділік күшейген, жастар тілінде басқа тілден енген түрлі сөздер көбейген заманда олардың тілін әлеуметтік индексация тұрғысынан түсіндіруге болады. Тілдегі мұндай ерекшеліктерді байқау үшін мәтіндерге әлеуметтік тег енгізілуі керек.

6. Мәтін көлемінің жеткіліктілігі. Корпус көлемі тілдік жүйенің әртүрлілігін көрсетуге жеткілікті болуы керек. Мәтін көлемі артқан сайын сөздікқор да арта түседі, яғни шағын корпус сөз байлығын толық көрсете алмайды. Репрезентативтілік көлемнің жеткіліктілігімен қатар оның мазмұндық байлығымен де бағаланады. Сондықтан мәтін көлемін арттыруда олардың лексикалық әралуандығына да назар аударған жөн. Бұл репрезентативтілік талаптарының бір-бірімен өзара байланысты екендігін анық көрсетеді, яғни мәліметтің мөлшері сандық сапаны арттырғанымен, оның сындық сапасы да аса маңызды. Сирек кездесетін тілдік бірліктер мен жаңа сөз қолданыстарын тұрақты қадағалап отыру үшін мәтін көлемін арттыру қажет. Бірақ оның сапасына да назар аударып, белгілі бір сүзгіден өткізген жөн.

7. Метадерек пен құжаттама. Корпус әр мәтіннің толық сипаттамасын беретін метадерекпен қамтамасыз етілуі тиіс. Деректердің толық құжаттамасының болуы маңызды. Метадерексіз корпус деректер қоймасына айналады, бірақ ғылыми база бола алмайды. Сондықтан әр мәтіннің авторы, шыққан жылы, жанры секілді мәліметтер міндетті түрде белгіленуі керек. Әрбір тілдік корпустың метабелгіленімге арналған арнайы технологиясы қалыптасқан деуге болады. Осы деректер корпустың репрезентативтілігіне жан-жақты ақпарат береді.

8. Нақтылық. Корпус тек шынайы қолданыстағы, яғни аутентикалық мәтіндерден тұруы керек. Бұл — корпус сапасының негізі. Ойдан шығарылған немесе редакцияланған мәтіндер тілдің табиғилығын бұзады. Репрезентативтілікті сақтау үшін корпусқа тек түпнұсқа мәтіндер, халықтың шынайы тілдік қолданысын көрсететін материалдар енгізілуі тиіс.

Осы сипаттама бойынша Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген Қазақ тілінің ұлттық корпусына талдау жасалды. Талдау нәтижесі 1-кестеде берілді.

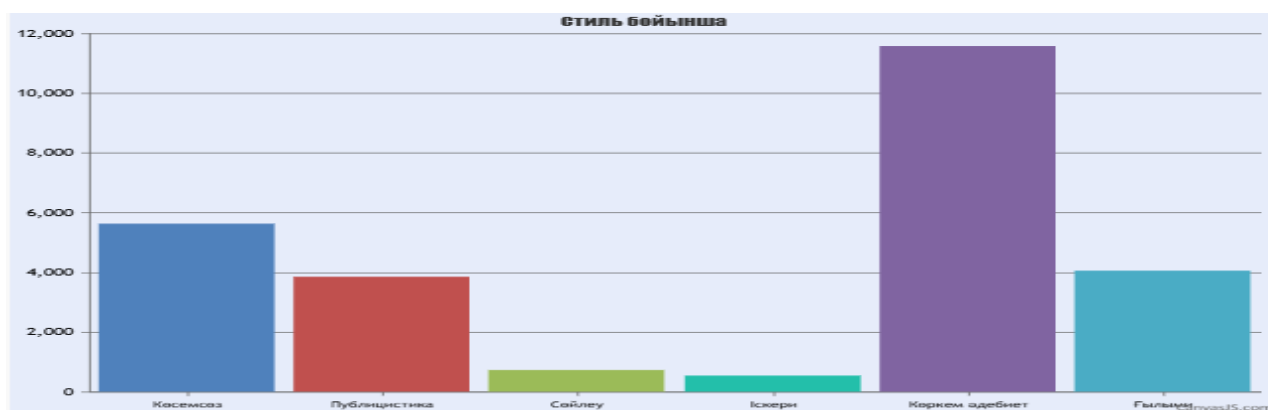
Қазақ тілінің ұлттық корпусының репрезентативтілігін талдау

№ № № i	Репрезентативтілікке қойылатын талаптар	Қазақ тілінің ұлттық корпусында берілуі	Түйін
1	2	3	4
11	Стиль мен жанрдың әралуандығы	<p>ҚТҰК ішкорпустары арнайы мамандандырылған мәтіндік база және ақпараттық дереккөз ретінде қазақ тілінің алуан түрлі стильдік және жанрлық қабаттарын қамтыған инновациялық-цифрлық ресурс. Корпус — ашық жүйе, сондықтан ол үнемі толығып, кеңейіп отырады.</p> <p>Негізгі корпус — қазақ тілінің 5 стиль мәтіндерін түгел қамтыған корпус. Оның құрамында 30 миллион сөзқолданыстан — орфографиялық сөздікте бірігіп берілген, 515 бет тұратын мәтін бар.</p> <p>Әр стиль бойынша мәтіндердің көлемі: публицистикалық стиль — 11 950 995; көркем проза — 7 167 348; поэзия — 1 млн; Ғылыми стиль — 7 779 000; іскери стиль — 2 208 448; сөйлеу стилі — 1 млн; Оқулық мәтіндер — 1 млн; Жалпы көлемі — 30 105 791.</p> <p>Негізгі корпустан басқа 19 ішкорпус қазақ тілінің стильдік және жанрлық қабаттарын толық дерлік қамтитын мәтіндік контентті құрайды. Негізгі корпустан көркем әдебиет, публицистикалық, ғылыми стиль мәтіні біршама, ал іскери стиль мәтіндерінің көлемінің аз болуы (жалпы ісқағаз мәтіні — 669 бет) стандартты шаблондарға негізделуіне байланысты болса керек. Ауызша ішкорпус мәтіндері негізінде сөйлеу стилі жанрлық т.б. талапқа сай толық қамтылған, яғни репрезентативтілік талабының үдесінен шығатындай ұйымдастырылған. Ауызша ішкорпустың базасы дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінен бастап күнделікті ауызекі сөйлеуге дейінгі 10 түрлі сөз стилін қамтитын сұхбаттардан тұрады.</p> <p>Жазушы ішкорпусында қазақ жазушыларының түрлі жанрда жазған шығармалары қамтылған. Поэтикалық корпус поэзия жанрының өлең, поэма, жыр т.б. типтерін қамтиды. Терминологиялық корпусқа мәтіндік база ретінде салынған ғылыми мәтіндер.</p> <p>Корпус репрезентативтілігін ғылыми стиль бойынша толықтырады. Сонымен қатар қазіргі кезде жаратылыстану саласы бойынша ғылыми мәтіндік контент жинақталып жатыр.</p> <p>Параллель ішкорпуста қазақ және орыс, екітілді көркем стиль мен іскери стиль мәтіндері теңестірілген. Бұндағы іскери мәтіндер ҚТҰК-нің стил бойынша репрезентативтілігін қамтамасыз етеді. Жарнама ішкорпусы ерекше жанрлық өріс ретінде қазақ тіліндегі түрлі типтегі жарнамалық мәтіндерді қамтиды. Мәдени-репрезентативті мәтіндер ішкорпусы — ғылыми-көпшілік, фольклор, көркем әдебиет сияқты ұлттық мәдени мәтіндік контентті құрайды [20].</p>	<p>Корпус жанрлық тұрғыдан әралуан, дегенмен заманауи жанрлық түрленім әлі де ескерілмеген: жасанды интеллект, ақпараттық технология, роботтандыру сияқты т.б. инновациялық ғылым саласының мәтіндері (чат-коммуникация, әлеуметтік желі мәтіндері, спичрайтинг мәтіндері, жастар тілінің мәтіндері т.б.)</p>

1	2	3	4
22	Стильдік және регистрлік теңдік	Корпустық лингвистикада Ұлттық корпусқа қойылатын талаптардың бірі — стильдік және регистрлік теңдік, басқаша айтқанда, теңгерімділік (сбалансированность). Алайда ешбір тілде мұндай баланс сақталмаған. Бұл талап көлемі шектеулі корпустар құрастыруда, яғни алғашқы кезеңдері сақталған. Мәселен, ҚТҰК тарихында алғашқыда 6 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіндік контент болған. Сол кезде бұл талап толық орындалды. Теңгерімділікті сақтау Корпус көлемін шектеуге әкелуі мүмкін. Сол себепті барлық тілдің ұлттық корпустарында бұл талап қатаң сақтала бермейді. ҚТҰК-де де осы үрдіспен мәтіндік контенттің тілдегі жазылу шегіне қарай кейбір стильдердің аз-көп болуы — қалыпты жағдай.	Регистрлік теңдік сақталмаған, сондықтан жиілік және қолданыс талдауларында кейбір деректер тілдің объективті көрінісіне сәйкес келмей қалуы мүмкін.
3 33	Аймақтық қамту	ҚТҰК-нің Диалектілік ішкорпусы әзірге кезінде диалектолог-мамандардың өңірлік экспедициялары арқылы жинақталған Аймақтық сөздікке енгізілген жергілікті мәтіндік контентті қамтиды. Аймақтық сөздік материалдары жергілікті ерекшелігі бар сөздер қолданылған ауызекі сөйлеу стилі мен жергілікті газеттерден жиналған және өңірлік ерекшеліктер көрініс беретін көркем шығармалардан алынған. Бұл экспедициялар Қазақстанның барлық өңірі бойынша жасалғандықтан, Диалектілік ішкорпусқа енгізілген мәтіндік контент тілдің аумақтық таралуын қамтамасыз етеді деуге болады [23; 105]. Сонымен қатар Қытай, Моңғолия қазақтарының т.б. диаспоралық ерекшеліктер де қамтылған. Жалпы Диалектілік корпусты өңірлік ауызша сөйлеу тілінен аудио/видео таспаға жазып алу арқылы толықтыру көзделіп отыр.	Қазақ тілі (әдеби стандартты тіл) ауызша тараған жалпыхалықтық тіл негізінде қалыптасқан [21; 13-14], жергілікті ерекшелігі терең көрінбейтін, яғни диалектілік түрленімі жоқ монолитті тіл [22; 97-98] болғандықтан қазақ тілі лексикасында ғана кездесетін кейбір ерекшеліктерді ғалымдар говор деп танып жүр. Сондықтан ҚТҰК диалектілік ішкорпус атына сай тілтанымда анықталған шын мәніндегі диалектіні білдірмейді. Дегенмен өңірлік ерекшеліктер жоқ емес, сол себепті бұл ішкорпусты байытатын өңірлік ауызша сөз үлгілерін жинауды тоқтатпау керек. Сол сияқты автохтонды тіл ретінде қазақ тілінің Қытай, Ресей, Түркия, Өзбекстан, Иран т.б. өзге мемлекеттегі этномәдени қазақ қауымдастықтарының тілдік мәліметі жеткіліксіз, солармен де ішкорпусты толықтыру керек.
44	Диахрония	ҚТҰК-нің «Тарихи ішкорпусының» мәтіндік базасына: 1. V-IX ғғ. көне түркі дәуіріндегі жазба ескерткіштері; 2. XI-XV ғғ. орта түркі дәуіріндегі жазба мұралар; 3. XVI-XIX ғғ. ескі қазақ жазба үлгілері; 4. XX ғ. басындағы жазба мұралардың мәтінін салу жоспарланған. Қазіргі кезеңде араб графикасында жазылған XII-XX ғғ. аралығындағы жазба мұралардың мәтіндері іріктеліп енгізілген. Орта түркі жазба ескерткіштерінен XII ғғ. Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет», XVII ғғ. Әбілғазы Баһадүр ханның «Түркі шежіресі», XVIII-XIX ғ.ғ. ресми-іс қағаздары үлгілерінің факсимелесі, транскрипциясы, аудармасы параллель түрде берілген	ҚТҰК-де XII ғасырдан бастап XX ғасырға дейінгі кезеңдегі қолжазбалар мәтіні қамтылады. Дегенмен де тілдің тарихи дамуын, эволюциясын көрсетуге мүмкіндік әлі де шектеулі. Диахронды стратификацияны руникалық жазба ескерткіштер мәліметтерімен толықтырып, араб графикалы мәтін базасын көбейту керек.

1	2	3	4
		[19; 85-86]. Тарихи-поэтикалық ішкорпусқа енгізілетін мәтіндер базасын әзірлеудің алғашқы кезеңінде XV-XX ғғ. аралығындағы халық ауыз әдебиеті үлгілерінің поэтикалық мәтіндері іріктеліп, енгізілді. Олардың қатарында <i>хикаялық дастандар, діни дастандар, батырлар жыры, ғашықтық жырлар, қаһармандық дастандар</i> қамтылды. Аталмыш ішкорпуста халық ауыз әдебиеті үлгілерінің араб графикасында жазылған факсимелесі, аудармасы параллель түрде ұсынылды.	
55	Әлеуметтік стратификация	ҚТҰК-ге енгізілген мәтіндердің метабелгіленімдерінің құрамында бірнеше әлеуметтік дерек бар: Автордың жынысы; Аудитория жасы; Ауызша корпуста сөзсаптам иелерінің әлеуметтік деңгейі т.б. Осы деректер бойынша қолданушы іздеу жасай алады [10; 90].	Корпустың әлеуметтік стратификацияны көрсету құралдарын жетілдіруді ұсынамыз. Себебі ол барлық ішкорпус метабелгіленімінде бірдей көрініс таба бермейді, бұл қоғамдағы стратификациялық ерекшеліктерін талдауға кедергі келтіреді.
66	Мәтін көлемінің жеткіліктілігі	Қазақ тілінің ұлттық корпусы қазіргі кезде белгілі бір мақсатта арнайы әзірленген 20 ішкорпуста тұрады. Жалпы сөзқолданыс саны — 100 000 000, 2026 жылдың басында оның көлемінің бұдан 2 есеге өсетіні айтылған.	Кемінде 200–300 миллион сөзге жеткенде ғана тілдің лексикалық әрараптастылығы шынайы көрінеді.
77	Метадерек пен құжаттама	Метабелгіленім — корпуста енгізілген әрбір мәтін туралы толыққанды ақпарат. ҚТҰК-дегі метабелгіленімдер параметрі 20-дан асады және ішкорпустардың ерекшелігіне қарай түрлендірілген [3; 435]. Әрине, кейбір мәтіндерде автордың жынысын көрсету (автордың аты-жөнінен тану мүмкін емес жағдайда), мәтін тақырыбын көрсету (көркем шығармалар шытырман оқиғаға құрылады) және кейбір мәліметтердің жоқ болуына, белгісіздігіне байланысты қиындықтар туындайды. Алайда корпуста мұндай кемшіліктер үнемі түзетіліп, толықтырылып отырады.	Негізгі корпустың метабелгіленімі ауқымды. Басқа ішкорпустарды түгел сол үлгімен ауқымды түрде беру керек. Толық метадерексіз корпус ғылыми зерттеулерге толықтай жарамсыз болуы мүмкін.
88	Нақтылық	ҚТҰК базасына қазақ тілінде жазылған, жарық көрген түрлі стильдегі шынайы мәтіндер салынған. Метадеректері мәтін дереккөзінің шынайылығын нақтылай түседі. Мәтіндер өзгеріске түспеген, түпнұсқалары сақталған.	ҚТҰК нақтылық параметрі толық сақталған, себебі тек объективті өмірде бар тілдік дерек жинақталған. Жасанды мәтін жоқ.

1-суретте берілген диаграмма ҚТҰК стильдік және жанрлық алуантүрлілікті қамтамасыз ете отырып, тілдік зерттеулер жүргізіп, сөздік түзуге сенімді эмпирикалық база бола алтынын көрсетеді.

1-сурет. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы сөздердің стиль бойынша статистикасы

2-суретте көрсетілген ҚТҰК-дегі қазіргі мәтіндер базасындағы сөздердің жылдар бойынша статистикасына назар аударар болсақ, 2000 жылдан кейін базадағы сөздердің саны айтарлықтай өскені байқалады. Бұл қазақ тіліндегі тілдік материалдың жыл өткен сайын кеңейіп, толығын түскенін білдіреді. 2013 жылдан кейінгі көрсеткіштің төмендеуі корпуста енгізілетін мәтіндердің көлемі мен сапасындағы өзгерістерді, жоғарыда берілген талаптардың толықтай сақталмауын көрсетеді.

2-сурет. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы қазіргі мәтіндер базасындағы сөздердің жылдар бойынша статистикасы

Қорытынды

Репрезентативтілік — корпустың басты сапа өлшемі. Репрезентативтіліксіз корпус дерекқор ғана болып қалады, ғылыми база бола алмайды; тілдің жанрлық, әлеуметтік, аймақтық бейнесі көрінбейді; білім беру жүйесіне, оқулық, сөздік жасау ісіне сенімді негіз болмайды.

Корпустың репрезентативтілігіне қойылатын мақалада көрсетілген сегіз негізгі талап-бағыт мынадай: стиль мен жанрдың әралуандығы; стильдік және регистрлік теңдік; аймақтық қамту; диахрония; әлеуметтік стратификация; мәтін көлемінің жеткіліктілігі; метадерек пен құжаттама; нақтылық. Бұл талаптар бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Олар толық орындалғанда ғана корпус тілдің толық әрі объективті сипаттамасын бере алады.

Репрезентативтілік — тек көлемдік көрсеткіш емес, ең алдымен, жанрлық, стильдік, әлеуметтік, аймақтық және тарихи теңгерімділікті қамтамасыз ететін сапалық та категория болғандықтан, талапқа сай жасақталған корпус зерттеушіге тілдің шынайы қолданысын, жиілік заңдылықтарын, стильаралық айырмашылықтарды, семантикалық өрістер мен прагматикалық құрылымдарды дәл талдауға мүмкіндік береді. Мұндай корпус тілдің когнитивтік бейнесін, мәдени кодтарын және коммуникативтік нормаларын айқындауда сенімді база бола алады. Керісінше, репрезентативтілігі төмен корпус тек кездейсоқ деректер жиынтығы болып, тілдің толық бейнесін бере алмайды. Ондай жағдайда тілдің әлеуметтік стратификациясы, диахронды дамуы, функционалды регистрлері бұрмаланып көрінеді; зерттеу нәтижелері жалпылама сипат алады және әдіснамалық тұрғыдан

сенімсіз болады. Сондықтан репрезентативтілік — корпус құрастырудың формалды талабы ғана емес [23, 629], оның ғылыми жарамдылығы мен нәтижелілігін қамтамасыз ететін басты шарт. Репрезентативті корпус тілдің нақты қолданысын бейнелеп, тіл білімінің түрлі салалары — морфология, синтаксис, лексикология, стилистика, когнитивтік және әлеуметтік лингвистика бағыттарындағы зерттеулер үшін эмпирикалық негіз болады. Сонымен қатар ол білім беру, оқулық пен сөздік жасау, тіл саясатын жоспарлау ісінде де стратегиялық құралға айналады. Демек репрезентативтілік — тілдің жан-жақты сипатын дәл көрсететін, ғылыми талдау мен тәжірибелік қолданысты байланыстыратын негізгі категория [24; 15-16]. Тек осы қағидат толық орындалған жағдайда ғана корпус нағыз ғылыми ресурс ретінде қызмет ете алады.

Өзінің қалыптасу кезеңінде ҚТҰК репрезентативтілік тұрғысынан мынадай бастапқы тұжырым жасауға мүмкіндік береді: қазіргі даму сатысында корпус жанрлық және стильдік қамту жағынан едәуір жүйеленген, ішкорпустар арқылы тілдің функционалдық қабаттарын көрсетуге бағытталған құрылымға ие, сонымен қатар негізгі корпус пен арнайы ішкорпустардың болуы қазақ тілінің әртүрлі стильдік тармақтарын, тарихи кезеңдерін және ішінара әлеуметтік-аймақтық ерекшеліктерін қамтуға жағдай жасайды.

Репрезентативтілік талаптарының барлығы толық деңгейде қамтамасыз етілді деуге әлі де ерте. Әсіресе Корпусты регистрлік теңгерім, әлеуметтік стратификацияның тереңдігі, диахронды қабаттардың пропорционалдығы мен аймақтық метадеректердің ауқымдылығы бағытында жетілдіру қажеттілігі байқалады. Дегенмен Корпус көлемінің ұлғаюы мен мәтіндік базаның кеңеюі сапалық теңгеріммен ұштасқанда ғана оның ғылыми әлеуеті арта түсетінін ескеріп, көлемі ұлғайған сайын ҚТҰК репрезентативтілігі де уақыт өте артатынына сенім бар. Ал Корпус өзі құрылған 2022 жылдан бергі аз уақытта, яғни алғашқы кезеңде репрезентативтілік қағидаттарын институционалдық деңгейде негіздеген, құрылымдық моделі айқындалған ұлттық цифрлық ресурс ретінде бағаланады. Алдағы уақытта стратификациялық параметрлерді тереңдету мен метадеректік жүйені жетілдіру оның тілдің толыққанды эмпирикалық бейнесін ұсынатын жоғары деңгейдегі ғылыми корпусқа айналуына мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» ғылыми бағдарламасын орындау аясында жазылған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Meyer C.F. English Corpus Linguistics: An Introduction / C.F. Meyer. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 168 p.
- 2 Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation / J. Sinclair, T. McEnery. — Oxford: Oxford University Press, 2021. — 320 p.
- 3 Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу тәжірибесі (1-кезең) / ред. А. Фазылжан. — Алматы: ЖК Асыл, 2023. — 446 б.
- 4 Biber D. Representativeness in corpus design / D. Biber // Literary and Linguistic Computing. — 2023. — Vol. 8, No. 4. — P. 243–257.
- 5 Захаров В.П. Корпусная лингвистика: учебно-методическое пособие / В.П. Захаров. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2005. — 168 с.
- 6 Egbert J. Corpus-Based Applied Linguistics / J. Egbert, B. Gray. — Cambridge: Cambridge University Press, 2022. — 256 p.
- 7 Kilgarriff A. The Sketch Engine: Ten years on / A. Kilgarriff, V. Baisa, J. Bušta, M. Jakubíček, V. Kovář, J. Michelfeit, P. Rychlý, V. Suchomel // Lexicography. — 2014. — Vol. 1, No. 1. — P. 7–36.
- 8 Пименова М.В. Репрезентативность корпуса: функционально-стилистикалық аспект / М.В. Пименова // Вестник Кемеровского государственного университета. — 2010. — № 2. — С. 118–123.
- 9 Жұбанов А.Қ. Тәуелсіздік құндылықтарының бірі ретіндегі қазақ тілінің мәтіндер корпусын жасаудың теориялық негіздері / А.Қ. Жұбанов // Мемлекеттік тіл — тәуелсіздік кепілі. — Алматы: Дайк-Пресс, 2011. — 45–81-б.
- 10 Пірманова К.Қ. Ұлттық корпустарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу / К.Қ. Пірманова, А.Ә. Жаңабекова, А. Барменқұлова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 3. — 83–93-б.
- 11 Leech G. The British National Corpus Users' Reference Guide / G. Leech, L. Burnard. — London: British Library, 2020. — 320 p.
- 12 Сүлейменова Э.Д. Қазақ тілі үшін ұлттық корпус керек пе? / Э.Д. Сүлейменова // Тілтаным. — 2015. — № 2. — 42–45-б.

- 13 Жұбаева О.С. Қазақ тілінің ұлттық корпусын түзуде қойылатын талаптар / О.С. Жұбаева // «Ақпараттық инновациялық парадигмасының қалыптасуы жағдайындағы Қазақстанның қоғамдық ғылымдары» атты Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. — Алматы, 2012. — 485–491-б.
- 14 Жаңабекова А.Ә. Ұлттық корпус дегеніміз не? / А.Ә. Жаңабекова // «Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет, аударма және журналистика мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. — Алматы: ҚазҰУ, 2012. — Т. 1. — 57–61-б.
- 15 Ляшевская О.Н. Репрезентативность и стратификация в корпусной лингвистике / О.Н. Ляшевская // Вопросы языкознания. — 2015. — № 4. — С. 40–52.
- 16 Плунгян В.А. Национальные корпуса как инструмент межстилевого анализа / В.А. Плунгян // Филологические науки. — 2018. — № 6. — С. 19–24.
- 17 Барменқұлова А. Мәтіндер корпусына морфологиялық аннотация жасаудағы статистикалық мәліметтер алу мүмкіндіктері / А. Барменқұлова // «Қазақ тілін оқытудың заманауи әдіснамасы: үдеріс, сапа, жетістік» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары. — Алматы: Елтаным, 2012. — 232–236-б.
- 18 Labov W. Sociolinguistic Patterns / W. Labov, P. Trudgill. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2022. — 344 p.
- 19 Сейітбекова А.А. Тарихи поэтикалық ішкорпус: ескі қазақ поэтикалық мәтіндер базасы / А.А. Сейітбекова, Н. Елесбай // Тілтаным. — 2024. — № 3 (95). — 140–150-б.
- 20 Фазылжанова А. Национальный корпус казахского языка как инновационно-информационная база государственного языка (об особенностях и задачах первого этапа разработки и создания) / А. Фазылжанова // Alatau Academic Studies. — 2016. — № 3. — С. 103–109.
- 21 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы / Р. Сыздықова. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 320 б.
- 22 Малов С.Е. К истории казахского языка / С.Е. Малов // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. — 1941. — № 3. — С. 97–98.
- 23 Жұбанов А.Қ. Қолданбалы тіл білімі мәселелері / А.Қ. Жұбанов. — Алматы: Арыс, 2008. — 647 б.
- 24 Плунгян В.А. Корпус как идеология: о некоторых уроках современной корпусной лингвистики / В.А. Плунгян // Русский язык в научном освещении. — 2008. — № 2. — С. 7–20.

А.М. Фазылжан, Л.Р. Койшыгулова, Ж.К. Умирбекова

Требования к репрезентативности корпуса и их реализация в Национальном корпусе казахского языка

В статье рассматривается одна из актуальных проблем корпусной лингвистики — репрезентативность языкового корпуса в теоретическом и практическом аспектах. Уточняется научное содержание понятия репрезентативности, систематизируются основные требования к ней, а также оценивается степень их реализации на материале Национального корпуса казахского языка. Языковой корпус определяется как структурированная совокупность электронных текстов, сформированная для исследовательских целей и снабжённая метаданными и лингвистической аннотацией; он интерпретируется как ресурс, отражающий динамику функционирования языка в реальном употреблении. Репрезентативность рассматривается как ключевой качественный параметр, обеспечивающий научную валидность корпуса, адекватность моделирования языковой системы и достоверность результатов исследований. В работе использованы методы анализа, описания и сопоставления. На основе обобщения теоретических подходов в корпусной лингвистике выделены восемь критериев репрезентативности: жанрово-стилевое разнообразие, баланс стилей и регистров, региональная представленность, диахроническое покрытие, социальная стратификация, достаточный объём текстов, наличие метаданных и документации, а также аутентичность материала. Результаты анализа показывают, что структура Национального корпуса казахского языка ориентирована на репрезентацию функциональных слоёв языка. Основной корпус и специализированные подкорпуса включают художественные, публицистические, научные, официально-деловые, устные, исторические, поэтические и терминологические тексты. Вместе с тем выявлены ограничения, в частности, недостаточная сбалансированность регистров и неполная представленность социальных метаданных, что указывает на необходимость расширения диахронных и региональных компонентов. Обосновывается, что репрезентативность следует рассматривать не только как формальную характеристику языкового корпуса, но и как фундаментальный критерий, определяющий его научную валидность, практическую релевантность и способность адекватно моделировать реальное функционирование языковой системы. Репрезентативный корпус выступает в качестве надёжной эмпирической базы для проведения лингвистических исследований, разработки лексикографических ресурсов, реализации образовательных задач и осуществления научно обоснованной языковой политики. Устанавливается, что Национальный корпус казахского языка в значительной степени представляет собой структурированную цифровую систему, организованную с учётом жанрово-стилевой дифференциации текстов. Вместе с тем аргументируется необходимость его дальнейшего развития за счёт включения текстов современной коммуникации, в том числе материалов социальных сетей, чат-

дискурса, молодежной речи, а также текстов, отражающих новые научные направления. Подчеркивается, что количественное расширение корпуса способствует росту его научного потенциала лишь при условии сохранения внутреннего качественного баланса. Развитие и детализация системы метаданных, а также углубление стратификационных параметров рассматриваются как ключевые факторы формирования высокоуровневого корпуса, обеспечивающего репрезентативное и всестороннее эмпирическое описание казахского языка и уточнение методологических принципов его дальнейшего изучения.

Ключевые слова: репрезентативность, баланс, стратификация, метаданные, регистр.

A.M. Fazylzhan, L.R. Koishygulova, Zh.K. Omirbekova

Requirements for the representativeness of a corpus and their implementation in the National Corpus of the Kazakh Language

The article examines a key issue in corpus linguistics — the representativeness of a linguistic corpus — from theoretical and practical perspectives. The study clarifies the scientific meaning of representativeness, systematizes its main requirements, and analyzes their implementation in the National Corpus of the Kazakh Language. A linguistic corpus is defined as a collection of electronic texts organized for specific purposes, enriched with metadata and linguistic annotations, and serving as a source reflecting the dynamic, actual use of the language. Representativeness is considered a core qualitative parameter ensuring the scientific value of the corpus, the accurate depiction of the linguistic system, and the reliability of research outcomes. The research applied analytical, descriptive, and comparative methods. Based on a review of corpus linguistics scholarship, eight primary requirements for corpus representativeness were identified: diversity of styles and genres, stylistic and register balance, regional coverage, diachrony, social stratification, sufficient text volume, metadata and documentation, and textual accuracy. The study shows that the National Corpus of the Kazakh Language is structured to cover the language's functional layers. Through the main corpus and specialized subcorpora, literary, journalistic, scientific, official-business, oral, historical, poetic, and terminological texts are systematized. However, some issues were identified, including incomplete register balance, inconsistent social metadata, and underdeveloped diachronic and regional layers. Representativeness is thus not merely a formal feature but a principal criterion defining a corpus's scientific validity, practical relevance, and capacity to reflect real language use. A representative corpus provides a reliable empirical basis for linguistic research, lexicography, education, and evidence-based language policy. The article notes that while the National Corpus is a relatively well-organized digital resource in terms of genre and style, it requires more contemporary communication texts, including social media, chat language, youth language, and materials from emerging scientific fields. Expanding corpus size alongside qualitative balance, deepening metadata, and extending stratification parameters will allow the creation of a high-level scientific corpus offering a comprehensive empirical representation of Kazakh. These conclusions strengthen the theoretical foundations of corpus linguistics and refine the methodological principles for national corpus development.

Keywords: representativeness, balance, stratification, metadata, register.

References

- 1 Meyer, C.F. (2004). *English Corpus Linguistics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2 Sinclair, J., & McEnery, T. (2021). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- 3 Fazylzhan, A. (Ed.). (2023). *Qazaq tilinin ulıtyq korpusyn azirleu tazhiribesi (1-kezen)* [Experience of developing the national corpus of the Kazakh language (stage 1)]. Almaty: ZhK Asyl [in Kazakh].
- 4 Biber, D. (2023). Representativeness in corpus design. *Literary and Linguistic Computing*, 8(4), 243–257.
- 5 Zakharov, V.P. (2005). *Korpusnaia lingvistika: Uchebno-metodicheskoe posobie* [Corpus linguistics: A teaching manual]. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 6 Egbert, J., & Gray, B. (2022). *Corpus-Based Applied Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 7 Kilgarriff, A., Baisa, V., Bušta, J., Jakubíček, M., Kovář, V., Michelfeit, J., Rychlý, P., & Suchomel, V. (2014). The Sketch Engine: Ten years on. *Lexicography*, 1(1), 7–36.
- 8 Pimenova, M.V. (2010). Rerezentativnost korpusa: funktsionalno-stilisticheskii aspekt [Representativeness of the corpus: functional and stylistic aspect]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Kemerovo State University*, 2, 118–123 [in Russian].
- 9 Zhubanov, A.K. (2011). Tauelsizdik qundylyqtarynyn biri retindegi qazaq tilinin matinder korpusyn zhasaudyn teoriialyq negizderi [Theoretical foundations of creating a text corpus of the Kazakh language as one of the values of independence]. *Memlekettik til – tauelsizdik kepili — State language – the guarantee of independence* (pp. 45–81). Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

- 10 Pirmanova, K.K., Zhanabekova, A.A., & Barmenqulova, A. (2022). Ulttyq korpustarga negizdelgen lingvistikalыq zertteuler zhurgizu [Conducting linguistic research based on national corpora]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of the Kazakh National University, Philology*, 3, 83–93 [in Kazakh].
- 11 Leech, G., & Burnard, L. (2020). *The British National Corpus Users' Reference Guide*. London: British Library.
- 12 Suleimenova, E.D. (2015). Qazaq tili ushin ulttyq korpus kerek pe? [Is a national corpus needed for the Kazakh language?]. *Tiltanym — Linguistics*, 2, 42–45 [in Kazakh].
- 13 Zhubaeva, O.S. (2012). Qazaq tilinin ulttyq korpusyn tuzude qoiylatyn talaptar [Requirements for the formation of the national corpus of the Kazakh language]. «*Aqparattyq innovatsiialыq paradigmasynyn qalyptasuy zhagdaiynda Qazaqstannyn qogamdyq gylymdary*» aty *Khalyqaralyq gylymi konferentsiyanyn materialdary — Proceedings of the International Scientific Conference “Social sciences of Kazakhstan in the conditions of formation of information innovation paradigm”* (pp. 485–491). Almaty [in Kazakh].
- 14 Zhanabekova, A.A. (2012). Ulttyq korpus degenimiz ne? [What is a national corpus?]. «*Madeniетter togysynday til, adebiet, audarma zhane zhurnalistika maseleleri*» aty *Khalyqaralyq gylymi-praktikalыq konferentsia materialdary — Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Issues of language, literature, translation and journalism at the crossroads of cultures”* (Vol. 1, pp. 57–61). Almaty: Qazaq ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 15 Liashevskaja, O.N. (2015). Reprеzentativnost i stratifikatsiia v korpusnoi lingvistike [Representativeness and stratification in corpus linguistics]. *Voprosy yazykoznaviia — Topics in the Study of Language*, 4, 40–52 [in Russian].
- 16 Plungian, V.A. (2018). Natsionalnye korpusa kak instrument mezhstilevogo analiza [National corpora as a tool for inter-style analysis]. *Filologicheskie nauki — Philological Sciences*, 6, 19–24 [in Russian].
- 17 Barmenqulova, A. (2012). Matinder korpusyna morfologiialыq annotatsiia zhasaudagy statistikалыq malimetter alu mumkindikteri [Possibilities of obtaining statistical data in morphological annotation of text corpora]. «*Qazaq tilin oqytudyn zamanai adisnamasy: uderis, sapa, zhetistik*» aty *gylymi-praktikalыq konferentsia materialdary — Materials of the scientific and practical conference “Modern methodology of teaching the Kazakh language: process, quality, achievement”* (pp. 232–236). Almaty: Eltanym [in Kazakh].
- 18 Labov, W., & Trudgill, P. (2022). *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- 19 Seitbekova, A.A., & Elesbai, N. (2024). Tarikhi poetikalыq ishkorpus: eski qazaq poetikalыq matinder bazasy [Historical poetic subcorpus: a database of old Kazakh poetic texts]. *Tiltanym — Linguistics*, 3(95), 140–150 [in Kazakh].
- 20 Fazylzhanova, A. (2016). Natsionalnyi korpus kazakhskogo yazyka kak innovatsionno-informatsionnaia baza gosudarstvennogo yazyka (ob osobennostiakh i zadachakh pervogo etapa razrabotki i sozdaniia) [National corpus of the Kazakh language as an innovative information base of the state language (on the features and tasks of the first stage of development and creation)]. *Alatoo Academic Studies*, 3, 103–109 [in Russian].
- 21 Syzdykova, R. (1993). *Qazaq adebi tilinin tarikhы* [History of the Kazakh literary language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 22 Malov, S.E. (1941). K istorii kazakhskogo yazyka [On the history of the Kazakh language]. *Izvestiia Akademii nauk SSSR. Otdelenie literatury i yazyka — Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Department of Literature and Language*, 3, 97–98 [in Russian].
- 23 Zhubanov, A.K. (2008). *Qoldanbaly til bilimi maseleleri* [Issues of applied linguistics]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 24 Plungian, V.A. (2008). Korpus kak ideologiia: o nekotorykh urokakh sovremennoi korpusnoi lingvistiki [Corpus as ideology: on some lessons of modern corpus linguistics]. *Russkii yazyk v nauchnom osveshchenii — Russian Language and Linguistic Theory*, 2, 7–20 [in Russian].

Information about the authors

Fazylzhan, Anar — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: afazyljan20@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0562-4846>

Koishygulova, Laura Rakhymzhanovna — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: rahimjan2305@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4340-0308>

Omirbekova, Zhamilya Kaldibekovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ozhamila@inbox.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3162-0515>

Г.Б. Сағанаева¹, Б.К. Исина^{2*}¹Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан;²Қарағанды қаласы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, Isina_B@krg.nis.edu.kz)

Тілдік құзыреттілікті арттыруда оқыту кейстерін жобалау әдісімен кіріктіре қолдану

Мақалада оқыту кейстерін жобалау әдісімен кіріктіру негізінде құрылған қолданбалы жаттығулар арқылы оқушылардың қазақ тілі сабағында әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыру арқылы ауызша және жазбаша тіл мәдениетін жетілдіріп, тілдік құзыреттілігін арттыру, зерттеушілік және жобалау дағдыларын дамыту туралы зерттеу жасалған. Оқушылардың ғылыми стильде сараптама жасау дағдыларын жетілдіруде қолданылған тілдік бірліктердің мәнмәтіндегі мағынасы терең пайымдалады. Лингвистикалық аспектілерді сауатты талдау жасау арқылы әдеби тілдің лексикалық, орфографиялық, морфологиялық, грамматикалық, стильдік, пунктуациялық нормаларын меңгерту жолдарын қарастырған Назарбаев Зияткерлік мектептерінің тәжірибесіндегі қазақ тілін оқытудағы прагмалингвистикалық, прагмастилистикалық талдаулардың ерекшеліктерін таныту жолдары қамтылған. Білім алушылар стиль түрін дәлелдейтін тиімді ақпаратты іріктей отырып, мәнмәтіннің түпкі идеялық негізімен байланыста ашады. Стильдің мақсатты қолданыстарын анықтайды және оқырман ретіндегі өзінің қабылдауын, түсінуін және түйсінуін, сезім сипатына әсерін қоса қарастыратын оқу тапсырмалары, оны орындау сипаттамалары мен талаптарына бағыт-бағдар сілтейтін дескрипторлар ұсынылған. Бұл бағытта жүргізілген іс-әрекеттегі зерттеу жұмысы және оның нәтижелері сараланып, оқыту барысында қолданылған оқыту кейстерінің ерекшеліктері мен оқу-әдістемелік құралдардың кешенін әзірлеуде жобалау әдісін негізге алу қадамдары сараланады. Оқушылардың алдына мақсат қоюы мен оны орындау барысындағы әрекеттік қадамдарына бағыт-бағдар беру, нұсқаулықтар мен өзін-өзі бағалау және өзара бағалау парақтарының мазмұны оқытуды жүйелі түрде нәтижеге бағыттап ұйымдастыру әдістемесі ретінде тұтастай түсінік береді. Қазақ тілі сабағында оқушының ойын қолдау үшін әртүрлі жанрдағы мәтіндерден ақпарат алып, жаңа жанрда өңдеп жазу дағдысын жетілдіру бойынша ұсынылатын оқу тапсырмалары мен шығармашылық бағыттағы оқу тапсырмаларын құрастырудағы маңыздылықтар көрсетіліп, оқушы дәптерлерінің тиімділік дейгейлері бағаланып, сауалнама нәтижелері сараланған. Іс-әрекеттегі зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша ұсыныстар жасалып, қазақ тілі сабағын нәтижеге бағыттап оқытуда оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттыру үшін жүйелі оқыту кейстерін түрлі әдістерді жобалау әдісімен және «Үлгілеу», «Ойша тәжірибе», «Сипаттау» әдістерімен, «Скаффолдинг» әдістерімен үйлесімділікте, өзара сабақтастықта кіріктіре қолдану тәжірибесінің тиімділігіне баға берілген. Сонымен бірге зерттеу барысында ұсынылған оқу тапсырмалары оқушылардың сыни ойлау, талдау және дәлелдеу қабілеттерін жүйелі түрде дамытуға ықпал ететіні анықталды. Қолданылған әдіс-тәсіл оқушының тілдік білімін нақты коммуникативтік жағдаяттарда қолдана алуына мүмкіндік беріп, оқу үдерісінің өмірмен байланысын күшейтеді. Зерттеу нәтижелері ұсынылған әдістемелік жүйенің қазақ тілі сабағында функционалдық сауаттылықты арттыруға бағытталған тиімді тәжірибе екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: стиль, жанр, модель құрастыру, зерттеушілік-жобалау дағдысы, дамыту.

Kipicne

Тұлғаның мәселені шешудегі әрекетшілдігі, табысты болуы зор маңыздылыққа ие. Бұл қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің жағдайында айтылым және жазылым кезінде оқушылардың жаңа ақпаратты жобалайды. Сонымен қатар кез келген стильдегі жазылым жұмыстарын орындай алуы, құрастыра алу әрекеті мен жасалған үлгіні бағалап, салыстырып, негіздей алу дағдыларын игеруді, ойын жүйелі жеткізуді талап етеді. Білім беру процесіне біріктіру, оқыту мен автоматтандыру тапсырмаларын жекелендіру құралдарын ұсына отырып оқу процесін оңтайландырудың жаңа көкжиектерін ашады [1].

Мақаланың басты мақсаты — оқыту кейстерін жобалау әдісімен кіріктіру негізінде құрылған жаттығулар арқылы оқушылардың әртүрлі стиль мен жанрдағы мәтіндерді модельдеу дағдыларын

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: Isina_B@krg.nis.edu.kz

калыптастыру. Сонымен қатар ауызша-жазбаша тіл мәдениетін жетілдіру, тілдік құзыреттілігін арттыру және жобалау қабілеттерін дамытуға бағытталған тиімді әдістемелік жүйені негіздеу.

Міндеттері:

- қазақ тілін оқытуда оқыту кейстерін жобалау әдісімен кіріктірудің теориялық-әдістемелік негіздерін айқындау;
- әртүрлі стиль мен жанрдағы мәтіндерді модельдеуге бағытталған қолданбалы жаттығулар жүйесін әзірлеу;
- оқушылардың мәтінді ғылыми-стильдік тұрғыдан талдау, сараптау және қайта құрастыру дағдыларын қалыптастыру жолдарын көрсету;
- «Үлгілеу», «Ойша тәжірибе», «Сипаттау», «Скаффолдинг» әдістерін кіріктіре қолданудың тиімділігін анықтау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы — қазақ тілін оқытуда оқыту кейстерін жобалау әдісімен кешенді түрде кіріктіре қолданудың біртұтас әдістемелік жүйесінің ұсынылуында. Сонымен қатар мәтінді стильдік тұрғыдан талдау, жанрлық трансформация жасау және ғылыми сараптама дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар жүйесі, дескрипторлар мен бағалау құралдары нақтыланып, олардың тиімділігі іс-әрекеттегі зерттеу нәтижелері арқылы дәлелденуімен сипатталады.

Осы орайда 10-сынып оқушыларының «оқылым және мәтінді талдау» тапсырмаларын орындауын деңгейін саралағанда, екі мәтінді салыстырып талдауда оқушылардың мәтінді интерпретациялай отырып, автордың идеясын танытатын тілдік бірліктердің мақсатты қолданысын айқындауда, мәтіндерден ақпаратты ала отырып, жаңа жанрды негіздеуде біршама олқылық байқалды. Алдымен, оқушылар түрлі стиль мен жанрларды терең меңгеруі үшін тапсырмалар жүйесін мақсатты түрде өзара сабақтастықта қарастыру қажет болды. Бұл қиындықтарды еңсеру үшін оқыту үрдісін ұйымдастыруда проблемалық оқыту әдістерін өзара сабақтастықта қарастыру, яғни оқыту кейстері мен жобалау әдісін кіріктіре қолдану көзделді. Осы бағытта «Оқыту кейстері мен жобалау әдісін кіріктіру арқылы стилі мен жанры әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыру дағдыларын дамыту» деген кәсіби даму мақсатында зерттеу жұмысы жүргізіліп, осы зерттеу аясында оқу-әдістемелік құралдар әзірленді. «Оқыту кейстері мен жобалау әдісін өзге әдістермен кіріктіре қолдану 10 «А» сынып оқушыларының стилі мен жанры әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыру дағдыларын дамытуға қалай әсер етеді?» [2; 28] деген зерттеу сұрағы негізделді. Қ. Бітібаева әдебиетті оқытуда ой салу, ойлау, ойланту, бір шешімге келу пәлсапасын ұстаным еткені белгілі [3; 152]. Зерттеуге эмпирикалық әдістің дискретті бақылап-зерттеу түрі таңдалды, өйткені сыныптың нәтижелі дайындығын қамтамасыз ету жыл бойында жүргізілмек. Сонымен қатар сұрақ-жауап әдісінің әңгіме-сұқбат түрін қолдану арқылы оқу жылы бойында оқушылардың меңгеруге тиісті түрлі жанрдағы жазылым дағдыларын жетілдірудегі қажеттіліктер мен толықтыруларға түзетулер енгізу, қайта жоспарлау үшін бақылау жүргізу тиімді болады деп болжанды.

Түрлі жанрдағы мәтіндерді модельдеу дегеніміз, оқу үдерісінде әртүрлі жанрлық ерекшеліктерге (әңгіме, эссе, мақала, пікір, баяндама, нұсқаулық, т.б.) тән құрылымдық, мазмұндық және тілдік белгілерді теориялық тұрғыда жүйелеп, сол негізде модель құру және оны практикада мәтін құрастыруда қолдану үрдісі. Мақала көлемінде модельдеу — оқушыларға дайын құрылымдық үлгі ұсына отырып, олардың мәтін құрастыру, талдау және трансформациялау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған әдіс. Бұл әдіс нәтижесінде білім алушылар жанр табиғатын саналы меңгеріп, әртүрлі коммуникативтік жағдаяттарға сай мәтін құрастыра алады.

Белгілі бір бөлім бойынша қолданбалы жаттығуларға негізделген оқыту кейстері оқушының пән жағдайында түрлі жанрдағы мәтіндерді модельдеуінде, егжей-тегжейлі талдау арқылы қажетті шешім қабылдауында, күшті және әлсіз жақтарын ескере отырып, талдап, келесі қадамдардағы іс-әрекетте қолдану аясын айқындауда неғұрлым тиімді әдіс ретінде таңдалып, оған жобалау әдісі кіріктірілді [4; 27]. «Жобалаудың тұжырымдамалық деңгейі жобалау нысанының тұжырымдамасын немесе оның болжамдық нобайын, моделін құрастыруға бағытталады. Келесі деңгейлердегі осыған ұқсас өнімдерді құрастырудың әдіснамалық негізі бола алады» [5; 56] деп аталып өтілгендей, оқушылардың түрлі жанрдағы мәтіндердің модельдерін құрастыру дағдысын арттыруда белгілі бір алгоритмдерді ұсына отырып, бағыттау олардың өз өнімдерін ұсынуына түрткі болады. Бұл өз кезегінде «Белгілі бір объектінің болашақтағы бейнесін алдын ала құрастыру үрдісі» [5; 56] ретінде «Жобалауды дайындау және құрастыру кәсіби мәдениеттерде пайда болған таңбалар түрлері – теориялар, модельдер, түсініктер, ұғымдар, формулалар мен алгоритмдер негізінде жасалады» [5; 56] деген пайымдауларға

да негізделді. Осы бағытта кейс технологиясын зерттеушілер: Джон Дьюи [6], Л. Барис [7], А.И. Наумова [8], Б.К. Исина, Г.Б. Сағанаеваның «Қазақ тілі сабағында мәтін талдау дағдыларын дамыту» [9], М.С. Керимбаеваның [10] еңбектері; С.М. Бахишеваның «Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы» оқулығы; Н.О. Қойлық, С.М. Каупенбаеваның «Оқу үрдісінде проблемалық оқытуды қолданудың тиімділігі» [11] әдістемелік нұсқаулықтары сараланды. Осы әдістемелер негізінде басты назар оқушылардың ұсынылған жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, жүйелі сегіз кезеңдік талдауға негізделіп [11; 17] жүргізілуі ескерілді. Проблемалық оқытудың тиімділігін саралағанда «Проблемалық оқытудың оңтайлы жүйесін құру, оқу және әдістемелік құралдар мен басшылықтарды құру» [11; 17] деп атап көрсеткендей, оқу құралдары, оқушының жұмыс дәптерлері әзірленеді. Жеке тұлғалық қабілет тек жеке ой-толғаныс, өзіндік әрекетті саралау арқылы жүзеге асатындықтан, тапсырмалар жүйесін, кешенін құруда жағдаятты, ретроспективті және перспективалық рефлексияға жетелейтіндей өзіндік бағалау мен өзіндік әрекетті ұтымды талдауға айырықша мән берілді. Әсіресе «Перспективті рефлексия алдағы қызмет туралы, оның жүру барысын білуі, жоспарлау, болашақта құрылымдауға ең тиімді әдістерді таңдай білу ой-толғанысын қамтиды» [12]. Осы негізде әр тапсырманың ерекшелігіне сай стиль мен жанрды терең меңгертетін өзін-өзі тексеруге мүмкіндік беретін бағалау парақтары ұсынылып, жазылым/айтылым жұмысын бұдан әрі жетілдіру жолдары қарастырылды. Сондай-ақ кейс трансформациялау жолы ретінде ұтымды болғандықтан, оқу тапсырмаларын құрастыруда бір жанрды екінші жанрға айналдыру, ақпаратты іріктеу негізінде жаңа жанрда ұсыну жақтарын да жетілдіруге көмектеседі деп болжанды.

Әдістер мен материалдар

Зерттеудің мақсатына сай әртүрлі мәтіндердің стильдік, жанрлық ерекшеліктерін құрылымы мен тілдік қолданыстарын саралап талдауға жаттықтыру негізінде оқушылардың ғылыми тілді меңгеруі мен зерттеушілік дағдыларын арттыруы, ақпаратты өңдей алуы, жоспарлай алуы және оның нәтижесін түрлі стиль мен жанрда ұсына алу біліктіліктерін қалыптастыруға бағытталған әдістер таңдалды. Мақалада теориялық, әлеуметтік-психологиялық, экспериментальды-эмпирикалық, әдіснамалық, бақылау әдістері қолданылды.

Қазіргі тілдік білім беру практикасында оқыту кейстерін жобалау әдісі (Case-Based Learning, CBL) тілдік құзыреттілікті арттыруда тиімді құрал ретінде танылып отыр. Agustina және Ro'isatin [13] зерттеулерінде CBL әдісі оқушылардың сыни ойлау және оқу түсіну дағдыларын дамытуға ықпал ететіні дәлелденген. Бұл әдіс арқылы шетел тілін үйренушілердің мәтінмен жұмыс жасау қабілеттері артқаны байқалған. Шетелдік ғалымдардың осы бағыттағы еңбектері сараланды. Атап айтсақ: Dharmayanti Putu [14] CBL әдісін тіл оқытуда қолданудың артықшылықтарын, ImageRika et al. [15] зерттеуі CBL әдісін ағылшын тілін оқытудағы жазу тапсырмаларына енгізудің тиімділігін, Siregar, Husein және Putra [16] зерттеуінде аударма курстарында кейс-әдісті қолдануды, Silitubun, Mustaji және Dewi [17] CBL әдісі оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамытуға оң әсер ететінін айтқан. CBL әдісінің білім алушылардың қабылдау қабілетін дамытудағы тиімділігін Exploring Perceptions of the Case-Based Learning Model [18] зерттеуі де растайды. Бұл жұмыс оқушылардың кең ауқымды мәтіндерді талдап, өз пікірін қалыптастырып, оны дәлелдей алуына мүмкіндік беретінін көрсетті. Case Method as Means of Forming Intercultural Competence [19] зерттеуінде CBL әдісі тілдік құзыреттілікпен қатар мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруға да үлес қосатыны атап өтілген.

2024 жылғы «The Effectiveness of Case-Based Learning to Improve Collaboration and Communication Skills of Students» деген зерттеу оқушылардың топтық жұмыс және коммуникация дағдыларын арттыруда CBL әдісінің тиімділігін анықтаса, «Case-study of Foreign Language Learning» [20] зерттеуінде CBL әдісінің шет тілін меңгеруде логикалық ойлау, тілдік дәлдік және мәтіндік түсінуді жетілдіруге септесетіні көрсетілген. ECML әдістемелік материалында CBL әдісін енгізу тәжірибесі арқылы тіл мұғалімдері оқушылардың тілдік әрекеттерін нақты өмірлік жағдайлармен байланыстыра отырып дамытуға мүмкіндік алады (Teacher training modules on the use of case studies in language teaching, ECML) [21]. Зерттеу жұмысы іс-әрекеттегі зерттеу (action research) әдіснамасына негізделіп жүргізілді. Зерттеу базасы ретінде мектептің 11-сынып оқушылары алынды. Зерттеуге барлығы 23 оқушы қатысты, олар мақсатты іріктеу әдісі арқылы таңдалды.

Зерттеу дизайны үш негізгі кезеңді қамтыды:

Бірінші диагностикалық кезеңде оқушылардың бастапқы тілдік құзыреттілігі мен мәтін талдау дағдылары анықталды. Содан соң қалыптастырушы кезеңде оқыту кейстері жобалау әдісімен

кіріктіріліп, арнайы әзірленген тапсырмалар жүйесі (мәтінді стильдік талдау, жанрлық трансформация, ғылыми сараптама) оқу үдерісіне енгізілді. Қорытынды кезеңде оқыту нәтижелері бағаланып, тиімділігі сараланды.

Нәтижелер мен оларды талдау

Оқыту кейстеріндегі әр тапсырманы бір жоба ретінде қарастыратын болсақ, оқушы екі мәтінді салыстырып талдау жағдайында алдына мақсат қоя отырып, ғылыми тілді меңгергенін танытып, тіл теориясын қоса отырып, жүйелі талдау жасауы қажет. Оқушыларға талдау үшін ұсынылатын екі мәтін бір тақырып аясында болғанымен, көтеріліп отырған мәселеге екі түрлі көзқарас тұрғысынан ой-пікір қайшылығын туғызатындай сипатта, яғни тіпті екі түрлі стильде, кейде бір стильдің екі түрлі жанрында күрделі талдау жұмысын жазып шығу ұсынылады. Бұл оқушылардың белгілі бір тақырыптар аясындағы кереғар көзқарастардың түпкі мәнін түсінуін ғана туғызып қоймай, сөздік қорының толығына, тілдік амалдардың сан алуан қырларын терең меңгеруге жетелейді. Әрине, бұл интерпертация жасаумен ерекшеленеді. Интерпретация жасау оқушының қабылдауы мен түсіну деңгейін көрсететін ең маңызды әрекет десек болады. Бұл туралы «Интерпретация көркем шығарманың осы концептуалдық мазмұнын түсінуге жетелейді. Концептуалдық мән, концептуалдық мазмұн дегеніміз не? Ол неден көрініс табады? Ол көркем шығармадағы экстралингвистикалық, яғни, прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлардың бірлігінен, олардың біте қабысып көркем мәтін түзуінен туындайды. Ал оларды қабылдау мен түсіну жолы — интерпретация» [22; 199] делінген, яғни оқушы мәтінді қаншалықты түсінгенін өңдеуден өткізе отырып, сауатты талдау үшін тіл теориясы мен әдебиет теориясынан білетінін енгізе отырып, автордың түпкі ойын терең пайымдағанын жеткізуі керек. Интерпретация жасап отырған сөз немесе сөз тіркесінің мәнмәтіндегі көрінісін түсіндіру барысында оны қайталамай, сөздік қорының мол екендігін танытып, сөздің синонимдік қатарын қолдана отырып, прагматикалық тұрғыда өзінің оқырман ретінде қабылдауын, яғни қатынасын да танытады. Бұл оқырман ретіндегі қатынасын білдіру арқылы «Интерпретация ажырамас үш компоненттің басын біріктіріп жатуы тиіс: автор және оның ішкі әлемі — мәтін — оқырман-интерпретатор және оның өз ішкі әлемі туралы түсінігі. Осы үштік одақ адекватты интерпретацияның қалыптасуының кепілі бола алады. Осылайша мәтін интерпретациясы бір жағынан оқырманның өз ішкі әлемі мен екінші жағынан «автордың жиынтық әлемінен» түзілген «әлемнің менталды моделін» құрауы тиіс [23; 42]. Ендеше оқушының мәтіндерге жүргізіп отырған салыстырмалы талдауы, яғни В.В. Гетмань пайымдауы бойынша айтқанда оқушы құрып отырған «ментальді модель» оқушының сөздің мағынасын терең пайымдау деңгейін танытатын көрсеткіш те болмақ. Осы талдау аясында оқушы ғылыми стильді меңгергенін танытып, сауатты түрде ойын жеткізе отырып, өзінің қабылдауын, мәтінді талдаудағы тек сөздің мағынасы аясынан тыс, мәтіннің синтаксистік аспектісін, мәтіндік құрылымын, автор үнін қоса зерделеп, толыққанды талдау жасайды. Екі мәтінді салыстырып талдау тапсырмасы төмендегідей сипатта ұсынылады. Тапсырма: Екі мәтінді салыстырып, олардың тілі мен стилінің формасын, ұқсастығын және айырмашылығын сараптаңыз. Тапсырмаларды орындағанда, тілдің сапасы мен тазалығына назар аударыңыз. Бірінші мәтін — «Құқықтық мемлекет» тақырыбында уикипедиядан алынған ғылыми дерек, ал екіншісі Тұрсын Жұртбайдың «Әлихан Бөкейханов және біртұтас Алаш идеясы» мақаласынан ықшамдалып алынған [23; 27]. Мәтіндерді кешенді салыстырмалы талдауға критерийлер берілді: бірнеше мәтіннің мазмұны негізінде жоғары дәрежелі сұрақтарды құрастыра отырып, мазмұндық, идеялық, құрылымдық байланысты анықтау деп алынды. Осы критерийлерге байланысты дескрипторлар белгіленді. Атап айтсақ:

- мәтіннің тақырыбы мен формасына қатысты 2 ұқсастығын анықтайды; мәтіннің түрін анықтап, дәлелдейді;
- мәтіннің стилі мен жанрын анықтап, себебін дәлелдейді;
- мәтіндердің стильдік ерекшелігін ескере отырып, лексикалық аспектісін (2) мысал іріктеп, оның мақсатты қолданысын талдайды;
- эмоционалды-экспрессивті (2) сөзді анықтап, мақсатты қолданысын талдайды;
- морфологиялық ерекшелігін (2) анықтап, мақсатты қолданысын талдайды;
- мәтіндік құрылымының 3 аспектісін және автор үнін талдайды, синтаксистік (2) ерекшелігін талдайды.

Оқушы салыстырмалы анализ жасау барысында нақты ұсынылған алгоритм бойынша жұмыс жасағанымен, таңдалған мәтіндердің стильдік және жанрлық ерекшелігін нақты таба отырып, оны

дәлелдеу барысында мәтінді талдаудың жан-жақты аспектісін терең меңгергенін таныта алуы керек. Ол төмендегідей талдау алгоритмі негізінде жүзеге асады.

Қолданбалы жаттығуларға негізделіп құрылған оқушы дәптерінде осы іспеттес сұрақтар мен тапсырмалар және оларды тиімді жүзеге асыратын қосымшалар қамтылды. Сонымен қатар жағдаятты, ретроспективті және перспективалық рефлексия түрлері мен кері байланысты тиімді жүзеге асыруға көмектесетін бағалау критерийлері мен дескрипторларға негізделген «Өзара тексеру», «Өзін-өзі бағалау» парақтары да енгізілді (1-кесте).

1 - кесте

Өзін-өзі бағалау және өзара бағалау парағы

Бағалау критерийлері	Талдау аспектілері
Екі мәтіннің ортақ ұқсастықтарын анықтайды.	Мәтіндердің тақырып, мәселе, мазмұн, т.б жағынан ұқсастықтарын анықтайды; Екі мәтіннің формасын анықтайды.
Екі мәтіннің түрі, формасы, мазмұны, мақсаты, көзделген аудиториясы мен стилін анықтайды	Екі мәтіннің түрін анықтайды, дәлелдейді. Екі мәтіннің мақсатын анықтайды. Екі мәтіннің мазмұнын қысқаша түсіндіреді. Екі мәтіннің көзделген аудиториясын 3 мүдделі тарапты айқындайды. Екі мәтіннің стилін, жанрын анықтайды, дәлелдейді
Ғылыми стильдің тілдік қолданысына сілтеме жасап, сауатты талдайды	Лексикалық ерекшеліктерді: • эмоцияға, экспрессияға жол берілмейді. • ғылыми терминдер жиі қолданылады. • сөздердің тура мағынада қолданылу мақсатын. • синоним, антонимдердің қолданылу мақсатын талдайды Морфологиялық ерекшеліктерді: • зат есімдер мен қатыстық сын есімдердің көбірек қолданылуы және оның мақсатын. • етістікке зат есім, сын есім, үстеулердің көп тіркесуі. • баяндалатын мазмұнның логикалылығы. • жіктеу және сілтеу есімдіктерінің көп қолданылатындығы Синтаксистік ерекшеліктерді: • көбіне хабарлы сөйлем болып келеді. • бірыңғай мүшелердің қолданылу мақсатын. • құрмалас сөйлемдердің қолданылу мақсатын талдайды
Ғылыми стильдің мәтіндік құрылымы	• Абзац құрылымы сақталған/сақталмаған, кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдері бар ма? Әр бөлімдердегі мазмұн қалай, не арқылы жеткізілген? • Абзацтар арасында логикалық бірізділік сақталған ба? Қалай байланысқан? • Сілтеу есімдіктерімен бірге (<i>сол, осы, ана т.б.</i>) зат есімдердің қайталанып отыратын көмегі арқылы сөйлемдердің бір-бірімен логикалық байланысуы. • Байланыстырушы оралымдар мен конструкциялар арқылы (<i>енді мына мәселеге тоқтайық..., ерекшеліктерін атап өтетін болсақ, ... т.б.</i>)
Публицистикалық стильдің тілдік қолданысына сілтеме жасап, сауатты талдайды	Лексикалық ерекшеліктерді: • сөздердің ауыспалы мағынада қолданылуын. • қоғамдық-саяси лексиканың, терминдердің қолданылу мақсатын. • синоним, антонимдердің қолданылу мақсатын талдайды. • эмоционалды-экспрессивті сөздерді (тұрақты тіркестер, эпитеттер т.б.) талдайды. • лексикалық қайталаулар; Фразеологизмдер. Мақалдар мен мәтелдер Морфологиялық ерекшеліктерді: • зат есімдердің, жалқы, жалпы зат есімдердің қолданылу мақсатын. • сапалық, қатыстық сын есімдердің, қолданылу мақсатын. • сан есімдердің қолданылу мақсатын. • осы шақ мағынасындағы етістіктердің ерекше қызмет атқаратындығын (<i>жазамыз келіп жазамыз, нәтиже көрінер емес</i>) талдайды Синтаксистік ерекшеліктерді: • хабарлы сөйлемдердің қолданылу мақсатын. • толымды және жайылма сөйлемдердің қолданылуын. • бірыңғай мүшелердің қолданылу мақсатын. • құрмалас сөйлемдердің қолданылу мақсатын талдайды. • тыңдаушылардың назарын аударатын қаратпа сөздер, сұраулы және лепті сөйлемдер. • риторикалық сұрақтар

Публицистикалық стильдің мәтіндік құрылымы	<ul style="list-style-type: none"> • абзац құрылымы сақталған/сақталмаған, кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдері бар ма? Әр бөлімдердегі мазмұн қалай, не арқылы жеткізілген? • абзацтарды байланыстырушы сөздер (Азат жолдардың арасындағы байланыс (логикалық байланыс, сілтеу есімдігі, қыстырма сөздер). • ойдың байланысуындағы сілтеу есімдіктерінің қолданылу мақсатын. • тұтас ойды білдіретін сөйлемнің бөлшектерінің өзара қатынасын білдіретін қыстырма сөздердің қолданылуын (осылай ете келіп, біріншіден, екіншіден, қорыта келгенде, осының нәтижесінде т.б.)
Автор үні	Автор үні мен көзқарастарын 2 сөйлеммен анықтайды

Ұсынылған тапсырмалар негізінде жауап нұсқаларын саралайтын болсақ, ол талдау төмендегідей сипатта жүзеге асады.

2 - к е с т е

Публицистикалық және ғылыми стильдегі мәтіндерді салыстыра талдау үлгісі

А мәтіні	Ә мәтіні
Ұқсастығы	
<ul style="list-style-type: none"> • Екі мәтін де жазбаша формада. • Екеуі де тақырыбы жағынан ұқсас гендерлік саясат мәселесін қозғайды. • Екі мәтін де түріне қарай пайымдау мәтіні 	
Мақсаты	
<ul style="list-style-type: none"> • әйел теңдігін қолдаудың адамзаттың болашағына әкелер зиянды жақтарын талқылай отырып, әйелдің отбасындағы рөлінің маңыздылығын насихаттау. • батыс пен шығыс елдерінің әйел затына қарым-қатынасына қатысты көзқарастарындағы алшақтықты түсіндіріп, әйел теңдігі мәселесіне қарсылығын таныту 	<ul style="list-style-type: none"> • гендерология, гендер гендерлік стереотиптер жайлы ақпарат бере отырып, Қазақстандағы гендерлік саясат жүргізудің бағыт-бағдары мен ұстанымдары туралы мәлімет беру. • Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясаттың мемлекеттік деңгейде қарастырылуы жайлы ақпарат беру.
Мазмұны	
Мәтіннің мазмұнында әйел табиғатына тән ерекшеліктер мен әйелдің сыртқы істермен айналысуының отбасына кері әсері; әйелдің саясатқа араласуының батыс елдердегі салдарын талқылау; «феминизм», «әйел теңдігі» деген ұғымдарға қатысты автордың теріс көзқарасы қамтылған.	Гендерология, гендер, гендерлік стереотиптер туралы түсінік; гендерлік зерттеулердің беретін мүмкіндіктері; шетелдер мен біздің еліміздегі гендерлік зерттеулердің жүргізілу барысы; гендерологияның ғылым негізі ретінде қалыптасу кезеңі; Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясаттың мемлекеттік сипат алу ерекшеліктері қамтылған.
Стилі	
Публицистикалық стиль	Ғылыми стиль
Лексикалық ерекшелігі	
<ul style="list-style-type: none"> • мәтінге негіз болып тұрған тірек сөздер: «<i>әйел, әйел теңдігі, саясат, феминизм</i>» гендерлік саясатқа қатысты танытады. • ауыспалы мағынадағы сөз қолданыстары: «<i>бала тәрбиесі ақсап</i>» — саясатпен шұғылданған әйелдердің отбасына қарамауы, баласына тәлім-тәрбие бере алу мүмкіндігінің шектелуін ескерту үшін т.б. «<i>жарты жолда тастағысы келмеу</i>» — мансабынан ажырағысы келмей, бала туудан бас тартуды таныту үшін қолданыс тапқан. • эмоционалдық-экспрессивтік реңк беріп тұрған сөздер тобы: біріншіден, сапалық және сын есімдердің қолданысы: «<i>нәзік, сезімтал</i>» — әйел табиғатын таныту үшін қолданылған; екіншіден, тұрақты тіркестердің кең ауқымды қолданысы байқалады. «<i>Әйел теңдігін желеулеткен батыста</i>» деген эпитеттің ұлғайған түрі арқылы батыс елдердің ұрпақсыз қалу мүмкіндіктерін сынға алады. «<i>биліктің тұтқасы</i>» метафорасы арқылы ел басқару ісіне араласқан әйелдерді сынға алып, билікте жүруіне наразылығын таныту үшін берілген. • Жалқы есімдер мен сандық көрсеткіштердің қолданысы: «<i>Адам ата, Хауа ана</i>» діни ұғымдары «<i>әйел теңдігі</i>» 	<ul style="list-style-type: none"> • мәтінге негіз болып тұрған тірек сөздер: «<i>гендерология, гендер, гендерлік стереотиптер, әйелдер</i>» сөздер тура мағынасында қолданыс тапқан. • мәтіннің ғылымилық сипатын ашатын ғылыми терминология маңызды орын алады. Атап айтқанда, «<i>гендерология, гендер, гендерлік стереотиптер, спецификалық әлеуметтік функциялар, мәдени стереотиптер, феминистік, институттар, демографиялық саясат, индикатор</i>» терминдері гендерлік саясат ұғымдарын кең ауқымды ашып, гендерологияның ғылым есебінде қалыптасуын айғақтайды. • жалқы есімдер мол қолданылған. «<i>Америкада, Англияда, Франция және Германияда</i>» деген мемлекет атаулары гендерлік саясатқа қатысты зерттеулердің батыста жүргізілгендігін дәлелді әрі нақты жеткізу үшін пайдаланылған. • реттік сан есімдер «<i>XX-XXI ғасырлар</i>» гендерологияның ғылым есебінде негізделу кезеңінен мәлімет беру үшін қолданылса, ал «<i>2006-2016 жылдар</i>» гендерлік теңдік стратегиясының еліміздегі жүзеге асу мерзімін көрсетіп, нақтылық сипатқа ие болған. • гендерлік саясат ұғымының ерекшелігін танытуға

<p>мәселесінің туындауын, батыстың әйелді күнәһар ретінде жек көру себептерін ашу үшін қолданылған.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Автор «мысалы», «міне», «ал» қыстырма сөздер мен ойды жүйелеуші сөздерді, «бұл» сілтеу есімдігін қолдана отырып, мәтін ішіндегі ойды сабақтастыру үшін қолданған 	<p>қатысты бірнеше туынды, қатыстық сын есімдер қолданыс тапқан.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 5-абзацтағы «алғашында», «бүгінгі» үстеулері гендер ұғымына қатысты жағдайдың өзгерістерін салыстырмалы түрде таныту үшін қолданылған. • әйелдерге қатысты «шаңырақтың сақтаушысы», «бала күтушісі» мәнмәтіндік қолданыстағы синонимдік қатар қолданылған
<p>Синтаксистік ерекшелігі</p>	
<ul style="list-style-type: none"> • Айтылу мақсатына қарай негізінен <i>хабарлы сөйлемдер</i> және бірнеше <i>риторикалық сұраулы сөйлемдер</i> қолданыс тапқан. • Құрылысына қарай <i>жайылма, толымды, жақты жай сөйлемдер мен бірыңғай мүшелермен берілген жай сөйлемдер және ыңғайлас салалас құрмалас, көп бағыныңқы сабақтас құрмалас, қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас</i> сөйлемдер қолданыс тапқан. • 1-абзацтағы көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем арқылы қоғамдағы келеңсіздіктердің әйел адамның отбасына қарым-қатынасындағы салғырттықтан туындайтынын жеткізу үшін қолданылған. • 2-абзацтың басындағы <i>халық нақылы</i> тұтастай енгізіліп, әйелдің ана ретіндегі рөлінің маңыздылығын дәлелдеу үшін қолданылған 	<ul style="list-style-type: none"> • Ғылыми стильдің ақпараттық функциясы басымдық танытқандықтан, мәтін айтылу мақсатына қарай тек хабарлы сөйлемдерден тұрады. • Құрылысына қарай <i>бірыңғай мүшелі жай сөйлемдер, себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем, қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас</i> сөйлемдер қолданыс тапқан. • 2-абзацтағы <i>қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас құрмалас</i> сөйлем бұрынғы кезде әйел адамдардың отбасындағы рөліне басымдық бергендігін сипаттау үшін қолданылған.
<p>Мәтіндік ерекшелігі</p>	
<p>Мәтіндік құрылымы толық сақталып, кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімі қамтылған.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Абзацтар арасындағы байланыс логикалық бірзіділікпен жүйелі берілген. • Кіріспе бөлімде әйел табиғатына тән ерекшеліктерге тоқталса, негізгі бөлімде әйел теңдігін желеу еткен батыстықтардың ұстанымдарын, әйелдің билік басына келуінің салдарларын және батыстықтарда діни көзқарастардың салдарынан феминизм, әйел теңдігі ұғымдарының туындауын, әйелді кемсітушіліктің орын алу себептерін қамтыған 	<ul style="list-style-type: none"> • Мәтіндік құрылымы толық сақталмаған, негізгі бөлімі бар, кіріспе және қорытынды бөлімі қамтылмаған. • Абзацтар арасындағы байланыс логикалық бірзіділікпен жүйелі берілген. <p>Кіріспе бөлімде гендерология, гендер, гендерлік стереотиптер ұғымдарының анықтамасы қамтылған. Негізгі бөлімде гендерлік зерттеулердің жүргізілу барысы, Қазақстандағы гендерлік саясаттың мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылуы жайлы мәлімет ұсынылған</p>
<p>Автор үні</p>	
<ul style="list-style-type: none"> • Автор әйел мен еркектің теңдігі мәселесіне қарсы шыға отырып, отбасы құндылықтарының сақталуына қатысты өз көзқарасын ашық білдіреді. Елдің болашағын сақтаудың бір жолы ретінде әйелдің отбасындағы орнына жоғары баға беріп, халық қамқоры ретінде үн қатқан 	<ul style="list-style-type: none"> • Мәтін ғылыми стильде берілгендіктен, автордың жеке көзқарасы қамтылмаған. Ғылыми стильдің ерекшелігіне сай жақсыз баяндалып, стилистикалық бейтараптылық орын алған

Мәтінді талдау барысында ой қорытындыларын жасауға үйренеді. Мәтінмен жұмыс тіл дамытушылық сипатымен қоса, оқушылардың ғылыми ойлауын жетілдіріп, сараптама жасау дағдыларын дамытуда маңызды орын алады. Өйткені мәтінмен жұмыс — оқылым дағдысын жетілдірудің ажырамас бөлігі. Осы іспетті талдау ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтінді саралауда да қолданылады.

Транскрипцияланған мәтіндердегі шартты белгілер:

- Кідірістер (паузала) (.) — аз кідіріс; (.), (...) -ұзақ кідіріс;
- Кідірісті дыбыстармен толықтыру /бөгелу мәніндегі көмекші сөздер: хм, ыы, ээ, мм-мм-м
- ШІРКІН (барлығы бас әріппен жазылса) жоғары тон, яғни ерекше көтеріңкі айтылғанда ерекше мән беру сипатын береді (акцент беру);

Ауызекі сөйлеу стиліне тән қолданыстар:

- фальстарттар: Сөзді қайталау, тосылып, қайта түзету; Жо-жок, мен мынаны айтқым келген.
- қайталаулар: сөз таба алмай сасқалақтаулар, сенімсіздік;
- сөзді қыстартып айту, басқаша дыбыстап айту; ояқ, бұяқ, қап кетті, отырқ;
- сөйлеу барысындағы әрекеттер жақша ішінде, кейде сілтеме жақша арқылы жазылады. Мысалы, [қолын жүрегіне қойды];
- сөз ретінің сақталмай, инверсиялануы (Ертең айтамын бұл туралы);

– диалект сөздер, жаргондар, паразит сөздер (оқушылар қолданатын сөздер), дисфемизмдер, т.б.;

– фразеологизмдердің көбірек қолданылуы.

Мысалы, тапсырма төмендегідей сипатта ұсынылады: мәтінді түсініп оқып, формасы, түрі, мақсаты, мазмұны, стилі, тілдік және идеялық ерекшелігін талдап жазыңыз. Осы іспетті тапсырма бойынша «Құқықтық мелекет» бөлімі аясында өтілген бір оқу мазмұнын қарастырып көрейік. Оқу тапсырмасына ұсынылғаны — Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы бойынша жұрттың алдында сөйлеген сөзінің транскриптісі. Тілдегі экспрессивті, эмоциональдық қасиеттер көп жағдайда ауызекі тілде байқалатындықтан, оқушылардың сөйлеушінің көтеріп отырған мәселесін, күй-жайын терең түсініп, оның сөзіндегі түрлі сипаттағы қолданыстардың мақсаны айқындай алуы маңызды болмақ. Талдау жүйесі салыстырмалы анализ форматына ұқсас болғанымен, ауызекі сөйлеу тіліндегі шарттылық ерекше назарға алынып талдануы керек. Талдау реті төмендегідей сипатта жүзеге асады [23; 27].

Ауызекі сөйлеу стилін талдау бойынша бағалау критерийлері белгіленді. Ауызекі сөйлеу стильдегі мәтіннің тақырыбын, қызметін, құрылымын, автор интенциясын, тілдік ерекшелігін және контекст тұрғысынан талдайды; құрмалас сөйлемдердің мағыналық түрлерін құрылымдап, дұрыс қолданады. Критерийге дескриптор белгіленді:

- мәтіннің тақырыбын, формасын, түрін анықтайды;
- мәтіннің мақсатын, мазмұнын, көзделген аудиториясын анықтайды;
- мәтіннің стилі мен жанрын анықтап, дәлелдейді;
- стильге тән шартты қолданыстардың мақсатын анықтайды;
- фонетикалық (дыбыстық созылулар мен дыбыстық өзгерістер) ерекшелікті талдайды;
- эмоционалды-экспрессивті сөз (2) бен морфологиялық ерекшелігін (2) анықтап, мақсатты қолданысын талдайды;
- синтаксистік ерекшелігін (инверсия, жай сөйлем) талдайды (2);
- мәтіндік құрылымы мен автор үнін шығарма идеясымен байланыстырып талдайды;
- сөздік қорының молдығын көрсетеді, емле және тыныс белгілерін сауатты қолданып жазады.

Жоғарыдағы тапсырманы оқушылар төмендегідей сипатта талдап жазды:

Мәтін әдеби тіл нормасы сақталмай, ауызша формада берілген, монологқа негізделген транскрипт.

Мәтіннің түрі — пайымдау, өйткені халықтың әлеуметтік жағдайы мен әл-ауқатын жақсартуға қатысты қабылданған заңдар туралы мәлімет бере отырып, құқықтық мемлекеттің ұстанатын саясатына, қоғам мен биліктің қарым-қатынас мәдениетіндегі өзгерістерге баға берген.

Мәтіннің мақсаты — халықтың әл-ауқатын жақсартуға қатысты қабылданып отырған заңдар мен атқарылып отырған мелекеттік істер туралы мәлімдеп, елдің тұрақты дамуы жолында биліктің атқарып отырған ісіне сенім ұялату.

Мәтіннің мазмұнында қоғамдық бақылау, ғылым мен технология, балаларды қорғау ісіне қатысты ұлттық қордан балаларға қаржы бөлу, несиеге, яғни халықтың әл-ауқатын көтеруге қатысты қабылданған заңдар жайлы ақпарат беріп, «Жайлы мектеп» ұлттық жобасының жүзеге асырылуы мен құқықтық мемлекеттің ұстанымдары жайында және заң алдындағы адалдықтың баршаға ортақ міндет екені жайында айтылып, пайымдаулар қарастырылған.

Мәтін ауызекі сөйлеу стилінде, жұрт алдында сөйлеген сөз, өйткені мәтін эмоционалды-экспрессивті тонда, формальді, ресми түрде ҚР Президентінің халықтың алдында сөйлеген сөзінен алынған транскрипті. Мәтінді интерпретациялау оқырманның ментальді моделін қалыптастырады [24; 42].

Мәтіннің ауызекі сөйлеу стиліне тән шартты қолданыстарын қарастыратын болсақ, Ел басшысы «Балаларды қорғау ісіне» сөздерін жоғары тонда жеткізе отырып, Парламенттің екінші сессиясында болған өзгерістердің ішіндегі Ұлттық қордан балалар есепшотына қаржы аудару ісінің маңыздылығына баса назар аудартып, халыққа қуанышты хабарды айырықша леппен салтанатты түрде жеткізуді көздейді. 4-абзацтағы «*імм-мм-м*» дыбыстық толықтыру талай азаматтардың бірнеше несиелермен күнелтіп жатқанына қатысты қынжылуын және оның қоғамдық індет ретінде оның зардабын бағалау үшін ойланғанын, ауырсына жеткізуін көрсетеді. 2-абзацтың 2-сөйлемінде

Парламенттің екінші сессиясында қабылданған заңдардың «102» санын еске түсіру үшін ұзақ кідіріс жасайды.

Мәтіннің фонетикалық ерекшелігін талдайтын болсақ, 6-абзацтағы «зо-о-ор» және «кө-ө-өп» үстеулерінің созылыңқы айтылуы арқылы сөйлеуші қабылданған заңдардың құқықтық мемлекеттің ауқымды мәселелерін шешу ісінің халықтың көңіліне бір үміт ұялататынын жеткізеді және жүзеге асырылуға тиіс кезек күттірмес қыруар істің бар екенін жеткізіп, жаңа міндеттер жүктеу үшін қолданылған. Бұл бағыттағы зерттеулерде кейс технологиясының тиімділігі кеңінен дәлелденген [25].

Мәтіннің лексикалық ерекшелігін қарастыратын болсақ, стильдік және жанрлық ерекшелігіне сай мәтінде қоғамдық-саяси лексика қолданыс тапқан. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» деген тұрақты тіркес арқылы жасалған эпитеттің ұлғайған түрі қабылданған заңдардың барлығының жұртшылық қауымның талап-тілегін орындаудан туындаған қағида және сәтті жүзеге асып келе жатқан тұжырымдама екенін жеткізу үшін қолданылған. Бұл тұжырымдама мәтінде екі рет ұсыныла отырып, мемлекет пен биліктің арасындағы тығыз байланыстың бар екеніне және мемлекеттік қызметкерлердің мінез-құлық ережелерінің заманауи жаңа үлгісінің орнығуына деген сенім ұялатуды көздейді. Сөйлеуші бірнеше тұрақты тіркестерді қолданады. Атап айтқанда, «белең алып» тұрақты тіркесі геосаяси қақтығыстардың молаюынан туындайтын қиындықты көрсетеді; «күш-жігерімді саламын» — Ел басшысы ретіндегі қоғам мен мемлекет арасындағы түсіністік пен халықтың мұң-мұқтажын өтейтініне қатысты тегеурінділік танытатынын жеткізеді; «арқаны кеңге салу» тұрақты тіркесі арқылы табысқа жету жолындағы атқарған істердің жетімсіздігін және тынбай еңбек етудің қажеттігін жеткізу үшін қолданылған.

Оқушының осы талдау жұмысынан байқағанымыздай «Кейде кішкене ғана деталь көркем шығарманың мәнін ашып беріп жатса, кейде керісінше, бүкіл көркем туынды бір ғана детальды түсіндіруге қызмет атқарып тұрады. Осы тұрғыдан алғанда көркем шығарманы дұрыс қабылдау мен түсіну өте маңызды» [23; 199] толық лингвистикалық талдау негізінде оқушының өнімі ретінде қарағанда нақты ғылыми сараптама жасап ойлау әрекетінің өнімі ретінде оның пайым деңгейін, теориялық білімі мен қоса сөйлеушінің интенциясын терең түсіну деңгейін де танытпақ.

Жоғарыдағы нұсқаулық бірінші қолданбалы жаттығуды сапалы жүзеге асыруға ұсынылған болса, оқыту кейсінің оқылым және мәтін талдау бөлігінің екінші тапсырмасы алдыңғы салыстырмалы анализ бойынша талдаған екі мәтіннен ақпарат ала отырып, жаңа жанрда жазу дағдысын жаттықтыратын тапсырма ретінде ұсынылады. Екі мәтіннен ақпарат алу және ол ақпаратты жаңа жанрда жазу барысында өз ойына қолдау көрсету мақсатында өңдеп қолдану барысында оқушылардың бірнеше қабілеттерінің болуы талап етіледі. Екі мәтіннен ақпарат алып жазуда ұсынылатын жанрлар негізінен публицистикалық стильдегі және ішінара ғылыми, ресми стильдегі жанрлар түрінде беріледі. Атап айтқанда, мақала, аргументативті эссе, блогқа пікір, блог жазбасы, көпшілік алдында сөйлейтін сөз, газетке хат, баяндамасының тезисі, аннотация, үндеу хат түрінде берілуі мүмкін. Ендеше аталмыш жанрлардың сипаттық ерекшеліктерін, оқырманға әсер ету амал-тәсілді жазылым барысында ескерумен қатар, салыстырмалы талдау жасаған екі мәтіндегі ақпараттарды өз ойын ұтымды жеткізу аясында ұтымды қолданып, ойын шебер әрі әсерлі жеткізуі қажет. Сонда осы тапсырма аясында оқушылар бірнеше сипатта дағдылары мен бейімділіктерін, қабілет-қарымдарын танытуы керек. Атап айтқанда, тапсырмалар осы алуандас тапсырма мынадай сипатта ұсынылады: Сіз Ахмет Байтұрсынұлының мерейтойына орай ұйымдастырылған мектепшілік мақалалар байқауына қатысасыз. «Қазақ тілінің әлеуетін көтеру жолындағы игілікті қадамдар» деген тақырыпта мақала жазыңыз. Екі мәтіннен ақпаратты алып, аргументтерді өз ойыңызға дәлел ретінде қолданыңыз.

Дескриптор:

1. Мақаланы оқырманды қызықтыратын тәсілмен бастайды.
2. Мақалаға негіз болатын тезисті және қосалқы тезисті құрып, оған дәлел болатын фактілерді 2 мәтіннен тең алады және кемінде әрқайсынан 3-4 ақпараттан алады.
3. Эмоционалдық-экспрессивтік реңкі басым сөздер: тұрақты тіркестер (*мәтінде қарамен ерекшеленіп тұр*), метафора, эпитеттік тіркестерді (кемінде 3-4) қолданады.
4. Тақырыпты ашу үшін кемінде бір-екі дәйексөз немесе мақал-мәтел қолданады.
5. Мәтін кемінде 5 абзацтан тұрады.

Мақала жазуға арналған бағыттаушы сұрақтар мен критерийлер:

- Риторикалық сұрақ, мәтел қолдану т.б.

– Астарлы мәндегі сөз, қарапайым халыққа түсінікті әрі қызықты елең еткізетін сөйлемді қолдану. Мысалы, *Таяқтың екі ұшы бар екенін ұмытпайық..., Жығылған сүрінгенге күледі деген осы шығар. Бүгін жетістік деп желеулеткен жаңалығымыз ертең маңдайымызды тасқа ұрғызбай ма?*

– Мақалаға негіз болатын тезис құру керек. Ол мәселеге қатысты негізгі идеяға байланысты құрылады.

– Негізгі тезисті дәлелдеу үшін қай мәтіннен ақпарат алуға болады? Ақпарат өңдеп қолданыңыз.

– Негізгі тезисті өрбітетін қосалқы тезистер болу керек. Ол тезистер негізгі идеяны ашу үшін маңызды орын алады ма деген сұрақты қойыңыз. Әр тезиске қатысты ақпаратты екі мәтіннен де алуға тырысыңыз. Ол көрініп тұратын нақты деректер: статистикалық мәлімет, сандық көрсеткіш, жалқы есімдер болуы керек.

Оқыту кейстері бөлім аясындағы нақты оқу мақсаттарына негізделіп әзірленді. Зерттеу нәтижесінде оқыту кейсі әдісі, сын-тегеурін әдісі, проблемалық кейс әдісі негізгі әдістер ретінде сипатталды.

Оқыту кейсі әдісі оқу үдерісін нәтижеге бағыттап ұйымдастыру барысында өзге әдістермен кіріктіріле қолданылу нәтижесінде тиімді болды. Өйткені қолданбалы жаттығуларды әзірлеудің бастапқы сатысында белгілі бір оқытылатын бөлімді біртұтас модуль ретінде қарастырып, шығатын өнім түрлері оқу бағдарламасына сай оқылым, жазылым және тыңдалым/айтылым дағдыларының күрделі оқыту мақсаттары негізінде нысанға алынып жоспарланды.

Сын-тегеурін әдісі «Скаффолдинг» әдісі негізінде оқушылардың жоғары деңгейдегі тапсырмаларды орындауына дер кезінде қолдау көрсетуге мүмкіндік берді. Сын-тегеурін әдісін кіріктірудің маңыздылығы өзге пәндермен, өзге тақырыптармен байланыс орнату негізінде ой-өрісті кеңейтіп, балама түсіндірмелер ұсынуға, тың пайымдаулар шығаруға бағыттайды. Кейсті жүзеге асыру кезеңінде тақырып аясында кең ауқымды ұғым-түсінік қалыптастыру үшін «Миға шабуыл» әдісі негізінде ойды генерациялау, «Ойша тәжірибе» әдісі негізінде ойша түрлендіріп, жазатын мәтіннің сипатын құру, сызбаға түсіріп, жалпы жобасын әзірлеу шағын топпен, сыныппен талқылауда тиімді болды.

Проблемалық кейс әдісін қолданудың нәтижелі болуын қамтамасыз ету үшін оқушының өзіндік әрекетті тиімді ұйымдастыруын, жұмыс жүйесінің реттілігін меңгеру деңгейін түйсінуді анықтау мақсатында зерттеудің бастапқы кезеңінде сынып оқушылары мен мұғалімдерден кіріс сауалнамасы алынды. «*Айтылым және жазылым жұмыстарын орындар алдында төмендегі әрекеттердің қайсысын ретімен жүзеге асырар едіңіз?*» деген сұрақ негізінде Блум таксономиясына негізделген әрекет түрлері ұсынылып, сауалнамаға қатысқан 23 оқушының басым бөлігі «*Ұстанымды айқындау мен мақсат қою*» әрекетінің маңыздылығын (18 оқушы) бірінші орындайтынын; екінші кезекте — «*Негізгі бөлімге тезистік жоспар құру*»; үшінші кезекте — «*Ақпарат іздеу*»; төртінші кезекте — «*Жанрдың ерекшелігін еске түсіру*»; бесінші — «*Жазылым/Айтылым жұмысының жоспарын құру/моделін құрастыру*» әрекетін орындайтынын атап көрсеткен. Бұл оқушылардың 75 %-ына жуығы жанрлардың ерекшелігін толыққанды білмейінше, жоспарлау/моделін құрастыру әрекеті оңтайлы жүзеге аспайтынын терең зерделемейтіндігін пайымдатты. Кіріс сауалнамасының нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың 70 %-ы жанрлар ерекшелігіне қатысты теориялық нұсқаулықты қажетсінетіні және жазылымалды дайындық жұмыстарының маңыздылығын ескермейтіні айқындалды. Сауалнама нәтижелерін ескере отырып, проблемалық кейстерді құруда белгілі бір жанрда жазуда арнайы алгоритмдер мен бағалау құралдары құрастырылуы қажет деген тұжырым шығарылды. Осы тұрғыда проблемалық кейс негізінде әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыруға қажетті көмекші құралдар әзірленіп, қолданысқа ұсынылды.

Кейс пен жобалау әдістерін кіріктіру оқу үдерісінде «проблема → талдау → жоба → нәтиже» логикасы негізінде жүйелі түрде жүзеге асырылады. Бұл үдеріс ең алдымен проблемалық жағдаятты ұсынудан басталады, келесі сатыда кейс негізінде алынған шешімдердің ішінен ең тиімдісі іріктеліп, ол жоба идеясына айналады.

Үдерістің келесі кезеңінде дайындалған жоба нәтижесі ұсынылып, оқушылар өз өнімдерін (мәтін, презентация, модель және т.б.) таныстырады және кейс аясында қойылған мәселенің шешімін дәлелдейді. Кейс пен жобалау әдістерін кіріктіру оқыту үдерісін проблеманы талдаудан бастап, оны нақты нәтижеге бағытталған өнім арқылы шешуге дейінгі тұтас, логикалық жүйе ретінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әр кезеңі бойынша жүргізілген талдаулар көрсеткендей, оқушылардың шығармашылық қабілетін ұштауға көркем тілді қолдану дағдыларын жетілдірудегі олқылықтар алдағы уақытта осы аймақтағы жұмысты жандандыру қажеттігін айқындады және ол келесі зерттеуге негіз болмақ.

Қорытынды

Проблемалық кейс әдісін модульдік оқыту технологиясының философиялық негіздемесіне сүйене отырып кіріктіру, жобалау әдісімен және «Үлгілеу», «Ойша тәжірибе», «Сипаттау» әдістерімен, «Скаффолдинг» әдістерімен үйлесімділікте, сабақтастықта кіріктіре қолдану, оқушылардың өзіндік әрекетін тиімді ұйымдастыру арқылы тұлғаның ауызша және жазбаша тіл мәдениетін меңгерудегі ізденістері мен зерттеушілік-жобалау дағдыларының артуына, нәтижелі әрекет етуіне мүмкіндік туғызды.

Жоғарыда аталған нәтиже әртүрлі жанрлардың ерекшеліктерін меңгеру негізінде оқушылардың кез келген тақырыпта өз ойын сенімді әрі әсерлі жеткізетін тілдік тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік туғызғанымен, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың іс-шараны сипаттау және әңгімелеу мәтіндерінің моделін құрастыру дағдыларын жетілдіру бағытында әдістемелік ізденіс қажеттігі айқындалды.

Зерттеу нәтижесінде нақтылы түйінді пікірлер ұсынылды:

Біріншіден, оқу бөлімдерін біртұтас дидактикалық модуль ретінде қарастыру қажеттілігі айқындалды. Осыған сәйкес, проблемалық кейс әдісінің даярлық кезеңінде күрделі оқу мақсаттарын тиімді меңгертуді қамтамасыз ететін, құрылымы жүйеленген оқушы дәптерін әзірлеу ұсынылады. Мұндай оқу құралы оқушылардың танымдық әрекетін кезең-кезеңімен ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Екіншіден, проблемалық оқытуға негізделген кейстік тапсырмаларды әзірлеу барысында оқу процесін саралау мен даралауға бағытталған әдістерді кешенді қолдану қажеттігі анықталды. Атап айтқанда, сын-тегеурін, жеделдету, күрделендіру және терендету әдістерін кіріктіре отырып, оқушылардың нәтижеге қол жеткізуін қолдайтын қосымша құралдармен қамтамасыз ету маңызды. Бұл құралдар құрамына нұсқаулықтар, талдау алгоритмдері, әртүрлі дереккөздер мен оларға сілтемелер, сондай-ақ бағалау құралдары енгізілуі тиіс.

Үшіншіден, проблемалық кейс әдісі негізінде әртүрлі мәтін үлгілерін құрастыруда жобалау әдісін «Үлгілеу», «Ойша тәжірибе», «Сипаттау» және «Скаффолдинг» сияқты әдістермен сабақтастықта, кіріктірілген түрде қолдану ұсынылады. Бұл тәсіл оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға, оқу мазмұнын терең әрі жүйелі меңгеруіне жағдай жасайды.

Қазақ тілінің байлығын игеруге, мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау арқылы ғылыми тілді игеруге, ақпаратты өңдей алу біліктіліктерінің қалыптасуына, түрлі коммуникативтік жағдаятқа сай әртүрлі стиль мен жанрда өз мәтіндерінің моделін құрастыра алу біліктіліктерінің артуына және оқу-әдістемелік кешенді құрастыру негізінде оқушыларға дер кезінде қолдау көрсете алуымен тиімді болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Kun Y. Research on the Integration of Artificial Intelligence and Education / Y. Kun, Y. Hongchang // Education Reform and Development. — 2020. — Vol. 2, No. 2. DOI: 10.26689/ERD.V2I2.2062
- 2 «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Білім беру бағдарламасы — NIS-Programme. «Қазақ тілі мен әдебиеті» (Т1) пәнінің оқу жоспары. Негізгі мектеп (10-сынып). — Нұсқа 2.1.
- 3 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы / Қ. Бітібаева. — Астана: Дарын, 2012. — 271 б.
- 4 «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Білім беру бағдарламасы — NIS-Programme. «Қазақ тілі» (Т1) пәні бойынша оқу бағдарламасы. Негізгі мектеп (6–10 сыныптар). — 2019. — 60 б.
- 5 Бахишева С.М. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы [Электрондық ресурс] / С.М. Бахишева. — Қолжетімділігі: <http://rmebrk.kz/bilim/association/bahisheva-ped-jobalau.pdf>
- 6 Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи. — М.: Педагогика, 2000. — 384 с.
- 7 Hamilton L. Using Case Study in Education Research / L. Hamilton, C. Corbett-Whittier. — London: SAGE Publications, 2013. — 228 p.
- 8 Наумова А.И. Кейс-метод в современном образовании / А.И. Наумова. — Москва: Академия, 2014. — 192 с.

- 9 Исина Б.К. Қазақ тілі сабағында мәтін талдау дағдыларын дамыту / Б.К. Исина, Г.Б. Сағанаева // Педагогика және психология. — 2021. — № 3. — 112–118-б.
- 10 Керимбаева М.С. Кейс технологиясын қолданудың тиімді жолдары / М.С. Керимбаева // Білім беру жүйесі. — 2017. — № 4. — 45–49-б.
- 11 Қойлық Н.О. Оқу үрдісінде проблемалық оқытуды қолданудың тиімділігі: әдістемелік нұсқаулық [Электрондық ресурс] / Н.О. Қойлық, С.М. Каупенбаева. — Қолжетімділігі: http://engime.org/pars_docs/refs/103/102105/102105.pdf
- 12 Ханалиева К.Ә. Рефлексивті ойлау — педагогтың кәсіби құзыреттілігін арттыру кепілі [Электрондық ресурс] / К.Ә. Ханалиева. — Қолжетімділігі: <https://bilimainasy.kz/%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1/>
- 13 Agustina L. The efficacy of case-based learning model integrated with critical thinking skills to improve EFL learners' reading comprehension / L. Agustina, U.A. Ro'isatin // Journal of Languages and Language Teaching. — 2024. — Vol. 12, No 3. — P. 1443–1454. DOI: 10.33394/jollt.v12i3.11619
- 14 Dharmayanti Putu A.P. Case-Based Learning in Language Teaching [Electronic resource] / A.P. Dharmayanti Putu. — Access mode: <https://e-journal.unmas.ac.id/index.php/joselt/article/view/3439>
- 15 Rika I. Experts' Views on Integrating Contextual Case-Based Learning Method into English Writing Textbook [Electronic resource] / I. Rika et al. — Access mode: <https://journals.bilpubgroup.com/index.php/fls/article/view/8973>
- 16 Siregar M. Development of a case method learning model to hone students' translation competence in language teaching courses [Electronic resource] / M. Siregar, R. Husein, S.K. Putra. — Access mode: <https://ejournal.unib.ac.id/index.php/joall/article/view/30619>
- 17 Silitubun E. The Effectiveness of Case-Based Learning in Enhancing Students' Critical Thinking Skills [Electronic resource] / E. Silitubun, M. Mustaji, U. Dewi. — Access mode: <https://www.jneonatsurg.com/index.php/jns/article/view/1844>
- 18 Exploring Perceptions of the Case-Based Learning Model for Extensive Reading Instruction [Electronic resource]. — Access mode: <https://journals.bilpubgroup.com/index.php/fls/article/view/8988>
- 19 Case Method as Means of Forming Intercultural Competence in Teaching Foreign Languages [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2018.09.106>
- 20 The Effectiveness of Case-Based Learning to Improve Collaboration and Communication Skills of Students [Electronic resource]. — Access mode: <https://obsesi.or.id/index.php/obsesi/article/download/6233/pdf/27553>
- 21 Отарбаева Ғ.Н. Мәтін және интерпретация: көзқарастар мен концепциялар [Электрондық ресурс] / Ғ.Н. Отарбаева // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — № 4 (172). — Қолжетімділігі: https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/06/vestnik-kaznu.-seriya-filologicheskaya_2018-172-4.pdf
- 22 Гетьман В.В. Интерпретация художественного произведения как межнаучная проблема / В.В. Гетьман // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. — Новосибирск: СибАК, 2013.
- 23 «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. Басқарма шешімінің 2020 жылдың 27 тамызында бекітілген (№ 39 хаттама). Критериалды бағалаудың моделі. — 2022.
- 24 Гетьман В.В. Интерпретация текста как когнитивный процесс / В.В. Гетьман // Вестник филологии. — 2013. — № 2. — С. 38–42.
- 25 Тілепбергенов Б. Қазақ тілін оқыту әдістемесі / Б. Тілепбергенов. — Алматы: Рауан, 2014. — 275 б.

Г.Б. Сағанаева, Б.К. Исина

Интегрированное применение обучающих кейсов методом проектирования в повышении языковой компетентности

Данная статья направлена на совершенствование культуры устной и письменной речи, повышение языковой компетентности, развитие исследовательских и проектных навыков путем конструирования моделей текстов разных стилей и жанров на уроках казахского языка с помощью прикладных упражнений, построенных на интеграции учебных кейсов методом проектирования. Рассмотрены пути овладения лексическими, орфографическими, морфологическими, грамматическими, стилевыми, пунктуационными нормами литературного языка путем грамотного анализа лингвистических аспектов с глубоким осмыслением значения языковых единиц в контексте, используемых в совершенствовании навыков экспертизы в научном стиле учащихся, а также особенности прагмалингвистического и прагмастилистического анализа в преподавании казахского языка в практике Назарбаев Интеллектуальных школ. На конкретных примерах проанализированы учебные задания, ориентирующие дескрипторы на характеристики и требования их выполнения, анализируемые обучающимися в зависимости от конечной идейной основы контекста, с подбором эффективной информации, подтверждающей тип стиля, определяющей целевое использование контекста и предполагающей его восприятие и понимание читателем, влияние на характер ощущений, пример анализа учащегося как результата работы. Проводимая в данном направлении исследовательская работа и ее результаты дифференцируются, шаги по обоснованию метода проектирования в разработке комплекса учебно-методических пособий и особенностей применяемых в процессе обучения учебных кейсов, направленность учащихся на постановку цели и деятельностные шаги в процессе ее выполнения, содержание инструкций и листов

самооценки и взаимооценивания систематизируют обучение как методология организации, направленная на результат. Кроме того, на уроках казахского языка для поддержки собственной мысли учащегося была продемонстрирована значимость в составлении предлагаемых учебных заданий и учебных заданий творческой направленности по совершенствованию навыков правописания и извлечения информации из текстов разных жанров, оцениваются показатели эффективности тетрадей учащихся, дифференцированы результаты анкетирования. По результатам практической исследовательской работы были выработаны рекомендации, дана оценка эффективности практики интегрированного применения систематических обучающих кейсов в сочетании с методами проектирования и «моделирования», «мысленного опыта», «описания», методами «скаффолдинга», взаимной преемственности для повышения языковой компетентности учащихся в ориентированном на результат обучении уроку казахского языка. Вместе с тем в ходе исследования было установлено, что предложенные учебные задания способствуют систематическому развитию у учащихся навыков критического мышления, анализа и аргументации. Применяемые методы позволяют учащемуся применять языковые знания в конкретных коммуникативных ситуациях, усиливают связь учебного процесса с жизнью. Результаты исследования доказывают, что представленная методическая система является эффективной практикой, направленной на повышение функциональной грамотности на уроках казахского языка.

Ключевые слова: стиль, жанр, построение модели, исследовательско-проектные навыки, развитие.

G.B. Saganayeva, B.K. Isina

Learning Cases to Improve Language Competence: Integrated Application by Design Method

This article aims to improve the culture of oral and written languages, improve language competence, develop research and design skills, develop models of texts of different styles and genres in the Kazakh language lesson through applied exercises created on the basis of integrating learning cases with the design method. Ways to demonstrate the features of pragmalinguistic, pragmatilistic analysis in teaching the Kazakh language in the practice of Nazarbayev Intellectual Schools, which considered ways of mastering lexical, spelling, morphological, grammatical, stylistic, punctuation norms of the literary language through a competent analysis of linguistic aspects, with a deep understanding of the meaning of the language units used in improving the skills of expert examination in a scientific style. Learning tasks that students reveal in connection with the ultimate ideological basis of the context, selecting effective information that proves the type of style, determining their intended use and including their perception, understanding and perception as a reader, influence on the nature of feelings, descriptors that guide the characteristics and requirements of its implementation, a sample of student's analysis as a result of work are analyzed using specific examples. The research work carried out in this direction and its results are differentiated, the features of the teaching cases used in the course of training and the steps to take the design method as a basis in the development of a set of teaching aids, the orientation of students to the goal setting and the action steps in its implementation, the content of instructions and self-assessment and mutual assessment sheets give a In addition, in the Kazakh language lesson, to support the student's thoughts, the importance of the proposed educational tasks to improve the skills of writing in a new genre, receiving information from texts of various genres, and the importance of compiling educational tasks of a creative direction is shown, the effectiveness of student notebooks is evaluated, and the results of the survey are differentiated. Based on the results of the research work in action, recommendations were made and an assessment of the effectiveness of the practice of integrated use of systematic learning cases in combination with the design of various methods and methods of «modeling», «mental experience», «description», «scaffolding» methods to increase the language competence of students in the teaching of the Kazakh language based on the results was given. At the same time, in the course of the study, it was found that the proposed educational tasks contribute to the systematic development of students' abilities for critical thinking, analysis and argumentation. The applied methods allow the student to use their language knowledge in real communicative situations and strengthen the connection of the educational process with life. The results of the study prove that the proposed methodological system is an effective practice aimed at improving functional literacy in the Kazakh language lesson.

Keywords: style, genre, model design, research and design skills, development.

References

- 1 Kun, Y., & Hongchang, Y. (2020). Research on the Integration of Artificial Intelligence and Education. *Education Reform and Development*, 2(2). DOI: 10.26689/ERD.V2I2.2062
- 2 (2021). «Nazarbaev Ziatkerlik mektepteri» DBBU. *Bilim beru bagdarlamasy — NIS-Programme. «Qazaq tili men adebiyeti» (T1) paninin oqu zhosparı. Neгіzgi mektep (10-synyp). — Nusqa 2.1* [Educational program — NIS-Programme. Curriculum for the subject “Kazakh language and literature” (L1). Secondary school (Grade 10). — Version 2.1]. Nur-Sultan: “Nazarbayev Ziatkerlik mektepteri” DBBU [in Kazakh].

- 3 Bitibaeva, K. (2012). *Adebietti oqytudyn innovatsiialyq adistemesi men tekhnologiiasy* [Innovative methodology and technology of teaching literature]. Astana: Daryn [in Kazakh].
- 4 (2019). «Nazarbaev Ziatkerlik mektepteri» DBBU. *Bilim beru bagdarlamasy — NIS-Programme. «Qazaq tili» (T1) pani boiynsha oqu bagdarlamasy. Negizgi mektep (6–10 synypar)* [Educational program — NIS-Programme. Subject programme for “Kazakh language” (L1). Secondary school (Grades 6–10)]. Nur-Sultan: “Nazarbayev Ziatkerlik Mektepteri” DBBU [in Kazakh].
- 5 Bakhisheva, S.M. (2020). *Pedagogikalyq zhalalau: teoriiasy men tekhnologiiasy* [Pedagogical design: theory and technology]. *rmebrk.kz*. Retrieved from <http://rmebrk.kz/bilim/association/bahisheva-ped-jobalau.pdf> [in Kazakh].
- 6 Diui, Dzh. (2000). *Demokratiia i obrazovanie* [Democracy and education]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 7 Hamilton, L., & Corbett-Whittier, C. (2013). *Using Case Study in Education Research*. London: SAGE Publications.
- 8 Naumova, A.I. (2014). *Keis-metod v sovremennom obrazovanii* [Case method in modern education]. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 9 Isina, B.K., & Saganaeva, G.B. (2021). *Qazaq tili sabagynda matin taldau dagdylaryn damytu* [Development of text analysis skills in Kazakh language lessons]. *Pedagogika zhane psikhologiya — Pedagogy and Psychology*, 3, 112–118 [in Kazakh].
- 10 Kerimbaeva, M.S. (2017). *Keis tekhnologiiasyn qoldanudyn tiimdi zholdary* [Effective ways of using case technology]. *Bilim beru zhuiesi — Education System*, 4, 45–49 [in Kazakh].
- 11 Koilyk, N.O., & Kaupenbayeva, S.M. (2020). *Oqu urdisinde problemalyq oqytudy qoldanudyn tiimdiligi: adistemelik nusqaulyq* [Effectiveness of using problem-based learning in the educational process: a methodological guide]. *engime.org*. Retrieved from http://engime.org/pars_docs/refs/103/102105/102105.pdf [in Kazakh].
- 12 Khanalieva, K.A. (2020). *Refleksivti oilau — pedagogtyn kasibi quzyrettiligin arttyru kepili* [Reflexive thinking — a guarantee of increasing the professional competence of a teacher]. *bilimainasy.kz*. Retrieved from <https://bilimainasy.kz/%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1/> [in Kazakh].
- 13 Agustina, L., & Ro'isatin, U.A. (2024). The efficacy of case-based learning model integrated with critical thinking skills to improve EFL learners' reading comprehension. *Journal of Languages and Language Teaching*, 12 (3), 1443–1454. DOI: 10.33394/jollt.v12i3.11619
- 14 Dharmayanti Putu, A.P. (2022). *Case-Based Learning in Language Teaching*. *e-journal.unmas.ac.id*. Retrieved from <https://e-journal.unmas.ac.id/index.php/joselt/article/view/3439>
- 15 Rika, I. (2023). *Experts' Views on Integrating Contextual Case-Based Learning Method into English Writing Textbook*. *journals.bilpubgroup.com*. Retrieved from <https://journals.bilpubgroup.com/index.php/fls/article/view/8973>
- 16 Siregar, M., Husein, R., & Putra, S.K. (2023). *Development of a case method learning model to hone students' translation competence in language teaching courses*. *ejournal.unib.ac.id*. Retrieved from <https://ejournal.unib.ac.id/index.php/joall/article/view/30619>
- 17 Silitubun, E., Mustaji, M., & Dewi, U. (2023). *The Effectiveness of Case-Based Learning in Enhancing Students' Critical Thinking Skills*. *jneonatsurg.com*. Retrieved from <https://www.jneonatsurg.com/index.php/jns/article/view/1844>
- 18 Author/Org. (2023). *Exploring Perceptions of the Case-Based Learning Model for Extensive Reading Instruction*. *journals.bilpubgroup.com*. Retrieved from <https://journals.bilpubgroup.com/index.php/fls/article/view/8988>
- 19 Author/Org. (2018). *Case Method as Means of Forming Intercultural Competence in Teaching Foreign Languages*. *europenproceedings.com*. Retrieved from <https://www.europenproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2018.09.106>
- 20 Author/Org. (2023). *The Effectiveness of Case-Based Learning to Improve Collaboration and Communication Skills of Students*. *obsesi.or.id*. Retrieved from <https://obsesi.or.id/index.php/obsesi/article/download/6233/pdf/27553>
- 21 Otarbaeva, G.N. (2018). *Matin zhane interpretatsiia: kozqarastar men kontseptsiiar* [Text and interpretation: views and concepts]. *Qazaq Ul'tyq Universiteti Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 4 (172). Retrieved from https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/06/vestnik-kaznu.-seriya-filologicheskaya_2018-172-4.pdf [in Kazakh].
- 22 Getman, V.V. (2013). *Interpretatsiia khudozhestvennogo proizvedeniia kak mezhdnauchnaia problema* [Interpretation of a work of art as an interdisciplinary problem]. In Editor (Ed.), *V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniia i kulturologii — In the world of science and art: issues of philology, art history and cultural studies*. Novosibirsk: SibAK [in Russian].
- 23 (2022). *Kriterialdy bagaladyn modeli* [Model of criteria-based assessment]. Nur-Sultan: «Nazarbaev Ziatkerlik mektepteri» DBBU [in Kazakh].
- 24 Getman, V.V. (2013). *Interpretatsiia teksta kak kognitivnyi protsess* [Text interpretation as a cognitive process]. *Vestnik filologii — Bulletin of Philology*, 2, 38–42 [in Russian].
- 25 Tilepbergenov, B. (2014). *Qazaq tilin oqytu adistemesi* [Methodology of teaching the Kazakh language]. Almaty: Rauan [in Kazakh].

Information about the authors

Saganayeva, Gulnur Beissebayevna — Candidate of Philological Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan. E-mail: gulnursaganaeva@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1538-5348>

Isina, Bakytzhan Kapanovna — Teacher of Kazakh Language and Literature, Nazarbayev Intellectual School of chemistry and biology, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Isina_B@krg.nis.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5526-0817>

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Article

UDC82-1/-9

<https://doi.org/10.31489/2026PHI2/132-141>

Received: 03.02.2026

Accepted: 27.03.2026

O. Kapranov*

NLA University College, Oslo, Norway

(e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no)

The Image of Climate Change in *Wild Dark Shore* by Charlotte McConaghy

The issue of climate change poses innumerable challenges to political [1], societal [2], as well as business actors [3]. Furthermore, climate change impacts negatively on people's daily lives by affecting their health [4], food and water security [5], well-being [6], and economic stability [7]. In this light, it is hardly surprising that the issue of climate change is amply elucidated in mass media [8], visual [9] and performing arts [10] (e.g., theatre [11]), and in literary fiction [12]. In particular, the negative consequences of climate change are routinely represented in climate change fiction (cli-fi) [12]. Whilst cli-fi grows exponentially [13], little is known about the Australian segment of cli-fi [14]. Attempting to bridge the current research gap, this article presents a qualitative study that seeks to shed light onto how the image of climate change is portrayed in a relatively recent Australian cli-fi novel *Wild Dark Shore* by Charlotte McConaghy [15], an acclaimed Australian novelist. The study employs an ecocritical lens to unveil the portrayal of the image of climate change in the novel. The results of the ecocritical analysis reveal that the image of climate change is represented in *Wild Dark Shore* by (i) extreme weather events, (ii) the rise in sea levels, (iii) coastal erosion, (iv) carbon footprint reduction, and (v) the international seed bank. These findings are further discussed and illustrated in the article.

Keywords: climate change, climate change fiction (cli-fi), Australian cli-fi, the image of climate change, *Wild Dark Shore*, Charlotte McConaghy

Introduction

The issue of climate change is a complex problem that poses innumerable threats and challenges to humanity in general and to political [1], societal [2], and business actors [3] in particular. To be precise, the negative consequences of climate change impact on people's daily choices, affect their health [4], pose risks to their food and water security [5], represent a potential threat to their well-being [6] as well as economic stability [7]. In this light, it is hardly surprising that the negative consequences of climate change are sufficiently well elucidated in traditional and online mass media [8]. Additionally, the negative consequences of climate change are addressed in visual [9] and performing arts [10], theatre [11], and literary fiction [12].

In particular, the negative consequences of climate change are routinely represented in climate change fiction (cli-fi) [12]. Whilst cli-fi grows exponentially [13] and attracts a wide readership on the global level, fairly little is known about the Australian segment of cli-fi [14]. For instance, there is a paucity of literary and ecocritical studies on cli-fi novels written by Charlotte McConaghy, who is a famous Australian novelist. Furthermore, there are no published studies on McConaghy's recent novel *Wild Dark Shore* [15]. In an attempt to advance the readers' understanding and awareness of the Australian segment of cli-fi, this article presents a qualitative study that analyses the image of climate change in McConaghy's *Wild Dark Shore*. Accordingly, the present study seeks to answer the following **research question (RQ)**:

---

* Corresponding author's e-mail: oleksandr.kapranov@nla.no

RQ: How is the image of climate change portrayed in *Wild Dark Shore* by Charlotte McConaghy?

Prior to proceeding to the outline of the article, we should expand upon the relevance of the study. First, as mentioned above, the relevance of the present investigation is accounted by the fact that there is no published scientific research on McConaghy's *Wild Dark Shore*. Apart from this obvious and quite simplistic reason, the relevance of the study is based upon the impact of climate change on people's lives in the Southern Hemisphere [16] and, especially, Australia [17]. In this regard, it should be explained that Australia experiences such negative consequences of climate change [18] as (i) a substantial rise in mean temperature [19], (ii) a significant increase in extreme weather events [20], (iii) intensified bushfires [21], and (iv) a dramatic rise in sea levels [22]. Accordingly, it would be appropriate to examine McConaghy's *Wild Dark Shore* as a piece of cli-fi writing that depicts the negative consequences of climate change (for instance, extreme weather events, sea levels rise, and coastal erosion), which are particularly relevant to the Australian context of the climate crisis. Moreover, an ecocritical examination of *Wild Dark Shore* can enrich the existing body of research on Australian cli-fi and facilitate the public's at large interest in the topic of climate change and its negative impact on the Southern Hemisphere in general and Australia in particular [23]. Also, the results of the present study can be relevant to university courses and/or modules that focus on cli-fi [24]. Additionally, the relevance of the study can be justified by its applicability to undergraduate and postgraduate courses in climate change education, education for sustainable development (ESD), and sustainability [25, 26, 27]. Presumably, the study can be relevant to undergraduate students of English as a Foreign Language (EFL) [28], given that the study analyses a novel that depicts the issue of climate change through the eyes of a group of Australians, whose linguistic repertoires exhibit a cornucopia of features associated with Australian English [29, 30].

Having explained the relevance and novelty of the study, this article proceeds as follows. First, an overview of the literature on the Australian segment of cli-fi is provided. Second, the present study is introduced in conjunction with (i) a summary of the novel's plot and (ii) a brief outline of the ecocritical methodology. Third, the results of the qualitative ecocritical examination are presented and discussed. Fourth, the major findings and conclusions are given in the final section of the article.

An overview of the literature: The Australian segment of cli-fi

As indicated in the introduction, *Wild Dark Shore* is written by an Australian author. Crucially, the novel's plot unfolds at an Australian outpost on the remote island off the coast of Australia. Against this background, it seems logical to review the literature on Australian cli-fi. Whilst the Australian segment of cli-fi is a relatively recent phenomenon, which, arguably, harkens back to *The Sea and Summer* published in 1987 [31], there is a growing bulk of cli-fi that is either written by Australian authors or localised in Australia, often combining both the Australian authorship with Australian settings [32]. It should be noted, however, that the literature posits that whilst Australian cli-fi seems to be geographically peripheral, it, nevertheless, engages the readers with a range of global and local issues [32].

Australian cli-fi has been examined in a number of literary and ecocritical studies [23, 32, 35]. The literature argues that Australian cli-fi often portrays climate change scenarios and represents them as alternative realities, which are associated with the technological, spatial and socio-cultural phenomena [32]. In particular, the literature [23] argues that several contemporary Australian cli-fi novels, for instance *Locust Girl* [33] and *The Swan Book* [34], portray climate change through the lens of indigenous voices of the Global South, which problematise the climate crisis as an eco-socio-cultural issue, e.g.

Although research on cli-fi is often focused on Northern hemisphere texts and in particular, cli-fi from North America, we offer examples of often overlooked texts from the Southern hemisphere. Further, these texts highlight Indigenous and Global South voices with Merlinda Bobis having roots in the Philippines and Alexis Wright being a Waanyi woman. Beyond their literary value, these cli-fi texts offer powerful tools for climate change education in higher education settings. More than just depicting climate crisis, these novels critique structural inequalities, resist anthropocentrism and imagine alternative ways of being in the world. Both texts follow young women in precarious circumstances who are oppressed by the dominant political power of their worlds while being subject to the impacts of a changing climate. For educators, this presents an opportunity to engage students critically and creatively with climate change as an eco-socio-cultural phenomenon. [23; 450]

It is inferred from the literature [23, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40] that the Australian segment of cli-fi embraces a range of topics, which show that climate change is related to Aboriginal rights, climate justice, climate change denialism, ecological awareness, and eco-activism. Admittedly, Australian cli-fi is in alignment with its British counterpart that is also known for broaching important socially-oriented aspects associated with the issue of climate change [13]. The socially-oriented essence of Australian cli-fi, according to the literature [35, 37], is evident from its clear focus on the environment and environmental concerns that are intertwined with the climate crisis. In this regard, the literature [37, 38, 39] argues that Australian cli-fi offers a platform to raise public awareness of the issue of climate change and, concurrently, facilitates the relatability of the issue of climate change. Accordingly, the Australian segment of cli-fi is thought to provide a relatable means of empowering people's engagement in climate change education [37].

As indicated above, Australian cli-fi is sensitive to the positioning of the issue of climate change in the context of Aboriginal rights. In this regard, the literature indicates that climate is inextricably linked to Country or Land, or as S.M. Isaacs has said, "All Indigenous literature is climate literature" (personal communication, 2021). This ontology frames our analysis of the ways that Indigenous "cli-fi" texts refuture relations and invite transformed modes of reading. We engage with the key concept "Country" alongside "Indigenous relationality" through ideas pioneered by First Nations Elder scholar Terry Widders (Anaiwan Nation). We understand that an Indigenous text that locates Country as a sentient character ... [38].

In other words, it is inferred from the literature [23, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40] that Australian cli-fi is concerned, among other topics, with the complex relationship between the locus of climate change and the people, especially indigenous communities, who live there. Admittedly, the literature [38, 39] emphasises the following facets that are prominent in the Australian segment of cli-fi: (i) the tension between White settlers and Aboriginal communities, (ii) postcolonial environmental exploitation, (iii) the personal attachment to the land, (iv) the sense of belonging, and (v) the portrayal of human vs. non-human against the backdrop of the climate crisis [39].

In addition to the aforementioned facets, the literature [39, 40] demonstrates that Australian cli-fi represents the image of climate change as intensified bushfires, e.g. recent Australian novels are updating the tradition of bushfire fiction in response to the devastating events of the 2019–2020 Black Summer, paying special attention to their treatment of sound and memory. As novels by Eliza Henry-Jones, Inga Simpson, and Richard Flanagan demonstrate, megafires have become newly unpredictable in the age of the Anthropocene and the Pyrocene and their public remembrance has become increasingly global, anxious, and competitive in the crowded media ecology of the twenty-first century [40].

Furthermore, the literature [39] shows that not only climate change-related bushfires are at the heart of Australian cli-fi. Particularly, the nature of anthropogenic climate change in Australia is evident from a series of recent floods and, especially, coastal erosion, which are referred to in a number of Australian cli-fi novels that highlight the tension between the negative consequences of climate change and the livelihood of the local Australian communities [40].

Conceivably, McConaghy's *Wild Dark Shore* is a relevant example of Australian cli-fi that illustrates the entanglement of people in the middle of extreme weather events, such as flooding, the rise in sea levels, and coastal erosion. In the subsequent part of the article, McConaghy's novel will be examined through an ecocritical lens.

The present study: An outline of the plot and research methodology

Charlotte McConaghy is an acclaimed award-winning Australian author [41], who is known for her best-selling novels *Migrations* [42] and *Once There Were Wolves* [43]. Her most recent novel *Wild Dark Shore* has been named Amazon's *Best Book of the Year So Far* for 2025. In *Wild Dark Shore*, McConaghy narrates about a fictional Shearwater Island, whose portrayal, in her own words, is based upon Macquarie Island, which is a subantarctic island halfway between Tasmania and Antarctica. At only thirty-four kilometres long and five wide, it is a World Heritage Site, home to over four million seals, penguins, and seabirds — making it, as explorer Sir Douglas Mawson stated in 1919, »one of the wonder spots of the world« [15; 299].

Shearwater Island belongs to Australia. On this remote island, there is a family of four, who look after the seed vault, which is an international seed bank that is meant to preserve samples of plant seeds in case of a mass extinction event. The family consists of Dominic Salt and his three children, Fen, Raff, and Orly. They are the last caretakers of Shearwater, who are about to be relocated to the mainland due to rising sea

levels. Whereas all the other seed vault workers and researchers have fled, the Salts remain on the island a little longer. Then, during the worst storm in living memory, a strange woman, named Rowan, gets washed ashore. Rowan's unexpected and mysterious arrival sets McConaghy's *Wild Dark Shore* in motion. Later, the novel progresses to a gripping thriller with several deaths to be solved.

The issue of climate change in the novel serves as a crucial element that contributes to the description of Shearwater Island, the life of its inhabitants, and the reason for the seed vault being built. As a central element in the novel, the image of climate change needs to be addressed and unpacked in detail (see the RQ of the study in the introduction). Guided by the RQ, the present study employs a qualitative ecocritical methodology in order to establish how the image of climate change is represented in the novel.

As far as the methodology is concerned, it should be emphasised that the study is anchored in the ecocritical approach [44], which, on the one hand, aims to identify literary representations of the issue of climate change as relevant indices of coping, adapting to, and mitigating the climate crisis and, on the other hand, seeks to analyse the representation of climate change within literary conventions. In this light, the methodology of ecocritical analysis of the novel involves the identification of the way the image of climate change is portrayed [44]. Specifically, it examines the use of mental imagery, visual cues, and symbolic meanings in order to arrive at the representations of the image of climate change [44] in *Wild Dark Shore* by McConaghy. To reiterate, the methodological procedure of the identification of the image of climate change follows the ecocritical approach developed by Johns-Putra [44]. The results of the qualitative ecocritical investigation are summarised, illustrated, and discussed in the following section of the article.

Results and discussion

The results of the investigation reveal that the image of climate change in *Wild Dark Shore* by McConaghy is represented as i) extreme weather events, (ii) the rise in sea levels, (iii) coastal erosion, (iv) carbon footprint reduction, and (v) the international seed bank. These findings are summarised in Table 1, which includes illustrative material associated with each individual representation.

Table 1

The Representations of the Image of Climate Change in McConaghy's *Wild Dark Shore*

#	The Representations of Climate Change	Illustrative Material
1	Carbon footprint reduction	«The single greatest choice we can make to reduce our carbon footprint is to not have a child,» I say calmly; it is very well-trodden ground for us. We have been over the science so many times it feels embarrassing to wield it at him again, but I don't know what else to say. «How many times have we decided together that it means something to us, to live well. Why would the choice to have a baby be based on a different set of values?... «Us not having a child is not going to save the planet,» Hank tells me. «What's going to save the planet is nobody using any more fossil fuels.» ... «So you don't think we have any personal responsibility?» I shake my head. «Bringing children into this apocalypse is selfish and unethical.» [15; 12]
2	Coastal erosion	«As we walk, I take note of the beach and how it's changed under the rising tide — the ocean has taken great mouthfuls of the land. Many of the rocks are gone, washed away by the storm. This coastline looks nothing like it did when we arrived here eight years ago. We are all acutely aware of this fact, but we don't much talk about what rapidly rising sea levels mean: they mean losing the rocks and the beaches, losing the research base and all its buildings, losing the boathouse and its Zodiacs, losing a way to safely board a ship out here.» [15; 29] «The sea used to be farther out,» Orly says. «But it came in.» «It happened in the night,» Dom says. «A storm took out the support posts. Ate the outcrops. The hut sank into the waves.» [15; 124] «The waves are enormous. South Beach is gone now. The sea has swallowed it. No more red kelp or black sand. No more seals or penguins. I hope desperately that they have found somewhere safe. As we speed down toward the mouth of the tunnel, I see a great chunk of earth crumbling into the ocean. The cliffs are changing shape.» [15; 275]

3	Extreme weather events	<p>«This is a place of storms, but this storm, this one will be the worst they've endured since coming here. She knows it as soon as she reaches the crest of the hill and collides with the wind. It takes her off her feet.» [15; 3]</p> <p>«A bushfire came through». We are both quiet for a while, thinking through all that that means. «Was there . . . Much left?» he asks. «The house?» «No.» If I look up into the sky now, I will see the way the ash fell like snow in the night, swirling and delicate. The crazy thing is that I'd engineered the house to be as fire resistant as possible, I'd thought I was being silly, and then a fire comes along that reminds you that you know absolutely nothing about what nature is capable of, the power of it is ludicrous, beyond your capacity to prepare for, and everything — everything — burns if it's hot enough.» [15; 57]</p>
4	The international seed bank (the seed vault)	<p>«The Shearwater Global Seed Vault was built to withstand anything the world could throw at it; it was meant to outlast humanity, to live on into the future in the event that people should one day need to regrow from scratch the food supply that sustains us. Specks, most of them. Tiny little black dots. That's all they are. These treasures we keep buried in boxes below ground, down here in the arse-end of the world. The last hope of their kinds, but also of our kind. The idea is a big one: to save humankind.» [15; 10]</p> <p>«He told me the seed vault was being shut down. He said the island was too hazardous — weather events getting worse, sea levels rising with alarming speed — so the seeds were being moved off island to a much smaller vault. The UN was streamlining funds into identifying and storing only the seeds needed to feed humanity. There were fires and floods, there were wars, diseases, food shortages — they were going to need to feed people.» [15; 94]</p>
5	The rise in sea levels	<p>«I put my head down and hurry for the base, soon forced to wade through shin-deep water. I don't think it's high tide; the time is wrong. It's as raff said: this island is no longer safe.» [15; 44]</p> <p>«What I can see is an ocean rising so swiftly that this extraordinary island, this home, will be gone in the blink of an eye. A place so unsafe that most of its occupants have already fled.» [15; 88]</p>

It follows from Table 1 that the image of climate change in the novel is represented along the scientific and personal lines. First, the representation of the image of climate change as a science-based phenomenon will be discussed. Thereafter, a personal and subjective facet of the image of climate change in the novel will be explain in more detail.

The representation of the image of climate change through the prism of coastal erosion is in alignment with the description of the negative consequences of climate change supported by climate science [45]. Whilst coastal erosion is a normal process, its current rate, frequency and intensity are considered to be significantly influenced by the climate crisis [46]. It can be safely stated that that the scientific community of climate change researchers attributes the present-day rate of coastal erosion to the negative consequences of climate change [47]. Against this background, we argue in the study that McConaghy's portrayal of the image of climate change in *Wild Dark Shore* fits the mould of the scientific account of coastal erosion. In particular, coastal erosion in the novel is depicted by means of references to Shearwater's port infrastructure that is vulnerable to the negative consequences of climate change (see Table 1). Furthermore, McConaghy paints quite clearly a grim picture of Shearwater's exposure to coastal erosion that is evident from the fact that its beaches disappear, and even the cliffs and other parts of the coastal maritime ecosystem suffer from the detrimental consequences of coastal erosion. Moreover, the island itself will fade away quite soon due to coastal erosion (see Table 1). Arguably, the depiction of coastal erosion in *Wild Dark Shore* renders the image of climate change in McConaghy's novel a Gothic aura, which is suggestive of the irreversible changes that are not only dramatic, but, first of all, hauntingly destructive.

It should be noted that McConaghy's depiction of coastal erosion as destruction resonates with similar cli-fi novels, especially *The End We Start From* by Megan Hunter [48], *The Wall* by John Lanchester [49], and *What We Can Know* by Ian McEwan [50], which delineate a realistic yet gloomy sketch of the submerged coastal communities that are flooded due to coastal erosion, tidal waves, and sea level rise [13]. Whilst *The End We Start From* [48] and *The Wall* [49] provide a ray of hope amidst the vortex of climate change-related destruction, coastal erosion in McConaghy's *Wild Dark Shore* presents itself as an insatiable animal that devours the island, seeking to obliterate it.

The representation of the image of climate change through the lens of coastal erosion is further enhanced by the portrayal of the rise in sea levels in the novel (see examples in Table 1). In this regard, the image of climate change as the rise in sea levels in *Wild Dark Shore* is in unity with the scientific account of the negative consequences of climate change [45]. Importantly, climate scientists indicate that climate change is a major contributor to the rise in sea levels in the Southern Hemisphere, given that the rising global temperature causes the melting of the ice in the Antarctic regions [51].

It should be emphasised that the portrayal of the rising ocean in the novel is dark and Gothic, just like the depiction of coastal erosion. Both of them are described as relentless and ruthless phenomena, whose synergy causes only chaos and destruction. Again, we can contend that the Gothic image of climate change in *Wild Dark Shore* is substantially amplified by the representation of the rising ocean. In this respect, it should be underscored that the rising ocean and floods form an intrinsic part of climate change discourses [1, 2, 13, 45, 51]. Conceivably, the rise in sea levels seems to be at the heart of the majority of cli-fi novels and films [52]. The representation of the image of climate change via a vivid depiction of the rise in sea levels in *Wild Dark Shore* appears to conform to the typical rendering of the climate crisis in the genre of cli-fi. Arguably, we can posit that the image of climate change as the rise in sea levels follows the footsteps of the Australian segment of cli-fi, in which the themes of flooding and the rising ocean occupy a rather prominent place [32]. To an extent, the image of climate change as the rising ocean is evocative of Turner's [31] *The Sea and Summer* in the sense that the risen waters wreak havoc on people's lives. In case of *Wild Dark Shore*, however, the potency of the rising ocean is unstoppable. It is not only life-changing, it is transformative in terms of the island's geography, which is soon to be erased by the raging ocean.

Whereas coastal erosion and the rise in sea levels can be counted as extreme weather events, the novel also presents to the readers the imagery of gale winds and strong waves, and the reference to bushfires on the Australina mainland (see Table 1). As far as bushfires are concerned, they are considered a naturally occurring phenomenon in Australia [40]. However, bushfires in Australia have intensified due to the climate crisis [39]. Accordingly, bushfires and megafires form part of the Australian segment of cli-fi [40]. In *Wild Dark Shore*, however, the reference to bushfires is added into the narrative as an epiphenomenal element, which is meant to provide more information about Rowan, a woman who mysteriously appears on the island. The readers discover that her house got burnt down in a megafire on the Australian mainland. Hence, we may argue that the image of climate change as bushfires illustrates the negative consequences of climate change on the Australian mainland.

The image of climate change in the novel is also represented by the reference to the international seed bank. The seed bank, which is often referred to as the seed vault in the novel, plays a dual role in the representation of climate change. First of all, the seed vault is meant to preserve seeds from all over the world from a potential mass extinction event inclusive of the climate catastrophe. In this capacity, the seed vault is reminiscent of the Ark of the Covenant that helped to save Noah and his family and numerous animals from the flood. At the same time, however, the seed vault gets flooded by the rising ocean. Constant flooding in combination with perpetual humidity and the shortage of electricity on the island lead to the imminent collapse of the vault. Presumably, the seed vault is intentionally portrayed in the novel as the humanity's failure to mitigate and control the climate crisis. Metaphorically speaking, the vault's unavoidable collapse can be compared to a hypothetical ingress of water into the Ark that could not be stopped. Hence, we argue that the image of climate change that is represented by the seed vault signifies the humanity's lost cause to prevent the climate catastrophe from happening.

The novel, however, suggests a possible way out of the current climate crisis that involves the reduction of carbon footprint. Rowan, the mysterious protagonist in *Wild Dark Shore*, indicates that her personal resolution to reduce the carbon footprint consists in her child-free choice (see Table 1). Specifically, Rowan insists on being child-free as her own contribution to solving the climate crisis and offsetting its negative consequences. In this regard, it should be observed that voluntary childlessness is not mandated by climate science as a means of carbon footprint reduction. Rowan's choice, therefore, could be assumed to be her personal preference, which, however, is intertwined with ethical and societal issues. The interrelationship of Rowan's choice of carbon footprint reduction as a personal yet socially responsible type of behaviour reverberates with the literature [23, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40], which posits that the Australian segment of cli-fi represents the image of climate change in conjunction with socially-oriented and ethical phenomena.

Conclusions

The article involves a qualitative ecocritical investigation of the representation of the image of climate change in *Wild Dark Shore*, a recent cli-fi novel by McConaghy. The application of the ecocritical analysis has revealed that the image of climate change in the novel is represented by such aspects as (i) extreme weather events, (ii) the rise in sea levels, (iii) coastal erosion, (iv) carbon footprint reduction, and (v) the international seed bank. The ecocritical analysis demonstrates that the image of climate change in the novel is represented in a manner that is in alignment with the science-based account of the climate crisis. Particularly, it has been established that (i) extreme weather events, (ii) the rise in sea levels, (iii) coastal erosion, and (iv) the international seed bank are portrayed in unity with the science-based approach to the issue of climate change. However, the ecocritical analysis shows that carbon footprint reduction is associated with the protagonist's personal choices that involve ethical and socially-oriented considerations.

Additionally, the ecocritical analysis has unveiled a dark and rather Gothic tonality associated with the image of climate change in the novel. Namely, the aspects of climate change that involve coastal erosion, the rise in sea levels, the international seed bank, and other extreme weather events seem to impart an impression of the climate crisis as an unstoppable catastrophe that brings about horror, loss (both physical and emotional), and the haunting feeling of hopelessness. Furthermore, the ecocritical investigation suggests that the image of climate change in the novel involves science-based and personal considerations, which facilitate the readers' understanding of the novel in general, as well as the role of climate change in the current Australian context in particular.

Finally, it should be observed that the ecocritical analysis has not discovered any explicit instances of equating the climate crisis with the life of Aboriginal communities in Australia. In this regard, the image of climate change in *Wild Dark Shore* is represented in a manner that does not include a strong focus on the Aboriginal component. Concurrently, however, *Wild Dark Shore* alludes to the theme of colonial and post-colonial exploitation of natural resources, which aligns the novel with the mainstream segment of Australian cli-fi.

Whilst the present ecocritical analysis focuses on the sub-Antarctic island of Shearwater that belongs to Australia, the results of the study warrant further ecocritical research into postcolonial exploitation of resources in the Southern Hemisphere. Additionally, the results of the study can be of use in the future analysis of cli-fi novels that portray the climate crisis on the far-flung sub-Antarctic archipelagos and other remote regions situated in the Southern Hemisphere.

References

- 1 Kapranov, O. (2024a). The framing of King Charles III's climate change-related activities by the leading American and British mass media. *Philologia*, 22 (1), 53–73. <https://doi.org/10.18485/philologia.2024.22.22.3>
- 2 Kapranov, O. (2024b). Metonymy in Greta Thunberg's climate change discourse on Facebook. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу — Philologist – Journal of Language, Literature, and Cultural Studies*, 15 (30), 109–129. <https://doi.org/10.21618/fil2430109k> [in Serbian].
- 3 Kapranov, O. (2016a). Do international corporations speak in one voice on the issue of global climate change: The case of British Petroleum and The Royal Dutch Shell Group. In C. Can, A. Kilimci, & K. Papaja (Eds.). *Social Sciences and Humanities: A Global Perspective* (pp. 306–322). Ankara: Detay Yayıncılık.
- 4 Kapranov, O. (2023a). Modal verbs in English-medium research articles on the issue of climate change and health. *Acta Marisiensis. Philologia*, 5 (5), 38–48. <https://doi.org/10.2478/amph-2023-0084>
- 5 Omotayo, A.O., & Omotoso, A.B. (2025). Climate-smart agricultural technology and gender-differentiated food, and water security: Evidence from smallholder sunflower (*Helianthus annuus* L.) Farmers. *Agricultural Water Management*, 308, 109276. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2024.109276>
- 6 Vercammen, A., Wray, B., Crider, Y.S., Belkin, G., & Lawrance, E.L. (2025). Psychological impacts of climate change on US youth. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 122 (16), e2311400122. <https://doi.org/10.1073/pnas.2311400122>
- 7 Kapranov, O. (2017). Conceptual metaphors associated with climate change in corporate reports in the fossil fuels market: Two perspectives from the United States and Australia. In K. Fløttum (Ed.). *The Role of Language in the Climate Change Debate* (pp. 90–109). New York: Routledge.
- 8 Liu, J.C.E. (2025). China's climate grand propaganda on social media and mass media: Evidence from Twitter and state newspapers. *Energy Research & Social Science*, 125, 104086. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2025.104086>
- 9 Michałowska, M. (2020). Artists in the face of threats of climate change. *Oceanologia*, 62 (4), 565–575. <https://doi.org/10.1016/j.oceano.2020.03.003>

- 10 Kapranov, O. (2025a). A meeting point of culture, royalty, and the environment: Analyzing the discourse on sustainability by the Royal Ballet and Opera in London. *Culture. Society. Economy. Politics*, 5 (2), 43–59. <https://doi.org/10.2478/csep-2025-0014>
- 11 Kapranov, O. (2025b). Culture, education and theatre: The Globe Theatre's discourse on climate change. *Journal of Education, Society & Multiculturalism*, 6 (2), 78–96. <https://doi.org/10.2478/jesm-2025-0016>
- 12 Yusoff, K., & Gabrys, J. (2011). Climate change and the imagination. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 2(4), 516–534. <https://doi.org/10.1002/wcc.117>
- 13 Kapranov, O. (2025c). Flooded London: Sensory lexica in The End We Start From by Megan Hunter. *East-West Cultural Passage*, 25 (2), 167–189. <https://doi.org/10.2478/ewcp-2025-0019>
- 14 Milner, A. (2025). What is cli-fi? *Australian Journal of Environmental Education*, 41 (3), 409–419. <https://doi.org/10.1017/ae.2025.10070>
- 15 McConaghy, C. (2026). *Wild Dark Shore*. Edinburgh: Canongate.
- 16 Kapranov, O. (2024c). The framing of climate change discourse by Greenpeace Africa. *Acta Marisiensis. Philologia*, 6 (6), 29–39. <https://doi.org/10.62838/amph-2024-0102>
- 17 Kapranov, O. (2023b). The framing of climate change by Greenpeace Australia Pacific. Beyond Philology. *An International Journal of Linguistics, Literary Studies and English Language Teaching*, 21 (3), 9–31. <https://doi.org/10.26881/bp.2024.3.01>
- 18 Kapranov, O. (2024d). Modality in climate change discourse by Greenpeace Australia Pacific. *Studies in Linguistics, Culture, and FLT*, 12 (1), 9–32. <https://doi.org/10.46687/CRYR1521>
- 19 Huang, K., Wu, X., Zhang, L., Geng, H., & Qu, Y. (2025). Increasing risk of global forest loss from extreme wildfires under climate change. *International Journal of Digital Earth*, 18 (1), 2483982. <https://doi.org/10.1080/17538947.2025.2483982>
- 20 Partheepan, S., Sanati, F., & Hassan, J. (2025). Modelling bushfire severity and predicting future trends in Australia using remote sensing and machine learning. *Environmental Modelling & Software*, 188, 106377. <https://doi.org/10.1016/j.envsoft.2025.106377>
- 21 Hamlington, B.D., Fournier, S., Thompson, P.R., & Marcos, M. (2025). Sea level rise in 2024. *Nature Reviews Earth & Environment*, 6 (4), 246–248. <http://doi.org/10.1038/s43017-025-00667-w>
- 22 Ballesteros, C., Lincke, D., Nicholls, R.J., Heslop, J., Hinkel, J., Malagón-Santos, V., & Slangen, A. (2025). Migration, land loss and costs to 2100 due to coastal flooding under the IPCC AR6 sea-level rise scenarios and plausible adaptation choices. *Frontiers in Marine Science*, 12, 1505633. <https://doi.org/10.3389/fmars.2025.1505633>
- 23 Bayes, C., & Abbasi, H. (2025). Cli-fi as climate change education: A posthumanist ecofeminist approach to thinking with Australian cli-fi narratives. *Australian Journal of Environmental Education*, 41 (3), 449–461. <https://doi.org/10.1017/ae.2025.10061>
- 24 Richardson, K. (2022). The hottest new literary genre? How cli-fi can support the teaching of climate change. *Teaching Geography*, 47 (3), 123–126.
- 25 Kirsner, K., Kapranov, A., Bujalka, H., & Dunn, J. (2007). How long does it take to learn a second language? *Forum on Public Policy: A Journal of the Oxford Round Table*, 3 (2), 161–170.
- 26 Kapranov, O. (2025e). Modality in discourse on education for sustainable development: An analysis of research article abstract. *Philologia*, 23 (1), 67–80. <https://doi.org/10.18485/philologia.2025.23.23.4>
- 27 Kapranov, O. (2016b). Speech rate and filled pauses as variables involved in EFL student's identification of Australian English. *Psycholinguistics*, 20 (2), 49–63.
- 28 Kapranov, O. (2019a). Discourse markers in online writing by early balanced English/Italian bilinguals. *Brno Studies in English*, 45 (2), 77–100. <https://doi.org/10.5817/BSE2019-2-4>
- 29 Kapranov, O. (2019b). The framing of a preferred variety of English by pre-service primary school teachers of English as a foreign language. *ANGLICA — An International Journal of English Studies*, 28 (2), 117–139.
- 30 Kapranov, O. (2023c). A systematic analysis of undergraduate EFL courses in phonetics and phonology offered by leading research-intensive universities in Norway. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 23 (1), 59–72. <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2023.1.004>
- 31 Turner, G. (1987). *The Sea and Summer*. London: SF Masterworks.
- 32 Lovell, S., Thomas, B., & Wickham, O. (2019). Neither fish nor fowl: Travelling across genres and disciplines through 21st century Australian cli-fi. *TEXT*, 23 (Special 56), 1–14.
- 33 Bobis, M. (2015). *Locust Girl: A Love Song*. Little River: Spinifex Press.
- 34 Wright, A. (2013). *The Swan Book*. Parramatta: Giramondo.
- 35 Carleton, S., & Hay, C. (2020). 'Global Weirding' Australian absurdist cli-fi plays. *Performance Research*, 25 (2), 79–86. <https://doi.org/10.1080/13528165.2020.1752580>
- 36 Milner, A. (2025). What is cli-fi? *Australian Journal of Environmental Education*, 41 (3), 409–419. <https://doi.org/10.1017/ae.2025.10070>
- 37 Ferguson, J.P., Tytler, C., White, P.J., & Oliver, S. (2025). Climate fiction of the anthropocene. *Australian Journal of Environmental Education*, 41 (3), 397–408. <https://doi.org/10.1017/ae.2025.10076>
- 38 Phillips, S., McLean Davies, L., & Truman, S.E. (2022). Power of country: Indigenous relationality and reading Indigenous climate fiction in Australia. *Curriculum Inquiry*, 52 (2), 171–186. <https://doi.org/10.1080/03626784.2022.2041978>
- 39 Fetherston, R. (2025). *Theorising the Postcolonial Eco-Novel*. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-032-04466-2_4

- 40 De Bruyn, B. (2025). “And then country’s tone changed”: Eco-sonic memory in Australian Pyrocene fiction. In L. Bond, S. Radstone, & J. Rapson (Eds.). *The Palgrave Handbook of Literary Memory Studies* (pp. 453–480). Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-69594-0_27
- 41 Bubiková, Š. (2026). Crimes, wolves and consolation: National parks in contemporary crime fiction. In Š. Bubiková, B. Kucała, & B. Piątek (Eds.). *Consolations of Nature. Human–Nature Connections in Modern and Contemporary Anglophone Literature* (pp. 208–227). Leiden: Brill.
- 42 McConaghy, C. (2020). *Migrations*. London: Macmillan.
- 43 McConaghy, C. (2021). *Once There Were Wolves*. London: Hamish Hamilton.
- 44 Johns-Putra, A. (2016). Climate change in literature and literary studies: From cli-fi, climate change theater and ecopoetry to ecocriticism and climate change criticism. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7 (2), 266–282. <https://doi.org/10.1002/wcc.385>
- 45 Fløttum, K. (2017). *Language and climate change*. In K. Fløttum (Ed.), *The Role of Language in the Climate Change Debate* (pp. 1–9). New York: Routledge.
- 46 Pang, T., Wang, X., Nawaz, R.A., Keefe, G., & Adekanmbi, T. (2023). Coastal erosion and climate change: A review on coastal-change process and modeling. *Ambio*, 52 (12), 2034–2052.
- 47 Polydoropoulou, A., Bouhouras, E., Papaioannou, G., & Karakikes, I. (2025). Living labs for the resilience of ports against climate change disruptions. *Ocean & Coastal Management*, 261, 107528. <https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2024.107528>
- 48 Hunter, M. (2017). *The End We Start From*. New York: Grove Press.
- 49 Lanchester, J. (2019). *The Wall*. London: Faber & Faber.
- 50 McEwan, I. (2025). *What We Can Know*. London: Jonathan Cape.
- 51 Капранов, О. (2024e). The framing of climate change discourse on Facebook by Greenpeace Aotearoa. *Language: Codification, Competence, Communication*, 1 (10), 31–47. <https://doi.org/10.2478/lccc-2024-0003>
- 52 Svoboda, M. (2016). Cli-fi on the screen (s): patterns in the representations of climate change in fictional films. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7 (1), 43–64. <https://doi.org/10.1002/wcc.381>

О. Капранов

Шарлотта МакКонагидің «Жабайы қараңғы жағалаудағы» климаттың өзгеруінің бейнесі

Климаттың өзгеруі мәселесі саяси [1], қоғамдық [2], сондай-ақ бизнес субъектілеріне [3] сансыз қиындықтар туғызады. Сонымен қатар климаттың өзгеруі адамдардың денсаулығына [4], азық-түлік және су қауіпсіздігіне [5], әл-ауқатына [6] және экономикалық тұрақтылыққа [7] әсер ету арқылы олардың күнделікті өміріне кері әсерін тигізеді. Осы тұрғыдан алғанда, климаттың өзгеруі мәселесі және онымен байланысты қиындықтар бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен түсіндірілуі таңқаларлық емес [8]. БАҚ-та жарияланудан басқа, климаттың өзгеруі мәселесін көркем [9] және орындаушылық өнер [10] өкілдері, мысалы, театр [11], сондай-ақ әдеби орталар [12] қарастырады. Атап айтқанда, климаттың өзгеруінің теріс салдары климаттың өзгеруі туралы көркем әдебиетте (кли-фай) үнемі көрсетіледі [12]. Кли-фай экспоненциалды түрде өседі [13], кли-файдың австралиялық сегменті туралы аз мәлімет бар [14]. Қазіргі зерттеу алшақтығын жоюға тырыса отырып, бұл мақалада Шарлотта МакКонагидің салыстырмалы түрде жақында жарық көрген «Жабайы қараңғы жағалау» атты австралиялық фантастикалық романында климаттың өзгеруі бейнесінің қалай бейнеленгенін анықтауға бағытталған сапалық зерттеу ұсынылған [15]. Зерттеуде романдағы климаттың өзгеруі бейнесінің бейнесін ашу үшін экокритикалық линза қолданылды. Экокритикалық талдау нәтижелері «Жабайы қараңғы жағалаудағы» климаттың өзгеруі бейнесінің (i) экстремалды ауа райы оқиғаларымен, (ii) теңіз деңгейінің көтерілуімен, (iii) жағалау эрозиясымен, (iv) көміртегі ізінің азаюымен және (v) халықаралық тұқым банкімен бейнеленгенін көрсетеді. Бұл тұжырымдар мақалада толығырақ талқыланған және көрсетілген.

Кілт сөздер: климаттың өзгеруі, климаттың өзгеруі туралы көркем әдебиет (cli-fi), австралиялық фантастика, климаттың өзгеруі бейнесі, «Жабайы қараңғы жағалау», Шарлотта МакКонаги.

О. Капранов

Образ изменения климата в романе Шарлотты МакКонаги «Дикий темный берег»

Проблема изменения климата ставит перед политическими [1], социальными [2], а также деловыми субъектами [3] бесчисленные задачи. Более того, изменение климата негативно влияет на повседнев-

ную жизнь людей, затрагивая их здоровье [4], продовольственную и водную безопасность [5], благополучие [6] и экономическую стабильность [7]. В этом свете неудивительно, что проблемы изменения климата широко освещаются в средствах массовой информации [8]. Помимо освещения в СМИ, проблема изменения климата затрагивается представителями изобразительного [9] и исполнительского искусства [10], например, театра [11], а также литературных кругов [12]. В частности, негативные последствия изменения климата регулярно изображаются в литературе об изменении климата (cli-fi) [12]. В то время как cli-fi растет экспоненциально [13], мало что известно об австралийском сегменте cli-fi [14]. В попытке восполнить существующий пробел в исследованиях, данная статья представляет качественное исследование, направленное на то, чтобы пролить свет на то, как образ изменения климата изображен в австралийском романе в жанре cli-fi «Дикий темный берег» Шарлотты Макконаги [15]. В исследовании используется экокритический подход для раскрытия образа изменения климата в романе. Результаты экокритического анализа показывают, что образ изменения климата в «Диком темном берегу» представлен (i) экстремальными погодными явлениями, (ii) повышением уровня моря, (iii) эрозией побережья, (iv) сокращением углеродного следа и (v) международным банком семян. Эти выводы далее обсуждаются и иллюстрируются в статье.

Ключевые слова: изменение климата, фантастика об изменении климата (климатическая фантастика), австралийская климатическая фантастика, образ изменения климата, «Дикий темный берег», Шарлотта Макконаги.

Information about the author

Kapranov, Oleksandr — PhD, Associate professor, NLA University College, Oslo, Norway. E-mail: oleksandr.kapranov@nla.no, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9056-3311>

О. Сөйлемез^{1*}¹*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey*
E-mail: soylemezo@yahoo.com

Оңайгүл Тұржан поэзиясындағы құс символизмі

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік даралығы айқын ақынның бірі Оңайгүл Тұржанның өлеңдеріндегі құс символизмінің поэтикалық, мифопоэтикалық және психологиялық қырлары кешенді түрде қарастырылады. Қазақ әдеби дәстүрінде құс бейнесі ежелден еркіндік, рух тазалығы, тағдыр, өмірдің өткіншілігі, жан мен тән арақатынасы сияқты терең ұғымдармен сабақтасып келгені белгілі. Алайда қазіргі заманғы лирикада бұл бейне жаңа эстетикалық және мағыналық деңгейге көтеріліп, жеке авторлық дүниетаныммен ұштаса отырып, тың көркемдік қызмет атқара бастады. Осы тұрғыдан алғанда, Оңайгүл Тұржан поэзиясы құс образының семантикалық мүмкіндігін кеңейткен ерекше көркемдік жүйе ретінде назар аударады. Ақынның поэтикалық әлемінде құс тек табиғат көрінісі ретінде ғана емес, сонымен бірге адам жанының нәзік күйін, жалғыздық пен сағыныш сезімін, уақыт ағынының жылдамдығын, көшу мен ажырасудың трагизмін, өлім мен метафизикалық кеңістік арасындағы байланысты, рухани ізденісті бейнелейтін көпқабатты символ қызметін атқарады. «Көңіл-күз», «өлім», «үміт», «сағыныш», «рух», «уақыт» сияқты негізгі ұғымдар ақын поэзиясында құс бейнесі арқылы тұтас көркемдік концепт деңгейіне көтеріледі. Зерттеуде Оңайгүл Тұржанның құс тақырыбына арналған бірқатар өлеңі — «Құс кеткен жаққа қарайлап», «Құстардың күрсінгені секілденіп», «Аққулар сені алда кетті бір жаққа», «Аллаға мадақ айтқан құстар сынды», «Құстай жалған» — негізгі мәтіндік корпус ретінде алынып, мазмұндық талдау, жақын оқу (close reading) және символдық интерпретация әдісі арқылы сараланды. Талдау барысында әрбір өлеңде құс бейнесі әртүрлі семантикалық өрісті ашатыны, алайда бұл мағынаның барлығы тұтас поэтикалық жүйе құрайтыны анықталды. Зерттеу нәтижесі Оңайгүл Тұржан құс образын мәдени ұжымдық сана, түркі мифопоэтикасы, исламдық метафизикалық таным және қазіргі заманғы жеке лирикалық сезімталдықпен сабақтастыра отырып, көпқырлы көркемдік концепт деңгейіне көтергенін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, ақын поэзиясындағы құс символизмі қазіргі қазақ лирикасындағы маңызды көркемдік құбылыс ретінде бағаланады. Бұл зерттеу қазіргі қазақ поэзиясындағы символдық бейнелеу жүйесін түсінуге қосымша ғылыми мүмкіндік береді. Оңайгүл Тұржан шығармашылығындағы құс символизмі жеке авторлық стильдің көрінісі ғана емес, ұлттық поэтикалық ойлау жүйесінің қазіргі кезеңдегі эволюциясын танытатын маңызды көрсеткіш ретінде қарастырылады. Мақала нәтижесін қазақ лирикасындағы көркем образ табиғатын, символдың поэтикалық қызметін және қазіргі поэзиядағы рухани-эстетикалық ізденісті зерттеуде теориялық және әдістемелік тұрғыдан қолдануға болады.

Кілт сөздер: Оңайгүл Тұржан, құс символизмі, қазіргі қазақ поэзиясы, символизм, мифопоэтика, психологиялық лиризм.

Kipicne

Түрік және қазақ мәдениетінде құс тек табиғи болмыс қана емес, сонымен қатар ерте заманнан бері метафизиканы, жанның жеңілдігін, еркіндікті, тағдырды және өткіншілікті бейнелейтін күшті бейне болды. Қазіргі поэзияда дәстүрлі мағынасын сақтай отырып, бұл символ жеке тұлғаның ішкі әлемін білдіретін көп қабатты белгіге айналды. Оңайгүл Тұржанның өлеңдері — осы трансформацияға ең тән мысалдың бірі. Құс бейнесін «көңіл-күз», «өлім», «сағыныш», «үміт», «рух» және «заман» сияқты тақырыптық салалармен байланыстыра отырып, ақын мәдени жады мен қазіргі лирикалық сезімталдықты бір поэтикалық негізде біріктіреді.

Мақала О. Тұржанның құс мотивін қалпына келтіретін символдық, мифопоэтикалық және эмоционалды деңгейді қарастыруға бағытталған. Шығармада бес негізгі өлең бар: «Құс кеткен жаққа қарайлап», «Құстардың күрсінгені секілденіп», «Аққулар сені алды да кетті бір жаққа», «Аллаға мадақ айтқан құстар сынды» және «Құстай жалған» — тақырыптық тұтастықта талқыланады; құс бейнесінің айырылу, қайғы, өлім, құдайлық дауыс және уақыт ұғымдарымен байланысы мұқият оқу әдісімен талданды [1]. Осылайша, құстың түркінің поэтикалық әлеміндегі жай ғана метафора емес, адамның экзистенциалдық тәжірибесін алып жүретін орталық символ екені анықталады.

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: soylemezo@yahoo.com

Әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысы ақын О. Тұржан поэзиясындағы құс символизмін пәнаралық деңгейде (әдебиеттану, мифология, психология) талдауға бағытталды. Зерттеудің басты нысаны ретінде ақынның құс бейнесі мен символикасы негізгі орында тұрған төменде сөз болатын 5 өлеңі алынды.

Сондай-ақ теориялық негіздеме ретінде Г. Бачелард («әуе бейнесі»), Р. Барт (семиотика), К.Г. Юнг (архетип), М. Элиаде (шаманизм) және М. Әуезов, Ә. Кекілбаев т.б. зерттеуші мен қаламгердің еңбектері пайдаланылды. Мақалада құс символының көпқабатты мағынасын ашу үшін кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды: Жақын оқу — әрбір өлеңнің мәтіндік құрылымына, сөз қолданысына және интонациясына терең талдау жасау арқылы авторлық концепцияны анықтау. Символдық интерпретация әдісі — құс бейнесін жай метафора емес, «көпмағыналы және дірілдеу құрылымы» (Р. Барт) ретінде қарастырып, оның астарындағы философиялық мәнін ашу. Мифопоэтикалық талдау — құс бейнесін түркілік дүниетаным, шамандық наным-сенім (жанның құсқа айналуы) және ежелгі мифтермен сабақтастыра зерттеу. Мазмұндық талдау — өлеңдердегі «көңіл-күз», «өлім», «сағыныш», «рух» сияқты қайталанатын лейтмотивті жүйелеу. Зерттеу барысында қолданылған әдіс жиынтығы ақын шығармашылығындағы құс образының тек көркемдік құрал емес, адамның экзистенциалдық тәжірибесін жинақтайтын орталық көркемдік концепт екенін дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Бұл зерттеу Оңайгүл Тұржанның құс бейнесін үш негізгі теориялық тәсіл: символизм теориясы, мифопоэтикалық дәстүр және қазіргі психологиялық лиризм шеңберінде көп қабатты поэтикалық құралға қалай айналдыратынын қарастырады [2]. Құс бейнесі мәдени-мифологиялық тамырдан алынған және жеке эмоционалды салаға таралатын бейнелеу болғандықтан, бұл үш көзқарас бір-бірін толықтырады. Тұржанның өлеңдерінде, әсіресе осында тандалған өлеңдерінде күшті символизм айқын көрінгенімен, «лиризм» өлеңдер мен сөздерде де қарқынды сезіледі.

Түркі халықтарының эпикалық мәдениетінде жануарлар метафорасы маңызды орын алады [3; 191], [4–5]. Осы тұста, Самет Азапта атап өткендей, барлық түркі халқының әдебиетіндегі сияқты қасқыр мотиві қазақ әдебиетінде де ерекше көзге түседі [6; 282]. Бұл дәстүр Кеңес дәуірінде үзіліп, социалистік реализм үстемдік еткен жылдары мифологиямен символизм реакциялық деп саналды. Орхан Сөйлемез бен Өмер Фарук Атеш Әбіш Кекілбаевтің 1960 жылдары жылдардағы алғашқы шығармалары қазіргі қазақ әдебиетінде мифологияның символикалық қолданылуының пайда болуына ықпал еткенін атап өтеді [7; 57]. Бұл үрдіс тәуелсіздік кезеңінде жалғасып, тіпті күшейе түсті. Оңайгүл Тұржан бұл мифологиялық көзқарасты құс бейнесі арқылы жалғастырды [8]. Мифологиялық тәсілде жануарларды пайдалану символдық құндылық тұрғысынан маңызды. Орхан Сөйлемез бен Өмер Фарук Атештің айтуынша, қазіргі әдебиетте экологиялық тәсіл жануар бейнесіне ерекше мән берген [9; 67]. Дәне Арсланның айтуынша, теңеу көбінесе салыстырылып отырған жануардың ең ерекше белгісін пайдаланып жасалады [10; 196].

Символизмге сәйкес бейне — эмоцияның тікелей көрінісі емес, оның ұсыныс арқылы көрінуі. Роланд Бартес поэтикалық белгінің түсіндірме емес, «көп мағыналы және дірілдейтін құрылым» екенін атап көрсетеді. Бартес поэтикалық белгіні бір мағыналы бірліктерге дейін төмендетуге болмайтынын, көп мағыналы және интуитивті құрылымда жұмыс істейтінін атап көрсетеді [11]. Ол тілдік емес белгі жүйелерінде екі емес, үш жазықтық бар деген қорытындыға келеді: материалдық жазықтық, тілдік жазықтық және пайдалану жазықтығы. Ол: «Белгі — дыбыстың, бейненің және т.б. екі жақты кесіндісі. Мағынаны жасауды қалыптасу формасы ретінде қарастыруға болады. Бұл таңбалаушы мен таңбаланушыны біріктіретін әрекет, ал оның өнімі — белгі» [12; 41], – дейді. Бұл суггестивті өзара әрекеттесу Тұржанның құс бейнелерінде айқын байқалады. Құс тек бір ғана ұғымды білдіріп қана қоймай, сонымен бірге бөліну, қайғы, руханият, метафизикалық өрлеу және өткіншілік сияқты көптеген эмоцияны бір уақытта алып жүреді.

Гастон Бачелардтың «әуе бейнесі» тұжырымдамасы — құсты, әсіресе оның жеңілдік, көтерілу және рухани қасиетімен байланыстырудың негізгі теориялық негізінің бірі. Бачелардтың айтуынша, ауа мен ұшу бейнесі адам жанының «азаттыққа деген ұмтылысын» белсендіреді; поэтикалық санада «ұшу» метафорасы рухани тазартудың бір түрі ретінде қызмет етеді. Бачелард өз кітабында былай дейді: «...Желмен бірігіп, ауадай жеңіл болуға тырысатын және өзінің ойға келмейтін өсу ағашына ұшуға дайын құс ұясын салатын бұл үйлердің арманы, мұндай арманды оң, шынайы ақыл қабылдай

алмайды». Бірақ мұндай арман қиял туралы жалпы тезис үшін құнды, себебі бұл арман, тіпті ақын оны шынымен білмесе де, қарама-қайшылыққа шақырумен толы, ал қарама-қайшылық ұлы архетипті динамикалық етеді [13; 83].

О. Тұржанның «құстай жалған» тікелей сөздерін осы шеңберде бағалауға болады. Құс тек физикалық қозғалыс қана емес, сонымен қатар жанның экзистенциалды күйін білдіретін символға айналады. Көптеген дереккөзде құстардың ең танымал символының бірі жанды бейнелеу екені де айтылады. Құс-жан сенімінің ең көне дәлелі — сөзсіз тірі күштен жасалған күлгін от құсы немесе Феникс туралы аңыз. Джордж Лакофф Марк Джонсонмен бірлесіп жазған кітабында: «... Мәдени және діни символизм — метонимияның ерекше жағдайы. Мысалы, христиан дінінде Киелі Рухтың орнына көгершін метонимиясы бар», — дейді. Әсіресе «көгершінді» таңдау себебі — көгершін сұлулық, достық, мейірімділік және ең бастысы, бейбітшілік ретінде елестетіледі [14; 83]. Шынында да, кейінірек көрінетіндей, Тұржан «жетім көгершін» дегенді білдіретін «жетім кептер» бейнесін де қолданады. Көгершін — аспаннан жиі түсіп, адамдардың арасына қонатын әрі олардың сүйіктісі болып табылатын әсем, сырғанап жүретін құс [15; 40]*.

Символизмнің тағы бір қағидасы — бейне «жабық әлемді» орнатады. Эдвард К. Каплан өзінің «Гастон Бачелардтың қиял философиясы» атты эссесінде «Бачелард «шынайы емес функцияны» қиял деп атайды, бұл адамға берілген шындыққа сәйкес келудің орнына жаңа бейнелер жасауға мүмкіндік береді» деп мәлімдейді [16; 1-24]†. Тұржанның құс бейнелері де өлеңдер ішінде «шындыққа» сәйкес келудің орнына жаңа ішкі әлемді құрайды. Бұл әлемнің семантикасы тұрақты және қайталанатын мотивтермен тереңдейді. «Күрсінген құстар», «аққулар», «жетім кептер», «бір жақ» сияқты өрнектер — символдық тұтастықтың бөліктері.

Мифопоэтикалық ойға, яғни болжам мен жалпылауға және жеке емес заңдарға негізделген ойлау кезеңіне сәйкес құс — түрік және қазақ космологиясындағы ең терең тамыр жайған мифтік тұлғаның бірі [17]. Шаманизмде марқұмның жаны құсқа айналады деген сенім бар. Элиаде Орталық Азия шаманизмінде құс шаманның «көкке сапарындағы жол көрсетушісі» қызметін атқаратынын айтады [18]‡. Құс жан мен дене арасындағы шегара жоғалатын метафизикалық күйді бейнелейді. Сондықтан өлім, жанның көкке көтерілуі және хабаршы рух сияқты тақырыптар құс бейнесімен біріктірілген. «Түрік мифологиясындағы құстар» атты мақаласында Mustafa Sever, Emel Esin-нің «Исламға дейінгі түрік мәдени тарихы және исламға кіріспе» (*İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamiyet'e Giriş*) кітабындағы «марқұмның жаны көкке құс ретінде ұшады деген идея түріктер арасында кең таралған» деген сөзін келтіре отырып, түрік мәдениетіндегі «құстың» орнын былайша білдіреді [19]: «Түрік мәдениетінде құс — Аспан Құдайының бақылауындағы қасиетті тіршілік иесі. Сондықтан құс адамдар үшін қолайлы тіршілік иесі болып саналады және игілікті аспектісі бар. Әрі шаманизмде құс марқұмның жаны ретінде қарастырылады» [20; 83-88]§.

Екінші жағынан, түрік мифологиясында «аққу» тазалықпен, пәктікпен, жанды тасымалдаумен және құдайлық сұлулықпен байланысты. Тұржанның «Аққулар сені алды да кетті бір жаққа» өлеңінде аққу адамды немесе жанды басқа деңгейге көтереді, бұл — дәстүрдің заманауи түсіндірмесі [21; 36-75]**. Сондай-ақ ол — заманауиға дейінгі ой дәстүрінің екінші өлшемі, атап айтқанда, мифопоэтикалық ой, бағыттық символизм. Құстың «бір жерге баруы» немесе «қайтып келмеуі», яғни оралмауы — тек физикалық бағыт қана емес, сонымен қатар тағдыр сызығын және адамның

* «Көгершін — әсем ұшатын, үнсіз сырғанап жүретін және әдетте аспаннан шығып, адамдардың арасына қонатын құс». Джордж Лакофф пен Марк Джонсон. (1980) Біз өмір сүретін метафоралар. Чикаго: Чикаго университеті, 40-бет.

† «Бачелард өзінің «шынайы емес функция» деп атаған нәрсесін қиял деп анықтайды, бұл адамдарға шындыққа сәйкес келудің орнына жаңа бейнелер жасауға мүмкіндік береді». Эдвард К. Каплан, «Гастон Бачелардтың қиял философиясы» 33-том, №1 (қыркүйек, 1972), 1-24 беттер (24 бет) <https://www.jstor.org/stable/2106717?seq=18> (07.12.2025)

‡ Орталық Азия шаманизміндегі құс бейнесінің рух тасымалдаушы ретіндегі қызметі егжей-тегжейлі түсіндіріледі. Қосымша ақпарат алу үшін: Eliade, M. (2018). *Şamanizm*, (Çev. Dr. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi.

§ Mustafa Sever. «Türk Mitolojisinde kuşlar.» *Milli Folklor*. Yıl 11, Sayı 42, s. 83-88; Emel Esin. *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslamiyet'e Giriş*. İstanbul: İst. Edb. Fakültesi Yayınları, 1978, s. 37.

** Хайреттин Ихсан Эркоч өзінің «Түрік мифтеріндегі мотивтер (VI-VIII ғасырлар)» (JOTS, 1/1, 2017: 36-75) атты мақаласында бұл тақырыпты терең зерттеген. Аңыз бойынша, түркілердің ата-бабасы Сақ елінен шыққан және ғұндардың солтүстігінде болған. Топ басшысының аты Абанбу болған, ол он жеті ағайындының үлкені болған. Ағайындылардың бірінің аты Йижид Нишиду болған, ол қасқырдан туған. Нишиду ерекше болған және жел мен жаңбыр әкелу қабілетін қоса алғанда, ерекше күшке ие болған. Аңыз бойынша, ол екі әйелге үйленеді, бірі Жазғы Құдайдың қызы, екіншісі Қысқы Құдайдың қызы. Қыздардың бірі жүкті болып, төрт ұл туады. Олардың бірі ақ аққуға айналады (07.12.2025; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/275655>)

экзистенциалдық бағытын анықтайтын метафизикалық бағыт. Сондықтан «Құс кеткен жаққа қарайлап» деген жол тек бөлінуді ғана емес, сонымен бірге адам тағдырына көзқарасының бағытын да білдіреді [22; 238].*

Қазіргі психологиялық поэзияда құс жеке тұлғаның осал жақтарын бейнелейтін бейне ретінде ерекшеленеді. С.Г. Jung құстың архетип ретінде жанның «жеңіл, байқалмайтын, өзгермелі» жағын білдіретінін атап көрсетеді [23][†]. Бұл архетип құстың қазіргі лирикалық поэзиядағы жалғыздық, жоғалту, іздеу және күрсіну сияқты тақырыптармен байланысын түсіндіретін күшті теориялық негіз ұсынады.

О. Тұржанның «күрсінген құстар» бейнесі — табиғаттағы адам қайғысының ішкі тербелісінің көрінісі. Мұнда құстар әндерінің желмен араласуы сыртқы әлемдегі ішкі эмоцияның жаңғырығын білдіреді. Сол сияқты «жетім кептер» немесе жетім көгершін бейнесі психологиялық лиризмнің күшейетін сәтін білдіреді. Бұл — өлімнен кейін қалған дауыс сезінетін осалдықтың, жалғыздықтың және қайғының көрінісі. Бұл бейне жеке психологияның ұжымдық мәдени жадымен бірігетін нүктесін білдіреді [24][‡].

Қазіргі психологиялық лирикалық тұрғыдан алғанда, Тұржанның құстары «сезімнің бейнеленген түрлері» болады. Құс жай ғана метафора емес; ол әсер кеңістігін болмаса, «сезімнің орынын» жасайды.

Поэзия талдаулары

1. Көш жаңа ажырасу тақырыбы

Оңайгүл Тұржанның құс тақырыбындағы өлеңдерінің ішінде «Құс кеткен жаққа қарайлап» өлеңі айырылысу мен көшу сезімі ең қарқынды түрде көрініс тапқан мәтін ретінде ерекшеленеді. Өлең қысқа және тыныш формада көрінгенімен, ондағы бейнелердің шиеленісі өте жоғары. Мұнда айырылысу тек екі адам арасындағы қашықтық емес; бұл мезгілдің соңы, өмір кезеңінің аяқталуы, қайтып оралмайтын уақыттың бейнесі, мұның бәрі құс метафорасында көрініс табады.

Өлеңнің бірінші шумағы, бөліну тақырыбын тікелей айтпай, оқырманды хронотопқа, яғни белгілі бір уақыт-кеңістік бірлігіне қояды:

*Алтын жапырақ сары ормандағы,
Алтын күніміз ол біздің.
Сен жақтан соққан самалдан-дағы,
Үні келеді сол күздің [25; 80].*

Мұнда «алтын жапырақ» пен «сары орман» тіркесі тек пейзаждың көрнекі сипаттамасы ғана емес; «алтын күніміз ол біздің» жолымен бірге қарастырғанда, өткеннің даңқты кезеңі — «біздің алтын күндеріміздің» — енді естеліктер әлеміне енгенін көрсетеді. «Сары орман»[§] қазақ мәдениетінде де, түркі поэтикалық дәстүрінде де күздің меланхолиялық түсін, жетілуден кейінгі ыдырау күйін еске түсіреді. Осылайша, бөлінудің эмоционалды негізі маусым мен бояу арқылы екінші жолдан бастап қалыптаса бастайды.

Бірінші шумақтағы тағы бір таңқаларлық элемент — «Сен жақтан соққан самалдағы, / Үні келеді сол күздің» жолдары болады. Мұнда самал (нәзік жел) тек физикалық жел емес; ол «сенің жаныңнан» соғатын, кетіп қалған немесе көшіп кеткен адамнан хабар әкелетін, естеліктерді өзімен бірге алып жүретін делдал. Желмен тасымалданатын «үн» — дыбыс, шын мәнінде, «сол күздің», яғни сол ескі күздің дыбысы. Осылайша, өлеңде құстың аты аталмай тұрып-ақ, «ауада тасымалданатын заттар»

*Бұл құстың бағыт пен тағдырдың символизміне қатысты дәстүрлі түсіндірудің қайнар көзі. М. Әуезов. Әдебиет тарихы. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған [түсініктемесін жазған арнаулы редакторы М. Мырзахметов]. – Алматы: Ана тілі, 1991. 238 б.

[†]Құс бейнесі жан дүниесінің метафоралық жеңілдігі мен құбылмалылығы тұрғысынан түсіндіріледі.

[‡]Ricoeur, P. (1978). *Метафора ережесі*, Лондон: Роутледж және Кеган Пол. (<https://archive.org/details/ruleofmetaphormu0000ricu/page/n3/mode/2up>) «Метафора бейнелі емес, тура мағынаны тура ұғымдардың өзара әрекеттесуі арқылы білдіреді» деп мәлімдейді. Метафораның эмоционалды қарқынды бейне жасау күшін қарастырған кезде, Тұржанның «жетім кептер» бейнесі осы теорияға сәйкес келетін тікелей мысал бола алады.

[§] «Сары орман» Қазақ поэтикалық дәстүрінде түс – күздің меланхолиялық, солғын және мнемоникалық табиғатын еске түсіретін стереотиптік бейне. Түс тек табиғатты сипаттап қана қоймай, сонымен қатар уақыттың өтуімен байланысты эмоционалды реңкке ие. Сондықтан Тұржанның «сары орман» тіркесін қолдануы контекстік тұрғыдан жоғалту, шаршау және солғындық мағынасын күшейтеді.

идеясы дайындалады: эмоция, дыбыс, жыл мезгілі, естеліктер т.б. Барлығы кейінірек құспен байланысты болатын әуе бейнесіне жүктеледі, ол нәзік қимылмен және желмен бірге жүреді.

Екінші шумақта ақын «бүгінге» тікелей сілтеме жасау арқылы өткен мен қазіргінің айырмашылығын нақтылайды:

*Бүгін бе?
Бүгін тағы да күз ғой,
Сан жылдан түскен самайға ақ.
Бір-бірімізді әлі сағынамыз ғой,
Құс кеткен жаққа қарайлап [25; 80].*

«Бүгін бе?» деген сұрақ таң қалу мен түйсіну сәтін білдіреді. «Бүгін тағы да күз ғой» деген жол маусымдық циклдің қайталануын, бірақ бұл қайталауға эмоционалды реакцияның өзгеріссіз қалмайтынын білдіреді. Енді «сан жылдан түскен самайға ақ» — «сансыз жылдардан құлаған ақ түспен жабылған храмдар» бар, яғни уақыт денеде көріне бастады. Бұл кезде бөліну тек кеңістіктік қана емес, сонымен қатар уақыттық ашылуға да айналады: өткенде бөліскен «алтын күндер» тек қазіргі күзде естеліктер ретінде ғана өмір сүреді.

Әрине, құрлықтағы нағыз трансформациялық желі:

*Бір-бірімізді әлі сағынамыз ғой,
Құс кеткен жаққа қарайлап [25; 80].*

Мұнда ажырасу қарапайым «ажырасу» ретінде емес, бағытты күту ретінде көрінеді. «Құс кеткен жақ» — құстың кеткен бағыты — нақты географиядан гөрі ақынның ішкі әлеміндегі жоғалту нүктесінің символикалық координатасы. Құс — оралмайтынның бәрін — кетіп бара жатқан адамды, жоғалған уақытты, аяқталған мезгілді тасымалдаушы. Сондықтан, сағыныш нақты адамға немесе уақытқа емес, «құс қалдырған бос орынға» бағытталған. Бұл ажырасу тақырыбын кеңістіктік (бағытты) және экзистенциалды (қайтып оралмайтын) деңгейде тереңдетеді.

Үшінші шумақ бұл эмоционалды құрылымды ішкі әлемге қарай кеңейтеді:

*Үміттерім жүр — нәсілі батыл,
Тамшы боп ілініп қауғаға.
Шарасыздығым шашылып жатыр,
Сары жапырақ болып аулада [25; 80].*

«Үміттерім жүр — нәсілі батыл» деген жол ішкі қарсылықты көрсетеді. «Үміттер ұрпағы батыл»; яғни ақын бәріне қарамастан толықтай берілмеген. Дегенмен бұл үміттің жай-күйі «Тамшы боп ілініп қауға» метафорасымен түсіндіріледі. Қауға* құдықтан су алу үшін қолданылатын ыдыс дегенді білдіреді; сондықтан үміт — енді тамшы сияқты, суға жетуді күтіп тұрған, ілініп тұрған әлеует. Бұл бейне ажырасудан туындаған эмоционалды кідірісті өте нәзік метафорамен білдіреді: үміт бар, бірақ ол әлі «тартылған» жоқ; дәл құс қанатын қағар алдында ауада бір сәтке ілініп тұрғандай.

Керісінше, «шарасыздық» кең аумаққа таралған, сыртқа шашыраңқы «сары жапырақ болып ауылда» деген тіркеспен берілген. Бірінші шумақтағы «алтын жапырақ» мұнда «сары жапыраққа» айналады; жарқырау бозаруға жол берді. Іште ілініп тұрған үміт тамшысы мен сыртта шашыраңқы сары жапырақтарды ажырасудан кейінгі көңіл-күйдің екі түрлі көрінісі ретінде оқуға болады. Іште ілініп тұрған батыл үміт және сыртта шашыраңқы, ретсіз және шешілмейтін үмітсіздік.

Соңғы шумақ өлеңнің экзистенциалды қорытындысын береді:

*Өмір көктемін теріп айтатын
Белестер қалды балаң үн.
Жол жоқ қой енді кері қайтатын,
Сары орманға сіңіп барамын [25; 80].*

*Қауға (қауға): Дәстүрлі қазақ мәдениетінде құдықтан су алу үшін қолданылатын былғары немесе ағаш ыдыс. Өлеңдегі «Тамшы боп ілініп қауғаға» (қауға тамшыдай ілініп тұру) тіркесі әлі орындалмаған үміттердің, ілініп тұрған, қандай да бір күшпен тартылып, суға айналуы күтіп тұрған ықтимал күйін білдіреді. Бұл метафора ажырасудан кейінгі ішкі күйдің белгісіз, нәзік және күтуге негізделген сипатын тереңдетеді.

Міне, өмірдің көктемі — «Өмір көктемі» артта қалып, «балаң үн» атанған жастық үні тұйық фазаға айналды. «Белестер қалды балаң үн» деген жол өткен асулар мен кезеңдер естеліктерінің бәрі «бала үніне», алыстағы, қол жетпес жаңғырыққа айналғанын меңзейді. Шынайы анықтаушы сөйлем: «Жол жоқ қой енді керек қайтатын». Енді құс кеткен бағытқа да, «өмір бұлағына» да жол жоқ. Осы санамен ақын «Сары орманға сіңіп барамын» деп күзгі тоғайға ұласатын өз болмысын білдіреді.

Мұндағы «сіңу» етістігі тек жойылуды ғана емес, сонымен қатар табиғатпен бірігу арқылы басқа формаға айналуы білдіреді: ажырасуды, уақытты және жоғалтуды сезінген адам «сары орманның» бір бөлігіне айналады. Осылайша, өлең бірінші шумақтағы сыртқы ландшафтқа оралады; бірақ бұл жолы ақын — ландшафтың көрермені емес, оның ішкі элементінің бірі. Құстың кеткен бағытына қараудан басталатын өлең адамның өзі сол сары пасторлық суреттің бір бөлігіне айналуымен аяқталады. Бұл трансформация ажырасудың тек пассивті күтумен ғана шектелмейтінін, адам өмірін қайта орналастыратын процесс екенін көрсетеді.

Бұл өлеңде көш жаңа ажырасу тақырыптары «ұшатын құстың» тікелей бейнесі арқылы емес, құс қалдырған бос орын, «құстың кеткен бағыты» және «құс кеткен жерден соғатын жел» арқылы құрылады. Осылайша, ажырасып көшіп бара жатқан құстан артта қалған адамның ішкі уақытына ауысады. Құс мотиві арқылы қалыптасқан бұл бағыт сезімі О. Тұржанның басқа құс өлеңдерінде де көрініс табады. Мысалы, «Құстай жалғанда» құстың қозғалысы тек бөлінудің ғана емес, тұтас өмірдің ағысының метафорасына айналады: «Заулай ұшып барады құстай жалған» деген жол уақыттың құс жылдамдығымен, тоқтаусыз ағынмен өтетінін білдіреді. Сондай-ақ «Аққулар сені алды да кетті бір жаққа». Бұл жолда «бір жақ» тіркесі енді тек көші-қон бағытын ғана емес, метафизикалық бөлінуді, өлімнен кейінгі кеңістікті білдіреді. Осылайша, «Құс кеткен жаққа қарайлап» өлеңіндегі бағыт-кеңістік құрылымы басқа өлеңдердегі уақыт және өлім өлшеммен кеңейетін поэтикалық өрістің өзегіне айналады.

2. Қайғы мен күрсіну

Оңайгүл Тұржанның құс тақырыбындағы өлеңдерінің ішінде «Құстардың күрсінгені секілді» мұң, күрсіну және мұңдылық — ең айқын бейнеленген мәтін. Өлеңнің бастапқы жолы сыртқы әлемдегі қарапайым метеорологиялық оқиғаны — желдің екпінін — ішкі әлемдегі терең эмоционалды тербеліспен байланыстырудан басталады:

Тереземнен үп-үп деп жел үрледі,

Құстардың күрсінгені секілденіп [25; 105].

Мұнда Тұржан желді сипаттау үшін «үп-үп» деген жұмсақ оноματοпоэтикалық өрнекті қолданады. Бұл дыбыс тек желдің тембрін ғана емес, сонымен қатар жараланған құстың тыныс алуының нәзік, нәзік дыбысын да еске түсіреді. Желдің «үрлеуі» немесе ақырын үрлеуі — әдетте, табиғаттың бейтарап қозғалысы. Дегенмен ақын оны «құстардың күрсінгеніне» теңеу арқылы эмоцияны тудыратын әлемге айналдырады. Осылайша, жел өз дыбысынан гөрі құстардың күрсінуін еліктейтін болмысқа айналады. Бұл Тұржанның лирикалық поэтикасында жиі кездесетін трансформация түрі: сыртқы әлем ішкі әлемнің табалдырығына айналады; табиғат адам жаны жаңғыратын кезеңге айналады.

«Күрсіну» — түрік тіліндегі «күру» етістігінің қазақша баламасы екен. Өлеңнің контекстінде бұл күрсіну — құстарға да, адамдарға да тән, сыртқы және ішкі әлемінің ортақ тынысы. Сондықтан өлеңнің негізгі лиризмі субъектінің өз қайғысын құстың қайғысымен байланыстыру арқылы білдіруінен туындайды. Мұнда меланхолия жеке тұлғадан асып түсіп, табиғаттың ұжымдық естелігімен бірігеді. Екінші шумақта Тұржан қайғы тақырыбын маусымдық контексте негіздейді:

Күз осы ғой –

жүректе әр сизды үрлеп,

Раушан гүл тұрмын дер мәнсіз гүлдеп... [25; 105].

«Күз осы ғой» тіркесі қабылдау мен мойынсұнуды қамтиды. Күз — жай ғана мезгіл емес, жанның баяу сөнетін ішкі уақыты. «Жүректе әр сизді үрлеп» жолындағы «үрлеу» етістігі бірінші шумақтағы желмен байланысты. Жел мұнда жүрекке тиіп, әрбір ауырсынуды қайта соғып, ауырсынуды еске түсіреді. Ақын ауырсынудың статикалық емес екенін, бірақ жел сияқты оның адам жанында қайта-қайта айналатынын көрсетеді.

«Раушан гүл тұрмын дер мәнсіз гүлдеп» деген жол — өлеңнің эмоционалды орталығының бірі. Раушан гүлі — дәстүрлі түрде сұлулықтың, махаббаттың және өміршеңдіктің символы. Алайда мұнда ол «мәнсіз» (мағынасыз, бос) деп сипатталады. Ақын өзін «раушан гүлмен» байланыстырады, бірақ бұл раушан гүлінің мағынасын жоғалтқан. Бұл трансформация қайғы тақырыбының тек сыртқы әлемде ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның ішкі болмысында да әрекет ететінін көрсетеді: эмоционалды контекст жойылғандықтан, гүлдің мағынасы жоғалды.

Үшінші шумақ қайғы мен жалғыздықтың бірігуін ашады:

*Төрт теректер лақтырып жапырағын,
Сексеуілдер жылардай әлсізбін деп [25; 105].*

Мұнда «төрт терек» табиғаттың биік, берік, айбынды элементі ретінде көрінеді, ал «лақтырып жапырағын» тіркесі оны тек маусымдық түсудің ғана емес, сонымен қатар ішкі күйзелістің символына айналдырады. Ағаштар — тіршіліктің үздіксіздігін білдіретін нысан, алайда олардың жапырақтарының түсуі сол үздіксіздіктің үзілген, циклдің бұзылған сәтін білдіреді.

Қозғалмай, қозғалмай тұратын сексеуіл мұнда «жылдардай әлсізбін деп» деген жолмен бейнеленген. Сексеуіл ағашы* — қазақ даласының төзімді, қатал климатына үйренген өсімдік; ол оңайлықпен сынбайды немесе майыспайды. Дегенмен ақын оны «әлсіз сезінетіндей жылайын деп тұрғандай» бейнеге айналдырады. Бұл түрлендіру символикалық түрде былай дейді: Тіпті төзімділер де қайғыға бой алдыра алады.

Бұл шумақ тіпті табиғаттың органикалық тіршілік иелерінің де меланхолияға ортақ екенін көрсету арқылы мұнның әмбебаптығын кеңейтеді. Төртінші шумақта мұң ішкі іздеуге, бостыққа үңілуге айналады:

*Бұлттары бір жазылып, бір бүктеліп,
Тұрып алса тарқамай түндіктеніп.
Қасыңнан елің көшіп кеткендей боп,
Жыр іздейсің жүректі үңгіп көріп [25; 105].*

Бұлттар «жазылып, содан кейін бұралып», көңіл-күйдің үзіліссіздігі мен тұрақсыздығын, конденсация мен шашыраудың арасындағы ауытқу мен ағынды білдіреді. «Түндіктеніп» (шатырдың орнына ұқсас жабық) тіркесі рухани әлемнің көлеңкелі шатыр сияқты ішке қарай жабық екенін көрсетеді. Бұл жабық кеңістік мұңды атмосфераны бейнелейді: тіпті аспан да ашылудан бас тартады.

«Қасыңнан елің көшіп кеткендей боп» деген жол — жалғыздық сезімін әлеуметтік метафора арқылы кеңейту. Жеке адам тұтас бір халық көшіп кеткеннен кейін бос қалған адам сияқты. Бұл жалғыздық — қарапайым жеке жалғыздық емес, экзистенциалды тастап кету. Бұл жағдайда ақын «жыр іздейсің жүректі үңгіп көріп» деп поэзиядан, ішкі қазбадан жұбаныш іздейді. Мұнда қайғы шығармашылық күшке ие болады: жүректі «үңгілеу» ауырсынуды тереңдету емес, оны түсінуге тырысу туралы.

Өлеңнің соңғы шумағы осы барлық эмоционалды көтеріліс пен құлдырауды үмітпен байланыстырады:

*Іздейсің,
жалғыз жолға ергендей боп,
Көзіңде тамшы жас боп мелмеңдейді от.
...Ал сосын көктем келсе, шалқисың бір,
Қасыңа елің көшіп келгендей боп [25; 105].*

Мұнда қайғы енді қирату емес, іздеу сапары. «Жалғыз жолға ергендей боп» деген тіркес жалғыздықтың тағдыр емес, бағыт екенін көрсетеді. Көз, яғни «мелмеңдейді от» (жыпылықтаған жарық, жалын) қайғы мен үміттің қоспасын білдіреді. Бұл жалын — адамның эмоционалдық төзімділігінің метафорасы.

Соңғы екі жол О. Тұржанның қайғыны түсінуінің ең тән аспектісін қорытындылайды: Қайғы уақытша; өйткені жыл мезгілі сияқты, ол да өзгереді.

*Сексеуіл - Орталық Азия даласындағы ең төзімді өсімдіктердің бірі. Тұржан оны «жылауға тым әлсіз» деп бейнелеуі қайғының табиғаттағы ең қатал тіршілік иелеріне де еніп кететінін көрсету үшін жасалған.

«Көктем келсе шалқисың бір» — көктем келгенде адам қайтадан гүлдейді, «елің қасына көшіп келгендей боп» — яғни, тастап кету сезімі қайтадан толықтық сезіміне жол береді. Кеткендер оралғандай, жалғыздық жоғалып кеткендей. Бұл трансформация ақынның қайғы тақырыбының ешқашан абсолютті қараңғылықпен байланысты емес екенін көрсетеді; керісінше, эмоция циклдік, маусымдық және өзгермелі құрылым ретінде елестетіледі.

3. Өлім және метафизикалық тасымалдау

Оңайгүл Тұржанның құс тақырыбындағы өлеңдерінің ішінде «Аққулар сені алды да кетті бір жаққа» өлім тақырыбын ең нәзік, эстетикалық және метафизикалық қабаттармен қарастыратын мәтін ретінде ерекшеленеді. Бұл өлең өлімді тек аяқталу ретінде ғана емес, сонымен қатар өтпелі кезең, «қабылдау» және «беру» әрекеті ретінде түсінуге негізделген. Түркі-қазақ мәдениетінде ақ құстың (аққу) тазалығы, қасиеттігі және жанымен байланысы жиі атап өтілген; ақ құс махаббаттың да, жанның да тасымалдаушысы болып саналған.* Тұржанның өлеңінде ақ құс бұл дәстүрлі функцияны заманауи метафизикалық сезімталдықпен қайта түсіндіреді. Өлеңнің бастапқы жолы өлім көрінісін тікелей сипаттаудың орнына, оған әсем қимылмен меңзейді:

Алаңсыз жүрген пәк күнде,

Аққулар сені алды да кетті бір жаққа [25; 117].

Мұндағы алғашқы назар аударарлық элемент — өлімнің «алаңсыз жүрген пәк күнмен» қатар қойылуы. «Пәк күн» («таза, бейкүнә күн») өлімнің келуімен қарама-қайшылық атмосферасын жасайды. Бұл қарама-қайшылық өлімді «апат» ретінде емес, қасиетті және бейкүнә күннің ішінен үнсіз кету ретінде көрсетеді. Өлім — үзіліс емес, уақыттың нәзік үзілуі.

Шынайы метафизикалық шоғырлану «Аққулар сені алды да кетті» тіркесінде көрінеді. Мұнда өлім — «қабылдау актісі»; ақ құстар өлгендерді күштеп жұлып алудың орнына, сыйлық сияқты ақырын қабылдайды. Сондықтан өлім зорлық-зомбылық пен жарақат арқылы емес, қасиетті жанасу арқылы қарастырылады. Өлімнің алып жүру актісіне айналуы ақ құстың қанатын жанның тасымалдаушысына айналдырады. «Бір жақ» әлемдегі нақты орын да, бағыт та емес; бұл барлық түсініксіздігімен ақыреттіктің поэтикалық атауы. Ақын өлімді тікелей атамайды; өйткені өлімге ат қою оның поэтикалық әсерін төмендетеді. Оның орнына ол «бір жақ» дейді; бұл оқырманға өлім орнын қиял арқылы құруға мүмкіндік береді. Осылайша, Тұржанның поэтикалық стратегиясы өлім қараңғылығын ақ кеңістікпен жабады. Өлеңнің кейінгі бөлімдері өлімнен кейін қалған бос орын, ешқашан оралмайтын дауыстың күрт жоғалуы және үнсіздік құрылымы туралы айтады:

Аяқ астынан дауыл боп соққан көктемдей,

Сен шерткен күйдің сазы енді — жетім кептердей [25; 117].

Мұнда екі негізгі бейне ерекше көрінеді. Бірі — «Дауыл боп соққан көктем», яғни өлімнің кенеттен келуін білдіреді, бірақ өмір циклінің элементі ретінде ұсынылады. Екіншісі — иесінен айырылған әуенді «жетім көгершінге» теңейтін «Жетім кептер» өрнегі. «Жетім көгершін» метафорасы өлімнен кейін қалатын дыбыстың — өнердің, естеліктің, эмоцияның — осалдығы мен жалғыздығын білдіреді. Дыбыс енді иесіне орала алмайтын болмыс сияқты. Бір кездері үміт пен қуанышты алып жүрген музыка енді «жетімге» айналды. Бұл өлімнің тек денені ғана емес, дауысты да жоятынын көрсетеді. Өлең өркендеген сайын жоғалту нақтыланатын драмалық сәтке жақындайды:

Тек

Тіл қатпай қалған домбыраң кенет шарт сынып,

Шашылып түсті шанағы [25; 117].

Қазақ мәдениетінде домбыра (домбыра) тек музыкалық аспап ғана емес, адам жанының дауысы болып саналады.† Сондықтан домбыраның үнсіз қалуы адамның үнсіз қалуымен тең. Өлімнің бейнеленген сәті домбыраның сынуы («кенеттен сынуы») арқылы бейнеленген.

* Ақ сұңқар (аққу) – түркі-қазақ мифологиясында киелі рухтың, әсіресе таза және күнәсіз рухтың тасымалдаушысы. Сондықтан ақ сұңқардың өлім көрінісінде қолданылуы өлімді «тазарту және асқақтату» әрекеті ретінде бейнелейді.

† Қазақ мәдениетінде домбыра тек музыкалық аспап ғана емес, сонымен қатар жанның сыртқы көрінісі болып саналады. Егер домбыра үнсіз қалса, адам үнсіз болып саналады. Сондықтан поэзиядағы домбыраның сынуы – өлімнің ең күшті символикалық көрінісінің бірі.

Бұл сыну екі жақты:

1. Дыбыс тоқтаған кезде марқұмның дауысы естілмейді.
2. Дене сынған кезде домбыраның денесі (шанағы) дене сияқты сынады.

Бұл медиация өлім мен сыну арасында күшті символикалық байланыс орнатады. Домбыраның сынуы тек заттың физикалық түрде ыдырауы ғана емес; ол адамның әлеммен байланысының үзілуін білдіреді. Өліммен сөз үзіледі, дауыс үнсіз қалады, дене сынады, ал естелік сынған аспаптан шыққан ағаш кесектері сияқты шашыраңқы болады.

Өлеңнің соңғы шумақтарында Тұржан бұл үзілісті тек сыртқы әлемдегі оқиға ретінде ғана емес, ақынның ішкі әлемінде болып жатқан күйзеліс ретінде бейнелейді.

*Шашылып келіп,
Жан дүниеме құлады,
жетім даусымен айтып та, айтпай жылады* [25; 117].

Мұнда домбыраның сынған бөліктері жаныма құлап түсуі («жан дүниеме құлады») өлімнен кейінгі ішкі күйзелісті білдіреді. Бөлшектердің физикалық құлауы жанда жаңғырық болады. «Жетім дауыс» деген мағынаны білдіретін «жетім дыбыс» домбыраның сынуынан шыққан дыбыс та, енді қайтып орала алмайтын марқұмның дауысы да. «Айтып та, айтпай жылады» деген тіркес жоқтаудың естілетін де, үнсіз де екенін көрсетеді: кейбір қайғы сөзбен айтылады; кейбір қайғы тереңірек, себебі оларды айту мүмкін емес. Өлеңнің ең әсерлі метафорасының бірі соңғы шумақта кездеседі:

*Мені ұстап қалды сол кезде,
Қырық уық боп көңілімнің қырық құрағы* [25; 117].

Қазақ киіз үйлерінде шатырдың төбесін құрайтын қырық ұйық (қырық шаш) төзімділікті, тәртіпті, орталықтылықты және бірлікті білдіреді*. Керісінше, қырық құрақ (қырық жамаулы бөлік) ыдырауды, жөндеуді, сынуды және қайта қосылуды білдіреді. Ақын өлімнен кейінгі рухани күйді сипаттау үшін осы екі элементті біріктіреді: Ішкі әлем күйреді (қырық құрақ). Бұл бөлшектенуді ішкі тірек нүктесі (қырық ұйық) біріктіреді. «Құрақ дегенім — жан дүниенің шыдамы!» (өлеңнің соңғы жолының бірі) жолы бұл символикалық құрылымды толықтырады. Өлімнен туындаған ішкі күйреу «төзімділік» ұғымымен теңестіріледі. Адам жаны сынады, бірақ ол сынған жерінен қайта қосылады. Бұл төзімділік кейде дәстүрлі мәдени белгілермен (отан, ұйқы, құрғақшылық), кейде жеке естеліктермен қамтамасыз етіледі.

Бұл тәсіл Тұржанның өлім тақырыбын тек пессимистік бос орын ретінде ғана емес, үзіліс пен төзімділік арасындағы шиеленіс арқылы қарастыратынын көрсетеді. Аққұстар өлілерді «бір жаққа» көтеріп жүргенде, артта қалған әлем әлі толық күйреген жоқ; ішкі қарсылық әлі де бар. Сондықтан өлең өлімнің сөзсіздігін ғана емес, сонымен қатар адамның осы сөзсіздік алдындағы рухани өмірін де сипаттайды.

4. Құдайлық дауыс және руханият

Онайгүл Тұржанның құс тақырыбындағы өлеңдерінің ішінде «Аллаға мадаққа айтқан құстар сынды» метафизикалық мағына саласы — кеңінен зерттелген мәтін.† Бұл өлеңде құс енді тек қайғының, көшудің немесе өлімнің символы ғана емес, ол — аспанға көтерілетін құдайлық дауыстың тасымалдаушысы, жаратылыстың әуезді естелігі және адам жанының дұғадағы көрінісі. Ақын құс бейнесін мұнда қасиетті қимылдың бір бөлігіне айналдырады.

Өлеңнің басындағы жолдар тұжырымдамалық және сезімдік бастаманы ұсынады:

*Анау қырдан көшетін құм аттанып,
Әуені естілетін шұбап барып.
Жер бетінде әлі де ән жоқ кезде,*

*Қырық ұйық және қырық құрақ бейнесі қазақ киіз үй сәулетіндегі тәртіп пен хаос немесе тұтастық пен бөлшектену арасындағы қарама-қайшылықты білдіреді. Тұржан бұл қарама-қайшылықты өлімнен кейінгі ақыл-ой күйін сипаттау үшін қолданады.

†Құстың дұға тасымалдаушы ретінде қолданылуы – ислам әдебиетінде, әсіресе сопылық мәтінде жиі кездесетін метафора. Мысалы, құс – жанның көкке көтерілуінің символы. Тұржан өлеңдері бұл дәстүр мен қазіргі заманғы сезімталдық арасында табиғи көпір жасайды.

Тастардың ән салғаны сияқтанып [25; 42].

Мұндағы бірінші назар аударарлық элемент — дыбыс көзі аспан немесе құстар ретінде емес, құмның қозғалысы және тастардың сайрауы ретінде беріледі. Бұл ақынның дыбыстың табиғатын тарихи-онтологиялық тұрғыдан қарастыратынын көрсетеді: дыбыс құстардан бұрын болған; әлемнің өзі ән болған.

«Жер бетінде әлі де ән жоқ кезде» деген жол әлем әлі үнсіз болған, яғни адам дауысы, мәдениеті және тілі пайда болғанға дейінгі космогониялық уақытты білдіреді. «Тастардың ән салғаны» тіпті жансыз заттар да жаратылыстың алғашқы ырғағымен бірге жүретін тыныштық пен толықтықтың қасиетті әлемін көрсетеді. Бұл ғарыштық кіріспе құстың дыбысын — ол пайда болғанға дейін — метафизикалық шеңберге орналастырады. Өлеңнің екінші шумағында дыбыс аспаннан шыға бастайды:

*Ақша бұлттай сағына құшқан шыңды,
Жүрегім сансыз сазды ұстар сынды.
Тоқсан түрлі тараптан ұшып келіп,
Аллаға мадақ айтқан құстар сынды* [25; 42].

Мұнда құстың құдайлық аспектісі бірнеше кезеңнен тұратын метафора тізбегі арқылы анықталады.

1) «*Ақша бұлттай сағынған құшқан шын*»

Тау мен бұлт — түркі-қазақ мәдениетіндегі киелі кеңістік. Тау аспанға жақындықты, бұлт құдайлық пен жердегі әлем арасындағы пердені білдіреді. «Сағынған құшқан» тіркесі тауды бұлтты аңсаған тіршілік иесі ретінде бейнелеу арқылы күшті бейнелеуді ұсынады.*

2) «*Жүрегім сансыз сазды ұстар сынды*».

Мұнда ақынның жүрегі шексіз әуендерге толы аспапқа айналады. Бұл ішкі музыкалық құс дауысының жанмен байланысын түсіндіреді: құс дауысы сырттан емес, іштен естіледі.

3) «*Тоқсан түрлі тараптан ұшып келіп*»

Құстар бір бағыттан емес, «тоқсан түрлі бағыттан» келеді. Бұл тіркес көптік пен әмбебаптықты білдіреді. Дұға — бір адамның емес, барлық тіршілік иелерінің ортақ бағыты.

4) *Өлеңнің өзегі: «Аллаға мадақ айтқан құстар сынды».*

Бұл жол құстың метафизикалық функциясын таза түрінде ашады:

Құс — дұға дауысы;

Құс — құдайлық мадақтың тасымалдаушысы;

Құс — жер мен аспан арасындағы делдал.

Бұл тәсіл ислам космологиясына да сәйкес келеді: көптеген дәстүрде құстың қанаты дұғалардың көтерілуімен бірге жүретін қозғалыс ретінде елестетіледі. Тұржанның жолы осы мәдени фонмен бірге құсты құдайлық дауыстың материалдық денесіне айналдырады. Сондықтан осы кезде құс «эмоцияны тасымалдайтын» фигура болудан қалады; ол қасиетті бейнеге айналады. Өлеңнің үшінші шумағы кеңістіктік метафора арқылы метафизикалық әлем мен жердегі әлем арасындағы қашықтықты кеңейтеді:

*Төбелер жатыр үнсіз сақ-қамалдай,
Тұр десең, қазір тұрып аттанардай.
Жер шарын шыр айналып желіп жүріп,
Біздің ауыл тұсына тоқтағандай* [25; 42].

Мұндағы «сақ-қамал» тіркесі тарих пен киеліліктің тоғысатын нүктесін білдіреді. Тау шыңдары үнсіз күзетшілер сияқты, дегенмен «тұр десең, қазір тұрып аттанардай» тіркесі осы күзетшілердің ықтимал қозғалысын білдіреді. Басқаша айтқанда, табиғат дұға актісіне қатысуға дайын. «Жер шарын шыр айналып желіп жүріп» деген жол құстың тек жергілікті тіршілік иесі емес, әлемді шарлайтын ғарыштық хабаршы екенін білдіреді. Мұндағы қозғалыс физикалық ұшуды емес, дұғаның жаһандық таралуын еске түсіреді.

*«Ақша бұлт» - қазақ поэзиясындағы пәктік пен аспан тазалығымен байланысты бейне. Бұлттың «тауға деген құштарлығы» қасиетті орын арасындағы метафизикалық тартымдылықты білдіреді.

«Біздің ауыл тұсына тоқтағандай» құдайлық дауыстың жеке адам ішіндегі шексіз айналымының жаңғырығын, ғаламның адамға тиюін білдіреді. Өлеңнің төртінші шумағында рухани жад ностальгиялық құрылымға ие болады:

*Жел соқпай, ит үрмеген түні барды,
Жусанның небір көркем һүрі барды.
Қып-қызыл сонау күнді айналып кеп,
Жер шары осы жерде тынығар-ды [25; 42].*

Бұл төрттікте уақыт баяулайды, әлем өз осі бойынша айналатын бір нүктеде «демалатын» біртұтас тұлға ретінде елестетіледі. Тұржан тіпті әлем демалатын «қасиетті тыныштық сәтін» жасайды. Бұл сәт жеке тұлғаның ішкі тыныштығымен теңестіріледі. Соңғы шумақта руханият әлеуметтік өлшемге ие болады:

*Ауылда еркіндіктің көш-күреңі,
Ойдың да жаңарады ескілері.
Азаттық деген сөздің әр әрібі,
Ән салып тұрғандай боп естіледі ауылда! [25; 42].*

Мұнда дұға тек жеке өрлеу ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік бостандық санасымен үйлеседі. «Азаттық» сөзінің «әр әріпі ән салып тұрғандай» сөзіне айналуы сөздің құс сияқты естілетінін, яғни бостандық құстың дыбысымен байланысты екенін білдіреді. Осылайша, өлең жеке метафизиканы әлеуметтік бостандық санасымен біріктіреді; құс осы екі әлем арасындағы көпір қызметін атқарады.

5. Уақыт пен өмірдің өткініші табиғаты

Оңайгүл Тұржанның құс тақырыбындағы өлеңдерінде уақыт пен өмір ағыны «Құстай жалған» өлеңінде айқын көрінеді. Бұл өлеңде құс тек көшуді немесе бөлінуді ғана емес, сонымен қатар уақыттың өзін де білдіреді. Ақынның негізгі байқауы мынау: өмір құс сияқты ұшады; оны ұстап алуға, тоқтатуға немесе еске түсіруге болмайды. Бұл өлеңде уақыттың немқұрайлылығы мен адамның нәзіктігі арасында күшті шиеленіс бар. Өлеңнің бірінші шумағында Тұржан уақыттың табиғатқа қалдырған ізін бейнелейтін драмалық көріністі орнатады:

*Кемелер жалт қараса аң-таң болып,
Күн сәулесі құлайды арқан болып.
Сосын, сәуле жатады теңіз-төрте,
Толқындардың уысында талқан болып [25; 79].*

Мұндағы бейнелеу уақытты жарық пен қозғалыс арқылы түсінуге мүмкіндік береді. «Күн сәулесі құлайды арқан болып» деген жол күн сәулесінің суға «арқан» сияқты түсуін білдіреді: жарық уақытты тік сызыққа айналдырады. Бұл сызық ағынды көрінетін және үзіліссіз етеді. «Толқындардың үйінде талқан болып» деген сөз жарықтың да толқындармен бөлшектенетінін білдіреді. Осылайша, уақыттың символы жарық табиғатпен бөлшектенеді — дәл адам өмірі сияқты. * Екінші шумақта адамзат пен табиғат арасындағы экзистенциалды байланыс қайта пайда болады:

*Тау тілін де білетін, төбе тілін,
Сен мені естимісің, көне түнім?
Қызғалдақтар қаптайды біле тұра,
Тұяқтарға тапталып өлетінін [25; 79].*

Мұнда «көне түн» («ескі түн») естелік те, уақыт жинақтау қызметін де атқарады. Ақын өткенмен, яғни «ескі түнмен» сөйлеседі, бірақ бұл әңгіме жауап күтпейтін, керісінше өмірмен есеп айырысатын монолог. Құс метафорасы бұл кезде әлі көрініс таппағанымен, өлеңнің уақыттық атмосферасы құстың ұшуына негіз дайындайтын бос сезім тудырады. Үшінші шумақта өлімнен бас тартамын өмірге деген құштарлық пайда болады:

*Жарық (сәуле) – қазақ поэтикалық дәстүріндегі даналықпен де, уақыт ағынымен де байланысты метафора. Жарықтың толқындардағы «талқан болуы» (үйреуі) уақыттың нәзік табиғатының көрінісі.

*Қыс келерін білесің, қайыңдар-ай,
Келер күн тағы шаттық дайындағай.
Біз де жайнап келеміз мына өмірге,
Өлім деген ұғымды мойындамай [25; 79].*

Мұндағы ауысу маңызды: адам өмірі қайтадан циклдік маусымдық үлгіде ұсынылған. «Қыс келерінді білесің» жолы өлімді хабарлайтын жазба сияқты; бірақ одан кейін келетін «шаттық дайындағы» үміт өлімнің салмағын жеңілдетеді. «Өлім деген ұғымды мойындамайды» тіркесі адамның өлім алдындағы ішкі қарсылығын білдіреді. Бұл қарсылық өлеңнің соңындағы құстың ұшуымен бейнеленеді. Төртінші шумақта Тұржан уақыттың өткіншілігін қатал ырғақпен белгілейді:

*Сүйеміз біз өмірді өліп-талып,
Қайта-қайта жанамыз сөніп барып.
Жер шарының мәніміз!
Бірақ кейде,
Жылаймыз біз!
Тек қана соны ұқпадық?! [25; 79].*

Мұнда адамзаттың өмірге деген құштарлығы, бірақ нәзік көзқарасы айқын көрінеді. «Өліп-талып сүйеміз» тіркесі бір мезгілде артықтық пен сарқылуды да білдіреді. Уақыттың циклдік сипаты «қайта-қайта жанамыз» жолында көрінеді: адамзат үнемі жанып, сөніп, қайтадан басталады. Соған қарамастан, «мәніміз» (біздің мағынамыз) жаһандық ауқымда кішкентай: адамзат әрі бағалы, әрі нәзік. Бұл парадокс құс метафорасының түпкілікті қабылдайтын семантикалық салмағының негізін құрайды. Өлеңнің соңғы шумағы, шарықтау шегі, құс бейнесінің уақыттың өзіне айналатын көрінісі.

*Атқан таңың ілезде түске айналған,
Өмір бұл — шапқан атқа ұқсай қалған.
Көз қимас сәттерімді ала қашып,
Заулай ұшып барады құстай жалған [25; 79].*

Мұнда құс жылдамдықты ұрлайтын тіршілік иесі ретінде ғана емес, сонымен қатар сәттерді ұстап алатын, өмірді алып жүретін және өмірді жіберіп алатын тіршілік иесі ретінде де ұсынылған. «Атқан таңның ішінде түске айналуы» уақыттың кенеттен жылдамдығын білдіреді; «Шапқан ат» метафорасы бұл жылдамдықтың басқарылмайтынын көрсетеді. Дегенмен нағыз анықтаушы сызық «Заулай ұшып барады құстай жалған».

Бұл тіркес уақыт құс сияқты ұшады деген емес, уақыттың өзі құс деген идеяны бекітеді. Құс — бағыты бар, бірақ баратын жері жоқ, тек ұшуы бар қозғалыс түрі. Адамдар бұл қозғалысқа ілесе алмайды. Уақыт бәрін алып кетеді; тіпті адамдар бағалайтын сәтті де құс қанатының астында жасырады. Сондықтан мұндағы құстың поэтикалық функциясын құс = уақыттың динамикалық формасы деп сипаттауға болады.*

Бұл кезеңде Тұржанның құс символизмі жекеліктен асып түседі; ол әмбебап онтологиялық санатқа айналады. Өлім туралы өлеңдерінде құс рухты алып жүрсе, бұл өлеңде құс уақытты алып жүреді. Осылайша, ақынның құс поэтикасындағы семантикалық өріс — айырылысу, қайғы, өлім, дұға, уақыт — тұтас символикалық құрылымды қалыптастыру үшін бір-бірімен байланысты.

Қорытынды

Оңайгүл Тұржанның құс тақырыбындағы өлеңдері қазіргі қазақ лирикасындағы құс бейнесінің өзгеруін айқын көрсететін ерекше поэтикалық әлемді ұсынады. Бұл мақалада қарастырылған бес өлең құстың жеке мағынасы жоқ екенін, керісінше, оның әр өлеңде қайта туып, жаңа мәнмәтінмен байытылған көп қабатты символикалық құрылымға ие екенін көрсетеді. Тұржанның құс поэтикасы кең таралған түркі-қазақ бейнелеу дәстүріне негізделгенімен, жеке сезімталдықпен қалыптасқан жаңа метафизикалық, психологиялық және экзистенциалдық өлшемге ие болады.

*Құсты уақытқа метафора ретінде қолдану классикалық түркі поэзиясында да, қазіргі қазақ поэзиясында да кең таралған үрдіс. Тұржан бұл дәстүрді жеке сезімталдықпен үйлестіреді, құсты уақыттың негізгі тасымалдаушысы етеді.

Бірінші өлең — «Құс кеткен жаққа қарайлап» өлеңі, құсты бөліну бағыты ретінде белгілейді. Құстың жүріп өткен бағыты сағыныш кеңістігін анықтайды; бөліну метафоралық жазықтықта қарастырылады, онда жоғалту бағытты санаға айналады. Мұнда құс, оралмайтын заттың өкілі ретінде, үнемі күтудің орталығына қойылады.

Екінші өлең — «Құстардың көргені секілді», құстың дауысын адамзаттың ішкі мұңымен байланыстырады. Желдің дыбысы құстың күрсінуіне тенеледі; осылайша табиғат адам сезімін білдіретін болмысқа айналады. Бұл өлеңде Тұржан жасаған атмосфера қайғы мен табиғат арасындағы өтімділікті көрсетеді: адам қайғысы құстың тынысында жаңғырық естіледі.

Үшінші өлең — «Аққулар сені алды да кетті бір жаққа», өлім тақырыбын ең талғампаз түрінде қарастырады. Ақ аққулар — өлімді «алып жүру әрекеті» ретінде ұсынатын метафизикалық делдал. Мұнда Тұржан құсты қасиетті елші және жанның жеңілдігін білдіретін бейне ретінде түсіндіреді. Домбыраның сынуы дене мен дауыстың тоқтауын білдіреді, өлімнің драмалық аспектісін тереңдетеді.

Төртінші өлең — «Аллаға мадаққа айтқан құстар сынды», құсты құдайлық дауыстың тасымалдаушысына айналдырады. Құстар — жаратылыстың әуезді жадын аспанға жеткізетін тіршілік иелері; дұға қанаттарының ырғағымен қозғалады. Тұржанның метафизикалық-поэтикалық тәсілі құстың жердегі шегарадан асып түсетін ғарыштық рөлі бар екенін көрсетеді.

Бесінші өлең — «Құстай жалған», уақыттың өткіншілігін құс метафорасымен байланыстырады. Мұнда құс — енді тек ұшатын тіршілік иесі емес, уақыттың өзі. Өмірдің жылдам ағымы, сәттердің қашуы, адам ілесе алмайтын қозғалыс «құстай жалған» жолында шоғырланған. Осылайша, Тұржанның құс символизмі уақыт онтологиясымен бірігеді.

– Осы бес өлеңді бірге оқу Тұржан поэзиясындағы құс бейнесінің бес негізгі экзистенциалды әлемге бөлінгенін көрсетеді:

– Кеңістік (ажырасу аспектісі) — Құс кететіннің, адасқанның және алыстап бара жатқанның бағытын анықтайды.

– Рухани тереңдік (қайғы мен күрсіну) — Құстың тынысы адам эмоциясына айналады.

– Метафизикалық медиация (өлім) — Құс — жанды алып жүретін делдал.

– Қасиетті дауыс (құдайлық мадақ) — Құс — аспанға бағытталған дұға күйі.

– Уақыт (өзгергіштік) — Құс өмір жылдамдығын анықтайды.

Бұл шеңберде Тұржан поэтикасындағы құс символы тек табиғат элементіне немесе дәстүрлі мотивке ғана емес, адамзаттың экзистенциалды тәжірибесін алып жүретін поэтикалық өзекке айналады. Әрбір өлеңде құс әртүрлі эмоционалды әлемді ашады; ол ақынның жеке дауысы мен мәдени жадтың ортақ бейнесі арасында байланыс орнатады. Демек, бұл өлеңдерде құс тек қана қанат қаққан тіршілік иесі ретінде емес, адамзаттың ішкі әлемін, метафизикалық бағытын, уақытты қабылдауын және қоғамдық санасын алып жүретін көп қырлы символ ретінде көрінеді.

Бұл мақалада Оңайгүл Тұржанның құстар поэтикасы қазіргі заманғы қазақ поэзиясының жалғасы және жаңаруы екенін көрсетеді. Оның өлеңдерінде құс бейнесі адамзаттың өмір, өлім, уақыт және қасиеттілік туралы барлық сұрағын қанатында көтереді. О. Тұржанның құстары тек аспанда ғана емес, сонымен қатар адам жадында, жанында және тілінде де ұша береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Moran B. Edebiyat kuramları ve eleştirisi / B. Moran. — İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- 2 Тұржан О. Шерқала / О. Тұржан. — Алматы: Қазақстан, 1998.
- 3 Karakaş R. Modern Kazak şiirinde metafizik duyarlık / R. Karakaş // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. — 2019. — Vol. 19, № 2. — P. 55–78. DOI: 10.32444/tudid.663111
- 4 Байтұрсынов А. Ақжол / А. Байтұрсынов. — Алматы: Жалын, 1991.
- 5 Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar / F. Köprülü. — Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1986.
- 6 Azap S. Kurtlar ve Mankurtlar [Electronic resource] / S. Azap. — Access mode: <https://dergipark.org.tr/en/pub/teke/article/155647>
- 7 Abiş Kekilbayuli'nin Küy Hikâyesi ve İlk Mankurtlar [Electronic resource]. — Access mode: http://www.turukdergisi.com/Makaleler/2013579076_14%20Prof.Dr.O.s%C3%B6ylemez-%C3%96.F.Ate%C5%9F%2052-66.pdf
- 8 Қазақ әдебиетінің тарихы. — Астана: Фолиант, 2005. — 10 т.

- 9 Zühra'nin Yolculuğu: Abiş Kekilbayev'in «Kır Evi» Hikâyesinde Toplumsal Cinsiyet, Doğa ve Mekân İlişkisi [Electronic resource]. — Access mode: http://www.turukdergisi.com/Makaleler/1361310132_12.%20Prof.%20Dr.%20O.Soylomez-%C3%96.F.Ate%C5%9F-S.Ba%C5%9F%C4%B1mo%C4%9Flu%2061-79.pdf
- 10 Kırgız Destanlarında Benzetme Unsuru Olarak Hayvanlar: Eşimkul ve Zuura Destanı Örneği [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/68190/879482>
- 11 Edebiyat Kavramı / ed. N.K. Sevil. — İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- 12 Göstergebilim ilkeleri / trans. B. Vardar. — Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- 13 Mekânın poetikası / trans. A. Tümertekin. — İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.
- 14 Lakoff G. Metaforlar: Hayat, anlam ve dil / G. Lakoff, M. Johnson; trans. G.Y. Demir. — İstanbul: Lingua, 2022. — 83 p.
- 15 Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 40 p.
- 16 Kaplan E.K. Gaston Bachelard's Philosophy of Imagination: An Introduction / E.K. Kaplan // Philosophy and Phenomenological Research. — 1972. — Vol. 33, No. 1. — P. 1–24. DOI: 10.2307/2106717
- 17 Cassirer E. Sembolik Formlar Felsefesi: Dil. 1 / E. Cassirer; trans. M. Köktürk. — Ankara: Hece Yayınları, 2005. — 670 p.
- 18 Eliade M. Şamanizm: Arkaik tekniklerin bütünlüğü / M. Eliade; trans. İ. Birkan. — Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- 19 Esin E. İslamiyet'ten önceki Türk kültür tarihi ve İslam'a giriş / E. Esin. — İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978. — 360 p.
- 20 Sever M. Türk Mitolojisinde kuşlar / M. Sever // Milli Folklor. — 1999. — Vol. 11, № 42. — P. 83–88.
- 21 Erkoç H.İ. Türk Mitlerindeki Motifler (VI. — VIII. Yüzyıllar) / H.İ. Erkoç // Journal of Old Turkic Studies. — 2017. — Vol. 1, № 1. — P. 36–75.
- 22 Әуезов М. Әдебиет тарихы / М. Әуезов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 239 б.
- 23 Jung C.G. İnsan ve sembolleri / C.G. Jung; trans. H.M. İlgün. — İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016. — 321 p.
- 24 Ricœur P. The Rule of Metaphor: The Creation of Meaning in Language / P. Ricœur. — London: Routledge & Kegan Paul, 1978. — 384 p.
- 25 Тұржан О. Ағаштар үнсіз өседі. Жыр жинағы / О. Тұржан. — Астана: Регист-СТ Полиграф, 2023. — 243 б.

О. Сойлемез

Символика птиц в поэзии Онайгуль Туржан

В данной статье комплексно рассматриваются поэтические, мифопоэтические и психологические аспекты символики птицы в творчестве Онайгуль Туржан — одной из самобытных и ярких фигур современной казахской поэзии. В традиционной тюркской культурной системе образ птицы издавна связан с такими понятиями, как свобода, духовная чистота, судьба, бренность бытия, а также с представлениями о соотношении души и тела. Однако в современной лирике данный образ приобретает новые семантические оттенки, раскрываясь через индивидуальное художественное сознание автора. Поэзия Онайгуль Туржан представляет собой выразительный пример подобной трансформации, где традиционный символ наполняется новым философско-эстетическим содержанием. В поэтическом мире Туржан птица выступает не только как элемент природного пространства, но и как многослойный художественный символ, концентрирующий в себе человеческие чувства, переживания одиночества и тоски, динамику времени, темы разлуки и утраты, трагизм ухода, метафизическое измерение бытия, внутреннюю хрупкость личности и духовный поиск. Такие ключевые понятия, как надежда, смерть, тоска, дух, время и экзистенциальное переживание, в ее лирике органично воплощаются через образ птицы и формируют целостную поэтическую концепцию. В качестве основного корпуса исследования были выбраны стихотворения, в которых мотив птицы играет концептуально значимую роль: «Құс кеткен жакқа қарайлап», «Құстардың күрсінгені секілденіп», «Аққулар сені алды да кетті бір жакқа», «Аллаға мадақ айтқан құстар сынды», «Құстай жалған». Анализ данных текстов осуществлялся с использованием методов содержательного анализа, близкого чтения (close reading) и символической интерпретации. Проведённое исследование показало, что в каждом из стихотворений образ птицы раскрывает различные семантические поля — разлуку, меланхолию, смерть, сакральность, мимолетность времени, — однако в совокупности эти значения образуют внутренне согласованную художественную систему. В результате сделан вывод о том, что Онайгуль Туржан трансформирует образ птицы в сложный многослойный мир смыслов, питаемый коллективной культурной памятью, тюркской мифопоэтической традицией, исламской метафизикой и современной индивидуальной чувствительностью. Таким образом, символика птицы в ее поэзии может рассматриваться как значимое художественное явление в контексте современной казахской лирики.

Ключевые слова: Онайгуль Туржан, символика птиц, современная казахская поэзия, мифопоэтические образы, лиризм.

O. Söylemez

Bird symbolism in the poetry of Onaigul Turzhan

This article examines the poetic, mythopoetic, and psychological dimensions of bird symbolism in the poetry of Onaigul Turzhan, one of the distinctive voices of contemporary Kazakh literature. In Turkic cultural tradition, the image of the bird has long been associated with such concepts as freedom, spiritual purity, destiny, the transience of life, and the relationship between soul and body. In modern lyric poetry, however, this traditional image acquires new semantic layers through individual artistic perception. Turzhan's poetry offers a remarkable example of this transformation by expanding the symbolic potential of the bird image and integrating it into a highly original poetic system. In Turzhan's poetic world, the bird appears not merely as an element of nature but as a multilayered symbol that embodies human emotional experience, the flow of time, themes of migration and separation, the tragic dimension of loss, death and metaphysical transition, inner fragility, and spiritual quest. Concepts such as longing, loneliness, hope, death, spirit, and temporality are condensed in the image of the bird and elevated to the level of a comprehensive poetic concept. The study focuses on a selected corpus of poems centered on the bird motif, including "Looking Toward the Direction Where the Bird Has Gone," "As If the Birds Were Sighing," "The Swans Took You Away to Another Place," "Like Birds Praising Allah," and "Life Fleeting Like a Bird." These texts are analyzed through qualitative content analysis, close reading, and symbolic interpretation. The analysis demonstrates that although the bird image unfolds across different semantic fields in each poem—such as separation, melancholy, death, sacred transcendence, and the fleeting nature of time—these meanings form a coherent and consistent symbolic system within the poet's overall aesthetic vision. The findings reveal that Turzhan transforms the image of the bird into a complex world of meanings nourished by cultural collective memory, Turkic mythopoetic heritage, Islamic metaphysical thought, and modern individual sensibility. In this respect, bird symbolism in her poetry can be considered a significant artistic phenomenon within contemporary Kazakh lyric poetry, contributing both to the continuity of cultural tradition and to its creative reinterpretation in modern literary discourse.

Keywords: Onaigul Turzhan, bird symbolism, modern Kazakh poetry, mythopoetic images, lyricism.

References

- 1 Moran, B. (2004). *Edebiyat kuramları ve eleştirisi* [Literary theories and criticism]. İstanbul: İletişim Yayınları [in Turkish].
- 2 Turzhan, O. (1998). *Sherqala* [Sherkala]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 3 Karakaş, R. (2019). Modern Kazak şiirinde metafizik duyarlık [Metaphysical sensitivity in modern Kazakh poetry]. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi — Journal of Turkish World Studies*, 19 (2), 55–78. 10.32444/tudid.663111 [in Turkish].
- 4 Baitursynov, A. (1991). *Aqzhol* [Akzhol]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 5 Köprülü, F. (1986). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* [The first mystics in Turkish literature]. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı [in Turkish].
- 6 Azap, S. (n.d.). Kurtlar ve Mankurtlar [Wolves and Mankurts]. *dergipark.org.tr*. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/teke/article/155647> [in Turkish].
- 7 Turuk Dergisi. (2013). Abiş Kekilbayuli'nin Küy Hikâyesi ve İlk Mankurtlar [Abish Kekilbayuli's Story of Kuy and the First Mankurts]. *turukdergisi.com*. Retrieved from http://www.turukdergisi.com/Makaleler/2013579076_14%20Prof.Dr.O.s%C3%B6ylemez-%C3%96.F.Ate%C5%9F%2052-66.pdf [in Turkish].
- 8 (2005). *Qazaq adabietinin tarikhı* [History of Kazakh literature]. Vol. 10. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 9 Turuk Dergisi. (n.d.). Zühra'nın Yolculuğu: Abiş Kekilbayev'in «Kir Evi» Hikâyesinde Toplumsal Cinsiyet, Doğa ve Mekân İlişkisi [Zuhra's Journey: The Relationship between Gender, Nature and Space in Abish Kekilbayev's "Kir Evi" Story]. *turukdergisi.com*. Retrieved from http://www.turukdergisi.com/Makaleler/1361310132_12.%20Prof.%20Dr.%20O.Soylemez-%C3%96.F.Ate%C5%9F-S.Ba%C5%9F%C4%B1mo%C4%9Flu%2061-79.pdf [in Turkish].
- 10 Itobiad. (n.d.). Kırgız Destanlarında Benzetme Unsuru Olarak Hayvanlar: Eşimkul ve Zuura Destanı Örneği [Animals as Elements of Simile in Kyrgyz Epics: The Case of Eshimkul and Zuura Epic]. *itobiad.com*. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/68190/879482> [in Turkish].
- 11 Sevil, N.K. (Ed.). (2015). *Edebiyat Kavramı* [The Concept of Literature]. İstanbul: Sel Yayıncılık [in Turkish].
- 12 Vardar, B. (Trans.). (1979). *Göstergibilim ilkeleri* [Principles of semiotics]. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları [in Turkish].
- 13 Tümertekin, A. (Trans.). (2013). *Mekânın poetikası* [The poetics of space]. İstanbul: İthaki Yayınları [in Turkish].
- 14 Demir, G.Y. (Trans.). (2022). *Metaforlar: Hayat, anlam ve dil* [Metaphors: Life, meaning and language]. İstanbul: Lingua [in Turkish].
- 15 Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

- 16 Kaplan, E.K. (1972). Gaston Bachelard's Philosophy of Imagination: An Introduction. *Philosophy and Phenomenological Research*, 33 (1), 1–24. 10.2307/2106717.
- 17 Köktürk, M. (Trans.). (2005). *Sembolik Formlar Felsefesi: Dil. 1* [Philosophy of Symbolic Forms: Language. 1]. Ankara: Hece Yayınları [in Turkish].
- 18 Birkan, İ. (Trans.). (1999). *Şamanizm: Arkaik tekniklerin bütünlüğü* [Shamanism: Archaic techniques of ecstasy]. Ankara: İmge Kitabevi [in Turkish].
- 19 Esin, E. (1978). *İslamiyet'ten önceki Türk kültür tarihi ve İslam'a giriş* [Turkish cultural history before Islam and introduction to Islam]. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası [in Turkish].
- 20 Sever, M. (1999). Türk Mitolojisinde kuşlar [Birds in Turkish mythology]. *Milli Folklor — National Folklore*, 11 (42), 83–88 [in Turkish].
- 21 Erkoç, H.İ. (2017). Türk Mitlerindeki Motifler (VI. — VIII. Yüzyıllar) [Motifs in Turkish Myths (6th–8th Centuries)]. *Journal of Old Turkic Studies — Journal of Old Turkic Studies*, 1 (1), 36–75 [in Turkish].
- 22 Auezov, M. (1991). *Adebiyat tarikhı* [History of literature]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 23 İlgün, H.M. (Trans.). (2016). *İnsan ve sembolleri* [Man and his symbols]. İstanbul: Kabalcı Yayınları [in Turkish].
- 24 Ricœur, P. (1978). *The Rule of Metaphor: The Creation of Meaning in Language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 25 Turzhan, O. (2023). *Agashtar unsiz osedi. Zhyr zhinagy* [Trees grow silently. Collection of poems]. Astana: Regis-ST Poligraf [in Kazakh].

Information about the author

Söylemez, Orhan — Professor, Head of the Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey. E-mail: soylemezo@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-3173>

K.K. Bazhikeyev^{1*}, Zh.K. Smagulov², B.O. Rakhimbayeva³*1, 2, 3Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan,
(e-mail: kurmet_enbek@mail.ru¹, jandosmagulov@mail.ru², bagir2201@mail.ru³)*

Theoretical studies and research in Kazakh literary studies during the period of independence

This article offers a comprehensive examination of the theoretical orientations and scholarly investigations that have emerged within Kazakh literary studies during the period of national independence. Following the attainment of sovereignty, Kazakh literary scholarship was liberated from the ideological constraints characteristic of the Soviet epoch and thereby acquired the capacity to establish autonomous scholarly paradigms. This historical juncture created favorable conditions for the substantive integration of Kazakh literary studies into the global academic discourse. One of the principal domains addressed in the article is literary theory. In the independence era, foundational categories of literary theory — such as artistic method, literary movement, literary trend, poetic system, genre theory, the national spiritual code, and the aesthetics of modernism and postmodernism — underwent significant conceptual renewal and received expanded theoretical elaboration. The study systematizes and critically analyses research devoted to these theoretical issues, elucidating the interconnections among key theoretical constructs and their manifestations in Kazakh literature. It further identifies the methodological specificities of various scholars, clarifies the scholarly significance of these categories for understanding literary processes, and pays particular attention to new interpretations of postmodern aesthetics in contemporary prose and poetry. The primary aim of the research is to examine the work of literary scholars who, in the years of independence, investigated such theoretical problems as genre, artistic method, and literary trend, and to provide an evaluative perspective on contemporary theoretical developments in Kazakh literary studies. The article synthesizes the conceptual approaches of national scholars, highlights their contributions to the advancement of literary theory, and considers seminal studies that have shaped the theoretical discourse. Additionally, the analysis addresses research on the typology of romanticism and realism as artistic methods, the relationship between method and literary trend, and the dynamics between genre and method. The methodological framework of the article is grounded in systemic-structural analysis, the descriptive method, analytical inquiry, and content analysis. These approaches are employed to investigate scholarly works devoted to poetry and prose produced during the independence period. The findings substantiate the conclusion that a defining characteristic of Kazakh literary scholarship in the independence era is its aspiration to conceptualize the aesthetic essence of national literature within the broader context of global theoretical paradigms, as well as its pursuit of an expanded methodological horizon for contemporary literary studies.

Keywords: contemporary Kazakh literary studies, problems of literary theory, literary genre, artistic method, literary trend, postmodernism.

Introduction

Literary theory investigates the essence and structure of literature, uncovers the nature and characteristics of literary works, and interprets the meaning and significance of literary evolution. Literary theory examines and analyzes the distinctive features of verbal art, its social function, the principles and methodologies of understanding and interpreting literary works, as well as the study of literary genres and their types, poetic systems, language and style, and the issues of literary movements and trends. With the advent of independence, literary theory began to develop new directions and innovative approaches in response to the social and cultural transformations taking place in society and literature. Both literature and literary scholarship, which had long been constrained within the framework of socialist realism and bound by Marxist-Leninist methodology, turned toward new trajectories in accordance with the intellectual and ideological demands of independence. The entire sphere of spiritual and cultural life was now free to develop. This, in turn, placed new responsibilities before literary theory — to reinterpret the national art of words, to reexamine literary phenomena, various genres and works of literature, and to reconsider the nature of aesthetics through a renewed lens of understanding. In analyzing literary works and revealing the laws of the literary process, it became necessary to reassess previous evaluations and interpretations in accordance with the demands of the time

* Corresponding author's e-mail: kurmet_enbek@mail.ru

and to view them from the perspective of an independent national consciousness. During the Soviet period, Kazakh literary studies functioned within the rigid ideological framework of socialist realism, which restricted methodological pluralism and marginalized alternative theoretical approaches. Literary theory was predominantly subordinated to ideological imperatives, limiting critical interpretation and the development of independent scholarly paradigms. The achievement of national independence fundamentally transformed this situation by dismantling ideological censorship and enabling methodological diversification. As a result, literary scholars gained the opportunity to reassess artistic methods, literary movements, genre theory, and aesthetic concepts from the perspective of national consciousness and global literary theory.

In the initial years following the attainment of independence, research in the field of literary theory remained limited. However, as time passed, scholarly interest in this area steadily increased, leading to the publication of an increasing number of academic studies. Scholars, critics, writers, and readers alike began to engage in discussions concerning the theoretical foundations of literature. The emergence of such multifaceted perspectives, voiced by representatives of various disciplines, signaled a healthy and dynamic development within the literary discourse. However, as poets, writers, critics, readers, and literary scholars alike began to voice their opinions on the theoretical aspects of literature actively, the lack of systematic and comprehensive theoretical generalization gave rise to certain challenges. As a result, unverified assumptions and issues that remained outside the scope of thorough scholarly investigation began to distort, or at least obscure, the general understanding of literary theory and of literature as an art form. This indicates that the field still contains a considerable number of unresolved conceptual and methodological problems [1; 32]. Nevertheless, the theoretical exploration of Kazakh prose, lyric poetry, and drama has been revitalized through a number of individual scholarly studies. Significant contributions have been made by researchers such as R. Nurgali, B. Maitanov, Z. Akhmetov, Q. Mashhur Zhussip, B. Khanarbaeva T. Yesembekov, T. Rakhymzhanov, Q. Alpysbaev, Zh. Dadebaev, B. Karibaeva, A. Sharip, K. Akhmetov, Kh. Sadykov, S. Makpyrov, G. Piralieva, B. Zhetpisbaeva, A. Isimakova, E. Tileshov, Zh. Aimuhambet, Zh. Zharylgapov, Q. Zhanuzakova, M. Aitimov, U. Erkinbai, S. Erzhanova, A. Usenova, A. Zhaksylykov, R. Sultangalieva and G. Saulembek.

These works explore the theoretical problems of literature by applying the modern methods and achievements of world literary scholarship, thereby expanding the conceptual and methodological foundations of Kazakh literary theory.

In the present study, the concept of artistic method is understood as a system of aesthetic principles that determine the writer's mode of perceiving, interpreting, and artistically representing reality, whereas literary trend refers to a historically formed creative orientation based on shared ideological, aesthetic, and stylistic features. Such terminological clarification ensures methodological precision and conceptual coherence within the analytical framework of the research.

Materials and methods

The methodological framework of this study was shaped by the careful selection, classification, and examination of materials that constitute the core of its subject and scope. The primary research methods employed include systematic-structural analysis, descriptive analysis, analytical methods, and content analysis. These approaches enabled a comprehensive review of scholarly works that investigate Kazakh poetry and prose within various theoretical lenses, as well as studies devoted to the creative output of individual writers. The scientific and theoretical positions of leading scholars in Kazakh literature and literary theory were taken as guiding reference points, and their conceptual conclusions informed the overall direction of the research.

The systematic-structural analysis method was particularly instrumental in conceptualizing Kazakh literary studies of the independence period as a coherent scholarly system. Within this framework, diverse branches of literary scholarship — such as theoretical explorations in prose studies, innovative approaches to poetry analysis, emerging paradigms in literary theory, and research grounded in national ideology — were examined in their interrelations. The employed methodology enabled the delineation of scholars' research objects and theoretical frameworks, the elucidation of the internal structure of scientific thought, and the identification of the developmental stages and directional specificities of literary studies.

The descriptive method was used to identify, classify, and characterize new scholarly tendencies and theoretical concepts that emerged in Kazakh literary studies during the independence era.

Content analysis was applied to examine scholarly works published throughout the years of independence from both qualitative and quantitative perspectives. This method helped determine which theoretical

terms, research directions, and thematic issues have been most prominently discussed in Kazakh literary studies over the past thirty years.

Results and discussion

In the early years of independence, research in Kazakh literary studies was primarily devoted to issues concerning the history of literature. During this period, much scholarly attention was directed toward the recovery and examination of the literary and intellectual legacy of those figures whose names and creative works had previously been suppressed or prohibited from academic study. Consequently, biographical and cognitive studies with a strong historical and cultural orientation became predominant.

Works related to literary theory, however, began to revive and gain momentum only toward the end of the twentieth century and the dawn of the twenty-first. At this stage, scholars moved beyond general characterizations and descriptive analyses of Kazakh literature and writers' creative practices. Instead, they started to produce research grounded in concrete theoretical approaches, focusing on the essential concepts and categories of literary theory — such as literary kind, genre, form, artistic method, movement, trend, style, and poetics — and applying hermeneutic, semiotic, comparative, typological, and structuralist methods to the interpretation of literary texts.

The artistic structure and poetics of Kazakh poetry, as well as the theoretical issues of Kazakh lyric poetry, have been explored in a number of individual studies and monographs. These include K. Mashkhur Zhussup's "The King of Words Is the Poem" ("Өлең — сөздің патшасы", 1991) and "Style and Imagery in Kazakh Lyric Poetry" ("Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік", 1999); B. Karibayeva's "Contemporary Kazakh Lyric Poetry: Issues of Genre and Style" ("Қазіргі қазақ лирикасы. Жанрлық-стилдік мәселелері", 1993) and "Poetry and Lyric Poetry" ("Қара өлең және лирика", 2001); Z. Akhmetov's "Foundations of the Theory of Kazakh Verse" ("Основы теории казахского стиха", 1995) and "Kazakh Versification" ("Казахская стихосложение", 2012); S. Negimov's "Poetry of Akyns and Zhyrshys: Genesis, Stylistics, Poetics" ("Ақын-жыраулар поэзиясы. Генезис. Стилистика. Поэтика", 2001); S. Erzhanova's "Kazakh Poetry in the Period of Independence" ("Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында", 2010); and A. Usenova's "The Structure of Modern Kazakh Poetry: Tradition and Development Trends" ("Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері", 2010), among others.

During the years of independence, the complex nature of Kazakh prose and various literary issues of the Kazakh novel were analyzed on the basis of theoretical concepts. Significant contributions were made by V. Maitanov in his works "The Kazakh Novel and Psychological Analysis" ("Қазақ романы және психологиялық талдау") and "The Author in the Narrative System of the Novel" ("Романның баяндау жүйесіндегі автор"); T. Yesembekov in "Dramatism in Kazakh Prose" ("Қазақ прозасындағы драматизм") and "Poetics of the Literary Text" ("Көркем мәтін поэтикасы"); T. Rakhymzhanov in "Poetics of the Contemporary Kazakh Novel" ("Қазіргі қазақ романының поэтикасы"); Q. Alpysbayev in "The Historical Work in Kazakh Literature: Cognition and Artistic Representation" ("Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік"); Zh. Dadebayev in "Reality of Life and Artistic Solution" ("Өмір шындығы және көркемдік шешім"); G. Piraliev in "Inner Monologue" ("Ішкі монолог") and "Issues of Psychologism in Contemporary Kazakh Prose" ("Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері"); A. Isimakova in "Kazakh Artistic Prose: Poetics, Genre, Style"

In the classification and analysis of the types and genres of drama, significant scholarly contributions are found in R. Nurgali's works "The Art of Drama" ("Драма өнері", 2001) and "Arqau" ("Арқау", 1991). Summarizing and further developing the ideas presented in his earlier research, the scholar provides profound and substantial insights into the genre-specific features of drama, its various forms, and the key issues of situation, conflict, and character in dramatic works.

Another important aspect of research in this field is the focused study of the works of individual Kazakh playwrights, which have become the subject of specialized scholarly investigations. In this regard, notable contributions include Zh. Abilov's "The Dramaturgy of Qaltai Mukhametzhanov" ("Қалтай Мұхаметжановтың драматургиясы", 1995) and "The Genesis and Genre Foundations of Kazakh Comedy" ("Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері", 2001); A. Sharauov's "Issues of Dramaturgy. S. Zhunisov as a Playwright" ("Драматургия мәселелері. С.Жүнісов — драматург", 2002); and S. Qulbarakov's "The Dramaturgy of T. Akhtanov" ("Т. Ахтанов драматургиясы", 1993), among others.

Literary movements and trends, as well as the concepts of artistic method and genre, represent fundamental issues in literary theory. It is impossible to comprehend and evaluate the entire scope of artistic de-

velopment, including national prose, poetry, dramaturgy, and the phenomena of the contemporary literary process, without addressing these essential concepts.

In Kazakh literary studies during the years of independence, the issues of literary theory such as literary genre, artistic method, literary direction, movement, and school were examined in a number of individual scholarly works. In this regard, noteworthy studies include M. Karayev's "The Issue of Artistic Method in the Historical Development of Kazakh Literature" ("Қазақ әдебиетінің тарихи даму кезеңдеріндегі көркемдік әдіс мәселесі", 1995); E. Tileshov's "The Artist and the Artistic Method" ("Суреткер және көркемдік әдіс", 2005); L. Safronova's "The Author and the Hero in Postmodernist Prose" ("Автор и герой в постмодернистской прозе", 2007); B. Kanarbayeva's "Modernism in Kazakh Literature" ("Қазақ әдебиетіндегі модернизм", 2010); Q. Zhanuzakova's "The Artistic World of Romanticism in Kazakh Prose" ("Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі", 2010); Zh. Zharylgapov's "Kazakh Prose: Trends and Methods" ("Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер", 2009), "Typology of Literary Trends in National Prose" ("Ұлттық прозадағы әдеби ағымдар типологиясы", 2011), and "Kazakh Prose: Modernism and Postmodernism" ("Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм", 2015).

In addition, articles by prominent literary critics such as B. Maitanov, A. Isimakova, T. Asemqulov, S. Qaskabasov, and A. Abilqassymuly deserve special mention. These studies analyze the establishment of artistic methods such as Romanticism and Realism in national literature, as well as the manifestation of modernist movements — Symbolism, Naturalism, Sentimentalism, Neomythologism, and Existentialism — in Kazakh literary works. Furthermore, the ongoing discussions surrounding Postmodernism are examined through the analysis of the overall literary process and the creative works of individual writers and poets.

Before independence, literary scholar M. Karayev had written several works devoted to the study of the method of realism, and he further developed his research in "The Issue of Artistic Method in the Developmental Stages of Kazakh Literature" ("Қазақ әдебиетінің даму кезеңдеріндегі көркемдік әдіс мәселесі", 1995). In this study, the chronological boundaries of Realism and Romanticism, as well as the theoretical issues and key principles of the realist method, are examined in depth. The relationship between folklore and written literature is analyzed from the perspective of artistic method. [2; 9]. It can be observed that the scholar's concepts of "pre-realism" and "pre-romanticism," as well as their defining characteristics, were not theoretically specified in detail.

In his study "The Artist and the Artistic Method" ("Суреткер және көркемдік әдіс"), researcher E. Tileshov analyzes Kazakh Romanticism — its emergence, expansion, and establishment as an artistic method — focusing primarily on the Romanticism of the poet M. Zhumabayev as the main object of his research. The author rightly emphasizes that "the issues of Romanticism are not limited solely to Zhumabayev's poetry but require broader investigation within Kazakh literary scholarship as a whole. The Soviet-era literary criticism, which prioritized Realism as the only valid artistic approach while disregarding or criticizing other literary movements, should no longer serve as a model for contemporary literary studies." [3; 11]. E. Tileshov notes that "Enlightenment realism, sentimentalism, romanticism, symbolism, realism — these constitute, in essence, the sequence of artistic methods in the poet's creative evolution". Analyzing the characteristics and stages of sentimentalism, symbolism, and Enlightenment realism within Magzhan's poetry, the researcher identifies the causes, foundations, and typology of the poet's Romanticism. [3; 33]. The central focus of the study, however, lies in the typology of the Romantic literary trend — revolutionary or progressive Romanticism, social-conservative Romanticism, elegiac-philosophical Romanticism, religious Romanticism, and individual Romanticism. The author demonstrates, through textual analysis, that all these subtypes of Romanticism are reflected in Magzhan Zhumabayev's poetry. Poems such as "Ertegi", "Korkyt", and "Batyr Bayan" are regarded as outstanding examples of the Romantic poem, analyzed in terms of Romantic imagery, figurative expression, and lyrical intensity.

In contemporary world literary studies, including Kazakh literary scholarship, the concepts of artistic method, literary trend, and movement have not yet been fully defined in terms of their distinctive characteristics and precise definitions. These terms are often used interchangeably in various studies. For this reason, romanticism, sentimentalism, naturalism, and realism, among others, are sometimes referred to as methods, sometimes as movements, or as directions in literature. In his comprehensive monograph "Kazakh Prose: Trends and Methods" (2009), Professor Zh. Zharylgapov pays particular attention to these issues. Beyond exploring literary movements within national prose, the scholar examines the typology of romanticism and realism as artistic methods, the interrelation between artistic method and literary movement, and the connections between genre and artistic method, providing a profound theoretical analysis. He notes that, "Of course, it is not correct to equate content in artistic creation solely with method, or to think of content only in terms

of method. It is important to focus on which aspects of the work's content form or are perceived as a method. Without doing so, we cannot enumerate the literary movements and directions that constitute certain methods and adhere to various principles of depiction." Through this reasoning, the scholar analyzes and clarifies the defining features that reveal the nature of the concept of artistic method. [4; 67]. From this point, the scholar identifies five key features that distinguish the artistic method from other categories within the system of artistic means. Furthermore, the romanticism and realism artistic methods, along with their place and development within national prose, as well as their internal currents, are examined in separate chapters.

The scholar examines the principles of classical romanticism in national literature through the works of S. Seifullin and M. Auezov's writings of the 1920s. The author argues that Auezov's creative method cannot be confined solely to realism, substantiating this claim by identifying romantic tendencies in the writer's stories — such as romantic pathos and subtle lyricism, romantic plots and psychological depth, as well as elements of grotesque depiction, contrasting imagery, and romantic irony. In the monograph, the development and rise of Kazakh prose are analyzed in connection with the establishment of the realist method. The literary scholar considers Enlightenment realism, critical realism, and socialist realism not as separate types of realism, but as methods defining distinct developmental stages of Kazakh prose. The specific features, principles, and evolution of each are identified through analyses of individual writers' works. These studies are particularly valuable because they move beyond descriptive classification and offer a systematic differentiation between artistic method, literary trend, and genre. However, the persistence of terminological inconsistency in subsequent research indicates that this theoretical issue remains unresolved and continues to require further methodological clarification. The researcher's exploration of these issues continued in his subsequent studies, further deepening the discussion of literary methods in Kazakh prose [5].

In Kazakh literary studies, the method of romanticism and its theoretical issues have not yet been sufficiently explored. During the Soviet period, romanticism was often regarded merely as an appendage or "label" of socialist realism. Researcher K. Zhanuzakova, in the study "The Artistic World of Romanticism in Kazakh Prose" (2010), examines the nature, artistic universe, and developmental trajectory of romanticism within national prose. The artistic world of second-half 20th-century romanticism is analyzed through categories such as the image of the author, narrative organization, character typology, and stylistic and linguistic features. The researcher identifies and interprets the phenomena of romanticism and neo-romanticism, which, while aligned with realist traditions, gained deeper philosophical and mythological dimensions and evolved into new qualitative forms of romantic expression. These tendencies are traced in the works of writers such as T. Abdikov, A. Kekilbayev, M. Magauin, O. Bokey, A. Nurshaikhov, and D. Isabekov, among others. The study also addresses romantic tendencies in post-independence literature, emphasizing that "the idea of independence gave new momentum to literature, imbued creative works with a romantic spirit, and introduced political, historical, social, and spiritual transformations into the public consciousness" [6; 22].

Professor B. Maytanov, a prominent scholar engaged in exploring the theoretical dimensions of literary studies, in "Modernist and Postmodernist Trends in Contemporary Kazakh Prose," examines the manifestations of modernist features in the works of M. Magauin, T. Abdikov, A. Kekilbayev, R. Seisenbayev, and A. Tarazi. Furthermore, he analyzes the prose of D. Amantai, A. Altai, R. Mukanova, and A. Ikhsanov within the framework of postmodernist poetics — through techniques such as allusion, reminiscence, intertextuality, hypertextuality, black humor, and self-parody — and interprets them in relation to the modes of postmodern world perception [7].

In "Magzhan — the Symbolist," literary scholar B. Kanarbaeva provides an extensive examination of symbolism based on M. Zhumabayev's poetry. In her subsequent monograph "Modernism in Kazakh Literature" (2010), she offers a comprehensive analysis of several literary movements that subtly emerged within national literature. The study explores the nature of symbolism, sentimentalism, futurism, acmeism, and surrealism — currents that, having remained in the shadow of socialist realism, had long been excluded from scholarly focus. Kanarbaeva emphasizes that "Saken's futurism originated in the avant-garde style," and by analyzing the poet's revolutionary fervor, rhetorical vigor, and ideological engagement, she concludes that "from the contemporary perspective, Saken's futurist style can be recognized as one of the legitimate artistic methods of Kazakh literature, shaped by the spirit of its time" [8; 188]. The scholar further notes that elements of acmeism, a literary movement founded by Nikolai Gumilev and Sergey Gorodetsky, can be traced in several works of Kazakh literature — including S. Mukanov's "Syrdaria", G. Mustafin's "Millionaire" and "Karagandy", G. Slanov's "Zhanar Tau", and T. Zharokov's "The Desert Revived into a Forest."

Within this context, the author examines Kasym Amanzholov's poetic works and narrative poems through the acmeistic lens. She observes that "in the poetry of the acmeists, images are depicted as indestructible — they neither burn in fire nor sink in water, embodying the fierce spirit of a roaring lion. Even the flowers blooming in their poetic gardens exude an extraordinary fragrance. Such vivid and powerful imagery is also characteristic of Kasym's poetry" [8; 221]. Discussing the distinctive features and evolution of surrealism in world literature — a movement whose adherents "embraced the use of spiritism, hypnosis, and hallucinatory visions in the creative process" — B. Kanarbaeva analyzes Zh. Aimauytov's "Eles" and T. Abdikov's "Aqiqat" and "On Qol" within the framework of surrealist aesthetics. She interprets these works as exemplifying surrealist techniques in portraying impending societal transformations, revealing the writers' mastery in depicting the fragmentation of human consciousness and the inner conflict of the self through surrealist stylistic devices.

In his subsequent monograph, "Typology of Literary Movements in National Prose" (2011) Zh. Zharylgapov conducts a comprehensive analysis of major world literary movements that influenced the formation of Kazakh prose, including sentimentalism, naturalism, and existentialism, examining their poetics individually. The author provides a scholarly justification of the typological features of modernist movements, drawing on the works of writers such as B. Mailin, M. Auezov, Zh. Aimauytov, A. Suleimenov, T. Abdikov, A. Kekilbaev, D. Isabekov, O. Bokei, and M. Magauin. Through these examples, he reveals how these movements manifested within Kazakh prose and how each writer's style reflected distinctive artistic traits.

In the first chapter, the movements of sentimentalism and naturalism are examined and analyzed separately. The scholar notes that "sentimentalism was one of the key movements that influenced the formation of romanticism and laid its aesthetic foundations. A sentimentalist writer employs various techniques to move and stir the reader's emotions. By portraying the tragic fates of people, representatives of this movement often evoke feelings of melancholy, emotional fragility, nostalgia for the past, and despair about the future." The author thus evaluates and characterizes the distinctive nature of this literary movement. [9; 7]. The sentimentalist features of works such as "Akbilek," "Kamar Sulu," and "Korkemtai," as well as M. Auezov's short stories, are explored in greater depth. M. Auezov's "Scenes from the Steppe" cycle of stories is analyzed in terms of how the author expresses mood through contrasting landscapes, the symbolic meaning embedded within the natural scenery, and the interplay between sentimentalist and romantic elements as literary-aesthetic components. The study also highlights the writer's subjective emotion and his creation of a sentimental ideal. Examining the works of writers such as B. Mailin, Zh. Aimauytov, and S. Yerubaev, the scholar precisely defines the features and principles of the naturalist movement. He challenges those who equate naturalism with tastelessness or a lack of artistry, arguing instead that naturalism played a crucial role in the development and refinement of realism. Analyzing S. Yerubaev's novel "My Peers", the scholar identifies the writer's innovative approach in depicting the everyday life of workers — a social group that had previously received little artistic attention. S. Yerubaev's attempt to portray various characters through naturalistic techniques demonstrates his experimental spirit and his contribution to expanding the thematic and stylistic range of Kazakh prose.

The second chapter of the monograph is devoted to analyzing modernist movements such as neomythologism and existentialism, which emerged in Kazakh prose during the 1960s under the influence of the "thaw" period. The researcher notes that the literature of this era "paved the way for new perspectives on human existence, directing attention toward individual aspirations, perceiving the human being as a spiritual and psychological phenomenon, and reassessing the relationship between the individual and objective reality through new philosophical criteria." Taking this into account, the author concludes that "a new aesthetic emerged in the 1960s–1980s, which we propose to define as "post-socialist realism" [9; 72]. Thus, according to the author, the rise of modernist movements led to the decline of socialist realism as a dominant artistic method. It is reasonable to agree with the scholar's view that many works of the period no longer fit within the framework of this method. Zh. Zharylgapov demonstrates this by analyzing the prose of writers such as T. Abdikov, M. Magauin, A. Kekilbaev, and O. Bokei, highlighting innovative features such as the indefiniteness of time and place, a reconceptualization of temporal and spatial categories, the representation of human feelings and thoughts through echoes of consciousness, the rejection of socially active protagonists, and the use of psychological and philosophical techniques. Examining M. Magauin's "The Death of the Greyhound," the scholar identifies features of stream-of-consciousness narration, observing that "the writer, by viewing human society through the eyes of a speechless creature, leads the reader to the idea that human existence is full of contradictions and absurdity" [9; 79]. Works such as Ä. Kekilbaev's "Kui" and "The End

of the Legend”, T. Abdikov’s “The Fires of Hell Are Flickering”, O. Bokei’s “The Snow Girl,” “The Devil’s Bridge,” “The Nature of Sand,” and R. Seisenbaev’s “The Devil’s Throne” are examined within the framework of neomythologism, focusing on the use of mythological systems and legendary structures, the creation of mythologized images, and the phenomenon of mythic transformation. Regarding the existentialist movement, the scholar explains that “the concept of existentialism originates from the notions of the world and loneliness, existentialism tends to gain strength during periods of cultural decline and spiritual crisis” [9; 110].

One of the most frequently debated issues in Kazakh literary studies during the years of independence is the phenomenon of postmodernism. Although many literary scholars and critics have expressed their views on this topic, their opinions remain far from unified. The question “Does postmodernism exist in Kazakh literature?” continues to elicit differing responses. The theoretical interpretations of modernism and postmodernism in Kazakh literary studies reveal typological parallels with the conceptual frameworks developed by Western scholars such as J. -F. Lyotard, F. Jameson, J. Baudrillard, and I. Hassan. However, in contrast to Western models, Kazakh literary theory reconfigures these paradigms through the prism of national spiritual codes, historical experience, and cultural memory, thereby producing an original conceptual synthesis.

S. Kaskabasov argues that “Postmodernism is widespread in highly industrialized, post-industrial societies, as they have already broken away from classical literature. We, however, have not detached ourselves from classical traditions, nor can we, since a post-industrial society has not yet fully formed in our context.... Thus, the postmodernist techniques adopted by some of our writers are merely external imitations rather than an organically developed national phenomenon.” [10].

In contrast, literary critic A. Isimakova contends that “Postmodernism is not a theory devised by a few theorists in agreement. Each era gives rise to its own literature and its own interpretive frameworks. Therefore, it is impossible for us to simply shut the door on postmodernism by declaring that we do not need it.” She traces the origins of the postmodernist current in Kazakh literature to Tursynzhan Shapay’s book “The Soul of the Kazakh” (Qazaqtyn jany), identifying subsequent writers who adopted postmodernist tendencies such as D. Amantai, N. Oraz, A. Zhaksylykov, M. Omarova, and L. Konys [11; 264]. In his article “Contemporary Kazakh Poetry and Postmodernism,” B. Maytanov observes that “postmodernism is currently undergoing a profound crisis. The nature of future artistic methods, movements, or trends remains uncertain. Therefore, there is little reason to rush into rigid theoretical definitions. It would be inappropriate to demonize postmodernism as something monstrous, yet at the same time, considering it the only legitimate artistic method or trend of our era would also be misguided. The real issue lies in the writer’s ability to create works born of genuine talent and nourished by truth — regardless of whether they use a pen or a computer” [12]. He scholar identifies postmodernist elements in the poetry of T. Medetbek, A. Qairan, T. Abdikakimuly, Zh. Bodesh, B. Sarybai, B. Qaragyzyuly, and A. Zhatqanbai. Researcher Saltanat Zhusip, in turn, discusses how poets such as T. Abdikakimuly, E. Raushan, and S. Aqsunqaruly have consciously experimented with poetic form in an effort to shape a postmodernist style, developing a corresponding linguistic and conceptual framework. She also analyzes the works of a number of contemporary poets — Maraltai Raiymbekuly, Akberen Elgezhek, Erlan Zhunis, Ularbek Nurghalym, Yrysbek Dabei, and Azamat Taskarauly — examining selected poems through the lens of postmodernist criteria and highlighting their innovative explorations within the current Kazakh poetic landscape [13]. Critic A. Abilqasymuly, analyzing postmodernist works within the framework of contemporary Kazakh literary processes, classifies modern Kazakh postmodernism into three distinct categories.

First, he identifies what he terms “non-national postmodernism”, represented by the circle led by Didar Amantai, who, at times, overlooks the Alash national consciousness and becomes detached from ethnic roots. As an example, he cites Amantai’s collection “Flowers and Books”.

Second, he distinguishes “national postmodernism”, warmly received by the public and rooted in the national spirit. This group includes Tynyshtykbek Abdikakimuly’s linguistic-cultural dilogy (“The Fragrance of the Qas Sak”), Amirkhan Balqybek’s fragmentary-synthesis novella “When the Wolf Became God”, Jusipbek Qorgasbek’s pamphlet-style novella “The Prime Minister”, Asqar Altai’s philosophical-mythological military novel “The Gleam of Light Fallen on the Tumaq”, Duman Ramazan’s legend “The Migration”, as well as the short stories of Talgat Kenesbaev and other traditional writers.

Third, he defines the works of the new generation of poets and writers, such as Aqberen Elgezhek and Azamat Taskarauly, as belonging to “neo-Alash postmodernism”, a movement that seeks to advance in parallel with global civilization [14]. The critic also notes that postmodernism can only be fully understood

through its own specific terminology and, accordingly, emphasizes that the time has come to compile a dictionary of postmodernism.

In the aforementioned articles, the movement of postmodernism and its manifestations in national literature are examined in a limited and generalized manner, in accordance with the concise scope of small literary genres. In contrast, the monographs by L. Safronova, “Author and Hero in Postmodernist Prose” [15], and by S. Takirov and Zh. Zharylgapov, “Kazakh Prose: Modernism and Postmodernism” [16], A. Dzhundubayeva, “Narrative strategies in postmodern prose” [17], A. Ismakova, “Literary criticism in the period of independence” [18], G. Saulembek, “Postmodernism in modern prose” [19] provide an in-depth and comprehensive analysis of postmodernism and its related issues.

In her study “Author and Hero in Postmodernist Prose”, L. Safronova explores several key questions: to what extent postmodernist prose has developed, how the author and the character are constructed within this literature, and in what ways the author–character system intersects within postmodernist prose genres. By examining the interrelation of the “reader–character–author” system, the study provides a theoretical foundation for analyzing the structure of contemporary postmodernist texts.

The research identifies the following theoretical dimensions: “The problem of the author and the hero in modern literary studies, philosophy, and psychoanalysis; the author, hero, and genre in postmodernist prose; the typology of postmodernist heroes (characters) and the problem of the author; and the author, hero, and communicative strategies of the postmodernist text” [15; 199].

Meanwhile, the monograph by S. Takirov, Zh. Zharylgapov, and A. Zhakulaev entitled *Kazakh Prose: Modernism and Postmodernism* is particularly valuable for its comprehensive examination of the postmodernist movement, alongside the previously discussed modernist trends. The authors devote separate sections to the history and theory of postmodernism, emphasizing that postmodernism does not represent a single, unified theory. By systematizing the diverse perspectives of both international scholars — such as J. - F. Lyotard, I. Hassan, F. Jameson, J. Butler, J. Baudrillard, M. Epshtein, and I. Skoropanova — and Kazakh literary critics, including B. Maitanov, A. Ismakova, A. Kodar, G. Eleukenova, and T. Asemkulov, they reveal the essence of postmodernism, its distinctions from modernism, and its defining characteristics and principles as a literary, cultural, and philosophical phenomenon.

In contemporary Kazakh prose, the authors identify elements characteristic of postmodernist literature — such as intertextuality, subconsciousness, allusion, reminiscence, stream of consciousness, dark humor, polyphony, ambiguity, and the indeterminacy of resolution — in the following works: M. Magauin’s “Zharmaq”, “The Two”; R. Mukanova’s “The Captive”; D. Amantai’s “I Miss You”, “The Devil and the Poet”, “Flowers and Books”; A. Altai’s “The Miscarriage”; and A. Kospagarova’s “He”. Based on these observations, they conclude that these works can justifiably be regarded as written in a postmodernist mode [16; 141]. The diversity of scholarly opinions regarding postmodernism in Kazakh literature demonstrates not only the complexity of the phenomenon but also the transitional state of contemporary literary theory. While skepticism toward postmodernism often stems from concerns about national identity and cultural continuity, its selective and context-specific manifestations in Kazakh prose and poetry suggest the emergence of a distinctive national model of postmodern aesthetics rather than a mere imitation of Western paradigms. In general, the statement that “postmodernism, as one of the global literary-theoretical paradigms, has acquired its own distinctive features within Kazakh literary studies. Unlike Western postmodernism, Kazakh postmodernism is regarded as a continuation of the interrupted modernist tradition” can be considered the shared conclusion and central premise of contemporary research on postmodernism in modern Kazakh literature [20; 640].

On the basis of the analyzed scholarly positions, we argue that postmodernism in Kazakh literature should not be interpreted as a mechanical imitation of Western literary models, but rather as a natural continuation of the interrupted modernist tradition within the framework of national cultural development. Postmodernist elements in Kazakh prose and poetry demonstrate a profound interconnection with national worldview, mythological consciousness, historical memory, and symbolic aesthetics, thereby forming a distinct national variant of postmodern poetics. Consequently, Kazakh literary postmodernism emerges not as an imported artistic paradigm, but as an organically evolved phenomenon shaped by the internal logic of national literary transformation.

Synthesizing the above-reviewed studies, it can be concluded that the theoretical development of Kazakh literary studies during the period of independence has evolved along several major trajectories. First, the rethinking of artistic method and literary trends enabled a deeper conceptualization of the dynamics of the national literary process. Second, the interpretation of modernist and postmodernist aesthetics within the

framework of national literary tradition contributed to the formation of an original theoretical paradigm. Third, the systematic advancement of poetics and genre theory through typological, comparative, and interdisciplinary approaches significantly expanded the methodological foundations of literary research. These processes collectively indicate a profound methodological transformation of Kazakh literary studies and its progressive integration into global literary-theoretical discourse.

Conclusion

The post-independence period signaled a transformative phase in Kazakh literary studies, characterized by intensified theoretical inquiry and the emergence of new scholarly paradigms. Recent research has significantly advanced the examination of foundational categories of literary theory — such as artistic method, literary movements, and aesthetic directions — while reevaluating the conceptual frameworks of national literary studies within the broader context of world literature.

During this era, literary research expanded beyond textual and author-centered analyses to incorporate the social, cultural, and ideological dimensions of the literary process. The development of methodologies grounded in national specificities, the adoption of interdisciplinary approaches, and the integration of international theoretical insights have collectively enhanced the scholarly depth and methodological sophistication of the field. These developments broadened the disciplinary scope of Kazakh literary studies, reinforced its cultural significance, and supported its integration into the global academic landscape.

Although the independence period laid the foundation for new research trajectories and contributed to raising the theoretical level of the discipline, several issues within literary studies and literary theory remain insufficiently systematized and require further comprehensive investigation. A critical assessment of the methodological bases, achievements, and limitations of contemporary research efforts — both specialized and complex in nature — constitutes an essential task for the future development of national literary studies. The results of this study may be effectively applied in university courses on literary theory, the history of Kazakh literary studies, and research methodology.

References

- 1 Дәдебаев Ж. Әдебиет теориясы: ғылыми маңызы, өмірлік мәні / Ж. Дәдебаев // «Әдебиет теориясы және қазіргі әдебиеттанудың негізгі мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. — 2014. — Б. 30–36.
- 2 Қараев М. Қазақ әдебиетінің даму кезеңдеріндегі көркемдік әдіс мәселесі: филол. ғыл. д-ры ... дисс. автореф. / М. Қараев. — Алматы, 1995. — 35 б.
- 3 Тілешов Е. Суреткер және көркемдік әдіс / Е. Тілешов. — Алматы: Арқас. — 2005. — 278 б.
- 4 Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер / Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: Гласир. — 2009. — 400 б.
- 5 Ateş Ö.F. Lirik Nesrin Poetikası: Edebî Türe Ve Üsluba İlişkin Meseleler / Ö.F. Ateş, Zh.Zh. Zharylgapov, M.S. Amangeldina // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2024. — № 1 (131). — Б. 126–134.
- 6 Жанұзақова Қ. Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. / Қ. Жанұзақова. — Алматы, 2010. — 44 б.
- 7 Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар / Б. Майтанов // Қазақ әдебиеті. — 27 қараша, 2004. — Б. 5.
- 8 Қанарбаева Б. Қазақ әдебиетіндегі модернизм / Б. Қанарбаева. — Алматы: Экономика, 2010. — 330 б.
- 9 Жарылғапов Ж. Ұлттық прозадағы әдеби ағымдар типологиясы / Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: Арко, 2011. — 182 б.
- 10 Қасқабасов С. Постмодернизмнің белгілері бізде де бар / С. Қасқабасов // Қазақ әдебиеті. — 25 наурыз 2009. — 7-б.
- 11 Ісімақова А. Жазған сөз жаным ашып Алашым / А. Ісімақова. — Алматы: Елтаным, 2015. — 304 б.
- 12 Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм [Электрондық ресурс] / Б. Майтанов. — Қолжетімділігі: <https://massaget.kz/qaarc/qa/6159/>
- 13 Жүсіп С. Қазіргі постмодернистік поэзия [Электрондық ресурс] / С. Жүсіп. — Қолжетімділігі: <https://massaget.kz/qaarc/qa/6159/>
- 14 Әліәкбар Ә. Постмодернизм сөздігі қашан жасалмақ! [Электрондық ресурс] / Ә. Әліәкбар. — Қолжетімділігі: <https://abai.kz/post/16738>
- 15 Сафронова Л. Автор и герой в постмодернистской прозе / Л. Сафронова. — Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2007. — 238 с.

- 16 Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм: монография / Ж. Жарылғапов, С. Такиров, Ә. Жақұлаев. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2015. — 168 б.
- 17 Джундубаева А. Нарративные стратегии в постмодернистской прозе / А. Джундубаева. — Алматы, 2015. — 151 с.
- 18 Исмақова А. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану / А. Исмақова. — Алматы: Дәстүр, 2016. — 384 б.
- 19 Сәулембек Г. Қазіргі прозадағы постмодернизм / Г. Сәулембек. — Алматы: Dağyn Baspası, 2023. — 199 б.
- 20 Matayeva A. Modern Approaches to the Theory and Methodology of Kazakh Literary Studies: Integration of National and Global Trends / A. Matayeva, S. Zhumagul, B. Sarybaeva, A. Yerlanova, A. Chuzhayeva // Forum for Linguistic Studies. — 2025. — Vol. 7, No. 2. — P. 639–653. DOI: 10.30564/fls.v7i2.8295

К.К. Бажикеев, Ж.К. Смагулов, Б.О. Рахимбаева

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеттану ғылымындағы теориялық зерттеулер мен ізденістер

Мақала тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеттану ғылымында қалыптасқан теориялық бағыттар мен ғылыми ізденістерді кешенді түрде талдауға арналған. Егемендік жылдары ұлттық әдебиеттану кеңестік идеологиялық шектеулерден арылып, дербес ғылыми бағдарын қалыптастыруға мүмкіндік алды. Тәуелсіздік кезеңі қазақ әдебиеттануына әлемдік ғылым кеңістігімен терең ықпалдасуға кең жол ашты. Әдебиеттану ғылымының негізгі саласының бірі — әдебиет теориясы. Тәуелсіздік жылдары әдебиет теориясында жаңа заман талабына сай жазылған ғылыми зерттеулердің негізгі тақырыптық, теориялық арналарын айқындап, даму сипатына талдау жасау маңызды міндет болып саналады. Осы кезеңде әдебиет теориясының негізгі категориялары — көркемдік әдіс, әдеби бағыт, әдеби ағым, поэтикалық жүйе, жанр табиғаты, ұлттық рухани код, модернизм және постмодернизм эстетикасы секілді ұғымдар жаңа қырынан зерттеліп, олардың мәні мен мазмұны кеңейе түсті. Зерттеуде тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеттануы ғылымы мен әдебиет теориясындағы әртүрлі зерттеу еңбектері сараланып, талданған. Аталған категориялардың өзара байланысы мен қазақ әдебиетіндегі көрінісі жүйеленіп, зерттеушілер еңбектеріндегі өзіндік ерекшеліктер талданып және олардың әдеби процесті танудағы рөлі айқындалып, постмодернизм эстетикасының қазақ прозасы мен поэзиясындағы орнына қатысты жаңа пайымдар дәлелденеді. Мақаланың мақсаты — тәуелсіздік жылдары әдеби жанр, көркемдік әдіс, әдеби ағым сынды әдебиет теориясының мәселелерін зерттеу нысанына алған әдебиеттанушы ғалымдар еңбегіне талдау жасау, әдебиет теориясындағы ізденістерге баға беру. Зерттеу барысында отандық ғалымдардың бүгінгі қазақ әдебиеттануында теориялық тақырыптарды игеруге жасаған талпыныстары мен ізденістері, әдеби-теориялық көзқарастары жүйеленіп, әдебиет теориясының дамуына қатысты еңбектерге сипаттама жасалады. Сонымен қатар романтизм мен реализмнің көркемдік әдіс ретіндегі типологиясына, көркемдік әдістің әдеби ағымдармен арақатынасы, жанр және көркемдік әдістің байланыстары сынды теориялық мәселелерді терең зерттеп, салмақты таразылаған еңбектерге баса назар аударылып, осы бағыттағы зерттеулер кеңірек талқыланып, мәліметтер беріледі. Мақалада негізгі зерттеу әдістері ретінде жүйелі-құрылымдық талдау, дескриптивтік, талдау, контент-талдау әдістері қолданылды. Осы әдістер арқылы түрлі теориялық ұғымдар аясында қазақ поэзиясы мен прозасын, ондағы жекелеген авторлар шығармашылығын қарастырып, зерттеген ғалымдардың еңбегі тексеріліп, таразыланды. Зерттеу нәтижесінде қазақ әдебиеттануының тәуелсіздік кезеңіндегі басты ерекшелігі — ұлттық ғылыми дәстүрлерді әлемдік теориялық үрдістермен сабақтастыра отырып, қазақ әдебиетінің эстетикалық табиғатын жаңаша түсіндіру және әдебиеттану ғылымының әдіснамалық өрісін кеңейту екені дәлелді түрде тұжырымдалды.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ әдебиеттануы, әдебиет теориясы мәселелері, әдеби жанр, көркемдік әдіс, әдеби ағым, постмодернизм.

К.К. Бажикеев, Ж.К. Смагулов, Б.О. Рахимбаева

Теоретические исследования и изыскания в казахском литературоведении в период независимости

Статья посвящена комплексному анализу теоретических направлений и научных исследований, сформировавшихся в казахском литературоведении в период независимости. В годы суверенитета национальное литературоведение освободилось от идеологических ограничений советской эпохи и получило возможность формирования самостоятельных научных ориентиров. Этот период открыл широкие возможности для углублённой интеграции казахского литературоведения в мировое научное пространство. Одной из ключевых областей является теория литературы. В годы независимости основные категории литературной теории — художественный метод, литературное направление, литературное

течение, поэтическая система, природа жанра, национальный духовный код, эстетика модернизма и постмодернизма — получили новое содержание и расширенное теоретическое осмысление. В статье систематизируются и анализируются исследования, посвящённые проблемам литературной теории в указанный период. Рассматривается взаимосвязь теоретических понятий и их проявление в казахской литературе, выявляются особенности научных подходов различных исследователей, уточняется роль данных категорий в изучении литературного процесса. Особое внимание уделяется новым интерпретациям эстетики постмодернизма в современной прозе и поэзии. Цель исследования — проанализировать труды литературоведов, изучавших в годы независимости такие теоретические проблемы, как жанр, художественный метод и литературное течение, а также дать оценку современным теоретическим поискам в казахском литературоведении. В исследовании систематизируются научные подходы отечественных учёных, их усилия по освоению теоретических вопросов, характеризуются ключевые работы, внесшие вклад в развитие литературной теории. Кроме того, анализируются исследования, посвящённые типологии романтизма и реализма как художественных методов, соотношению метода и литературных течений, а также взаимосвязям жанра и метода. Методологическую основу статьи составляют системно-структурный анализ, дескриптивный метод, аналитический подход и контент-анализ. С их помощью изучаются труды учёных, исследовавших поэзию и прозу в период независимости. По итогам исследования обоснован вывод о том, что ключевой особенностью казахского литературоведения периода независимости стало стремление к осмыслению эстетической природы национальной литературы в контексте мировых теоретических процессов и расширению методологического горизонта современной науки.

Ключевые слова: современное казахское литературоведение, проблемы теории литературы, литературный жанр, художественный метод, литературное течение, постмодернизм.

References

- 1 Dadebaev, Zh. (2014). Adebiet teoriasy: gylymi manyzy, omirlik mani [Literary theory: scientific significance, vital essence]. *Adebiet teoriasy zhane qazirgi adebiattanudyn negizgi maseleleri» aty Khalyqaralyq gylymi-teorialyq konferensia materialdary — Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference “Theory of Literature and the main problems of modern literary criticism”* (pp. 30–36). Almaty: M.O. Auezov atyndagy Adebiet zhane oner instituty [in Kazakh].
- 2 Karaev, M. (1995). Qazaq adebiyatinin damu kezenderindegi kerkemdik adis maselesi. [The problem of the artistic method at the stages of the development of Kazakh literature]. *Extended abstract of Doctor’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Tileshov, E. (2005). *Suretke zhane kerkemdik adis* [Artist and artistic methods]. Almaty: Arqas [in Kazakh].
- 4 Zharylgapov, Zh. (2009). *Qazaq prozasy: agymdar men adister* [Kazakh prose: trends and methods]. Qaragandy: Glasir [in Kazakh].
- 5 Ateş, Ö.F, Zharylgapov, Zh.Zh., & Amangeldina, M.S. (2024). Lirik Nesrin Poetikası: Edebî Türe Ve Üsluba İlişkin Meseleler [Poetics of Lyrical Prose: Genre and Style Issues]. *Yasauı universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 1(131), 126–134 [in Turkish].
- 6 Zhanuzakova, Q. (2010). Qazaq prozasyndagy romantizmni kerkemdik alemin [The artistic world of romanticism in Kazakh prose]. *Extended abstract of Doctor’s thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Maytanov, B. (2004). Qazirgi qazaq prozasyndagy modernistik zhane postmodernistik agymdar [Modernist and postmodern trends in modern Kazakh prose]. *Qazaq adebiyati — Kazakh literature*, 5 [in Kazakh].
- 8 Kanarbaeva, B. (2010). *Qazaq adebiyatindegi modernizm* [Modernism in Kazakh literature]. Almaty: Ekonomika [in Kazakh].
- 9 Zharylgapov, Zh. (2011). *Ultyq prozadagy adebi agymdar tipologiyasy* [Typology of Literary Trends in National Prose]. Karagandy: Arko [in Kazakh].
- 10 Kaskabasov, S. (2009). *Postmodernizmni belgileri bizde de bar* [We also have signs of postmodernism]. *Qazaq adebiyati — Kazakh literature*, 7 [in Kazakh].
- 11 Isimakova, A. (2015). *Zhazgan soz zhanym ashyp Alashyma* [The written word hurts my Alash]. Almaty: Eltanyam [in Kazakh].
- 12 Maitanov, B. (n.d.). Qazirgi qazaq poeziyasy zhane postmodernizm [Modern Kazakh Poetry and Postmodernism]. *massaget.kz*. Retrieved from <https://massaget.kz/qaars/qa/6159/> [in Kazakh].
- 13 Zhusip, S. (n.d.). Qazirgi postmodernistik poeziya [Modern Postmodern Poetry]. *massaget.kz*. Retrieved from <https://massaget.kz/qaars/qa/6159/> [in Kazakh].
- 14 Aliakbar, A. (n.d.). Postmodernizm sozdigi qashan zhasalmaq! [When will the postmodern dictionary be made!]. *abai.kz*. Retrieved from <https://abai.kz/post/16738> [in Kazakh].
- 15 Safronova, L. (2007). *Avtor i geroi v postmodernistskoi proze* [Author and hero in postmodern prose]. Saint Peterburg: Dmitrii Bulanin [in Russian].
- 16 Zharylgapov, Zh., Takirov, S., & Zhakulaev, A. (2015). *Qazaq prozasy: modernizm zhane postmodernizm: monografiya* [Kazakh Prose: Modernism and Postmodernism: Monograph]. Karagandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].

- 17 Dzhundubaeva, A. (2015). *Narrativnye strategii v postmodernistkoi proze* [Narrative strategies in postmodern prose]. Almaty [in Russian].
- 18 Ismakova, A. (2016). *Tauelsizdik kezenindegi adebiettanu* [Literary studies in the period of independence]. Almaty: Dastur [in Kazakh].
- 19 Saulembek, G. (2023). *Qazirgi prozadagy postmodernizm* [Postmodernism in modern prose]. Almaty: Daryn Baspasy [in Kazakh].
- 20 Mataueva, A., Zhmagul, S., Sarybaeva, B., Yerlanova, A., & Chuzhayeva, A. (2025). Modern Approaches to the Theory and Methodology of Kazakh Literary Studies: Integration of National and Global Trends. *Forum for Linguistic Studies*, 7(2), 639–653. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8295>.

Information about the authors

Bazhikeyev, Kurmet Kanatuly (corresponding author) — PhD student of the Kazakh Literature Department, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: kurmet_enbek@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6996-2579>

Smagulov, Zhandos Kozhahmetuly — Doctor of Philological sciences, Professor of the Department of Kazakh Literature, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: jandosmagulov@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8778-1601>

Rakhimbayeva, Bagira Ospanovna — Senior Lecturer of the Department of Practical course of the Kazakh language, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: bagir2201@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>

Ж. Жылқыбайұлы^{1*}, Р.С. Тұрысбек¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: Jauinbai01@mail.ru, rst58@mail.ru)

Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының поэтикалық репрезентациясы

Мақалада Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының поэтикалық репрезентация құбылысы жан-жақты қарастырылады. Репрезентация термині әдебиеттану саласына философия, психология, лингвистикадан енген, пәнаралық байланыста қолданылатын көп мағыналы ұғым. Дегенмен репрезентация ұғымын әдебиеттану саласында кірістіріп, кешенді түрде талдауға арналған еңбектердің жеткіліксіздігі байқалады. Бұл зерттеудің мақсаты — Алаш әдебиеті кезеңіндегі әдеби үдерістің даму сипаты, поэтикалық қызметін айшықтай отырып, азаттық идеясының поэтикалық репрезентациясына қатысты талдаулар ұсыну. Бұған қол жеткізу үшін мұқият оқу (close reading) және герменевтикалық интерпретация, критикалық дискурс-анализ (CDA) әдістері қолданылды. Сонымен қатар репрезентация терминіне Стюард Холл, Джеймс Янг сынды зерттеушілер мен әдебиеттанушылардың берген анықтамалары талданып, әдебиетте репрезентацияның қолдану ерекшеліктері жайлы тұжырымдары зерттеліп, оның мәтіндегі рөлі талдау нәтижесінде зерделенеді. Алаш әдебиеті ХХ ғасыр басында үстемшіл биліктің гегемониясына әдеби қарсылықтан туып, әдеби үдеріс қайта жанданып, әдеби поэтика, көркемдік формалар мен идеялық ықпалдастық жаңа ізденістерге жол ашты. Алаш әдебиеті өкілдерінің азаттық идеясын халықтың қоғамдық-саяси ахуалына қарай негіздей отырып, метафоралық, аллегориялық, символдық, мифопоэтикалық және сакралдық образдар негізінде репрезентациялау көркем мәтін қуатын, қызметін тереңірек зерттеуге, оның мағыналық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Ғ. Қараш шығармашылығынан алынған мысалдар негізінде репрезентацияның көркем мәтіндегі қолданыстары қарастырылды. Репрезентацияның негізгі ниет, танылу, сілтеме шарттары арқылы шындыққа деген автордың көзқарасының астарлы бейнеленуі және ол форма мен мазмұнның бірлігінде көрініс табуы сарапталды. Алаш поэзиясында азаттық идеясы көркем репрезентацияның басты өзегіне айналып, отарлық дискурстың символдық бейнелері мен еркіндік метафоралары арқылы ұлттың рухани қарсылығы мен тәуелсіздік мұратын танытады. Репрезентация автордың шындыққа деген көзқарасын тарихи сілтемелер арқылы көркем бейнелей алатындығы, көркем мәтіндердің ортақ бірлік құрылымын қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігі, оқырманның шығарманы тану қабілетін арттырып, мәтінді жан-жақты түсінуге ықпал ететіндігі зерделенеді. Мақалада репрезентация арқылы автордың ойы мен нысанын тану, тарихи сілтемелер арқылы тарихи шындықтың көркем бейнелену қызметі көрсетіледі. Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының поэтикалық репрезентациясын талдау ел әдебиетінің көркемдік-эстетикалық дамуы мен бүгінгі әдеби теориялық парадигмалар арасындағы сабақтастықты көрсетуге мүмкіндік береді. Мақала авторы бұл зерттеу Алаш әдебиеті өкілдерінің шығармашылығындағы азаттық идеясының мәнін бүгінгі Қазақстанның ұлттық санасы мен рухани тәуелсіздігі тұрғысынан айқындауға үлес қосады деп үміттенеді.

Кілт сөздер: Алаш әдебиеті, репрезентация, әдеби қарсылық, әдеби үдеріс, поэтика, шығармашылық ықпалдастық, әдеби образ.

Kipicne

Әдебиет — халықтың тарихи тәжірибесін, рухани болмысын, азаттыққа ұмтылысын, жалпы адамзаттық немесе мәңгілік мәні бар идеяларды бейнелейтін мәдени код. ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ қоғамында отарлық биліктің саяси, әлеуметтік және мәдени гегемониясы өрши түсті. Осы тарихи жағдайда дүниеге келген Алаш әдебиетінің өкілдері азаттық пен рухани ояну идеяларын басты көркемдік тақырыпқа айналдырды. Әдебиет тек қана эстетикалық құбылыс қана емес, сонымен бірге ұлттық идеялардың репрезентациясы, яғни қоғамдағы күрделі саяси-әлеуметтік процестердің көркем бейнесі ретінде қызмет атқарды. Зерттеу тақырыбының өзектілігі Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының поэтикалық репрезентациясын жүйелі түрде талдау арқылы қазақ әдебиетінің көркемдік-идеялық дәстүріндегі ұлт-азаттық ойдың табиғатын, бейнесін ашып көрсету. Қазақ әдебиеттануында репрезентация ұғымы көбіне тілтанымдық аспектіде қарастырылғанымен, оның поэтикалық және

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: Jauinbai01@mail.ru

дискурстық табиғаты арнайы жүйелі түрде зерттелмеген. Алаш әдебиеті отарлық билікке қарсы ұлт-азаттық идеяларын тек саяси ұрандармен ғана емес, поэтикалық репрезентация деңгейінде — образ, метафора, аллегория, символ және басқа да көркемдік тәсілдер жүйесінде жеткізді. Әдебиеттегі мұндай көркемдік шешімдер сол кезеңдегі халық жадын қайта жаңғыртуға, ұлттық сана-сезімін оятып, азаттыққа ұмтылысын жеделдетсе, бүгінгі күні әдеби дәстүрдегі ұлт-азаттық ойдың маңызын терең түсінудің өзекті міндеті. Репрезентация көркем сананың әлемді, тарихи кезеңді, тарихи шындықты, астарлы ұғымдарды бейнелеу тәсілін жаңаша түсіндіру құралы ретінде маңызды категорияға айналды. Ұлттық әдеби үдерістерді герменевтикалық және когнитивтік тұрғыдан талдау бұл ұғымның танымдық өрісін кеңейтеді. Мақалада Алаш әдебиеті өкілдерінің шығармашылығындағы жалпыұлттық азаттық идеясының поэтикалық бейнелену тетіктерін кешенді түрде талдау жүргізіледі.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысының материалы ретінде Алаш әдебиетінің өкілдері Міржақып Дулатұлы «Қазақ халқының бұрынғы машиғаты», Ахмет Байтұрсынұлы «Сөз иесінен», Мағжан Жұмабайұлы «Орал тауы», «Есімде... тек таң атсын!», «Бостандық», Бернияз Күлеев «Ер ерлеріне», «Бостандық болғанда бір қыздың тілегі», Ғұмар Қараш «Саған не болды», Сәбит Дөнентаев «Гой» өлеңдері таңдап алынды. Мәтіндерді талдау үшін репрезентация және азаттық ұғымдарының ортақ бірлігін байланыстыра отырып, Стюард Холл «Representation cultural representations and signifying practices», Франц Фанон «The Wretched of the Earth», Джеймс Янг «Representation in Literature», Айгүл Исмакова «Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс» және т.б. зерттеушілердің еңбектері мен пікірлері пайдаланылды.

Алаш әдебиеті өкілдерінің шығармашылығындағы азаттық идеясының репрезентациясын талдау және зерделеу мақсатында мәтіндерді мұқият оқу (close reading) және герменевтикалық интерпретация әдісі қолданылды. Ол көркем мәтіннің астарлы мағыналарын ашуға, автордың позициясы мен поэтикалық репрезентация тәсілдерін түсіндіруге мүмкіндік берілді. Сонымен қатар зерттеу барысында критикалық дискурс-анализ (CDA) әдісі қолданылды. CDA әдісі поэтикалық дискурстың әлеуметтік астарын, отарлық билікке бағытталған әдеби қарсылық, риторикалық сұрақ пен репрезентация үлгілерін анықтауға үлес қосады. Осы үш әдістің бірлігі поэтикалық мәтінді репрезентация тұрғысынан қарастыруға, Алаш әдебиетінің азаттық эстетикалық, когнитивтік деңгейде кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Репрезентация термині ғылымға психологиядан енген ұғым, ол адамның (автордың) ішкі дүниесін таңбалық жүйемен, яғни оның сезімдері мен әсерлерінің көрінісін көркем бейнелеу арқылы сипаттайды. «Репрезентация сөзін латын тілінен тікелей аударғанда «repraesentatio», «re» және «praesentare» — «көрсету, ұсыну» деген мағына береді. Бұл термин философия, психология, әлеуметтану, лингвистика және т.б. ғылым салаларында кеңінен қолданылатын көп мағыналы ұғым. Барлық саладағы ортақ мағына — «бір нәрсені екінші нәрсенің негізінде елестету және басқа нәрсе арқылы көрсету» [1], – деп аталады. Әдебиеттегі қиял мен шындықтың арақатынасын зерделеген әдебиеттанушы Джеймс Янг репрезентация ұғымының қалыптасу кезеңін «әдеби шығармалардың реалдылықты бейнелеуге қабілетті екендігі туралы көзқарас — ежелден қалыптасқан түсінік, оның іргетасы Аристотельдің «Поэтикасынан» бастау алады. Аристотельдің бұл жөніндегі тұжырымдары кейінгі ғасырларда да қайталанып, дамытылып отырды» [2], – деп, Аристотельдің «memisis» қағидасын негізге алды. Ол бұл дәстүрлі ұстанымды кеңейте отырып, көркем мәтінді шындықтың жай ғана көрінісі емес, оның мәдени-тарихи репрезентациясы мен мағыналық қайта құрылымы ретінде қарастырды. Әдебиеттану мен мәдениеттануда репрезентация теориясы көркем мәтінді тек эстетикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен бірге идеологиялық және мәдени дискурс ретінде зерделеуге мүмкіндік береді. Әлеуметтану профессоры Стюард Холл «Representation cultural representations and signifying practices» еңбегінде «репрезентация жүйелері — жазба, сөйлеу, ым-ишара, көру бейнелеулері арқылы белгілі бір ұғымдар мен идеяларды білдіруге, сондай-ақ сол жүйелер арқылы жеткізілген ойларды түсіндіруге мүмкіндік беретін кодтарды игереді [3; 22], – деп анықтама береді. Профессордың пайымдауынша, репрезентация ұғымы белгілі бір мәдениеттің өкілдері арасындағы мағына өндіру үдерісін білдіреді. Бұл үдеріс құрамына тіл, таңба, бейнелер мен нышандарды қолдану кіреді, олар өз кезегінде заттарды не ұғымдарды символдайды немесе

репрезентациялайды. Әдебиеттанушы, ғалым Джеймс Янг әдебиеттегі репрезентация ұғымын: «R белгілі бір O объектісінің репрезентациясы, егер және тек қана субъект S R-ді O объектісін алмастырушы белгі ретінде қолдануға ниеттенсе және аудитория A (мұнда A субъект S-пен бірдей емес) R-дің O объектіні білдіретінін тануға қабілетті болса» [4], – деп түсіндіреді. Мәтін белгілі бір ұғымның репрезентация болуы үшін үш қажетті шарт бар. Біріншіден, егер бір ұғым қандай да бір объектінің репрезентациясы болса, ол объектіні бейнелеуі тиіс. Екіншіден, егер бір ұғым репрезентация болса, ол әдейі репрезентация ретінде қолданылуы керек. Мұны «интенционалдық шарт» деп атауға болады. Үшіншіден, бұл — «танылу шарты» ешнәрсе репрезентация бола алмайды, егер ол автордың ниеті бойынша репрезентацияланса да, оны басқа біреу (автордан өзге) объектінің бейнесі ретінде танып-біле алмаса. Сондай-ақ қазіргі әдебиеттануда репрезентация ұғымы тек шындықтың «көшірмесі» емес, ол белгілі бір мағыналық құрылымды саналы түрде құрастыру процесі ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда У.Ж.Т. Митчелл репрезентацияны «бір нәрсенің орнына жүретін белгі» ретінде емес, «әлеуметтік және саяси күштердің өзара әрекеттесу алаңы» [5; 559], – деп сипаттайды. Осыған сәйкес, Алаш поэзиясындағы азаттық идеясы — бұл жоғалған еркіндікті жай ғана еске түсіру емес, ол мәтін ішінде жаңа ұлттық бірегейлікті символдық деңгейде қайта құрылымдау. Постколониалдық теорияның негізін салушы Хоми Бхабха репрезентация мәселесін отарланған мәдениеттің «аралық кеңістігі» тұрғысынан зерделейді [6; 85]. Бхабханың тұжырымдасы негізінде отарланған субъектінің репрезентациясы ешқашан біркелкі емес, ол мимикрия мен қарсылықтың арасындағы күрделі қатынастан тұрады. Алаш поэзиясындағы азаттық идеясы дәл осы «аралық кеңістікте» қалыптасқан ақындар отаршыл жүйенің тілін, формаларын қолдана отырып, оның ішіне мүлдем басқа, деколониалдық мағына үстеді. Осы тұрғыдан алғанда, Алаш қайраткерлерінің шығармаларын отарлық биліктің гегемониясына қарсы күрескен азаттық идеясының поэтикалық репрезентациясы тұрғысынан қарастыру орынды. Серік Қирабаев [7], Рымғали Нұрғали [8], Тұрсын Жұртбай [9], Айгүл Ісмақова [10], Өмірхан Әбдіманұлы [11], Дихан Қамзабекұлы [12] секілді зерттеушілердің еңбектерінде Алаш қайраткерлерінің әдеби мұрасы жан-жақты қарастырылып, олардың идеялық, көркемдік, поэтикалық маңызы терең зерделенді. Дегенмен бұл зерттеулерде жалпыұлттық азаттық идеясының репрезентациясының шарттары мен поэтикалық бейнелену тетіктерін кешенді түрде талдаудың жеткіліксіздігі байқалады. Сондықтан бұл зерттеу Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының көркем репрезентациясын поэтикалық құрылыммен байланыстырып талдауды мақсат етеді.

Постколониалдық ғалым Франц Фанон «The Wretched of the Earth» атты еңбегінде отаршылдыққа қарсы күрес процесін үш деңгейлі схема арқылы талдайды. «Бірінші кезең — «колониалдық ассимиляция», яғни жергілікті интеллигенция өкілдерінің метрополия мәдениетіне бейімделуі, отарлық дискурста сінуі. Екінші кезең — «бұзылу» (rupture), мұнда автор өз ұлттық болмысын қайта қалпына келтіруге ұмтылып, мәдени дәстүрлерді жаңғыртуға бет бұрады. Үшінші кезең — «күрес», мұнда ойшыл, отар елдің төл тұрғыны ретінде автор белсенді түрде азаттық қозғалысына араласады, өзінің саяси рөлін бекітіп, колониалдық агрессияға қарсы тұрады» [13]. Ф. Фанон үш топқа жіктегендей, XX ғасыр басында ел әдебиетінде отарлық билікке қарсы «күрес» кезеңі басталды. Алаш әдебиетінің өкілдері күрделі саяси-әлеуметтік мәселелерді алдыға шығарып, отарлық биліктің гегемониясына әдеби қарсылық көрсетті. Яғни, Алаш ақындары азаттықты тек армандаған жоқ, олар оны мәтін ішінде жаңа саяси шындық ретінде «құрастырды». Бұл қарсылық 1909 жылы жарық көрген Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағынан ашық көрініс тапты. Академик Рымғали Нұрғали «Оян» сөзі — автордың биік идеялық мақсаты, басты рухани нысанасы» [8; 87], – дейді. Бұл ойды әдебиеттанушы, ғалым А. Исмақова «автордың «Оян, қазақ!» еңбегі — ұлттық сананы серпілтуге бағытталған саяси-публицистикалық манифест. Онда Міржақып қазақ халқының ұйқыдағы хәлін сипаттап, білімсіздік пен енжарлықтың себептерін отарлық жүйемен байланыстырады. Бұл туындыда автордың деколониалдық ұстанымы нақты айқындалады: халықтың тарихи жадын оятуға, өзін-өзі тануға, ұлт ретінде тірілуге үндеу жасалады» [14], – деп негіздейді. Міржақып Дулатұлы «Оян, қазақ!» жинағына енген «Қазақ халқының бұрынғы машиғаты» атты өлеңінде қазақтың байырғы тұрмысын, азат күнін поэтикалық көркем түрде бейнелейді.

Қазақтың қандай еді машиғаты,
Бір күнде көшіп қонған рақаты?
Қайғы жоқ, хасірет жоқ, қыз-бозбала
Түзеген бәсекемен салтанаты.

...

Ішкен мас, жеген тоқ боп жүруші еді,
Түзеліп бозбаланың саяхаты.
Бүлдірген, шиі тере кетуші еді,
Қыз-келіншек, мырзалардың жамағаты [15; 31].

Бұл жолдардағы мағишат сөзі тіршілік, тұрмыс деген мағынаны білдіреді. Автор отарланған кезеңде дүниеге келгендіктен, елдің азат, бейбіт күнін көзімен көрмесе де, халықтың сол кездегі саяси-әлеуметтік хал-ахуалын ескере отырып, көшпелі елдің еркін, мамыражай тіршілік кешкен кезеңі арқылы азаттық ұғымын репрезентациялайды. Яғни, бір нәрсені екінші нәрсе негізінде елестетеді. Әдебиеттанушы, жазушы Сәбит Мұқанов «Оян, қазақ!» отаршылдық қысымының күшті кезінде, қазақ даласының патша үкіметіне қарсы көңілін оятқан шығарма болды» [16; 127], – деп, ақын өлеңдерін сол кезеңде елді оятуға бағытталған программа ретінде қолданылғанын баяндайды. Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы қазақ даласына кеңінен таралып, патша үкіметіне саяси және әдеби қарсылық әр өңірде өрши түседі. Әдебиеттанушы, ғалым Елдос Тоқтарбайдың тілімен айтар болсақ, «бір ғана «Оян, қазақтың» өзі тек қазақ қоғамының ғана емес, түрік дүниесінің, шығыс халықтары әлемінің де дүр сілкінуіне зор ықпалын тигізді. «Оян, қазақ» кітабының артынан іле-шала қызылжарлық ақын Байбатыр Ержанұлының 1914 жылы Қазанда «Тұр, қазақ!», Әбілқасым Арғынидің Ташкентте 1917 жылы «Жатпа, қазақ!» кітаптары жарыққа шығып, Түркістан өлкесінде «Оян» мотивін қалыптастырады» [17]. М. Дулатұлы шығармашылығындағы азаттық идеясы прагматикалық-дискурстық сипатқа ие. Автор репрезентацияның дидактикалық функциясын пайдалана отырып, оқырманды пассивті бақылаушыдан активті әлеуметтік субъектіге айналдыруды мақсат еткен.

Ахмет Байтұрсынұлының 1909 жылы «Қырық мысал» жинағы мен 1911 жылы жарық көрген «Маса» атты жинағындағы туындылар азаттық ұғымын аллегориялық сипатта иллюстративті репрезентациялайды. Ақын «Сөз иесінен» өлеңінде:

Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес
Дегенмен қара яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша,
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса?! [18; 84].

Аталған жолдар арқылы халықтың енжарлығын, қалың ұйқыдағы әлеуметтік-саяси ахуалын поэтикалық репрезентациялауға қызмет етеді. Өлеңдегі «ұйықтаған адам» метафорасы арқылы халықтың қараңғы тұрмыс-тіршілігін көрсетсе, «ызындаған маса» бейнесінде қазақ зиялыларының іс-әрекеті суреттеледі. А. Байтұрсынұлының «Маса» жинағындағы маса бейнесі тек аллегориялық символ ретінде ғана емес, сонымен бірге дыбыстық-поэтикалық репрезентация ретінде де көрінеді. Масының «ызыңы» поэтикалық мәтінде акустикалық бейне қызметін атқарып, қоғамдағы рухани селқостық пен отарлық кезеңдегі «өлі тыныштықты» бұзатын символдық сигнал ретінде беріледі. Бұл дыбыстық образ оқырман санасына психологиялық әсер етіп, когнитивтік деңгейде мазасыздық тудыру арқылы пассивті күйден арылу идеясын ишаралайды. Мәдениеттанушы Бхабханың пайымдауы бойынша, отарланған субъектінің үні мимикрия мен қарсылықтың (ішкі мағынаны өзгерту) арасындағы күрделі қатынастан тұрады [6]. «Оян, қазақ!» және «Маса» жинағындағы аллегориялық репрезентация — бұл отаршыл биліктің цензуралық қалыптарын қолдана отырып, оның ішіне деколонизациялық мағына үстеген «үшінші кеңістік». Автор осы аралық кеңістік арқылы отаршыл дискурста іштен соққы беріп, ұлттық оянудың символдық моделін құрастырған.

Әдебиеттанушы, ғалым Джеймс Янг «Representation in Literature» мақаласында әдебиеттегі семантикалық және иллюстративті репрезентациялардың қолданысын «Семантикалық репрезентациялар — ақиқатқа сәйкес келетін сөйлемдер. Олар белгілі бір болмысты шындық ретінде сипаттайды. Ал иллюстративті репрезентациялар бір нәрсенің бар екенін тура мәлімдемейді, қайта оны бейнелейді, мысалмен көрсетеді» [4], – деп ашып баяндайды. Иллюстративті репрезентация мәтінде негізінен вербалды бейнелеу, дескриптивті бейнелеу, формалды бейнелеу формалары арқылы көрінеді. Алаш әдебиетінің поэзиясында иллюстративті репрезентацияның барлық түрі кездескенімен, формалды бейнелеу басым сипатқа ие. Бұл құбылыс, ең алдымен көркем мәтіннің ішкі

құрылымдық тұтастығы, идея мен форманың өзара байланысы арқылы айқындалады. Ол шығарманың құрылымдық деңгейінде ырғақтық, интонациялық, композиция және құрылымдық симметрия элементтерінен көрінеді. Алаш әдебиетінде азаттық идеясы тек мазмұндық ұран ретінде емес, формалды бейнелеулер арқылы көркем-эстетикалық деңгейде өрнектеледі.

Отарлық билікке әдеби қарсылық көрсетіп, өз туындыларында азаттықты, еркіндікті ашық және жасырын емеуріндер арқылы көркем бейнелеген ақындардың бірі — Мағжан Жұмабайұлы болды. Ақын «Орал тауы» өлеңінде Ресей империясының отарына айналған түркі халықтарының байырғы еркіндігін, тарихын еске түсіре отырып, Орал тауына мұң шағады.

Бір күнде сенің иең түрік еді,
Орын ғып көшіп-қонып жүріп еді.
Қорықпайтын таудан, тастан батыр түрік
Қойныңа жайыменен кіріп еді...
Ер түрік ен далаңа көрік еді,
Отырса, көшсе, қонса — ерік еді.
Тұрғанда бақыт құсы бастарында,
Іргесі, жел-күн тимей берік еді [19; 10].

Бұл жолдар отарлық кезеңге дейінгі ержүрек түркі халқының алтын дәуірін суреттейді. Ақын өлеңіндегі «бақыт құсы» еркіндік пен азаттықтың метафоралық бейнесі. Оның жоғалуы немесе ұшып кетуі отарлық езгінің нәтижесі ретінде тұспалданады.

Қосылып батыр түрік балалары,

Тапталпа жолын кесіп, тізгінге орал [19; 10], – деп, езілген түркі халықтарын бірлікке шақыра отырып, азаттық идеясын көркемдік деңгейде репрезентациялап, оны ұлттық санада легитимациялайды. Ақынның «Есімде... тек таң атсын!», «Күншығыс», «Алыстағы бауырыма», «Тез барам», «Жер жүзінде...», «Өткен күн», «Айға», «Сырдағы Алашқа», «Түркістан», «Қазағым», «Қараңғылық қоюланып келеді» атты өлеңдері отарлық биліктің қысымына әдеби қарсылықтан туған. Ақын поэтикасында отарлық билікке әдеби қарсылық белгілі бір кезеңді ғана қамтымайды, толық шығармашылығының концептуалдық доминатын құрайды. Мағжан Жұмабайұлы «Есімде... тек таң атсын!» атты өлеңінде:

«Мезгілше, мейлі кетсін, тісі батсын,
Сұр жылан, өзі оятар, қатты шақсын.
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрелік төңіректі, тек таң атсын! [19; 12].

Аталған жолдардағы аллегориялық образдар арқылы «сұр жыланды» отарлық биліктің символы ретінде көрсетсе, «жолбарыс» түркі халықтарының бағзы бейнесі ретінде отарланғанға дейінгі халықтың азат көрінісі суреттелген. Сұр жыланның «тісінің батуы», «қатты шағуы» халықтың тарихи қасіреті мен отарлық езгінің ауырлығын сипаттаса, қайта жолбарыстай ұмтылуға «таң атуын» күту азаттық ұғымының метафорасы ретінде қолданылған. Отарлық билікке әдеби қарсылық Бернияз Күлеев поэтикасында да семантикалық репрезентация арқылы ашық көрініс тапты. Ақын «Ер ерлеріне» атты өлеңінде:

Кім бүлдірді ата мекен еліңді?
Кім тілдірді кіндік кескен жеріңді?
Малды адаммен, қанды жанмен төлетіп,
Кім жүндеді тірідей тонап теріңді? [20; 53].

Бұл жолдар отаршыл биліктің бірнеше ғасырдан бері үстемшіл іс-әрекетіне ашық тарихи сілтеме жасайды. Ақын халықтың саяси-әлеуметтік ахуалын көре отырып, риторикалық сұрақ арқылы отарлық биліктің бетпердесін ашуға тырысады. Әрдайым отарланған халықтың субъектісі билеуші күштің үстем нарративі арқылы жасырынып қалады. Ақын тарихи шындықты семантикалық репрезентация арқылы фактілік тұрғыдан баяндамай, көркем бейнелі символдармен азаттық ұғымының мағыналық негізін қайта түзейді. Халықты «күрбан» күйінен «айыптаушы субъект» деңгейіне көтеріп, ел жадындағы азаттық ұғымын семантикалық тұрғыда қайта өрнектеп, ұжымдық сананы оятудың көркем бейнесін жасайды. Осы кезеңде азаттыққа шақырған көркем туындылар ақын-жазушылар шығармашылығында әдеби үдеріске айналып, кең етек жая бастады. Ғұмар

Қараштың «Саған не болды» өлеңімен Бернияз Күлеевтің «Ер ерлеріне» атты өлеңдерінің мазмұндық, құрылымдық, идеялық бірлігі ортақ. Екі ақын да халықты айыптаушы субъект деңгейіне көтеріп, билеуші үкіметтің іс-әрекетіне жауап беріп, риторикалық сұрақтар арқылы кінәлі билікке ашық қарсылық көрсетуді талап етеді. Ғұмар Қараш «Саған не болды» өлеңінде:

Шыңғыс, Бати хандық құрып тұрған ел,
Қара қыпшақ Қобыланды да туған ел,
Қарсылаға дұспан жауын қуған ел,
Емес пе едің, жұртым, саған не болды? [21; 287].

Аталған жолдарда ақын тарихи-эпикалық белгілермен «саған не болды?» деген риторикалық сұрақ арқылы ұлттық санадағы жарақаттарды ашып көрсетеді. Ақын бұл ономастикалық образдар арқылы оқырман санасында «айбынды өткен шақ» пен «отарланған бүгінгі күн» арасындағы дихотомиялық картинаны тудырады. «Саған не болды?» деген риторикалық сұрақты репрезентация теориясы аясында қарастырсақ, ұлттық «Мен»-ді деконструкциялау және қайта жинақтау тетігі. Қазақ даласында хандық құрған, батыр болған «Шыңғыс», «Бати», «Қобыланды» есімдерін тізбектей отырып, халыққа тарихи айна арқылы оның жоғалған болмысын қайта тануға шақырады. Ақынның «Күн туды», «Көреміз бе?», «Келер ме екен?», «Өтер ме екен?», «Алаш азаматтарына», «Қазаққа», «Алашқа» өлеңдерінде азаттық, қазақ елінің тәуелсіз болашағы, мемлекетшіл ұстанымы, ұлттық бірлік ұғымы көркемдік поэтикалық тұрғыдан айшықталады. Ғұмар Қараш пен Бернияз Күлеев поэтикасындағы азаттық репрезентациясы тарихи ретроспекция мен риторикалық диалогқа негізделген. Қос ақын тарихи тұлғалар бейнесін символдық ресурс ретінде қолдану арқылы азаттық идеясын саяси ұраннан ұлттық намыс пен ар-ождан категориясына дейін көтерген. Бұл өз кезегінде Алаш әдебиетіндегі қарсылық дискурсының көркемдік-эстетикалық жүйесін айқындайды.

Бернияз Күлеев азаттық идеясын дәстүрлі түрде жалпы халықтық не ерлер бейнесімен ғана емес, әйел дауысы арқылы да репрезентациялайды. Ақын «Бостандық болғанда бір қыздың тілегі» атты өлеңінде:

Қанішер қара құстар мәңгі бітсін,
Келместей кейінгілер кебін тіксің.
Жұрт үшін жанын қиған, арпалысқан
Сабаздар ізгіліктің күнін күтсін [20; 13].

Бұл жолдар арқылы отарлық биліктің символдық бейнесін жасайды. «Қара құс» халықты қан қақсатқан зұлмат күштердің иллюстративті репрезентациясы. Әйел дауысының «келместей кейінгілер кебін тіксің» деуі отарлық жүйенің тарих сахнасынан мәңгілік кетуін меңзей отырып, ізгілік күнін күтуді әйел үміті мен тілегі арқылы негіздейді. Мұндағы «қанішер» эпитеті отаршыл жүйенің деструктивті сипатын үстемелей түссе, «кебін тігу» метафорасы отарлық режимнің саяси ғана емес, онтологиялық өлімін тілеудің биік шырқауы. Ақынның «Қазақ қызы», «Әйелдер сөзі», «Бостандық болғанда бір қыздың тілегі», «1917-жылға», «Бостандық күнінде», «Бұлт (бостандықтан бұрын)», «Әкеме (Қазақ қызы аузынан)», «Қыздың зары» өлеңдерінде азаттық идеясы гендерлік аспектідегі жаңаша мазмұнда көрінеді. Ақын әйел зары мен тілегін ұлттық азаттық дискурсының ажырамас бөлшегіне айналдыру арқылы репрезентацияның поэтикалық көкжиегін кеңейтеді. Бұл бостандық ұғымының тек саяси категория емес, жалпыадамзаттық рухани құндылық ретіндегі мәнін айқындайды.

Мағжан Жұмабайұлы күткен таң 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін орын алып, іс жүзінде азаттық ұғымын ашық әрі поэтикалық деңгейде жырлауға мүмкіндік берді. Алаш қайраткерлері Ақпан төңкерісін қуанышпен қарсы алып, азаттыққа ашық ұмтылыстар жасады. Алаш қозғалысының басшысы Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ оқығандары Алаш партиясын, кейін Алашорда үкіметін құрып, оны автономия ретінде жариялау алғышарттарын даярлады. Алаш партиясының құрылуындағы басты мақсат — «өзінің халқы, тілі, діні және жері бар тәуелсіз мемлекет құру болды» [22]. Бернияз Күлеев патша үкіметі құлағаннан кейінгі қуанышты, азаттыққа деген ұмтылысты «1917 жылға» атты өлеңінде былайша жырлайды:

Қара күштің жаман ойын тапқан жыл,
Кем-кетікке көміс күнде жаққан жыл.
Баулы бұлбұл байлауынан босанып,
Жаңа күннің жарық шамын жаққан жыл [20; 16].

Ақын тарихи оқиғаны жеткізуде поэтикалық құралдарды пайдаланып, «қара күшті» отарлаушы ел, «баулы бұлбұлды» отарланған халық символдары арқылы бейнелейді. «Көміс күн» артта қалып, баулы бұлбұлдың бұғауды бұзып, «жаңа күнге» шам жағуы ұлттың азаттыққа ұмтылған көрінісін көркем суреттейді. Осы кезеңде ұлттық-саяси мінберге айналған «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат» т.б. газеттерде азаттықты аңсаған ақындардың өлеңдері тұрақты түрде басылып тұрды. Газет бетінде Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Ғұмар Қараш, Мағжан Жұмабайұлы, Сәбит Дөнентаев, Бернияз Күлеев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Ілияс Жансүгіров сынды ақындардың «Өзгеріске», «Алашқа сәлем», «Азаттық күні», «Алашқа», «Сарыарқа анамызға», «Тілек», «Той», «Алаш Ордаға», «Бостандық», «Оқып жүрген жастарға», «Анау-мынау», «Арманым», «Жарлау», «Жас жүрек», «Сарыарқаның жаңбыры», «Шәкірт ойы», «Алаш туы астында», «Өң бе, түс пе», «Дауылдағы әбігер», «Міне, алақай!», өлеңдерінің түрлі әдеби формалар арқылы поэтикалық қуаты күшейіп, азаттық ұғымын той, ай, күн, қуаныш, бақыт, ізгілік періштесі образында репрезентациялады. Сәбит Дөнентаев «Той» өлеңінде қуаныш, той түсінігін өзгеше формада жеткізді:

Соқыр да жүр қуанып,
Көз жатқанмен суалып.
Саңырау да мээ-мейрам,
Екі көзін суарып,
Шойналандап ақсақ жүр,
Тойды мақтап, қақсап жүр.
Сыңар аяқ сорлыны,
Әлденеге бастап жүр [23; 96].

Ақын «соқыр», «саңырау», «ақсақ», «сыңар аяқ» образдары арқылы үстем биліктің отарланған халыққа жасаған қасіретін көрсете отырып, халықтың қоғамдық-саяси өмірін, тұрмыс-тіршілігін мүгедек адамдардың бейнесі арқылы таниды. Қажыған, езілген жұрттың той жасағанын ақын кінәлайды, шынайы қайғы-қасіретті көрсете отырып, жалған қуаныштарды тойлайтын халыққа азаттық ұғымын жаңа түсінікте негіздеп, оны тануға итермелейді. Ақын Мағжан Жұмабайұлы қоғамдық-саяси ахуалы әлсіреген, бағзы үнінен ажыраған халыққа «азаттық», «бостандық» ұғымын көктем келген ізгілік періштесі бейнесінде жеткізеді. Ақын «Бостандық» өлеңінде:

Көк есігі ашылды,
Жұмақ нұры шашылды,
Келді ұшып бостандық.
Ғарыш нұрлы жүзі бар,
Кәусар, жібек сөзі бар,
Әдемі, алмас ақ қанат [24; 91].

Бұл жолдар арқылы мифопоэтикалық әрі сакралдық ұғымдар арқылы бостандық бейнесін репрезентациялайды. «Нұрлы жүз», «жібек сөз», «алмас ақ қанат», «жұмақ елшісі» секілді антропоморфтық сипаттар арқылы бостандықты періште кейпіне енгізіп, оны адам басына қонған бақ, қасиетті қонақ деңгейіне көтереді. Дегенмен ақын халықтың бостандық ұғымын кадрлемейтіндігін, бостандық періштесі халықты қанаушылар мен азаптаушылардан құтқарушы екендігін көркем-эстетикалық деңгейде формальды бейнелейді. Одан айырылса, енді қайта келмейтіндігін ескертеді. Дегенмен империя ішіндегі қақтығыстар, билік басына әртүрлі күштердің орнығуы Алаш автономиясының жариялануына мүмкіндік бермеді, яғни М. Жұмабайұлының тілімен айтсақ, «ізгілік періштесі» ақ қанатын көкке тіреп, «кетпекке ұшып ғарышқа, ақ қанатын қомдап тұр»-ды.

Талдау нәтижелерін жинақтай келе, келесідей ғылыми тұжырымдар жасауға болады. М. Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы, Ғ. Қараш және Б. Күлеев, М. Жұмабайұлы, С. Дөнентаев шығармаларында азаттық идеясы әртүрлі поэтикалық модельдер арқылы репрезентацияланады. М. Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы, Ғ. Қараш поэзиясында азаттық идеясы әлеуметтік-публицистикалық сипатта көрініс тауып, халықтың тарихи тағдыры мен тұрмыстық ахуалын бейнелеу арқылы тарихи-әлеуметтік ретроспекция негізінде беріледі. Б. Күлеев, М. Жұмабайұлы, С. Дөнентаев поэзиясында бұл идея мифопоэтикалық деңгейге көтеріліп, күн, от, жолбарыс, сұр жылан, қара құс тәрізді архетиптік символдар арқылы ұлттық еркіндік идеясын эстетикалық тұрғыдан бейнелейді. Осылайша бірінде азаттық идеясы нақты тарихи шындықпен байланысты дискурстық сипатта көрінсе,

екіншісінде ол символдық-мифологиялық бейнелер арқылы көркемдік тұрғыдан тереңдетіледі. Бұл екі бағыт өзара тоғыса отырып, Алаш әдебиетінде азаттық ұғымының көпқырлы репрезентациясын қалыптастырады. Нәтижесінде тарихи сана мен мифопоэтикалық қиял бірлікте әрекет етіп, ұлттық бостандықтың ортақ көркемдік концепциясын түзеді.

Алаш әдебиетінде тарихи шындық оқиғаларды тікелей көшіру арқылы емес, халықтың тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік мінез-құлық типтерін бейнелеу арқылы көрініс табады. Яғни, репрезентацияның кез келген формасы — шындыққа деген автордың көзқарасын астарлы бейнелейді және ол форма мен мазмұнның бірлігінде жүзеге асады. Бұл ұғым көркем мәтіннің семантикалық және когнитивтік табиғатын ашуды маңызды категория болып саналады. Ол белгілі бір шынайы тарихи оқиғаларды санада, тілде немесе көркем құрылымда бейнелеуді қамтамасыз етеді. Әдебиеттанушы Джеймс Янг жүйелеген репрезентацияны жүзеге асырудағы бірқатар негізгі шарттар Алаш әдебиеті өкілдерінің поэзиясында көрініс табады. Алаш қаламгерлерінің шығармаларына ортақ сюжеттер мен ортақ мазмұнда болуына бірден-бір әсер еткен — азаттық тақырыбы. Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Бернияз Күлеев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев поэзиясы репрезентацияның ниет шарты арқылы белгілі бір объектіні не мақсаты авторлық интенциямен негізделеді. Автордың азаттықты аңсау ниеті көркем мәтіндегі астарлы образдар, композициялық құрылым, мифопоэтикалық және сакралды ұғымдар, тілдік және стилистикалық құралдар арқылы айқындалады. Танылу шарты имплицитті рецепция ұғымымен сипатталады. Мәтіндегі мағынаның оқырман санасында жанама не астарлы түрде ұғынылуы. Міржакып Дулатұлы «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағында оқырман бейнеленіп отырған нысанды немесе оның мағыналық көрінісін тану үшін «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі», «Қазақ халқының бұрынғы мағишаты», «Қазақ жерлері», «Таршылық халіміз хақында аз мінажат», «Жесір дағуалары хақында» өлеңдері арқылы салыстырмалы талдау жасап, өткен тарихи байланыстарға сүйенеді. Сілтеме шартында автордың ойы міндетті түрде бір нысанға, идеяға немесе концепцияға бағытталады. Яғни, автор белгілі бір шындықты ашу үшін немесе белгілі бір идеяны жеткізу үшін оның көркем баламасын ұсынады. Джеймс Янг теориясына сәйкес, Алаш қаламгерлерінің «ниет», «танылу» және «сілтеме» шарттарын шебер қолдануы оқырман санасында азаттық идеясының астарлы түрде қабылдануын қамтамасыз етті.

Тарихи ретроспекция мен мифологиялық қиялдың өзара тоғысуы Алаш әдебиетінде азаттық ұғымының көпқырлы әрі репрезентациялық жүйесін қалыптастырды. Алаш ақындарының шығармаларындағы поэтикалық репрезентация жай ғана көркемдік бейнелеу тәсіл емес, ол ұлттық азаттық жолындағы күрестің символдық және интеллектуалдық құралы қызметін атқарды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Алаш әдебиеті ұлттық сананың қайта ояну дәуірінде қалыптасып, отаршыл билікке әдеби қарсылық арқылы азаттық идеясын көркем тіл арқылы бейнелеп көрсетті. Зерттеу нәтижесінде Алаш әдебиетінің поэзиясындағы азаттық идеясы тек мазмұндық ұран ретінде ғана емес, семантикалық және иллюстративті репрезентация шарттары негізінде мәтінде ниет, танылу, сілтеме, формальды бейнелеулер арқылы көрінетіндігі анықталды. Алаш әдебиетінің өкілдері азаттық ұғымын репрезентациялағанда отарлық билікті «қара жылан», «қара күш», «сұр жылан», «қара құс», «қанішер құс» образдары арқылы бейнелеп, отарлық зұлматтың зардабын көркем-эстетикалық деңгейде суреттейді. Азаттық, бостандық, еркіндік бейнесін «маубас адам», «бақыт құсы», «жыртқыш жолбарыс», «ізгілік күні», «баулы бұлбұл», «жұмақ елшісі» тәрізді символдар арқылы репрезентациялап, азаттықтың рухани және эстетикалық мәнін негіздейді. Мұндай тәсілдер мәтіннің семантикалық өрісін кеңейтіп, ойдың көркемдік жүйесін негіздейді. Ғылыми мақаланың жаңалығы — Алаш әдебиетіндегі азаттық идеясының көркем репрезентациясын поэтикалық құрылыммен байланыстырылып талдануында. Репрезентацияның негізі шарттары мәтіннің құрылымдық және танымдық қызметін жүйелі түрде ашады. А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ғ. Қараш, М. Жұмабайұлы, Б. Күлеев шығармаларындағы азаттық тақырыбы отарлық дискурсқа әдеби қарсылық негізінде метафоралық, аллегориялық, символдық, мифопоэтикалық және сакралдық образдар негізінде репрезентацияланады. Репрезентация теориясы тұрғысынан алғанда, Алаш әдебиетінің поэтикалық жүйесі авторлық ой, тарихи сілтеме, оқырмандық қабылдау арасындағы жасырын диалогтық байланысқа негізделген. Бұл байланыс көркем мәтінді тану және түсіндіру, интерпретациялаудың жаңа деңгейін ұсынады. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері репрезентация категориялары қазақ әдебиетінің теориялық жүйесіне енгізу қажеттілігін айқындайды. Алаш әдебиетіндегі азаттық

идеясының поэтикалық репрезентациясын талдау ел әдебиетінің көркемдік-эстетикалық дамуы мен бүгінгі әдеби теориялық парадигмалар арасындағы сабақтастықты көрсетуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Турикбенбаева Н.Т. Репрезентация ұғымы және ғылым салаларындағы қолданысы / Н.Т. Турикбенбаева, Г.Е. Дюсембина, Б.С. Жонкешов // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық сериясы. — 2025. — № 3. — 428–442-б. DOI: 10.48081/AVHQ3770.
- 2 Young J.O. Literature, Representation, and Knowledge / J.O. Young // *Contemporary Readings in the Philosophy of Literature: An Analytic Approach* / eds. D. Davies, C. Matheson. — Peterborough: Broadview Press, 2008. — P. 359–376.
- 3 Hall S. Representation: Cultural representations and signifying practices / S. Hall; H. Mackay (Ed.). — London: Sage / The Open University, 1997. — 400 p.
- 4 Young J.O. Representation in literature / J.O. Young // *Literature & Aesthetics*. — 1999. — Vol. 9. — P. 127–143.
- 5 Mitchell W.J.T. Picture theory: Essays on verbal and visual representation / W.J.T. Mitchell. — Chicago: University of Chicago Press, 1994. — 472 p.
- 6 Bhabha H.K. The Location of Culture / H.K. Bhabha. — London; New York: Routledge, 1994. — 440 p. DOI: 10.4324/9780203820551.
- 7 Қирабаев С. Классикалық зерттеулер: көп томдық / С. Қирабаев. — Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. — Т. 21: Тәуелсіздік және әдебиет. — 414 б.
- 8 Нұрғали Р. Шығармалары / Р. Нұрғали. — Астана: Фолиант, 2013. — Т. 5: Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: әдеби зерттеулер, эссе және сұхбаттар. I кітап. — 384 б.
- 9 Жұртбай Т. Біртұтас Алаш идеясы: толғаныстар / Т. Жұртбай. — Алматы: Хантәңірі, 2016. — 378 б.
- 10 Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы / А. Ісімақова. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. — 477 б.
- 11 Әбдиманұлы Ө. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің алғашқы кезеңі (1900–1940): монография / Ө. Әбдиманұлы. — Алматы: Қазақ университеті, 2010. — 155 б.
- 12 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет: монография / Д. Қамзабекұлы. — Астана: Фолиант, 2002. — 474 б.
- 13 Щербак Н.Ф. Постколониальная литература: истоки, теории и проблемы (новая идентичность героя и автора постколониальной литературы) / Н.Ф. Щербак // *Полилингвистичность и транскультурные практики*. — 2019. — Т. 16, № 4. — С. 515–527. DOI: 10.22363/2618-897X-2019-16-4-515-527.
- 14 Ісмақова А. Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс / А. Ісмақова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2025. — Т. 151, № 2. — 218–229-б. DOI: 10.32523/2616-678X-2025-151-2-218-229.
- 15 Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы / М. Дулатұлы; құраст. Г. Дулатова, С. Иманбаева. — Алматы: Мектеп, 2013. — Т. 1: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. — 368 б.
- 16 Мұқанов С. Классикалық зерттеулер: көп томдық / С. Мұқанов. — Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. — Т. 7: XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I бөлім (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі). — 420 б.
- 17 Тоқтарбай Е. Алаш және түркілік таным / Е. Тоқтарбай // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 3. — 130–140-б. DOI: 10.59102/kufil/2023/iss3pp130-140.
- 18 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Ел-шежіре, 2013. — Т. 1. — 384 б.
- 19 Жұмабаев М. Жан сөзі: өлеңдер мен дастандар / М. Жұмабаев. — Алматы: Раритет, 2005. — 256 б.
- 20 Бернияз Күлеев. Ақтөбе кітапханасы / Бернияз Күлеев. — Ақтөбе, 2011. — Т. 4. — 280 б.
- 21 Ғұмар Қараш шығармалары [Мәтін]: поэзиялық шығармалары / құраст. Ж. Набиоллаұлы, Қ. Құттымұратұлы. — Орал, 2018. — I том. — 422 б.
- 22 Osken A. Alikhan Bokeikhan's literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology / A. Osken, D. Qamzabekuly, B. Nuriman // *Kritika Kultura*. — 2024. — No. 45. — Article 2. DOI: 10.13185/1656-152x.103021.
- 23 «Сарыарқа» газеті. 1917–1919 ж.ж. / құраст.: Ф. Әнес, Т. Замзаева, А. Мырзағали. — Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. — 808 б.
- 24 Жұмабаев М. Отты Аттила мен едім: өлеңдер / М. Жұмабаев. — Алматы: PS, Халықаралық Абай клубы, 2013. — 340 б.

Zh. Zhylykbauly, R.S. Turysbek

The Poetic Representation of the Idea of Freedom in Alash Literature

The article examines the phenomenon of poetic representation of the idea of freedom in Alash literature. The term representation originates from philosophy, psychology, and linguistics, functioning as a multidisciplinary and polysemous concept. However, in literary studies, the comprehensive theoretical and analytical integration of this term remains limited. The study aims to reveal the nature of the literary process during the Alash period and to identify the poetic mechanisms through which the idea of freedom is represented. To achieve this objective, methods of close reading, hermeneutic interpretation, and critical discourse analysis (CDA) were employed. Definitions of representation by theorists such as Stuart Hall and James Young are analyzed to clarify its literary application and interpretive role in the text. Emerging at the beginning of the 20th century as an aesthetic response to the hegemonic power of colonial discourse, Alash literature revitalized the literary process, opening new directions in poetics, artistic form, and ideological interaction. The authors of Alash literature, grounding the idea of freedom in the socio-political context of their time, represented it through metaphorical, allegorical, symbolic, mythopoetic, and sacred imagery. Such forms of representation make it possible to examine the semantic and aesthetic functions of the artistic text more deeply. Based on the works of A. Baitursynuly, M. Dulatuly, M. Zhumabayuly, and G. Karash, the study analyzes how representation manifests in poetic texts. Using the key principles of intentionality, recognition, and aboutness, it explores how the author's worldview is implicitly expressed through the unity of form and content. In Alash poetry, the idea of freedom becomes the core of artistic representation, revealing the nation's spiritual resistance and aspiration for independence through symbolic images and metaphors of liberation. The study concludes that representation not only conveys the author's perception of reality but also shapes textual unity and enhances the reader's interpretive engagement. This research contributes to understanding how the freedom idea in Alash literature reflects the formation of Kazakhstan's modern national consciousness and spiritual independence.

Keywords: Alash literature, representation, literary resistance, literary process, poetics, creative interrelation, literary imagery.

Ж. Жылкыбайулы, Р.С. Турысбек

Поэтическая репрезентация идеи свободы в литературе Алаш

В статье всесторонне рассматривается феномен поэтической репрезентации идеи свободы в литературе Алаш. Термин «репрезентация» пришёл в гуманитарное знание из философии, психологии и лингвистики и является многозначным понятием, применяемым в междисциплинарном контексте. Однако в литературоведении наблюдается недостаток исследований, в которых репрезентация рассматривалась бы комплексно и системно. Цель данного исследования — выявить особенности развития литературного процесса в период Алаш, определить поэтические функции художественного текста и предложить аналитические подходы к осмыслению поэтической репрезентации идеи свободы. Для достижения данной цели были применены методы тщательного анализа текста (close reading), герменевтической интерпретации и критического дискурс-анализа (CDA). В статье анализируются определения термина репрезентация, предложенные такими исследователями, как Стюарт Холл и Джеймс Янг, а также рассматриваются их выводы о специфике применения данного понятия в литературе и его функциональной роли в тексте. Литература Алаш, возникшая в начале XX века как эстетическая реакция на гегемонию колониальной власти, возродила национальный литературный процесс, открыв новые направления в области поэтики, художественной формы и идейного взаимодействия. Репрезентация идеи свободы у представителей Алаш, опирающаяся на общественно-политический контекст эпохи, реализуется через метафорические, аллегорические, символические, мифопоэтические и сакральные образы. Эти формы художественного выражения позволяют глубже исследовать семантические и эстетические функции текста, выявить особенности его смыслового пространства. На материале произведений А. Байтурсулулы, М. Дулатулы, М. Жумабайулы и Г. Караша анализируется функционирование репрезентации в художественном тексте. В исследовании применены категории намеренности, распознавания и референциальности, посредством которых прослеживается имплицитное выражение авторского отношения к действительности, проявляющееся в единстве формы и содержания. В поэзии Алаш идея свободы становится центральным ядром художественной репрезентации: через символические образы колониального дискурса и метафоры освобождения выражается духовное сопротивление народа и его стремление к независимости. Репрезентация, как показано в статье, не только отражает мировоззрение автора и его отношение к реальности посредством исторических отсылок, но и способствует формированию смыслового единства текста, углубляет восприятие произведения читателем и активизирует его интерпретационную деятельность. В работе показано, что репрезентация выполняет функцию осмысления авторского замысла и объекта изображения, а также служит средством художественного воплощения исторической истины. Автор статьи выражает надежду,

что данное исследование внесёт вклад в осмысление значения идеи свободы в творчестве представителей литературы Алаш в контексте формирования национального самосознания и духовной независимости современного Казахстана.

Ключевые слова: литература Алаш, репрезентация, литературное сопротивление, литературный процесс, поэтика, творческое взаимодействие, художественный образ.

References

- 1 Turikbenbaeva, N.T., Diusembina, G.E., & Zhonkeshov, B.S. (2025). Rerezentatsiia ugymy zhane gylym salalaryndagy goldanysy [The concept of representation and its use in sciences]. *Toraigyrov universitetinin Khabarshysy. Filologiyalyq seriiasy — Bulletin of Toraighyrov University. Philological Series*, 3, 428–442. <https://doi.org/10.48081/AVHQ3770> [in Kazakh].
- 2 Young, J.O. (2008). Literature, representation, and knowledge. In D. Davies & C. Matheson (Eds.), *Contemporary readings in the philosophy of literature: An analytic approach* (pp. 359–376). Peterborough: Broadview Press [in English].
- 3 Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. H. Mackay (Ed.). London: Sage / The Open University [in English].
- 4 Young, J.O. (1999). Representation in literature. *Literature & Aesthetics*, 9, 127–143 [in English].
- 5 Mitchell, W.J.T. (1994). *Picture theory: Essays on verbal and visual representation*. Chicago: University of Chicago Press [in English].
- 6 Bhabha, H.K. (1994). *The location of culture*. London; New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203820551> [in English].
- 7 Kirabaev, S. (2013). *Klassikalyq zertteuler: kop tomdyq. T. 21: Tauelsizdik zhane adebiet* [Classical studies. Vol. 21: Independence and literature]. Almaty: Adebiet alemi [in Kazakh].
- 8 Nurgali, R. (2013). *Shygarmalary: T. 5: Qazaq adebietinin altyn gasyry: adebi zertteuler, esse zhane sukhbattar. I kitap* [Works. Vol. 5: The golden age of Kazakh literature: literary studies, essays, and interviews. Book I]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 9 Zhurtbai, T. (2016). *Birtutas Alash ideiasy: tolganystar* [The unified Alash idea: reflections]. Almaty: Khantaniri [in Kazakh].
- 10 Isimaqova, A. (2017). *Alash adebiettanuy* [Alash literary studies]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 11 Abdimanuly, O. (2010). *XX gasyrdagy qazaq adebietinin algashqy kezeni (1900–1940): monografiia* [The early stage of Kazakh literature in the 20th century (1900–1940): monograph]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 12 Kamzabekuly, D. (2002). *Alash zhane adebiet: monografiia* [Alash and literature: monograph]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 13 Shcherbak, N.F. (2019). Postkolonialnaia literatura: istoki, teorii i problemy (novaia identichnost geroia i avtora postkolonii) [Postcolonial literature: origins, theories, and problems (new identity of hero and author of postcolonies)]. *Polilingvialnost i transkulturnye praktiki — Polylinguality and Transcultural Practices*, 16(4), 515–527. <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2019-16-4-515-527> [in Russian].
- 14 Ismakova, A. (2025). Mirzhakyp Dulatulyнын shygarmashylygy: dekoloniialyq diskurs [The works of Mirzhakyp Dulatuly: decolonial discourse]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ul'tyq universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 151(2), 218–229. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-218-229> [in Kazakh].
- 15 Dulatuly, M. (2013). *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. T. 1: Olender, roman, pesa, angimeler* [Collected works in six volumes. Vol. 1: Poems, novel, play, stories]. G. Dulatova & S. Imanbaeva (Comps.). Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 16 Mukanov, S. (2012). *Klassikalyq zertteuler: kop tomdyq. T. 7: XX gasyrdagy qazaq adebieti. I bolim (Ultshyldyq, baishyldyq dauiri)* [Classical studies. Vol. 7: Kazakh literature of the 20th century. Part I (Era of nationalism and bayshylyk)]. Almaty: Adebiet alemi [in Kazakh].
- 17 Toktarbai, E. (2023). Alash zhane turkilik tanym [Alash and Turkic worldview]. *Shoqan Ualikhanov atyndagy Kokshetau Universitetinin kbarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, 3, 130–140. <https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp130-140> [in Kazakh].
- 18 Baitursynuly, A. (2013). *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. T. 1* [Collected works in six volumes. Vol. 1]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 19 Zhumabaev, M. (2005). *Zhan sozi: olender men dastandar* [Soul's word: poems and epics]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 20 Kuleev, B. (2011). *Aqtobe kitapkhanasy. T. 4* [Aktobe library. Vol. 4]. Aqtobe [in Kazakh].
- 21 Zhantas, N., & Kuttymuratuly, Q. (2018). *Gumar Qarash shygarmalary: I tom. Poeziialyq shygarmalary* [Works of Gumar Karash. Vol. I: Poetry]. Oral [in Kazakh].
- 22 Oskan, A., Qamzabekuly, D., & Nuriman, B. (2024). Alikhan Bokeikhan's literary preservation of Kazakh identity against colonial ideology. *Kritika Kultura*, 45, Article 2. <https://doi.org/10.13185/1656-152x.103021> [in English].
- 23 Anes, G., Zamzaeva, T., & Myrzagali, A. (Comps.). (2023). «Saryarqa» gazetі. 1917–1919 zh.zh. [Newspaper "Saryarka". 1917–1919]. Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 24 Zhumabaev, M. (2013). *Otty Attila men edim: olender* [I was fiery Attila: poems]. Almaty: PS, Khalyqaralyq Abai kluby [in Kazakh].

Information about the authors

Zhylkybaiuly, Zhauyinbai — Doctoral Candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: Jauinbai01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5603-619X>

Turysbek, Rakhymzhan Sagymbekuly — Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: rst58@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1322-5263>

Ж.Ә. Аймұхамбет¹, Р.Р. Нұрғали^{2*}^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(*e-mail: a_zhanat@mail.ru, nurgalir_999@mail.ru)**Лирикадағы «жалғыздық» коды (Гете-Лермонтов-Абай өлеңдері негізінде)**

Мақалада лирикадағы «жалғыздық» ұғымы код түрінде қарастырылып, жалғыздық феноменінің поэтикалық және семиотикалық мәні назарға алынады. Бұл бағыттағы зерттеу неміс поэзиясының көрнекті өкілі И.В. Гёте, орыс әдебиетінің романтизм дәуіріндегі ірі тұлғасы М.Ю. Лермонтов және қазақ поэзиясының классигі Абай Құнанбайұлы шығармаларына талдау арқылы жүзеге асырылды. Аталған ақындар өлеңдеріндегі «жалғыздық» ұғымын зерделеуде философиялық-лирикалық бейнелеулердің маңызды рөлі түсіндіріледі. Жалғыздықтың лирикадағы көркем код ретінде алатын орнын ашып, оның универсал мағынаға ие екендігін көрсетіледі. Бұл ұғым тек белгілі бір дәуір немесе мәдениетке тән емес, керісінше адамзаттың жалпы рухани тәжірибесін бейнелейтіндігі дәйектеледі. Лирикалық поэзияда жалғыздық ұғымы арқылы тұлғаның шынайы болмысы, ішкі толғаныстары мен рухани ізденісі көрініс табатыны дәйектеледі. Жалғыздық — поэзияның мәңгілік тақырыптарының бірі ғана емес, сонымен бірге адамның рухани кемелденуінің кілті екендігі туралы тұжырым жасалады. Гете-Лермонтов-Абай өлеңдеріндегі жалғыздық код ретінде көркем бейнелеудің өзегінде тұрғаны айқындалды. Сондай-ақ әр ақынның ішкі рухани әлемі мен сол дәуірдегі қоғамдық ахуалдың бір-бірімен байланысы, қайшылықтары сараланады. Салыстыра талдау, структуралық-семиотикалық тұрғыда зерделеу арқылы әдеби-теориялық тұжырымдарға қол жеткізіледі. Авторлар жалғыздық категориясының әр ақында өзіндік қырынан көрінетінін, алайда олардың бәрінде де бұл ұғым тұлғаның ішкі әлемін танытатын әмбебап рухани тәжірибе ретінде орын алатынын айқындайды. Мақалада жалғыздықтың адамның шынайы болмысын ашатын маңызды көркемдік механизм екені көрсетіліп, оның поэзиядағы код ретіндегі қызметі нақты мысалдар арқылы дәлелденеді. Гёте лирикасында жалғыздық романтизм эстетикасымен сабақтас ішкі арпалыс пен рухани ретінде көрінеді. Романтизм эстетикасы тұрғысынан жалғыздық тұлғаның шығармашылық ізденісіне, табиғатпен үндесуіне, қағамнан оқшауланып, өзін-өзі тануына мүмкіндік береді. Ақын табиғатпен үндесуге, әлеммен үйлесім таба алмаудан дүниеге келген күйзелісті бейнелеуге ерекше мән береді. Гётенің жалғыздығы оның өзінің ішкі «менін» іздеудің, адам мен қоғам арасындағы қақтығыстың бейнесін көрсетеді. Лермонтов поэзиясында жалғыздық еркіндікке ұмытылған рухтың белгісі ретінде сипатталады. Оның лирикалық кейіпкерлері қоғаммен, тағдырмен, кейде өз-өзімен күрес жолында жалғыз қалады. Бұл жалғыздық трагедиялық мазмұнға ие болып, адамның мән іздеу жолындағы экзистенциалдық саяхатын бейнелейді. Лермонтов үшін жалғыздық еркін рухтың тынымсыз ізденістің және қоғаммен келісе алмайтын тұлғаның көркем бейнесі. Абайдың жылғыздығы өзінің болмысына терең үңілуге, жалғандықтан арылуға жетелейтін рухани тәжірибе деп түсіндіреді. Оның лирикасында жалғыздық — қоғамнан бас тарту емес, адамдық шындықты іздеу жолындағы саналы таңдау. Абайдың еңбектерінде бұл — сопылық ойлаумен сабақтасқан рухани рефлексия, қоғамдағы әділетсіздікке жауап ретінде туған интеллектуалдық жалғыздық. Мақалада үш ақын поэзиясындағы жалғыздық феноменінің көркемдік қызметі айқындалып, оның лирикадағы әмбебап поэтикалық код ретіндегі орны теориялық тұрғыдан дәлелденеді.

Кілт сөздер: лирика, жалғыздық, код, бейнелеу, символика.*Kipicne*

Әдебиет — адам жан-дүниесінің айнасы, ал лирика — сол ішкі ең нәзік иірімдерін ашатын терең поэтикалық әлем. Лирикалық поэзияда адамның ішкі рухани ахуалы, күйзелісі, үміті мен күдігі, жан жалғыздығы мен құлазуы секілді күрделі сезімдер бейнеленетіні белгілі. Бұл құбылыстар адам болмысының әмбебап қырларын көрсетеді.

Жалғыздық — бұл әлеуметтік жетіспеушілік сезімінен туындайтын күйі адам қарым-қатынасы [1; 10]. Жалғыздықтың барлық дерлік теориялары жалғыздық әлеуметтік кездесу мотивін тудырады деп мәлімдейді [2]. Осылайша, бұл әлеуметтік байланыстардың саны туралы ғана емес, бірақ олардың сапасы да, қарым-қатынастың сапасы да қарым-қатынастың өзінен гөрі жалғыздықтың күшті болжаушысы [3]. Жалғыздық бұл адамдардың арақашықтықтың болуының

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: nurgalir_999@mail.ru

нәтижесінде болатын адамның күйі, әлеуметтік тапшылықтың субъективті тәжірибесі. Бұл құбылыс әлеуметтік байланыстарды іздеуге және саналы түрде оқшаулануды әкеліп соғады. Қарым қатынастардың сапалы болуына немесе жалғыздықты бірінші қатарға қоюға әкеп соқтырады.

Зерттеуші М.А. Юрченко өзінің «Жалғыздық пен оқшаулану» еңбегінде ойшылардың жалғыздыққа деген мәселеге қызығушылықтары әдеби шығармаларда бұл ұғымның интерпретациялануына әкелгенін көрсетті. Мұндай шығармалар — автордың өзіндік «жалғыздығының» нәтижесі, яғни автордың оқшаулануы нәтижесінде оның «нағыз мені» қалыптасады [4; 45].

Норвегиялық философ, жазушы Ларс Свендсен өзінің «Жалғыздық философиясы» еңбегінде эмоцияның нәзіктігі күнделікті тілде ненің сезім екенін, ненің болмайтынын ажырата алмайтынын атап өтеді, сондықтан таңданыс, жалғыздық және эстетикалық тәжірибенің қаншалықты дәрежеде сезім екендігі толық түсініксіз, ал қорқыныш, ашу және қызғаныш, кәдімгі көзқарас тұрғысынан, айқын тұрғыдағы сезімдер, қарым-қатынастар екенін атап көрсетеді [5; 75].

Батыс пен Шығыс поэзиясының көрнекті өкілдері шығармаларында «жалғыздық» феномені әртүрлі мәдени, тарихи, философиялық контекстерде көрінеді. Оларды байланыстыратын ортақ нәрсе — бұл тақырыптың автордың ішкі жан айқайының көрінісіне айналуы. Мысалы, Гётенің лирикасында жалғыздық романтикалық рухтың, шығармашылық тұлғаның қоғамнан оқшаулануының белгісі ретінде сипатталады. Лермонтов поэзиясында бұл ұғым экзистенциалды жалғыздыққа ұласып, тұлғаның тіршіліктегі мәнсіздік сезімін тудырады. Ал Абайдың өлеңдерінде жалғыздық рухани ар тазалығы мен ел ішіндегі надандықпен күрестен туған терең ішкі күрестің нышаны ретінде қабылданады. Сонымен қоса Л. Свендсен жалғыз адамдар — әлеуметтік өзара қарым-қатынас кезінде басқаларға да, өзіне де тым жоғары талаптар қоятын әлеуметтік перфекционисттердің бір түрі екенін атап кетеді [5; 69]. Жалғыздықты сезінген адамдар өздерін басқалардан жасқанатын және сүйіспеншілікке барынша ұмтылатын етіп көрсетеді. Бірақ олардың өзін басқаша қалыптастыру, басқалармен қарым-қатынас жасау қабілеті бар. Әрине, біз өз сезімдерімізді қалай басқару керектігін білмейміз. Жалғыз адамдар сүйіспеншіліктің жоқтығынан қорқыныш пен ауырсынуды жоя алмайды. Дегенмен біздің өз сезімімізге жанама түрде әсер етуе мүмкіндігіміз бар [5; 71].

Біз неміс поэзиясының аса көрнекті өкілі Иоганн Вольфганг фон Гёте, орыс әдебиетінің романтизм дәуіріндегі ірі тұлғасы Михаил Лермонтов және қазақ поэзиясының классигі Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы «жалғыздық» ұғымын код ретінде салыстыра отырып талдауды мақсат тұтамыз. Мақаланың өзектілігі үш түрлі мәдениетте қалыптасқан жалғыздық феноменінің поэтикалық және семиотикалық мәнін ашуда жатыр. Осы салыстырмалы талдау арқылы біз жалғыздық ұғымының поэзиядағы код ретіндегі көркемдік қызметі мен мағыналық тереңдігін айқындамақпыз. Сондай-ақ бұл мәселе арқылы әр ақынның ішкі рухани әлемі мен сол дәуірдегі қоғамдық ахуалдың бір-бірімен байланысын, қайшылықтарын тануға мүмкіндік аламыз.

Л. Свендсенше пайымдасақ: «Хайдеггер өзін-өзі тануға апаратын жол жалғыздықтан өтеді деген тұжырымында бұл жағдаяттың әр адам психологиясына тән екенін айқын танытады. Оңашада шындыққа бұрынғыдан да жақындай алатынымыз рас па? Жалғыздық бізге басқаша қабылдамайтын түсініктер дарыта алады, бірақ сонымен бірге ол бізді басқа түсініктерден айырады. Жалғыздық бізге әлемге басқаша көзқараспен қарау керектігін ұқтырады, бірақ оның дұрыс болуы міндетті емес» [5; 65].

Белгілі австриялық жазушы А. Шницлер өзінің шығармаларында адам психологиясының қат-қабат сырларын, оның болмысындағы жасырын тілектер әлемін бейнелеп көрсетуге тырысты. З. Фрейд еңбектеріндегі «мен» және қоғам арасындағы қайшылықтар, жақын адамдар арасындағы келіспеушіліктер, сондай-ақ жалғыздықпен өмір/өлімнен қорқудың зияндылығы туралы ғылыми-теориялық байламдар А. Шницлер туындыларындағы кейіпкерлер арқылы берілді. Адамға тән әралуан сезімді таныту иррационалды аймаққа енудің түрлі формаларымен қатар жүрді. Филолог ғалым Ю.Л. Цветков өзінің зерттеуінде адамның ішкі жанжалын шоғырландырудың тәсілдері А. Шницлердің шығармаларында көрініс табатынын айта келе «Фрау Берта Гарлан» (1900), «Болжау» (1904), «Жас ханым Эльза» (1924) және т.б. шығармаларының құрылымында осы жалғыздық коды негізінде арман символикасын кеңінен қолданғанын айтады [6; 288].

Сонымен, «жалғыздық» тек поэтикалық бейне емес, автор мен заман арасындағы іштей диалогтың коды, рухани қарсылық пен өзара түсініспеушіліктің рәмізі екені анық. Бұл мақалада поэзия тілімен өрілген жалғыздықтың мәні мен көркемдік сипаты назарға алынады.

Әдістер мен материалдар

Мақалада әдеби-философиялық мәндегі зерттеулердің негізі болған «жалғыздық» ұғымы көркем шығармашылықтағы код ретінде талдау нысанына алынады. Әдебиеттанушылар лирикалық кейіпкердің болмысын танытудағы жалғыздық мотиві мәселесін бірсыпыра қарастырып келеді. Мұндай зерттеулерде ғалымдар шығармашыл тұлға мен жалғыздық ұғымы ажырамас бірлікте көрінетінін дәйектеп көрсетуге ұмтылды. Алайда «жалғыздық» ұғымын көркем код ретінде таныту бағытындағы зерттеулер аз деуге болады. Мақалада дәл осы код ұғымы негізге зерттеу нысанына алынды. Мотив пен код белгілі дәрежеде бір-бірімен жақын да, алшақ та ұғымдар екенін ескере отырып, әдеби-көркем туындыдағы код категориясының мәнін негіздеу, таныту қажеттігіне орай талдау жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу материалы ретінде неміс поэзиясының көрнекті өкілі Иоганн Вольфганг фон Гёте, орыс әдебиетінің романтизм дәуіріндегі ірі тұлғасы Михаил Лермонтов және қазақ поэзиясының классигі Абай Құнанбайұлы шығармалары алынды. Бұл аталған шығармашыл тұлғалар өлеңдеріндегі «жалғыздық» ұғымын код ретінде талдап, таныту мақсатында салыстыру, талдау-жинақтау және структуралық-семиотикалық әдіс ұстанымдары негізінде зерделеу жұмыстары жүргізілді. Салыстыру әдісі үш ел мәдениетінің ірі тұлғаларының көркемдік кеңістігін тану мақсатында қолданылса, талдау, жинақтау әдістері өлең мәтіндерінің көркемдік-бейнелілік мазмұнын иегеруде, структуралық-семиотикалық әдіс принциптері мәтінді құрылымдық талдау барысында ескерілді.

*Нәтижелер**1. Гёте поэзиясындағы жалғыздық*

Иоганн Вольфганг фон Гёте — неміс романтизмінің бастауында тұрған, Батыс Еуропа әдебиетінің даму жолына айтарлықтай ықпал еткен көрнекті ақын әрі ойшыл. Оның шығармашылығы рационализм мен романтизмнің тоғысында орналасқан рухани кеңістік ретінде бағаланады. Гёте поэзиясы мен прозасы адамның ішкі жан дүниесін, күрделі эмоциясын, болмыс пен жалған дүние арасындағы шекараны зерделеген терең мәтіндерден тұрады. Осы контексте, оның шығармаларындағы «жалғыздық» тақырыбы — жеке тұлғаның рухани дағдарысқа ұшырауы, әлеммен үйлесім таба алмауы, ішкі қасірет пен өз «менін» іздеуінің көрінісі.

Ақынның ең танымал туындыларының бірі — «Жас Вертердің азаптары» (Die Leiden des jungen Werthers) романында жалғыздық шынайы әрі өте трагедиялық сипатта бейнеленеді [7; 86]. Бұл шығармадағы Вертердің жалғыздығы — тек әлеуметтік шеттетілу емес, оның бүкіл болмысымен қоғамға, қалыптасқан тәртіпке қарсы тұра алмауының, ішкі еркіндікке ұмтылысының символы. Вертер қоғаммен келісімге келе алмайды, себебі оның сезімдері мен рухани сұраныстары тым терең, ал қоршаған орта — үстірт және бейжай. Бұл жалғыздық — адам мен қоғам арасындағы үйлесімсіздіктің көрінісі:

«Мен — жалғызбын, жұлдыздармен ғана сырласамын...»

Бұл жолдарда экзистенциалды жалғыздықтың белгісі анық сезіледі. Гёте кейіпкерінің жалғыздығы табиғатпен сырласу арқылы өзін табуға тырысқан ішкі әрекеті бейнеленеді. Алайда бұл әрекет сәтсіздікке ұшырайды — кейіпкер жалғыздықтан жұбаныш емес, күйзеліс табады. Бұл романтизм дәуіріндегі адамның өзіне-өзі үңілуінің, жан мен ақыл арасындағы диалогының трагедиялық нәтижесі. Жалғыздық іс-әрекетке бейім мотивтен гөрі адам болмысын оқшаулап тұрған код ретінде айқын [8].

Гётенің поэзиясында жалғыздық жиі ұшырасатын ұғым. Ол бұл тақырыпты философиялық әрі эстетикалық тұрғыдан дамытады. Ақын жалғыздықты кейде адамның өзін-өзі тану жолындағы қажетті қадам ретінде сипаттаса, кейде ол жалғыздықты күйзелістің, үмітсіздіктің себебі ретінде бейнелейді. Мәселен, «Wandrer's Nachtlied» өлеңінде табиғат пен тыныштық — жалғыздықтың серігі, бірақ бұл тыныштық өлімге ұласатындай терең символикаға ие:

«Über allen Gipfeln / Ist Ruh...» (Барлық шыңның үстінде тыныштық...)

Бұл жолдардағы тыныштық — сыртқы әлемнің тыныштығы ғана емес, ішкі жалғыздықтың, адам мен табиғат арасындағы үндестіктің шектік пішіні. Ақын адам баласының мәңгілік тыныштыққа (өлімге) деген ұмтылысын, жалғыздық арқылы өзінің фәнилік табиғатын мойындауын көрсетеді [9].

Артур Шопенгауэр XIX ғасырдың неміс ойшылшысы жалғыздық туралы былай сөз айтқан: «Жалпы адам тек өзімен тамаша үйлесімде бола алады; бұл досыңызбен де, сүйіктіңізбен де мүмкін

емес: даралық пен көңіл-күйдегі айырмашылықтар әрқашан кем дегенде кішкене диссонанс жасаңыз. Сондықтан шынайы, терең әлем және толық рухтың тыныштығы — бұл, денсаулықпен қатар, Жердегі ең жоғары игіліктер жалғыздық және тек мінсіз жалғыздықта тұрақты болады» [10; 226-227]. Рухтың тереңдігі тек адамзат баласы өзімен ғана үлесімде болған кезде пайда болатын күйі. Бұған адам саналы түрде өзімен-өзі оқшауланған кезде келетін түсініктер.

Басқа адамдармен байланыстың болмауын пайымдау, индивидтің («жалғыздық» субъектісінің) осы сәттегі «осында» және «қазірдегі» өмірлік түйсінулерін шоғырландыру оның сөздік-ойлау әрекетінде белсенді көрініс табады [11; 81].

Сонымен қатар тарихи контекстің, қоғамдық бағалаудың және өзге де жағдайлардың ықпалын, сондай-ақ автордың (жазушының) жас ерекшеліктерін жалғыздық күйіне қатысты интенционалдық қатынастың қалыптасуы мен көрінуінде ескеру қажет [12].

Гёте поэзиясындағы жалғыздық феномені романтизмнің терең эстетикалық концепциясымен астасып жатыр. Жалғыздық бұл жерде кемшілік немесе әлсіздік емес, қайта рухани биіктікке жетудің құралы ретінде көрініс табады. Ол тұлғаның қалыпты нормалардан бас тартуы, даралықты сақтау жолындағы күресі. Гёте өзінің жеке Ризе досына жазған хаттарында өмірін жалғыздықпен байланыстырып, сол күйдің әсерінен жан дүниесінде бір мұң пайда болғаны туралы айтады [13; 311]. Бұл жалғыздық ішкі әлемге терең бойлаудан туындайды және рухани биіктікке көтерілуге мүмкіндік береді. Ақын үшін жалғыздық — қайғының белгісі ғана емес, сонымен бірге даналықтың, тұлғалық жетілудің кілті. Мұндай көзқарас жалғыздыққа философиялық және көркемдік тереңдік дарытады [14; 56]. Осылайша, Гёте шығармаларындағы жалғыздық — романтизм дәуірінің эстетикалық және философиялық ұстанымдарының көрінісі. Бұл ұғым арқылы ақын адам болмысының күрделілігін, ішкі рухани ізденісін, қоғаммен арадағы үйлеспеушілікті бейнелейді. Гёте үшін жалғыздық — шығармашылық шабыттың бастауы, тұлғалық кемелденудің көркем символы, яғни символикалық код.

2. Лермонтов поэзиясындағы жалғыздық — «күрескер-бүлікшіл» рух

М.Ю. Лермонтов — орыс поэзиясында философиялық-психологиялық лирикасымен және рухани бостандыққа ұмтылған кейіпкерлерімен мәлім ақын. Оның шығармашылығы романтизммен тығыз байланысты болғанымен, онда ішкі трагизм мен философиялық рефлексияға толы реалистік элементтер де кездеседі.

Лермонтов өзінің ішкі әлемінің жалғыздығын білдіру үшін табиғат бейнелерін шебер қолданады. «Парус» өлеңінде шексіз теңіз фонындағы жалғыз желкеннің бейнесі бостандықты іздеуді және қол жетпейтін идеалға ұмтылудың бейнесін көрсетеді. Бұл өлең автордың әлемде өз орнын табуға деген ұмтылысын, бірақ сонымен бірге оқшаулану мен ішкі күрес сезімін білдіреді [15; 231].

Лермонтов поэзиясындағы жалғыздық — тек эмоциялық күй ғана емес, сонымен қатар тұлғаның қоғаммен, тағдырмен және өзімен күресі нәтижесінде қалыптасатын күрделі рухани құбылыс.

Лермонтов лирикасында жалғыздық көбіне көтерілісшіл рухпен, еркіндікке деген құштарлықпен сабақтасып жатады. Бұл жалғыздық — таңдау нәтижесінде емес, ішкі қажеттіліктен туындайтын күй. Ақын шығармаларында жалғыз қалған кейіпкер — дүниенің әділетсіздігімен күресіп жүрген дара тұлға. Мысалы, оның атақты «Желкен» («Парус») өлеңінде теңіздегі жалғыз ақ желкен — лирикалық кейіпкердің ішкі дүниесінің тұспалы. Желкен — аласұру, қозғалыс, ол тыныштықты теріске шығару арқылы адам болмысының мазасыдығын әрі жалғыздығын білдіреді:

«Что ищет он в стране далёкой? / Что кинул он в краю родном?..»

М.Ю. Лермонтов өлеңдегі кейіпкер — өз орнын таба алмай, үнемі алға ұмтылып, белгісіздікке бет алған жан. Оның жалғыздығы физикалық емес, рухани жалғыздық. Бұл — қоғамнан, қатып қалған қасаң қағидалардан, іш пыстыратын сылбырлықтан бас тарту. «Желкен» өлеңіндегі жалғыз желкен — рух еркіндігінің, өз жолымен жүруге талпынған жанның аласұрған әлемін танытатын нышан [16; 47].

Лермонтов поэзиясындағы жалғыздық оның «Утёс» атты өлеңінде де көрініс табады. Бұл өлеңде табиғаттағы жалғыз тұрған биік тас арқылы адамның жалғыздығы мен мәңгілікке ұмтылуы бейнеленеді:

«Одиноко он стоит...»

Бұл жерде жалғыз жартаc — ақынның өзіндік метафорасы. Биіктен қарап тұрғанымен, ол да жалғыз, мәңгі қозғалыссыз. Бұл — рухани биіктік пен әлеуметтік оқшауланудың арасындағы күрделі

катынасты көрсететін бейнелеу. Жартастың жалғыздығы — мақтаныш пен қасіреттің қосындысы. Бұл — жалғыздықты таңдау емес, тағдырдың жазуы ретінде қабылдау.

Сонымен қатар Лермонтовтың «И скучно и грустно» (Абай бұл өлеңді «Әм жалықтым, әм жабықтым» деп аударған) өлеңі жалғыздықты барынша трагедиялық ракурста бейнелейді. Ақын адам болмысының мәнсіздігін, махаббат пен үміттің алдындағы шарасыздығын, рухани күйзелісті поэтикалық тілмен жеткізеді:

«И скучно и грустно, и некому руку подать / В минуту душевной невзгоды...»

Бұл жолдарда жалғыздық — тек қоғамнан шет қалу емес, сонымен қатар ішкі үміттің үзілуі, ортадан ешбір мән таба алмауы. Мұндағы жалғыздық — философиялық трагедия, адамның шынайы жақындыққа жете алмауы. Ақын үшін бұл — өмірдің мағынасыздығын сезінуден туындаған жалғыздық.

Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу» өлеңінде де жалғыздықтың барынша шынайы көрінісі бар. Мұнда лирикалық кейіпкер түнгі табиғат аясында жалғыз, ол табиғат тыныштығына елтиді. Бірақ бұл тыныштық — сыртқы дүниенің емес, ішкі жан тыныштығының жетіспеуі. Адам әлеммен үндестікте болуға ұмтылады, бірақ жалғыздық оның мәңгі серігі болып қала береді:

«Выхожу один я на дорогу, / Сквозь туман кремнистый путь блестит...»

Ақын жалғыздықтың мұңын табиғатпен тілдесу арқылы арылтуға тырысады, алайда рухани күйзеліс пен торығу оған кедергі болады. Бұл өлеңде жалғыз жолға шығу — адамның мәңгілік сұрақтарға жауап іздеу жолындағы сапары ретінде көрінеді [16; 132].

И.В. Гете — М.Ю. Лермонтовтан Абай аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңі:

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.
Шаң шығармас жол-дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ,-

Бұл жерде табиғат тыныштығы адамды жан тыныштығына шақырады. Тіршіліктің үнсіздігі рухани тыныштық, тағдырды қабылдауды көрсетеді. Бұл поэтикалық миниатюрада адам жанының жалғыздығы мен ішкі жан дүниесіндегі мазасыздықтың себебі философиялық тұрғыда ашылады.

Өлеңнің негізі тақырыбы — жалғыздық. Лирикалық қаһарман тыныштықпен қоршалған, онда табиғат оның көңіл күйінің айнасына айналды. Алайда бұл жалғыздық қысым емес, философиялық ой толғау ретінде қабылданады. Автор айналадағы дүние де тыныштыққа шомғанынан жұбаныш тапқандай табиғатпен бірігу арқылы ішкі тыныштықты сипаттағанын көре аламыз.

«Тыншығарсың сендағы, сабыр қылсаң азырақ» — бұл жолдар терең экзистенциализмге толы. Композициялық тұрғыдан қарағанда сыртқы дүниені (табиғатты) сипаттаудан адамның ішкі жағдайына қарай үңілу орын алған. Объектіден субъектіге дейінгі мұндай қозғалыс тыныштық пен жалғыздыққа біртіндеп батыру әсерін тудырады.

Өлеңдегі «Түн басады салбырап» деген жолдарда түн дүниені «тұмшалауға» қабілетті тұлға ретінде бейнеленеді. «Қараңғы түн», «жым-жырт», «дел-сал» деген эпитеттер толықтай тыныштық атмосферасын көрсетіп, оқырманға сол күйді сыйлайды.

Түн тек тәуліктің физикалық уақыттығын көрсетіп қоймай, оның жалғыздық пен тыныштық символын ретінде танылады.

Өлең біркелкі, сабырлы ырғақпен жазылған, оның сипатын көрсетеді. Дыбыстар жұмсақ, тегіс болып, ұйқы және ішкі тыныштық сезімін арттыра түседі.

Лирикалық қаһарман бейнесі тыныштық аясында константа күйінде көрсетілген. Ол әлемнен алыстағандай қалыпта, бірақ бұл алшақтық трагедиялық емес. Ол жалғыз, бірақ күллі табиғаттан оқшауланып кетпейді, керісінше ол айналасындағылардың барлығын «ұйықтатын» табиғатпен бір екендігін бақылаймыз.

Бұл өлең адамның мәңгілік жалғыздығы, өз ішіндегі үйлесімділік пен тыныштықты іздеу туралы поэтикалық толғаныстарға толы. Табиғат суреттері арқылы автор жалғыздық жаза емес, ішкі тепе-

теңдікті табуға болатынын табиғи жағдай екенін көрсете алады. Мұндай философиялық құбылыс өлеңнің терең мәнін және қат-қабаттылығын көрсетеді.

Өлеңге трагедиялық мазмұн дарытқан не десек, түн, тыныштық, ұйқы сөздері өмірдің өткіншілігін, тіршіліктің уақытша екенін көрсетеді. Ал, лирикадағы кейіпкер табиғаттағы тыныштықты бақылап отырып, адам баласы сол тыныштыққа берілсе ғана азаптан құтыла алады деген ой түюге болады. Бұл арқылы адамның өмірден бас тартуын білдірмейді, керісінше ішкі сабырлылық арқылы өзінің тағдырды қабылдауын көрсетеді.

Гетедегі жалғыздықты айтар болсақ, түнгі тыныштық — сыртқы әлемменен адамдардан және ойлардан оқшалануды көрсетеді.

Тау қалғып кеткен, жол тыныш, жапырақ сілкінбейді — бұл бейнелеулер бүкіл әлем ұйқыда екенін көрсетеді.

Адам табиғаттағы тыныштықты көрген сәтте, өзін табиғаттың бөлшегі ретінде көреді. Бірақ, одан рухани тұрғыда алшақтағанын сезінеді. Табиғат заңдылықтарын қабылдай отыра, адам ұйқы, тыныштық пен жалғыздық ұғымдарын түйсіне бастайды. Өзінің санасы арқылы жалғыздық күйін кешіп, сезіне бастайды.

Символикалық тұрғыдан қарасақ, түн — тыныштықтың ақырғы нүктесі. Тау — ол биік, асқақ, уақыт өтіп келе оның да өткінші екендігі, ештеңе де мәңгі емес екенін көрсетеді. Жапырақ, жол — бұл бізде қозғалыс символдары, олардың тоқтауы өмірдің тоқтауын көрсетеді [17].

«Лермонтов жалғыздықты жиі бейнелейтін тұлға мен қоғам арасындағы сәйкессіздік нәтижесінде. Оның өлеңдерінде жалғыздық қорғанысқа айналады қоғамдық екіжүзділікке, бюрократияға және әлеуметтік әділетсіздік» [18; 99]. Нәтижесінде Лермонтов жиі жүгінеді «өмірдің мәні, тағдыры туралы философиялық ойлар және алдын ала анықталған» [19; 70].

Қорыта айтқанда, Лермонтов поэзиясындағы жалғыздық — адамның рухани еркіндікке, шынайылыққа, әділеттілікке ұмтылуының көркем көрінісі. Бұл жалғыздық — еркін рухтың, дара тұлғаның, шексіз ізденістің белгісі. Ақын жалғыздықты трагедиялық сипатта қабылдағанымен, оны тұлғалық жетілу мен рухани биіктікке жетудің жолы ретінде бейнелейді. Лермонтов үшін жалғыздық — қайғы ғана емес, ол — адам болмысының тереңдігі мен күрделілігін ашатын поэтикалық феномен.

3. Абай поэзиясындағы жалғыздық — рухани тазару

Абай Құнанбайұлы — қазақ поэзиясында философиялық тереңдігімен, рухани ізденістерімен ерекшеленетін дара тұлға. Оның шығармашылығы — Шығыс пен Батыс ойлау жүйесі тоғысқан, адам болмысының күрделілігін бейнелейтін рухани кеңістік. Абай лирикасындағы жалғыздық — тек күйзеліс немесе қайғы емес, ол — терең рефлексия мен өз-өзіне есеп беру, рухани тазару мен жетілу жолының көрінісі. Ақын жалғыздықты хакімдік таным мен рухани биіктікке жетудің қажетті шарты ретінде бейнелейді.

Абай үшін жалғыздық — адамның ішкі жан дүниесіне үңілу, қоғамнан уақытша шеттетілу арқылы өз «менін» танып, болмысты тереңірек түсіну амалы. Бұл — сопылық дүниетаныммен сабақтас ұстаным, яғни дүниелік қызықтардан, жалған мақсаттардан алшақтай отырып, рухани кемелдікке ұмтылу. Оның өлеңдерінде жалғыздық көбіне ішкі күйзеліс пен үмітсіздіктің емес, терең ойдың, данышпандықтың, өзіндік танымның символына айналады.

Мысалы, ақынның «Көк тұман — алдындағы келер заман» деп басталатын өлеңінде жалғыздық болашаққа деген үмітсіздіктің көрінісі ғана емес, сонымен бірге ойшыл адамның қоғамнан түңілу сәтіндегі рухани халі ретінде сипатталады:

«Көк тұман — алдындағы келер заман,
Үмітсіз — сағым сынды, болар жаман.»

Абай бұл жерде болашақтан үмітін үзген ақыл иесінің рухани күйін бейнелейді. Ол жалғыздықты еріксіз тағдыр ретінде емес, саналы түрде таңдалған рухани практика ретінде көрсетеді. Мұндай көзқарас ислам сопылық дәстүріндегі хила (жалғыз қалу) ұғымымен үндеседі, мұнда жалғыздық — адамның Жаратушымен тілдесуі, өз болмысымен жалғыз қалуы, бұл арқылы рухани тазалыққа жету құралы [20; 125].

Сонымен қатар Абайдың «Сегіз аяқ», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», т.б. көптеген өлеңдерінде жалғыздық сарыны басым. Ақын қоғамдағы әділетсіздікке, жалған достыққа, надандыққа қапаланып, рухани күйзеліс пен жалғыздық күйін өлеңдеріне арқау ете отырып, жалғыз жанның күйзелген, ойға батқан қалпын танытады.

Ақын поэзиясындағы жалғыздық — рухани тазалыққа ұмтылған жанның өз ортасынан, қоғамынан алшақтауының көрінісі. Ол жалғыз қалғанымен, бұл хал — рухани әлсіздіктің емес, биікте тұрудың белгісі. Абайдағы мұндай жалғыздық — көп ішіндегі даралық, ойдың биіктігі.

Абай поэзиясында жалғыздық көбіне адам мен қоғам арасындағы рухани алшақтықты білдіреді. Ақын өзінің «Сегіз аяқ», «Ғашықтың тілі — тілсіз тіл» сияқты өлеңдерінде де жалғыздықтан туындайтын ойлар арқылы терең философиялық сұрақтарға жауап іздейді. Оның өлеңдеріндегі жалғыздық — мазмұн жағынан терең, пішін жағынан сабырлы әрі ойлы күйде беріледі.

Абайдың көзқарасы бойынша, жалғыздық — рухани жетілу мен ақиқатқа жетудің жолы. Ол үшін жалғыздық — жағымсыз, қорқынышты құбылыс емес, керісінше, тұлғалық және интеллектуалдық дамуға алып баратын қажетті процесс. Бұл процесте адам өз «менін» таниды, болмыстың мәнін түсінеді, әлеммен үндесуге тырысады.

Жалғыздықты игере білуі — оның данышпандық дәрежесіне жетуінің бір қыры ретінде танылады. Жалғыздық арқылы ол рухани тазаруға, өзін-өзі тануға және қоғамдағы жалған құндылықтардан арылуға мүмкіндік табады. Сондықтан Абай поэзиясындағы жалғыздық — рухани тұғыр, хакімдік сана мен ар ілімінің өзегіне айналған ерекше феномен көрсетіп кетеді [21; 78-83].

Абайдың Лермонтовтан аудаған «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» өлеңіне назар аударайық:

Жолға шықтым бір жым — жырт түнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды буға амалсыз.
Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз.

Мен көрдім көктің ғажап жасалғанын,
Жер ұйықтап, көкшіл шықпен бу алғанын,
Менің не мұнша қапа, қысылғаным?
Үміт пе, өкініш пе ойланғаным?

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен титтей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксегенім,
Ұйықтамақ пен ұмытпақ деп іздеймін.

Өлімнің ұйқысы емес іздегенім,
Ұйқы, тыныштық, ұмыту — бер дегенім.
Көкірегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алыста үзбегенім.

Су сылдырлап, жел гулеп, күн шуақтап,
Жылылық пен достықты тұрсын мақтап.
Өнген, өскен, жақсы деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап.

Бұл өлеңде адамның ішкі толғанысы бейнеленген. Жан дүниенің жалғыздық күйін, тіршіліктің мағынасын, тұлғаның тыныштықты іздеуі, өмірден түңілуі мен азаттыққа ұмтылу сияқты күрделі сезімдердің тоғысын көрсетеді. Абай түнгі тыныштыққа жай ғана аудармай, қазақ дүниетанымын, далалық тыныштық пен жалғыздықтың ерекшелігін көрсетіп, бейнелі және эмоционалды кеңістікті ұсынады. Өлеңдегі негізгі өзек — жалғыздық пен рухани ізденіс. Кейіпкер жалғыз жүреді. Автор бұл арқылы рухани жалғыздық пен қоғамнан алыстығын, кейіпкердің күйзелісте екендігін көрсетеді. Дүниеден үміт жоқ өлең жолдары адамның күйзелістегі үмітсіздігін айқын көрсетіп тұрғандай, оның өмір мәнін жоғалтқанын, тіршілікке сенімсіздігі осы күрделі сезімнің белгісі ретінде беріледі. Кейіпкер өлімді емес, өмірде тыныштық, ұйқы мен ұмытылуды іздейтінін айқын көрінісін табады. Бұл жердегі ең үлкен трагедия адамның өлімді емес іздеуі, тағдырға бар ауырсынуды ұмытуды аңсауы тұлғалық трагедиялардың бірі.

Өлеңде жалғыз саяхатшы бейнесі бірінші жолдардан-ақ айқын көрінеді: «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз». Табиғат тыныш, үйлесімді, бірақ адам соған қарамастан тыныштық таба

алмайды. Өлім емес, ұмытуды аңсау жалғыздықтың ең ауыр сатысы екендігін көреміз. Бұл адам рухының трагедиялық құлдырауын көрсетеді.

Абай түпнұсқадағы «свободы и покоя» тіркесін «Азаттық пен тыныштық көксегенім» деп қазақша аудармасын еркіндік пен жан тыныштығына ұмтылыс тұрғысынан өте нақты жеткізеді. Сондай-ақ жан жалғыздығы, қасірет, рухани түңілу эмоциясын сақтап, қазақ поэзиясына тән мұңды, ойлы ырғақ қосады. Өлең сыртқы әлемді (түнгі жол, тыныштық, жұлдыздар, табиғат) сипаттаудан кейіпкердің ішкі монологына ауысатын бірнеше жолдан тұрады. Композициялық тұрғыдан ол бақылаудан рефлексияға, рефлексиядан конфессияға дейін сезімді градациялау принципі бойынша құралады. Ю.М. Лотман орыс жазушының М.Ю. Лермонтовтың өлеңдерінде жалғыздық, бұл ақынның сағынышы ғана емес, оның сұхбаттасушыны табуға, «туған жанды» табуға деген құштарлығы деп жазды [22; 746].

Өлеңде лирикалық кейіпкер дүниеден қашпайтын, бірақ онымен үндесіп кете алмаған рухани шаршаған саяхатшы болып көрінген. Ол тура мағынада өлімді емес, ұмытылуды, одан, үміттен, өкініштен арылуды қалайды. Оның әрекеті жалғыздықтан бас тарту емес, саналы түрде соған терең бойлау болып көрінеді.

Абай Лермонтовты қазақ даласына бейімдейді, мұндай «жол», «түн», «жұлдыз» — жай табиғи элементтер емес, жалғыздықтың бейнелі нысандары.

Көптеген ұқсастықтарды олардан қанағаттанбау, жалғыздық және көңілсіздік сезімдерін білдіру тәсілінен табуға болады [23].

Бұл өлең — өмірден шығудың жолын емес, азаптан шығудың жолын іздейтін жалғыз адамның интеллектуалды арылуы (интеллектуальная исповедь). Мұндағы жалғыздық трагедия емес, ол — азаттықтың бір түрі, ішкі үйлесімділікке апаратын жол, өзекті және терең философиялық ойға ие.

Қорыта айтқанда, Абай поэзиясындағы жалғыздық — тек күйзеліс немесе жалғыз қалу ғана емес, ол — адам рухының биіктеуі мен кемелдену жолындағы күрделі, көпқырлы поэтикалық және философиялық процесс. Абай жалғыздықты өмірден түңілудің емес, адамдық пен парасатқа жетудің жолы ретінде танытады. Оның шығармаларындағы жалғыздық код ретінде тұрақтап, рухани тазарудың, даналыққа бастайтын жолдың көркем кілті болып ұғынылады.

Талқылау

Гёте, Лермонтов және Абай — әртүрлі тарихи, мәдени және философиялық кеңістікте өмір сүрген ақындар болғанымен, олардың поэзиясындағы жалғыздық мотиві — рухани ізденістің, тұлғалық тереңдіктің және қоғамдық дисгармонияның көрінісі ретінде ортақ сипат алады. Бұл үш ақын үшін де жалғыздық — сыртқы оқшауланудан гөрі, ішкі рухани процестің айғағы. Алайда олардың бұл ұғымға деген қатынасы мен оны бейнелеу тәсілдері бір-бірінен ерекшеленеді.

Гёте поэзиясында жалғыздық — экзистенциалды дағдарыстың көрінісі. Ол адам мен әлемнің арасындағы үзіліп қалған байланысты сипаттайды. «Жас Вертердің азаптары» романында және оның лирикалық өлеңдерінде жалғыздық — махаббаттан, құдайдан, қоғамнан алыстаған жанның ішкі күйзелісі ретінде беріледі. Бұл — адамның өз «менімен» бетпе-бет келуі, рухани азап пен ізденістің поэтикалық формасы. Гёте жалғыздықты трагедиялық әрі философиялық категория ретінде танытады [7; 82-87].

Ал Лермонтов поэзиясында жалғыздық — тұлғаның қоғаммен, моральмен, тіпті тағдырмен келіспеушілігін бейнелейтін бүлікшіл рухтың көрінісі. Оның «Выхожу один я на дорогу», «Парус» сияқты өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкер — жалғыз, бірақ рухани еркін. Бұл романтизмге тән мотив: жалғыздық арқылы адам өз болмысын, еркіндігін сезінеді. Дегенмен бұл еркіндік те тыныштық пен үйлесімге әкеле бермейді. Лермонтов үшін жалғыздық — еркіндік пен трагедияның бірлігі.

Абай поэзиясындағы жалғыздық өзгеше сипатқа ие. Ол — рухани тазару мен хакімдік ойдың көрінісі. Абай жалғыздықты данышпандық пен кемелдіктің алғышарты ретінде қарастырады. Оның өлеңдеріндегі жалғыздық сопылық дүниетаныммен астасып, дүниеден баз кешу емес, ішкі кемелдікке жету жолы ретінде көрініс табады. Мәселен, «Көк тұман — алдындағы келер заман» немесе т.б. өлеңдерінде ақын рухани дағдарысты өткере отырып, адам болмысының шындығына жетуге ұмтылады. Натуралистер Р.В. Эмерсон және Г. Торо жалғыздық адам өзінің күштері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, табиғатпен және ғарышпен байланыс орната алған кездегі артқа қарай шегіну. Бұл идея трансценденталистік жалғыздық теориясының негізін қалады. Трансценденталистер Батыс ойының тарихында бірінші болып жалғыздықты ажырата бастады. Экзистенциализмде жеке тұлғаның жалғыздығы «жабық антропологиялық эмбебап принципке айналады, сондықтан адамның

ішкі оқшаулануы кез келген жеке болмыстың негізі». Ойшылдардың жалғыздыққа деген қызығушылығы оны әдеби шығармаларда түсіндіруге әкелді, бұл олардың авторларының өзіндік «жалғыздығының» нәтижесі, «шынайы өзін-өзі қалыптастырады» [24; 91].

Үш ақын да жалғыздықты жай эмоциялық күй емес, адамның болмыспен қатынасындағы философиялық-рухани категория ретінде танытады. Бірақ олардың жалғыздықты бейнелеу тәсілдері мен бағыттары әртүрлі. Қайталай айтсақ, Гёте үшін бұл — адам мен әлем арасындағы үзіліс, Лермонтов үшін — еркін рухтың көтерілісі, Абай үшін — рухани биіктікке апарар жол.

Сонымен бірге әр ақынның мәдени контексті де жалғыздықтың интерпретациясына әсер еткен. Гёте неміс классицизмі мен романтизмі аясында адам мен табиғат, Құдай мен адам арақатынасын іздесе, Лермонтов орыс романтизмі мен декаденттік көңіл-күйді бейнелеп, тұлғаның күйзелісін алға тартады. Ал Абай қазақ руханияты мен сопылық философия негізінде жалғыздықты парасат пен ойдың символы ретінде ұсынады.

Демек, бұл үш ақынның поэзиясында жалғыздық код ретінде әртүрлі бояумен берілсе де, олардың барлығында да ортақ өзек — тұлғаның өз болмысын тануға деген ұмтылысы, рухани дисгармонияны сезінуі және абсолюттік шындыққа жету жолындағы ішкі күресі жатыр. Бұл жалғыздық — адам мен әлемнің арасындағы үнсіз диалог, поэзия тілімен өрнектелген рухани шындықтың көркем көрінісі.

Осы тұрғыдан алғанда, жалғыздық — тек күйзелістің емес, сонымен қатар шығармашылықтың, терең рефлексия мен болмысты ұғынудың бастауы. Бұл үш ақынның поэзиясы арқылы жалғыздықтың адам өмірі, рухани болмысы үшін маңыздылығы мен эстетикалық әлеуеті айқын көрінеді. Сондықтан лирикадағы жалғыздық коды — түрлі дәуір мен мәдениетте бір-біріне ұқсамайтын, бірақ терең мәнде үндесетін көркем құбылыс.

В.Г. Риз жалғыздықты мәселе ретінде қарастырып қана қоймай, оның мәдени қарсылық пен шығармашылықты қайнар көзі екенін атап кетеді. Жалғыздық әрдайым қайта оралатын әмбебап адамның күйі ретінде сипаттайды. Жалғыздық екі түрлі болғанымен ол әрдайым керемет эстетикалық сұлулық тудырады [25; 773-775].

Қорытынды

Гёте, Лермонтов және Абай — әртүрлі мәдениет пен әдеби дәстүр өкілдері бола отырып, поэзияда жалғыздықты терең философиялық әрі көркемдік тұрғыда бір-бірімен үндестікте, сан қырынан ашып бейнелей білген. Олардың шығармашылығында жалғыздық категориясы — поэтикалық образ ғана емес, рухани ізденістің, болмыс пен шындық арасындағы күрестің көрінісі ретінде айқындалады. Гёте үшін жалғыздық — адам мен әлем арасындағы үйлесімнің бұзылуы мен ішкі дағдарыс, Лермонтов үшін — қоғаммен қақтығысқан еркін рухтың трагизмі, ал Абай үшін — рухани кемелдік пен адамдық мұраттарға жетудің амалы десек, осы бейнелеулер жалғыздық атты ұғымның поэтикалық бейнесін тұтас сипаттап, оның көркемдік код ретіндегі тетігін танытқан.

Жалғыздық әр ақынның шығармашылық болмысымен, философиялық көзқарасымен және ұлттық дүниетанымымен тығыз байланысты. Гёте тұлғаны әлеммен қатынастағы ойшыл ретінде сипаттаса, Лермонтов оны бунтарлық мінезбен ерекшеленген еркін жан ретінде көреді, ал Абай жалғыздықты хакімдік ойдың, сопылық рефлексияның белгісі ретінде ұсынады. Демек, жалғыздық — үш ақында да ішкі рухани процестің нышаны, адам мен әлем арасындағы күрделі байланыстың символы.

Сондай-ақ бұл зерттеуде біз жалғыздықтың лирикадағы көркем код ретінде алатын орнын көрсетіп, оның әмбебап мағынаға ие екендігін дәйектеуге ұмтылды. Бұл ұғым тек белгілі бір дәуір немесе мәдениетке тән емес, керісінше адамзаттың жалпы рухани тәжірибесін бейнелейді. Жалғыздық арқылы лирикалық поэзияда тұлғаның шынайы болмысы, ішкі толғаныстары мен рухани өмір жолы көрініс табады. Осылайша, жалғыздық ұғымы поэзияның мәңгілік тақырыптарының бірі ғана емес, адамның рухани кемелденуінің кілті ретінде көркем ойлаудың тетігінде тұрғанын айтамыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Baumeister R.F. The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation / R.F. Baumeister, M.R. Leary // Psychological Bulletin. — 1995. — Vol. 117, No. 3. — P. 497–529.
- 2 Cacioppo J.T. Loneliness in the modern age: an evolutionary theory of loneliness (ETL) / J.T. Cacioppo, S. Cacioppo // Advances in Experimental Social Psychology / ed. J.M. Olson. — Amsterdam: Elsevier, 2018. — P. 127–197.

- 3 Pinquart M. Risk factors for loneliness in adulthood and old age — a meta-analysis / M. Pinquart, S. Sörensen // *Advances in Psychology Research* / ed. S.P. Shohov. — New York: Nova Science Publishers, 2003. — Vol. 19. — P. 111–143.
- 4 Юрченко М.А. Одиночество и уединение / М.А. Юрченко // *Гуманитарные и социальные науки*. — 2008. — № 3. — С. 40–47.
- 5 Свендсен Л. Философия одиночества / Л. Свендсен; пер. Е. Воробьевой. — М.: Прогресс-Традиция, 2017. — 272 с.
- 6 Цветков Ю.Л. Литература Венского модерна: дис. ... д-ра филол. наук / Ю.Л. Цветков. — М.: Московский педагогический государственный университет, 2003. — 434 с.
- 7 Гёте И.В. Жас Вертердің азаптары: роман / И.В. Гёте; ауд. Т. Әбдікәкімов. — Алматы: Жалын, 1982. — 240 б.
- 8 Goethe J.W. Die Leiden des jungen Werther [Electronic resource] / J.W. Goethe. — Access mode: <https://www.gutenberg.org/ebooks/2527>.
- 9 Goethe J.W. Wandrers Nachtlied [Electronic resource] / J.W. Goethe. — Access mode: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/8565/pg8565-images.html>.
- 10 Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. — М.: Эксмо, 2011. — 368 с.
- 11 Журавлева Т.П. Концептуальная модель феномена «одиночества» (на материале произведений И.В. Гёте) / Т.П. Журавлева // *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика*. — 2018. — № 1. — С. 80–89. DOI: 10.18384/2310-712X-2018-1-80-89.
- 12 Сёрль Дж. Природа интенциональных состояний / Дж. Сёрль; под ред. Д.П. Горского, В.В. Петрова // *Философия, логика, язык*. — М.: Прогресс, 1987. — С. 96–126.
- 13 Фидарова Ф.К. Понятие «одиночества» как культурная трансформация личности в контексте кризиса национальной идентичности в Германии / Ф.К. Фидарова // *Культура и цивилизация*. — 2023. — Т. 13, № 9А. — С. 308–318. DOI: 10.34670/AR.2023.15.46.039.
- 14 Жұмағұлова Г.Ә. Неміс романтизміндегі адамның ішкі дүниесі және Гёте поэзиясы: филол. ғыл. канд. ... дисс. / Г.Ә. Жұмағұлова. — Алматы, 2008. — 148 б.
- 15 Лермонтов М.Ю. Тема одиночества в лирике [Электронный ресурс] / М.Ю. Лермонтов. — Режим доступа: <https://econfséries.com/index.php/3/article/view/376>.
- 16 Лермонтов М.Ю. Стихотворения и поэмы / М.Ю. Лермонтов. — М.: Эксмо, 2010. — 384 с.
- 17 Құнанбайұлы А. Шығармалар толық жинағы / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2005. — 432 б.
- 18 К 200-летию великого поэта президентская библиотека представляет уникальную лермонтовскую коллекцию [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.prlib.ru/news/658743>.
- 19 Лермонтов М.Ю. Сочинения [в 2-ух т.] / М.Ю. Лермонтов; сост. и комм. И. С. Чистовой. — М.: Правда, 1988. — Т. 1. — 720 с.
- 20 Абай: энциклопедия / ред. Р.Н. Нұрғалиев. — Алматы: Атамұра, 1995. — 720 б.
- 21 Мырзахметов М. Абай және Шығыс / М. Мырзахметов. — Алматы: Рауан, 1994. — 176 б.
- 22 Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста / Ю.М. Лотман, М.Л. Гаспаров. — СПб.: Искусство-СПб, 1996. — 846 с.
- 23 Абай и Лермонтов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://semeylib.kz/?page_id=1015&lang=ru.
- 24 Криштон И.С. Мотив одиночества в лирике Э. Миллей и К. Буйко / И.С. Криштон // *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: Гуманитарные науки*. — 2015. — № 10. — С. 91–94.
- 25 Omry K. Blue Notes: Jazz, Literature, & Loneliness / K. Omry, S.V.H. Reese // *American Literary History*. — 2022. — Vol. 34, No. 2. — P. 773–775. DOI: 10.1093/alh/ajac041.

Ж.А. Аймухамбет, Р.Р. Нургали

Код «одиночества» в лирике (на материале стихотворений Гёте, Лермонтова и Абая)

В статье рассматривается понятие «одиночество» в лирике в виде кода и принимается во внимание поэтическое и семиотическое значение феномена одиночества. Исследование в этом направлении осуществлялось путем анализа произведений выдающегося представителя немецкой поэзии И.В. Гёте, крупнейшей личности русской литературы эпохи романтизма М.Ю. Лермонтова и классика казахской поэзии Абая Құнанбаевича. Объясняется важная роль философско-лирических образов в изучении понятия «одиночество» в стихах названных поэтов. Раскрывая место одиночества как художественного кода в лирике, показано, что оно имеет универсальное значение. Утверждается, что это понятие не просто присуще определенной эпохе или культуре, а скорее отражает общий духовный опыт человечества. В лирической поэзии прослеживается, что через понятие одиночества проявляется истинное бытие, внутренние переживания и духовные поиски личности. Делается вывод, что одиночество — это не только одна из вечных тем поэзии, но и ключ к духовному совершенству человека. Также дифференцируются отношения, противоречия между внутренним духовным миром каждого поэта и об-

шественной обстановкой той эпохи. Литературно-теоретические выводы достигаются путем сравнительного анализа, структурно-семиотического изучения. Установлено, что одиночество как код в стихотворениях Гёте, Лермонтова и Абая занимает центральное место в художественном изображении. Анализируются также взаимосвязь и противоречия между внутренним миром поэтов и социальной ситуацией их эпох. Посредством сравнительного и структурно-семиотического анализа формулируются литературоведческие и теоретические выводы. Авторы подчёркивают, что категория одиночества проявляется у каждого поэта по-своему, однако в целом выступает универсальным духовным переживанием, раскрывающим внутренний мир человека. Показано, что одиночество функционирует как важный художественный механизм, который способствует раскрытию антропологических и духовных аспектов человеческой сущности. На конкретных примерах доказывается его роль как кода в поэзии. В лирике Гёте одиночество интерпретируется как внутренняя борьба и духовный поиск, что соотносится с эстетикой романтизма. С точки зрения романтической эстетики, одиночество предоставляет человеку возможность творческого самопознания, стремления к гармонии с природой и дистанцирования от общества. Поэт придаёт особое значение образам тоски и утраты гармонии с миром. Таким образом, одиночество в поэзии Гёте отражает поиск личностного «я» и конфликт человека с социальными ожиданиями. В поэзии Лермонтова одиночество предстает как состояние, связанное с утратой внутренней свободы. Его лирические герои оказываются в положении внутреннего разлада — в противоборстве с обществом, судьбой и самим собой. Это одиночество имеет трагическое содержание и раскрывает экзистенциальный путь личности в поисках смысла. Для Лермонтова оно выступает художественным образом свободолюбивого духа и непримиримости с социальными нормами. Одиночество в творчестве Абая трактуется как духовный опыт, направленный на глубокое осмысление собственного бытия и освобождение от иллюзорного. В его лирике одиночество — это сознательный выбор, связанный с поиском истины и нравственного совершенствования. Оно приобретает характер интеллектуальной рефлексии, что соотносится с элементами суфийского мировоззрения и выражает реакцию поэта на общественную несправедливость. В статье обоснована художественная функция феномена одиночества в поэзии трёх поэтов и теоретически определено его место как универсального поэтического кода.

Ключевые слова: лирика, одиночество, код, образность, символика.

Zh.A. Aimukhambet, R.R. Nurgali

The code of «loneliness» in lyric poetry (based on the poems of Goethe, Lermontov, and Abay)

The article examines the concept of «loneliness» in poetry as a code and takes into account the poetic and semiotic meaning of the phenomenon of loneliness. Research in this area was carried out by analyzing the works of the outstanding representative of German poetry, J.W. Goethe, the greatest figure of Russian literature of the Romantic era, M.Y. Lermontov, and the classic of Kazakh poetry, Abay Kunanbayevich. The important role of philosophical and lyrical images in the study of the concept of «loneliness» in the poems of these poets is explained. By revealing the place of loneliness as an artistic code in poetry, it is shown that it has universal meaning. It is argued that this concept is not simply inherent in a particular era or culture, but rather reflects the common spiritual experience of humanity. In lyric poetry, it can be seen that through the concept of loneliness, true being, inner experiences, and spiritual searches of the individual are demonstrated. It is concluded that loneliness is not only one of the eternal themes of poetry, but also the key to human spiritual perfection. It has been established that loneliness in the poems of Goethe, Lermontov, and Abay as a code lies at the heart of artistic representation. The relationships and contradictions between the inner spiritual world of each poet and the social situation of that era are also differentiated. Literary-theoretical conclusions are reached through comparative analysis and structural-semiotic study. It is established that loneliness, as a code in the poetry of Goethe, Lermontov, and Abay, occupies a central place in artistic representation. The connections and contradictions between each poet's inner world and the social circumstances of their respective epochs are also analyzed. Through comparative and structural-semiotic analysis, literary and theoretical conclusions are formulated. The authors emphasize that the category of loneliness manifests itself differently in each poet's work, yet overall serves as a universal spiritual experience that reveals the human inner world. The study demonstrates that loneliness functions as an important artistic mechanism that contributes to the disclosure of the anthropological and spiritual dimensions of human existence. Its role as a poetic code is substantiated through concrete examples. In Goethe's lyric poetry, loneliness is interpreted as an inner struggle and a spiritual quest, which correspond to the aesthetics of Romanticism. From the standpoint of romantic aesthetics, loneliness provides an opportunity for creative self-exploration, for seeking harmony with nature, and for distancing oneself from society. The poet assigns particular importance to images of longing and the loss of harmony with the world. Thus, loneliness in Goethe's poetry reflects the search for the personal «self» and the conflict between the individual and social expectations. In Lermontov's poetry, loneliness appears as a condition associated with the loss of inner freedom. His lyrical heroes find themselves in a state of internal discord-confronting society, fate, and even themselves. This loneliness has a tragic dimension and reveals the existential journey of the individual in the search for meaning. For Lermontov, it constitutes an artistic image

of a freedom-loving spirit and a refusal to reconcile with social norms. In Abai's work, loneliness is interpreted as a spiritual experience aimed at deep reflection on one's own being and liberation from illusion. In his lyric poetry, loneliness represents a conscious choice associated with the pursuit of truth and moral self-improvement. It acquires the character of intellectual reflection, correlating with elements of Sufi worldview and expressing the poet's response to social injustice. The article substantiates the artistic function of the phenomenon of loneliness in the poetry of the three poets and theoretically defines its position as a universal poetic code.

Keywords: lyrics, loneliness, code, imagery, symbolism.

References

- 1 Baumeister, R.F., & Leary, M.R. (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117 (3), 497–529.
- 2 Cacioppo, J.T., & Cacioppo, S. (2018). Loneliness in the modern age: an evolutionary theory of loneliness (ETL). In J.M. Olson (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp. 127–197). Amsterdam: Elsevier.
- 3 Pinquart, M., & Sörensen, S. (2003). Risk factors for loneliness in adulthood and old age — a meta-analysis. In S.P. Shohov (Ed.), *Advances in Psychology Research* (pp. 111–143). New Yhytfiork: Nova Science Publishers.
- 4 Yurchenko, M.A. (2008). Odinochestvo i uединenie [Loneliness and solitude]. *Gumanitarnye i sotsialnye nauki — The Humanities and Social Sciences*, (3), 40–47 [in Russian].
- 5 Svendsen, L. (Trans.). (2017). *Filosofia odinochestva* [A Philosophy of Loneliness]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 6 Tsvetkov, Yu.L. (2003). Literatura Venskogo moderna [Literature of Viennese Modernism]. *Doctor's thesis*. M.: Moskovskii pedagogicheskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 7 Gete, I.V. (Trans.). (1982). *Zhas Verterdin azaptary: roman* [The Sorrows of Young Werther: a novel]. Almaty: Zhalyyn [in Kazakh].
- 8 Goethe, J.W. (n.d.). Die Leiden des jungen Werther [The Sorrows of Young Werther]. *gutenberg.org*. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/ebooks/2527>.
- 9 Goethe, J.W. (n.d.). Wandrers Nachtlied [Wanderer's Night Song]. *gutenberg.org*. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/cache/epub/8565/pg8565-images.html>.
- 10 Shopengauer, A. (2011). *Aforizmy zhiteiskoi mudrosti* [Aphorisms on the Wisdom of Life]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 11 Zhuravleva, T.P. (2018). Kontseptualnaia model fenomena «odinochestvo» (na materiale proizvedenii I.V. Gete) [Conceptual model of the phenomenon of “loneliness” (based on the works of J.W. Goethe)]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika — Bulletin of the Moscow Region State University. Series: Linguistics*, (1), 80–89. DOI: 10.18384/2310-712X-2018-1-80-89 [in Russian].
- 12 Serl, Dzh. (1987). Priroda intentsionalnykh sostoianii [The nature of intentional states]. In D.P. Gorskogo & V.V. Petrova (Eds.), *Filosofia, logika, yazyk — Philosophy, Logic, Language* (pp. 96–126). Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Fidarova, F.K. (2023). Poniatie «odinochestvo» kak kulturnaia transformatsiia lichnosti v kontekste krizisa natsionalnoi identichnosti v Germanii [The concept of “loneliness” as a cultural transformation of personality in the context of the crisis of national identity in Germany]. *Kultura i tsivilizatsiia — Culture and Civilization*, 13 (9A), 308–318. DOI: 10.34670/AR.2023.15.46.039 [in Russian].
- 14 Zhumagulova, G.A. (2008). Nemis romantizmindegi adamnyn ishki duniesi zhane Gete poeziiasy [The inner world of man in German Romanticism and Goethe's poetry]. *Candidate's thesis*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 15 Lermontov, M.Yu. (n.d.). Tema odinochestva v lirike [The theme of loneliness in lyrics]. *econfseries.com*. Retrieved from <https://econfseries.com/index.php/3/article/view/376> [in Russian].
- 16 Lermontov, M.Yu. (2010). *Stikhotvoreniia i poetry* [Verses and Poems]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 17 Kunanbaiuly, A. (2005). *Shygarmalar tolyq zhinagy* [Complete collection of works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 18 Presidential Library. (n.d.). K 200-letiiu velikogo poeta prezidentskaia biblioteka predstavliaet unikalnuiu lermontovskuiu kollektsiiu [For the 200th anniversary of the great poet, the Presidential Library presents a unique Lermontov collection]. *prlib.ru*. Retrieved from <https://www.prlib.ru/news/658743> [in Russian].
- 19 Lermontov, M.Yu. (1988). *Sochineniia* [Works]. Vols. 1-2. Vol. 1. Moscow: Pravda [in Russian].
- 20 Nurgaliev, R.N. (Ed.). (1995). *Abai: entsiklopediia* [Abai: Encyclopedia]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 21 Myrzakhmetov, M. (1994). *Abai zhane Shygys* [Abai and the East]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 22 Lotman, Yu.M., & Gasparov, M.L. (1996). *O poetakh i poezii: Analiz poeticheskogo teksta* [On Poets and Poetry: Analysis of the Poetic Text]. Saint Petersburg: Iskusstvo-SPb [in Russian].
- 23 Abai i Lermontov [Abai and Lermontov]. *semeylib.kz*. Retrieved from https://semeylib.kz/?page_id=1015&lang=ru [in Russian].

24 Krishtop, I.S. (2015). Motiv odinchestva v lirike E. Millei i K. Buiko [The motif of loneliness in the lyrics of E. Millay and K. Builo]. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya A: Gumanitarnye nauki — Bulletin of Polotsk State University. Series A: Humanities*, (10), 91–94 [in Russian].

25 Omry, K., & Reese, S.V.H. (2022). Blue Notes: Jazz, Literature, & Loneliness. *American Literary History*, 34 (2), 773–775. DOI: 10.1093/alh/ajac041.

Information about the authors

Aimukhambet, Zhanat Askerbekkyzy — Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: a_zhanat@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Nurgali, Rabiga Rymgalikyzy — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: nurgalir_999@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2004-3272>

A.M. Zhakulayev^{*1}, A.B. Ashirbekova², K.A. Bespaeva³
Zh.Zh. Zhamanova⁴, B.T. Tleubekova⁵

¹Academy “Bolashaq”, Karaganda, Kazakhstan;

²Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan;

^{3,4}Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;

⁵Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

(*e-mail: adil91kz@mail.ru, anara-bokenovna@mail.ru, besp71@mail.ru, zhanara.76_76@mail.ru, biko.1972@mail.ru)

National character in the works of E. Aйдabosin “Syrттannyn itayagy” and “Ülyma”

The article discusses the problem of national character in the context of artistic and aesthetic categories based on the works of the writer Esbolat Aйдabosyn “itayag of the outside” and “Ülyma”. In the course of the study, an attempt is made to recognize the creative nature of the author through his works in the genre of stories, and the literary text is analyzed within the framework of new scientific knowledge. Since the relationship between conflict and national identity in the work of E. Aйдabosyn has not been an object of comprehensive research before, this article is aimed at considering this problem from a new angle. In the short story “Syrттannyn itayagy,” the author explores themes such as tradition and respect, folk beliefs and hope, personal virtue and natural law, and family values. The study contrasts the characters’ understanding and conflicting views within the framework of national consciousness. The reverence of elders toward notions of “кне” (sacred power) and “qasiyet” (spiritual virtue) is juxtaposed with the younger generation’s disregard for them. The gradual erosion of faith in ancestral traditions, the decline of compassion, empathy, care, and humility, as well as the growing tendency to judge superficially rather than to comprehend the inner essence of human actions — all reflect the alienation of individuals from their national identity and their absorption into globalization. In “Ülyma” his decision to leave his homeland for good in response to the cruelty and greed of others symbolizes the fading of noble traditions and the loss of artistic spirit from the people’s very essence — a conclusion further substantiated in the article. The research employs systematic, historical-comparative, and interpretive methods, drawing on the theoretical perspectives of scholars such as Z. Qabdollov, S. Maqpyrov, and A.V. Ognev. The analysis reveals the writer’s distinctive approach to expressing national consciousness through artistic means and formulates conclusions regarding the role and significance of the concepts of “national identity” and “national character” within the broader structure of his creative oeuvre.

Keywords: national character, fiction, national identity, context, plot.

Introduction

In the 21st century, literary scholarship has increasingly emphasized that national characteristics in artistic literature are among the essential prerequisites leading toward universal humanistic values. As a result, in recent years, the study of the national character has emerged as a highly relevant issue in both domestic and international literary studies [1-3].

Esbolat Aйдabosyn is widely recognized as an author of significant literary works who holds a distinct place in the field of artistic prose [4]. This research article is devoted to the creative output of Esbolat Aйдabosyn in the domain of verbal art. It aims to explore the aesthetic value, artistic power, and national worldview represented in his short stories and narratives. The article addresses the national character as a scientific problem and investigates how this concept reveals the writer’s individual style and artistic mastery.

When analyzing the national character in prose, it is impossible to separate it from the plot structure. Many researchers of narrative theory consider plot and character as inherently interrelated. For instance, it has been noted that “characters are created through plot” [5, 34]. Moreover, for the plot to be fully revealed, the role of character is crucial and cannot be underestimated.

Although Esbolat Aйдabosyn’s short stories and novellas have been mentioned in various individual studies [6], they have not yet been systematically explored as a distinct scholarly subject. His literary work, particularly his prose, clearly demands specialized academic investigation. Aйдabosyn’s creative legacy occupies a unique place in Kazakh national literature, where the national character is vividly expressed, and the

* Corresponding author’s e-mail: adil91kz@mail.ru

essence of ethnicity is interwoven with artistic and aesthetic form. This is exemplified in his published collections of fiction, including *Tibet aruy*, *Kyzyl saka*, and *Sulikkara*.

Literature Review

In world scholarship, the concepts of national distinctiveness and national character have been extensively studied since the early twentieth century [7-11]. Research on national identity conducted in various countries continues to deepen the intellectual and aesthetic dimensions of artistic thought [12]. The notion of national identity is currently examined at the intersection of cultural anthropology, psychology, and literary studies within the broader field of the humanities [13].

The art of the word functions as a cultural instrument through which a nation imagines and represents itself. In this regard, Stuart Hall [14] considers national identity as a dynamic and discursive construct, emphasizing the special role that literature plays within it.

In a literary work, national distinctiveness emerges from the people's way of life, customs, mentality, language, and symbolic culture. Gimeno-Martínez demonstrates in his study that national distinctiveness, as an aesthetic category, is embodied in the cultural code of literary characters [15-18]. This cultural code, in turn, manifests itself through the linguistic nature of the artistic text.

Within poetics theory, national style and narrative structure are explored at the semiotic level of artistic integrity [19]. The role of the national code in the era of globalization — particularly in education and literature — has also become an important subject of inquiry [20]. In this context, comparative studies of Kazakh prose and Central Asian literatures have underscored the importance of analyzing national identity within a contemporary framework [21].

Materials and methods

The focused domain within Esbolat Aidabosyn's creative work — his short stories and novellas — is, for the first time, subjected to a systematic and comprehensive scholarly study, thereby underscoring the novelty of the topic under investigation. The distinctive national characteristics of the characters portrayed in the author's narratives are analyzed in depth within the framework of aesthetic and artistic categories for the first time in academic discourse.

By examining the genres of short story and novella in Aidabosyn's oeuvre through the lenses of historical cognition and artistic-aesthetic categories, particular attention is given to the writer's national style. In analyzing the selected subject matter, we employed systematic-integrated and historical-comparative research methods. Within these methodological frameworks, the main objective was to identify how national and folk categories, along with the concept of the national character, are manifested in Aidabosyn's prose—particularly in his stories and novellas—and how these elements are embedded within the broader context of national literature.

Additionally, a key goal was to recognize the uniqueness of Aidabosyn's representation of national issues by comparing his work with literary texts from other national traditions that similarly explore the spirit of the people. This comparative dimension enabled the identification of the distinctive stylistic and conceptual features that define Aidabosyn's depiction of national identity.

Results and discussion

The prose of Yesbolat Aidabosyn is distinguished by its deep-rooted national traditions, strong sense of ethnic character, and contemplative reflections. In this regard, the literary contributions of the scholar-writer deserve special attention. Both researchers and readers have repeatedly emphasized that the individuality of this author is marked by the richness of national color. The national temperament is vividly reflected in all of his short stories and novellas. For the writer, there is nothing accidental in the pursuit of artistic and aesthetic expression: every detail conveys an emotional impression in harmony. The power of art lies precisely in its impact. The issue of national character is an artistic and cognitive phenomenon manifested in the art of any people [22-23]. The representation of national character in literature requires systematic study [24].

National character, with its unique romantic charge, shows how a people's imagination can take flight. The protagonists in the works of Yesbolat Aidabosyn are not mere idealized romantics of the imagination; rather, they are individuals who have transformed their lives into a form of romanticism — figures who merge life with art.

This article also places special emphasis on the role of plot in shaping national character in Aidabosyn's works. In his review of the history of the study of artistic conflict, scholar S. Makpyrov notes: Considering

that “Compositional harmony, the integrity of the story, the construction of the plot into a deep social conflict, the natural manifestation of characters not only through the author’s narrative, but also through all the behavior in the conflict, are probably prerequisites for artistic skill” [25, 48], we do not exclude that the national self should also be in the activity of the narrator in the narrative of the story

The writer’s skill lies in the fact that his works, which began with the same surprise, are intertwined with the essence of our people. This is due to the fact that the writer is in constant search and is nourished by an intact environment. His work “itayagi from the outside”, intertwined with today, is like a diary of a passenger who accompanied writing, conveys the noble heritage of our ancestors, who, in addition to sniping and horse riding, were pure gold. The structure of the work is completely different. Using the terms of literary theory, he narrates himself, establishes a dialogue with his hero, and makes a decision, revealing to the reader the variety of literary techniques of a work of art.

This enhances, rather than diminishes, the artistic significance of the piece. When the narrative reaches its emotional peak, the storyline — reminiscent of lengthy novels or epics — is seen through the eyes of Kókdauyl, even engaging the dog’s intuition, which leaves a profound impression. One cannot help but feel the presence of the spirit of Khan Kenesary, whose sacred head was severed during colonial times and never returned to his people. The ghost of the headless wolf seems to haunt the steppes to this day.

The story begins in an ancient city, unfolding on a crowded bus heading toward the bustling city of Almaty. It appears to be one of the protagonist’s routine journeys. A stranger with a tazy (Kazakh hunting dog) tucked into a Chinese bag tries to board the bus. There are intoxicated passengers, a heated debate about ethnic minorities and urban life. The sudden silence of a previously talkative man when asked a simple question foreshadows the mystery-laden atmosphere of the narrative. The author’s critical view of national politics is also apparent:

They had already emptied one bottle labeled Parliament and were halfway through the second. Like members of Parliament, some were yawning, dozing off. Others were arguing loudly and aggressively. A futile argument... A colleague’s caustic remark came to mind: “A Maslikhat that solves nothing, a Mazhilis that reaches no compromise.” These men were no different... [26, 133].

The writer reveals the breadth of the story, then steps back to reflect on himself, wrapping the narrative in a layer of mystery. He recalls Zhūman, who had once been escorted by two executioners. The writer had recorded an interview with Zhūman on a dictaphone. As the bus departs, immersed in deep thought, the writer-character chooses to begin the story in an unembellished manner, recounting the tale of Kokdauyl, the sighthound (tazy) once owned by Khan Kenesary. When giving information about taġan and taġmas breeds, the reader gains insight into the ethos of the Kazakh and Kyrgyz peoples. Yet even this noble lineage could not save Kokkaska’s pup from the claws of an old eagle. But in a twist of instinctual recognition, the aged eagle did not attack the pup; instead, it nestled the young dog with its own chicks.

It is as if the writer-character can now breathe freely. He resolves to write the story through Kokdauyl’s eyes. From the unique structure of the plot, one senses the layered contours of history. Compared to his human companions, Khan Kenesary’s four-legged Kokdauyl appears to possess a more reliable intuition. The depiction of the dog’s dreams showcases the writer’s craftsmanship.

“- After Kenesary was beheaded, Kokdauyl lost his spirit. He did not live much longer — barely a year. My ancestor Qulman found the loyal tazy guarding the ruins of the Khan’s encampment and raised him, but never used him for hunting.

...

- There are horses whose swiftness is a gift bestowed upon them alone. Likewise, no matter how hard they tried, Kokdauyl would not approach the honored bitches they brought. He only accepted water from a carved wooden bowl, hoping to preserve his essence [26, 149].

Now, the story of Kokdauyl’s dog bowl (itayaq) and its mystical significance unfolds.

Who stole this itayaq? As you come to understand the sacred essence contained within this ancient object, you draw closer to the deeper layers of meaning within the story.

“Alqissa... Being the youngest in the family, I inherited both my father’s ancestral home and Syrttan’s dog bowl. I worked in the sovkhos. I was a mechanic at the MTE, my wife a plasterer at the construction site. Yet we were more prosperous than the sovkhos director. I had inherited the hunter’s trade from my forebears. No tazy that licked the itayaq ever turned out bad. Though I couldn’t find a pure Taġmas breed, many Kyrgyz taġans — those wiry, long-legged hounds with soft, drooping ears — filled my saddlebag with prey, my hands with grease, and my corral with livestock.

The year the sovkhos property was divided into shares, our two daughters graduated and entered university. Then came a son who'd trailed after them. He declared he wouldn't study but would join the army, and we didn't object. He spent two years in Ayagoz, Semey, and returned with a scatterbrained girl in tow. "This is your daughter-in-law," he said. We received the bride, arranged a wedding, and soon after, sent off our two daughters in marriage. We spent heavily, but the divine wealth we possessed remained untouched.

The blessing clung to the itayaq, spilling prosperity everywhere...

But trouble came later. For two years, the bride could not conceive. In the old days, a newlywed would let a dog eat from the hem of her dress — so she'd bear pups like a dog, as the Kazakh saying goes. I asked my wife to suggest it to her. But the bride refused, saying she was afraid. My son laughed it off, calling it a remnant of shamanism.

My blood boiled — I took matters into my own hands [26, 152].

The narrator, Zhūman, took action — and as a result, lost the itayaq. His wife died, and he remained childless, as his son and daughter-in-law could not produce offspring. The bride, having conceived through artificial means, tripped over the itayaq one night on her way outside and miscarried. In a fit of rage, the son hacked the dog bowl into pieces and burned it. Since then, he became addicted to alcohol, the daughter-in-law left, and the household fell into spiritual and material ruin. Zhūman's last desperate effort is to host, for one night, the final tazy pup that had once licked the itayaq in its youth — hoping to restore lost fortune.

"- Last fall, I carved a new itayaq from a black elm stump," he said softly. "If I could just let the dog lick it and keep it for one night in my house, I'd return it to its owner. I don't need the dog — I just want a drop of its blessing. Maybe the luck we lost will come back! [26, 155].

Zhūman is detained while transporting the tazy. No one understands his intentions. Though the writer-character tries to intervene, he eventually throws up his hands in helplessness. The tone of the story becomes clear: it is about a superstitious people, unable to reconcile the past and the present, losing their blessings as a result.

The author's work *Ūlyma* is a rich, symbol-laden narrative that presents traditional Kazakh hunting not just as a skill but as an ancestral legacy. The name of the protagonist itself — *Ūlyma* — was not given by his parents, but by the people. A keen-eyed young hunter, he memorized every lesson taught by his grandfather, adhered strictly to the laws of the steppe, and internalized the spiritual sanctity of the animals he pursued. Every chapter of the story reveals unwritten cultural values of the nation.

From the slow opening of the tale, one is reminded of the proverb: "If a dog has an owner, the wolf has Tengri." The reader might assume that the name *Ūlyma* was chosen due to the taboo against uttering the word wolf. But patience is advised. The chapter titled *Beīməlim anshy* ("The Unknown Hunter") will provide further clarity.

"We don't know his given name, and you shouldn't ask! Where did he come from? What has he been through? What sort of man is he? — We have a partial answer. The first to see him was *Adǵonbaı*" [26, 55].

Yes, it was *Adǵonbaı* who first saw it — was it a man from the gully of *Zhamanty*, or a beast? No one could say for sure. He alarmed the whole village with tales of seeing a "bear-man." Wild-eyed and gasping for breath, he declared:

He had a rifle in hand! I only escaped thanks to the speed of my Mongolian trap horse!"

As always, stories told by eager tongues never stay hidden for long.

"Just as foretold, the mysterious hunter arrived — not the next day, but by midday the day after. He was a man clearly past fifty, upright and strong. Though there was no excess flesh on his body, his large frame and broad chest were imposing.

Beneath his thick brows burned hawk-like eyes — sharp and attentive, ready to strike at any sudden movement. His slightly arched nose added dignity to his round face. A pair of jet-black moustaches, as neat as a swallow's wings, curled up near his cheeks. His chin was not bare, but neither was it fully bearded — his sparse, wiry facial hair grew like a thin crop.

He rode a low-built *kertóbel* horse [26, 58].

He greeted the people with humility:

"I have come to ask your permission. I am a man seeking a place to settle, a people to live among. If allowed, I wish to make my home in the depths of *Zhamanty*. I wish to bloody my saddlebag with the hunt. Though I live alone, my bounty is for all. Here — your first share," he said, striking his game sack with a flick of his whip [26, 58].

The hunter was not a man of many words. His every movement reflected his upbringing and a deep respect for his elders.

He would bring meat to the villagers, trade animal hides and antlers at the store, and quietly take his provisions in return. Never once did he boast of his labor or seek praise.

The hikayat captures the mysterious essence of life in the wilderness and portrays the grandeur of the art of hunting. Ūlyma, having lost his father early and later his mother, mastered the craft of hunting from a very young age. Raised from house to house, he was eventually taken in by his father's close friend, the sharpshooter Altynbek, who became a foster guardian and mentor.

The third part was called "Kie of The Beast". This section describes the evil struggle of a hero who is faithful to his grandfather's profession and is committed to his oath. The evildoers are not the thrones of the steppe, but the two-legged villains. The fact is that in today's society there is a tyrannical act of official ranks, who consider hunting to be fun, without judging it as an art. "I don't know," he said. "I don't know," he said.

In the future, the students will be able to get acquainted with the history of the Kazakh people, learn about the history of the Kazakh people, learn about the history of the Kazakh people, and learn about the history of the Kazakh people.

One day, Adǵonbaı brings two government officials to Ūlyma's home — men eager to go on a hunt. Following the tradition of his grandfather, Altynbek, Ūlyma nicknames them "Qyzyıbet" (Redface) and "Tikebas" (Upright-Head). They insist on being taken to see wolves. Initially, they claim they won't shoot — just observe. But the moment they spot a wolf, they open fire without hesitation. Knowing that a wounded wolf cannot be allowed to escape, Ūlyma himself intervenes, catches up to the beast, and brings it down with a well-placed shot behind the ear.

After the bloody incident, the two sisters, who left Zhamanti, reached the House of their son. The shooter found a trick. "I don't know," he said. On the way back, the suspect stalked his son's House and found out his tricks. He is wearing a carbine on his chest and shits in a straight Russian.

Zhuzhakor Shynenbas takes Yeranat and goes to Arasan. "I don't know," he said. "I do not know," he said, looking at the right shoulder of the ship bass. A bleeding Turnbet was taken to the hospital.

Ūlyma, however, is never apprehended. As the villagers whisper:

If you believe the people's words, it wasn't Ūlyma who shot Tikebas — it was the sacred spirit of the grey wolf. Since that day, no one has seen Ūlyma again. Some say he crossed into Kyrgyzstan. Others believe he now roams the rocky gorges of his ancestral home in Tautürgen. What is certain is that on the night of his departure, he climbed to the top of Qonyrtóbe and howled long into the night beside the ancient stones [26, 88].

Return to Ulima, who barks and howls at the birds and dogs at the beginning of the work. A tale with a uniquely unfolding plot that recounts the intricacies of hunting — an art ingrained in our nation's blood and long considered noble. Through the characters' dialogue, you will understand the noble qualities inherent in the nation. You will also notice the naivety of the villagers. The greed of modern society is also depicted. After all, how many people are there who desecrate the great art? The essence of Esbolat Aidabosyn's "Ūlymamys" is not only in the great art, but also in the reflection of a people who have begun to lose the sacred qualities that made "Kok Bori" (the Blue Wolf) their symbol.

The story speaks to a deeper anxiety: the process of globalization threatens to devour the distinctiveness of national identity. In response, contemporary Kazakh writers have turned increasingly toward national values. Artistic literature now places cultural tradition and indigenous knowledge at its center. Writers, once silenced by political pressure, now embed subtle resistance in their art.

At the turn of the century, a generation emerged that drank deeply from the source of national art. Among the prominent voices of this younger cohort stands Yesbolat Aidabosyn. For any ethnic culture, national character is a core aesthetic category. In literary art, it is also one of the foundational elements shaping an author's distinctive style. Indeed, the true artistic power of a literary work lies in its aesthetic uniqueness — its ability to express a nation's soul in a way that resonates with all humanity.

The writer's stories and tales are distinguished by their ethnic character. Thus, the above analysis shows that examining the issue of national character in Esbolat Aidabosyn's "Shyrtan's Itaiagy" within an artistic context is one of the most pressing issues.

Conclusions

Although in this article we have taken the writer Esbolat Aidabosyn's individual work "Syrttanńyń itaiagy" as our object of study, the stories and tales in his published prose also bear a national character that reflects the artistic-aesthetic level, which constitutes a set of distinctive features. The story analyzed above reveals the author's unique and elegant literary mastery. In considering Esbolat Aidabosyn's story "Syrttanńyń itaiagy" we have identified the following main conclusions:

- The national consciousness in the writer's stories, "Syrttanýn itayaǵy" and "Ülyma", laid the foundation for the clear manifestation of the national character in this genre.

- E. Aidabosyn's stories "Syrttanýn itayaǵy" and "Ülyma" add their own voice to the recognition of the Kazakh people's national identity.

- Although E. Aidabosyn's story "Syrttanýn itayaǵy" is a work of fiction, it presents a unique view of historical insight.

References

- 1 Огнев А.В. Национальный характер в художественной литературе / А.В. Огнев // Проблемы национального самосознания в русской литературе XX века: сб. науч. труд. — Тверь: Твер. гос. ун-т, 2005.
- 2 Wood T. Author's characters and the character of the author: The typical in fiction / T. Wood // *Journal of Literary Semantics*. — 2011. — Vol. 40, No. 2. — P. 159–176. DOI: 10.1515/jlse.2011.009.
- 3 Klineberg O. A science of national character / O. Klineberg // *The Journal of Social Psychology*. — 1944. — Vol. 19, No. 1. — P. 147–162. DOI: 10.1080/00224545.1944.9918808.
- 4 Айдабосын Е. Өмірбаян. Автор туралы [Электрондық ресурс] / Е. Айдабосын. — Қолжетімділігі: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3842>.
- 5 Кожин В.В. Основы теории литературы / В.В. Кожин. — Москва: Знание, 1972. — 480 с.
- 6 Әбілда Ш. Жүйігін баптаған қазыналы жазушы [Электрондық ресурс] / Ш. Әбілда. — Қолжетімділігі: <https://adebiportal.kz>.
- 7 Barker E. National character: And the factors in its formation / E. Barker. — <https://doi.org/10.4324/9781003496465>.
- 8 Smith A. "The land and its people": Reflections on artistic identification in an age of nations and nationalism / A. Smith // *Nations and Nationalism*. — 2013. — Vol. 19, No. 1. — P. 87–106. DOI: 10.1111/j.1469-8129.2012.00551.x.
- 9 De Staël M. Politics, literature and national character / M. De Staël, M. Berger. <https://doi.org/10.4324/9781315126920>.
- 10 ET S.P.B. National character [Electronic resource] // *Nature*. — 1941. — Vol. 148, No. 3741. — P. 31–33. — Access mode: https://www.dbc.wroc.pl/Content/114902/nature_3741.pdf.
- 11 Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism / B. Anderson // *The new social theory reader*. — Routledge, 2020. — P. 282–288.
- 12 Hojimatov M. The concept of national identity and its artistic-aesthetic basics / M. Hojimatov // *Journal of Lifestyle and SDGs Review*. — 2025. — Vol. 5, No. 3. — P. 1–26. DOI: 10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n03.pe05196.
- 13 Liu Q. Identity and national identity / Q. Liu, D. Turner // *Educational Philosophy and Theory*. — 2018. — Vol. 50, No. 12. — P. 1080–1088. DOI: 10.1080/00131857.2018.1434076.
- 14 Hall S. Cultural identity and diaspora / S. Hall // *Colonial discourse and post-colonial theory*. — Routledge, 1994. — P. 392–403.
- 15 Gimeno-Martínez J. Design and national identity [Electronic resource] / J. Gimeno-Martínez. — London: Bloomsbury, 2016. — Access mode: <https://www.torrossa.com/en/resources/an/5202788>.
- 16 Mandoki K. Everyday aesthetics: Prosaics, the play of culture and social identities / K. Mandoki. — London: Routledge, 2016. <https://doi.org/10.4324/9781315581286>.
- 17 Safina G.I. The formation of national identity in process of aesthetic education of youth / G.I. Safina, T.O. Pushkar, L.M. Yao, J.G. Emanova // *Revista on line de Política e Gestão Educacional*. — 2021. — Vol. 25, № esp.1. — P. 600–609. DOI: 10.22633/rpge.v25iesp.1.15000.
- 18 Mraz J. Looking for Mexico: Modern visual culture and national identity / J. Mraz. — Durham: Duke University Press, 2009. — 360 p.
- 19 Eagleton T. Literary theory: An introduction [Electronic resource] / T. Eagleton. — Oxford: Basil Blackwell, 1983. — Access mode: <https://books.google.kz/>.
- 20 Dossanova K.K. National identity in the modern education of Kazakhstan / K.K. Dossanova et al. // *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*. — 2018. — Vol. 34, No. 85-2. — P. 544–568. — Access mode: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7335591> (dialnet.unirioja.es in Bing).
- 21 Omarov B.Z. Reflection of ideas about native land in poetic and prose works using narrative literature technique / B.Z. Omarov et al. // *Media Watch*. — 2020. — Vol. 11, No. 2. — P. 408–418. DOI: 10.15655/mw/2020/v11i2/195664.
- 22 De Staël M. Politics, literature and national character / M. De Staël, M. Berger. — New York: Routledge, 2017. — 384 p.
- 23 Abdurashidovich K.A. Motivation and national character of foolishness in Uzbek literature / K.A. Abdurashidovich // *Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*. — 2018. — Vol. 7, No. 4. — P. 47–51. DOI: 10.5281/zenodo.1239025.
- 24 Leerssen J. The rhetoric of national character: A programmatic survey / J. Leerssen // *Poetics Today*. — 2000. — Vol. 21, No. 2. — P. 267–292.
- 25 Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 352 б.
- 26 Айдабосын Е. Тибет аруы. Әңгімелер мен хикаяттар / Е. Айдабосын. — Алматы: Алматы-Болашақ АҚ, 2020. — 385 б.

А.М. Жакулаев, А.Б. Аширбекова, К.А. Беспаета,
Ж.Ж. Жаманова, Б.Т. Тлеубекова

Е. Айдабосынның «Сырттанның итаяғы», «Ұлыма» шығармасындағы ұлттық характер

Мақалада жазушы Есболат Айдабосынның «Сырттанның итаяғы» және «Ұлыма» атты туындылары негізінде ұлттық характер мәселесі көркемдік-эстетикалық категориялар контекстінде қарастырылады. Зерттеу барысында автордың әңгіме жанрындағы шығармалары арқылы қаламгердің шығармашылық болмысын тануға ұмтылыс жасалып, кейіпкерлер әлемі, олардың болмыс-бітімі мен іс-әрекеттері көркем мәтін негізінде жаңа ғылыми таным аясында талданды. Есболат Айдабосын шығармашылығындағы тартыс пен ұлттық болмыстың арақатынасы осыған дейін кешенді зерттеу нысаны болмағандықтан, бұл мақала аталған мәселені жаңа қырынан қарастыруға бағытталған. Жазушының «Сырттанның итаяғы» әңгімесінде дәстүр мен құрмет, халықтық сенім мен үміт, тұлғалық қасиет пен табиғи заңдылық, отбасылық құндылықтар жайы сөз болып, зерттеуде кейіпкерлердің ұлттық таным аясындағы түсінігі мен қарама-қайшы ойлары салыстырмалы түрде көрсетіледі. «Кие», «қасиет» ұғымдарын үлкендер құрмет тұтса, жастардың аяққа таптауы; ата-баба дәстүріне деген сенімнің біртіндеп жоғалуы; адамдардан мейірімділіктің, жанашырлықтың, қамқорлықтың, қарапайымдылықтың кете бастауы; адамның ішкі әлеміне, іс-әрекеттің мәніне бойлаудан гөрі сырттай тон пішу мен көмек қолын созуға ықылас-ниеттің жоқтығы сынды дүниелер ұлттық болмыстан ажырап, жаһандануға жұтылып бара жатқан жандардың көбейгендігінен хабардар етеді. Ал «Ұлыма» әңгімесінде аманатқа деген адалдық, берілген уәдеге деген беріктік үшін ата-баба өнерін бойына сіңіріп өскен кейіпкердің жан киноға дайын екендігі, тіпті, сол безбүйрек, ашкөздер үшін туған өлкеден біржола кетуі бекзат өнердің халықтың болмысынан да қол үзе бастағанының көрінісі екендігі мақалада да дәлелдене түсті. Зерттеуде З. Қабдолов, С. Макпыров, А.В. Огнев сынды ғалымдардың теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, жүйелі-кешенді, тарихи-салыстырмалы және интерпретациялық әдістер қолданылды. Талдау нәтижесінде жазушының ұлттық танымды көркемдік тәсілмен бейнелеудегі ерекшелігі айқындалып, «ұлттық болмыс», «ұлттық характер» ұғымдарының оның жалпы шығармашылық жүйесіндегі орны мен рөліне қатысты тұжырымдар жасалды.

Кілт сөздер: ұлттық характер, көркем әдебиет, ұлттық болмыс, контекст, сюжет.

А.М. Жакулаев, А.Б. Аширбекова, К.А. Беспаета,
Ж.Ж. Жаманова, Б.Т. Тлеубекова

Национальный характер в произведениях Е. Айдабосына «Сырттанның итаяғы» и «Ұлыма»

В статье рассматривается проблема национального характера в контексте художественно-эстетических категорий на основе произведений писателя Есболата Айдабосына «Сырттанның итаяғы» и «Ұлыма». В ходе исследования предпринята попытка осмыслить творческую индивидуальность автора через его рассказы, проанализировать мир персонажей, их сущность и поступки в рамках нового научного подхода к художественному тексту. Поскольку соотношение конфликта и национального менталитета в творчестве Есболата Айдабосына ранее не становилось предметом комплексного анализа, данная статья направлена на новое осмысление этой проблемы. В рассказе «Сырттанның итаяғы» поднимаются темы традиций и уважения, народной веры и надежды, личных качеств и естественных законов, семейных ценностей. В исследовании сравнительно показаны представления и противоречивые взгляды персонажей в контексте национального сознания. Если старшее поколение свято чтит понятия «кие» (сакральная сила) и «қасиет» (духовная добродетель), то молодежь нередко пренебрегает ими. Постепенная утрата веры в предания предков, исчезновение из человеческих отношений доброты, отзывчивости, заботы, простоты; стремление судить по внешним признакам, а не вникать во внутренний мир человека, отсутствие готовности прийти на помощь — все это свидетельствует о растущем отчуждении людей от национальных корней и их поглощении процессами глобализации. В рассказе «Ұлыма» автор, восхищаясь величием искусства охоты, показывает готовность героя, впитавшего с детства ремесло предков, пожертвовать собой во имя верности долгу и данного слова. Его решение навсегда покинуть родную землю из-за жестокости и алчности окружающих становится символом утраты благородных традиций и исчезновения высокого искусства из самой сути народного бытия — этот вывод также получил подтверждение в статье. В исследовании, опирающемся на теоретические положения З. Кабдолова, С. Макпырова и А.В. Огнева, применены системно-комплексный, историко-сравнительный и интерпретационный методы. В результате анализа выявлены особенности художественного воплощения национального мировосприятия в творчестве

писателя, а также сформулированы выводы о месте и роли понятий «национальное бытие» и «национальный характер» в общей структуре его художественной системы.

Ключевые слова: национальный характер, художественная литература, национальное бытие, контекст, сюжет.

References

- 1 Ognev, A.V. (2005). Natsionalnyi kharakter v khudozhestvennoi literature [National character in fiction]. *Problemy natsionalnogo samosoznaniia v russkoi literature XX veka: svornik nauchnykh trudov — Issues of National Identity in 20th-Century Russian Literature: collection of scientific papers*. Tver: Tverskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 2 Wood, T. (2011). Author's characters and the character of the author: The typical in fiction. *Journal of Literary Semantics*, 40(2), 159–176. <https://doi.org/10.1515/jlse.2011.009> (doi.org in Bing)
- 3 Klineberg, O. (1944). A science of national character. *The Journal of Social Psychology*, 19(1), 147–162. <https://doi.org/10.1080/00224545.1944.9918808> (doi.org in Bing)
- 4 Aidabosyn, E. (n.d.). Omirbaian. Avtor turaly [Biography. About the author]. *adebiportal.kz*. Retrieved from <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3842> [in Kazakh].
- 5 Kozhinov, V.V. (1972). *Osnovy teorii literatury* [Foundations of literary theory]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 6 Abilda, Sh. (n.d.). Zhuirigin bapagan qazynaly zhazushy [The writer who trained his steed]. *adebiportal.kz*. Retrieved from <https://adebiportal.kz> [in Kazakh].
- 7 Barker, E. (2022). *National character: And the factors in its formation*. <https://doi.org/10.4324/9781003496465>
- 8 Smith, A. (2013). “The land and its people”: Reflections on artistic identification in an age of nations and nationalism. *Nations and Nationalism*, 19(1), 87–106. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2012.00551.x> (doi.org in Bing)
- 9 De Staël, M., & Berger, M. (2018). *Politics, literature and national character*. <https://doi.org/10.4324/9781315126920>
- 10 ET, S.P.B. (1941). National character. *Nature*, 148(3741), 31–33. Retrieved from https://www.dbc.wroc.pl/Content/114902/nature_3741.pdf
- 11 Anderson, B. (2020). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. *The new social theory reader* (pp. 282–288). Routledge.
- 12 Hojimatov, M. (2025). The concept of national identity and its artistic–aesthetic basics. *Journal of Lifestyle and SDGs Review*, 5(3), 1–26. <https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n03.pe05196> (doi.org in Bing)
- 13 Liu, Q., & Turner, D. (2018). Identity and national identity. *Educational Philosophy and Theory*, 50(12), 1080–1088. <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1434076> (doi.org in Bing)
- 14 Hall, S. (1994). Cultural identity and diaspora. In *Colonial discourse and post-colonial theory* (pp. 392–403). Routledge.
- 15 Gimeno-Martínez, J. (2016). Design and national identity. London: Bloomsbury. *torrossa.com*. Retrieved from <https://www.torrossa.com/en/resources/an/5202788>
- 16 Mandoki, K. (2016). *Everyday aesthetics: Prosaics, the play of culture and social identities*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315581286>
- 17 Safina, G.I., Pushkar, T.O., Yao, L.M., & Emanova, J.G. (2021). The formation of national identity in process of aesthetic education of youth. *Revista on line de Política e Gestão Educacional — Online Journal of Educational Policy and Management*, 25(esp.1), 600–609. <https://doi.org/10.22633/rpge.v25iesp.1.15000> (doi.org in Bing)
- 18 Mraz, J. (2009). *Looking for Mexico: Modern visual culture and national identity*. Durham: Duke University Press.
- 19 Eagleton, T. (1983). *Literary theory: An introduction*. Oxford: Basil Blackwell. *books.google.kz*. Retrieved from <https://books.google.kz/>
- 20 Dossanova, K.K., Kunekova, T.M., Zhumasheva, G.K., & Dossanova, A.A. (2018). National identity in the modern education of Kazakhstan. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales — Option: Journal of Humanities and Social Sciences*, 34(85-2), 544–568. Retrieved from <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7335591>
- 21 Omarov, B.Z., Salkynbayev, M.B., Kydyr, T.E., Kuldeyeva, G.I., Yeskindirova, M.Z., & Alshinbayeva, Zh.K. (2020). Reflection of ideas about native land in poetic and prose works using narrative literature technique. *Media Watch*, 11(2), 408–418. <https://doi.org/10.15655/mw/2020/v11i2/195664> (doi.org in Bing)
- 22 De Staël, M., & Berger, M. (2017). *Politics, literature and national character*. New York: Routledge.
- 23 Abdurashidovich, K. A. (2018). Motivation and national character of foolishness in Uzbek literature. *Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 7(4), 47–51. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1239025> (doi.org in Bing)
- 24 Leerssen, J. (2000). The rhetoric of national character: A programmatic survey. *Poetics Today*, 21(2), 267–292.
- 25 Qabdolov, Z. (1992). *Soz oneri* [The art of speech]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 26 Aidabosyn, E. (2020). *Tibet aruy. Angimeler men khikaiattar* [Tibetan beauty: Stories and novels]. Almaty: Almaty-Bolashaq AQ [in Kazakh].

Information about the authors

Zhakulayev, Adil Muratovich — Vice-Rector for Strategic Development of Academy “Bolashaq”, Assistant Professor, PhD, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: adil91kz@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5988-1581>

Ashirbekova, Anar Bokenovna — Candidate of Philological Sciences, Languages Development Center, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: anara-bokenovna@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9435-5205>

Bespaeva, Kuralai Amangeldyevna — Master of Humanities, Faculty of Philology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: besp71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2953-3594>

Zhamanova, Zhanar Zheksenbaevna — Master of Humanities, Faculty of Philology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: zhanara.76_76@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5070-6354>

Tleubekova, Botakoz Turganbaevna — Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: biko.1972@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6687-4525>

К.М. Хамзина¹, Л.Қ. Баймыш², Г.А. Айтқулова^{3*}, Ш.А. Бакирова³

¹ Ә.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан;

² Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан;

³ Ж.А. Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: jako199473@gmail.com, baymyshl@mail.ru, aitkul_gum1985@mail.ru, Sholpan.2030@mail.ru)

Көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың лингвомәдени ерекшеліктері

Мақалада көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың когнитивтік сипаты лингвомәдени және этнокогнитивтік тұрғыдан қарастырылады. Когнитивтік лингвистиканың негізгі бірлігі болып саналатын концепт ұлт тілінде қалыптасқан дүниенің тілдік бейнесін танытатын, белгілі бір халықтың мәдени танымымен, тарихи тәжірибесімен тығыз байланысты менталдық құрылым ретінде сипатталады. Концепт халықтың мәдени болмысы мен рухани құндылықтарын бойына жинақтай отырып, ұлттық дүниетанымды танудағы негізгі компоненттердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, көркем мәтін — концептілердің тілдік, семантикалық және мәдени қабаттарын кешенді түрде айқындайтын маңызды дереккөз. Зерттеу жұмысының өзектілігі көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың когнитивтік табиғатын ашу арқылы этномәдени санада сақталған, ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан ықшам әрі терең мағыналы дүниетанымдық түсініктерін, ұлттық мәдени құндылықтарын айқындау қажеттілігімен анықталады. Мақалада Қ. Қазиевтің «Иманжапырақ», «Менің шешем» атты туындылары мен М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы ұлттық таным ерекшеліктері мен концептуалдық құрылымдардың когнитивтік сипаты салыстырмалы түрде талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты — аталған шығармалардағы концептілердің тілдік репрезентациясын анықтау және олардың ұлттық дүниетанымдағы орны мен қызметін сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін сипаттама, этнолингвистикалық, концептілік талдау әдістері, сондай-ақ ассоциативтік эксперимент элементтері қолданылды. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың когнитивтік лингвистика саласындағы іргелі еңбектері ғылыми-теориялық негіз ретінде пайдаланылды. Зерттеуде жер, намыс, ар және еңбек концептілері негізгі талдау объектісі ретінде қарастырылды. «Жер» концепті қазақ көркем мәтнінде тек географиялық кеңістік емес, тарихи жады, рухани тұтастық, ата-баба мұрасы және әлеуметтік қатынастардың символы ретінде бейнеленеді. М. Әуезов романы жерді халық тағдырымен байланыстырса, Қ. Қазиев шығармаларында жер ана бейнесімен астасып, рухани және моральдық мәнге ие болады. «Ар» концептісі адамның ішкі рухани заңын, моральдық тазалығын көрсетсе, «намыс» концептісі әлеуметтік, ұжымдық өлшемде көрініс табады. Авторлар концептілерді лексикалық бірліктер, фразеологизмдер, метафоралар және синтаксистік құрылымдар арқылы бейнелейді. Еңбек концептісі шығармаларда ұлттық дәстүр, тұрмыс-салт пен моральдық құндылықтарды жеткізетін тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың тілдік ерекшеліктері мен семантикалық ауқымы айқындалып, ұлт тілінде ерекше орын алатын еңбек пен еңбегі жоқтық ұғымдарының қарапайым халық танымындағы тілдік бейнесі анықталды. Бұл тұжырымдар көркем мәтінді когнитивтік бағытта зерттеудің маңыздылығын дәлелдейді.

Кілт сөздер: көркем мәтін, лингвомәдени аспект, мәдени код, когнитивтік лингвистика, концептілік құрылымдар.

Kipicne

Көркем мәтін — ұлттың дүниетанымы, тарихи жады, рухани-мәдени құндылықтары жинақталған тілдік кеңістік. Осы кеңістікте мағына концептуалдық құрылымдар арқылы ұйымдасады. Концептуалдық құрылымдар — адам санасында қалыптасқан, тілде әртүрлі лексика-грамматикалық, бейнелі құралдармен көрінетін мағыналық жүйелер (концепт, фрейм, сценарий, символ, метафора т.б.). Концепт — белгілі бір мәдени ортада қалыптасқан, эмоциялық-бағалауыш, бейнелі және рационалды қабаттары бар мағыналық бірлік. Ол ұлттық мәдени кодпен тығыз байланысты.

Әр жазушы ұлттық концептілерді өзінше интерпретациялайды. Авторлық стиль концепт құрылымын байытып, жаңа ассоциациялар тудырады. Мысалы, Абай поэтикасында «жүрек» —

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru

адамгершілік пен танымның орталығы, ал М. Әуезов прозасында «жер» — тарихи тағдыр мен халық жадын сақтаушы кеңістік. Көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдарды лингвомәдени тұрғыдан талдау:

- ұлттық дүниетанымды жүйелі түрде ашуға;
- тіл мен мәдениет бірлігін дәлелдеуге;
- көркем мәтінді терең түсіндіруге мүмкіндік береді.

Көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдар — ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісі. Оларды лингвомәдени аспектіде зерттеу арқылы халықтың рухани болмысы, құндылықтар жүйесі мен әлемді тану тәсілі айқындалады.

Қазіргі антропоцентристік тіл білімінде көркем мәтінді адам санасымен, ұлттық мәдениетпен, дүниетаныммен сабақтастықта зерттеу өзекті мәселелердің бірі [1]. Осы тұрғыдан алғанда көркем мәтіндегі мағынаның ұйымдасуы концептуалдық құрылымдар арқылы жүзеге асады. Концептуалдық құрылымдар — белгілі бір этностың мәдени тәжірибесі мен рухани құндылықтарын жинақтайтын, тілдік бірліктер арқылы вербалданатын когнитивтік жүйелер.

Көркем мәтінде концепт, фрейм, символ, метафора тәрізді құрылымдар автордың дүниетанымын ғана емес, ұлттық менталитетті, мәдени кодты да айқындайды [2]. Сондықтан көркем шығарманы лингвомәдени аспектіде талдау ұлттық дүниенің тілдік бейнесін терең тануға мүмкіндік береді.

Осы мақалада қазақ әдебиетіндегі көркем мәтіннің концептуалдық кеңістігі М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Қ. Қазиевтің шығармалары негізінде қарастырылады. Шығармадағы негізгі концептуалдық құрылымдар арқылы қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы, рухани құндылықтар жүйесі және мәдени-тарихи тәжірибесі айқындалады.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысында классикалық лексикографиялық әдіс қолданылды. Бұл тәсіл мақалада талданатын *жер, намыс, ар, еңбек* концептілерінің семантикалық мазмұнын айқындауда қызмет ететін түсіндірме сөздіктер мен энциклопедиялық еңбектерге сүйену арқылы жүзеге асырылды. Атап айтқанда, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» және ұлттық энциклопедиялық басылымдар дереккөз ретінде пайдаланылды. Когнитивтік әдіс зерттеу нысаны болып отырған *жер, намыс, ар, еңбек* концептілерінің тілдік репрезентациясын, ұлттық дүниетанымдағы орны мен концептуалдық құрылымын айқындау мақсатында қолданылды. Концептілік талдау мынадай кезеңдер бойынша жүргізілді: 1) концепт атауының сөздіктегі дефиницияларын анықтау; 2) концептінің ядролық және перифериялық семаларын айқындау; 3) концептінің ассоциативтік өрісін белгілеу; көркем мәтіндегі концептінің тілдік көріністерін (метафора, тұрақты тіркес, эпитет, символдық қолданыс) талдау; 4) концептінің мәдени-ұлттық мазмұнын интерпретациялау.

Зерттеу барысында ассоциативтік эксперимент жүргізілді. Экспериментке 90 респондент (жасы 18-19 жас аралығында) қатысты. Респонденттерге «жер», «намыс», «ар», «еңбек» стимул сөздері ұсынылып, алғашқы ойға келген сөздерді жазу тапсырылды. Нәтижесінде:

– *жер* концептісі бойынша жиі аталған ассоциациялар: «Отан», «атамекен», «туған ел», «байлық», «қасиет»;

– *намыс* — «ерлік», «абырой», «батырлық», «қорғау»;

– *ар* — «ұят», «адалдық», «иман», «тазалық»;

– *еңбек* — «бейнет», «табыс», «кәсіп», «маңдай тер» сияқты бірліктер болды. Ассоциативтік деректер концептілердің ұлттық санадағы ядролық белгілерін айқындауға мүмкіндік берді. Іс жүзіндегі тілдік материалды жинақтауда жаппай сұрыптау тәсілі қолданылды. Зерттеу материалы ретінде Мұхтар Әуезов («Абай жолы») пен Қарауылбек Қазиев («Иманжапырақ», «Менің шешем») шығармаларынан жалпы көлемі 50-ге жуық тіл бірліктері зерттеу нысанына алынды. Материалды контекстуалдық талдау аталған тілдік бірліктердің семантикалық көлемін, мағыналық реңктерін, экспрессивтік-эмоционалдық сипатын анықтауға мүмкіндік берді [3]. Сонымен қатар мәтіндік және мәнмәтіндік талдау, сипаттау, интерпретациялау, мәдени-коннотаттық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Бұл тәсілдер көркем мәтіндегі концептілердің ұлттық дүниетаныммен сабақтастығын ашуға негіз болды. Зерттеудің ғылыми жаңашылдығына мынадай тұжырымдарды жатыза аламыз: Біріншіден, қазақ көркем прозасындағы концептуалдық құрылымдар екі түрлі тарихи-әлеуметтік кезең өкілдерінің шығармалары негізінде салыстырмалы-типологиялық аспектіде алғаш рет кешенді түрде талданды. Бұл зерттеу ұлттық дүниетанымның уақыт пен кеңістік аясындағы трансформация-

сын тілдік деректер арқылы айқындауға мүмкіндік береді. Екіншіден, авторлар шығармаларындағы базалық мәдени концептілер (енбек, ар-намыс, тағдыр, жер, ата қоныс, рухани құндылықтар) когнитивтік модельдеу әдісі арқылы құрылымдалып, олардың ядролық, перифериялық және ассоциативтік қабаттары айқындалды. Соның нәтижесінде әр жазушының жеке концептосферасы мен ұлттық концептосфера арасындағы байланыс нақтыланды. Үшіншіден, зерттеуде көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың лингвомәдени маркерлері (этномәдени лексика, символдық бейнелер, метафоралық үлгілер, фразеологиялық бірліктер) жүйеленіп, олардың ұлттық кодты репрезентациялау қызметі анықталды. Төртіншіден, Мұхтар Әуезов прозасындағы дәстүрлі дүниетаным мен тарихи-эпикалық кеңістіктің концептуалдану ерекшелігі мен Қарауылбек Қазиев шығармаларындағы әлеуметтік-психологиялық концептілердің берілу тәсілдері салыстырылып, ұлттық сана эволюциясының тілдік көрінісі дәлелденді. Бесіншіден, көркем мәтінді концептуалдық талдаудың лингвомәдени әдіснамалық моделі ұсынылып, ол қазақ әдебиетінің басқа да өкілдерінің шығармаларын зерттеуге қолдануға болатын әмбебап ғылыми үлгі ретінде негізделді. Алтыншыдан, зерттеу нәтижесінде көркем мәтіндегі концептінің тек тілдік емес, мәдени-танымдық, аксиологиялық және символдық деңгейлерде құрылымданатыны дәлелденіп, қазақ прозасындағы концептуалдық жүйенің ұлттық ерекшелігі ғылыми тұрғыдан тұжырымдалды.

Нәтижелер мен оларды талдау

Жер концепті. Концепт — когнитивтік лингвистиканың базалық категорияларының бірі [4]. Ол тіл, сана және мәдениет тоғысындағы күрделі менталдық құрылым ретінде қарастырылады [5]. Ғалымдар концептіні әртүрлі қырынан түсіндіреді: психикалық бірлік, мәдени код, мағыналық құрылым, ұлттық дүниетаным фрагменті ретінде. «Абай жолы» романында жер концептісі тек географиялық кеңістік емес, қазақ халқының тарихи сана мен өмір сүру кеңістігін бейнелейтін мәдени-танымдық ұғым ретінде көрінеді. Жер — ата-баба мұрасы, тіршілік көзі, әлеуметтік қатынастардың негізі. Романда жерге қатысты *жайлау, қоныс, өріс, ата қоныс* лексемалары жиі қолданылады. Бұл атаулар жердің киелілік сипатын күшейтіп, көшпелі мәдениеттегі жердің маңызын айқындайды. Жер үшін тартыс — тек материалдық емес, рулық намыс пен тарихи құқықтың көрінісі. Қазақ дүниетанымында жер — тек табиғи кеңістік емес, ұлттың тарихи жады, тіршілік көзі, рухани тұтастығының символы [6]. Жер ұғымы ата-баба аманаты, өмір мен өлімнің, өткен мен болашақтың тоғысқан нүктесі ретінде концептуалданады. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында **жер** концептісі қазақ халқының ұлттық дүниетанымын танытатын базалық лингвомәдени бірлік ретінде көрінеді. Шығармада *ата қоныс, қоныс, жайлау* сияқты тілдік бірліктер арқылы жер тек географиялық кеңістік емес, **тарихи жады, рухани мұра, әлеуметтік қатынастардың өзегі** ретінде концептуалданады. «Ата қоныс — елдің жаны» деген мазмұндағы тұжырымдар жер мен халық тағдырын біртұтас категория ретінде көрсетіп, жерді ұлттық болмыстың тірек концептісіне айналдырады [7; 123]. Сонымен қатар «Қоныс үшін дау бітпеген» тәрізді контекстерде жер әлеуметтік билік пен руаралық қатынастардың нысаны ретінде бейнеленіп, оның қоғамдық-саяси маңызы айқындалады. Ал *жайлау* ұғымы арқылы жер тіршілік пен берекенің, табиғи үйлесімнің символы ретінде беріледі. «Жер дауы — ел дауы» формуласы жер концептісінің халық тағдырымен тең дәрежеде қабылданатынын көрсетеді. Осылайша романда жер концептісі **кеңістік** → **тағдыр** → **ұлттық жады** → **рухани құндылық** бағытында дамып, қазақ халқының лингвомәдени дүниетанымының тұтастығын айқындайды. Мәселен, «Ата қоныс — елдің жаны» [7; 140]. Бұл үзіндіде *ата қоныс* тіркесі арқылы жер концептісі рухани құндылық, ата-баба мұрасы ретінде концептуалданады. «Қоныс үшін дау бітпеген» [7; 140]. Жер концептісі мұнда қоғамдық билік, руаралық қатынас өлшемі ретінде көрінеді. «*Кең жайлау елге құт еді*» [7; 190]. *Жайлау* лексемасы жерді береке, табиғи үйлесім концептісімен байланыстырады. Жер — халық тағдырымен теңестірілген ұғым ретінде «*Жер дауы — ел дауы*» [7; 203]. Бұл формула жер концептісінің ұлттық болмыстың өзегі екенін айқындайды. Жер — эмоциялық-рухани кеңістік тұрғысында «*Қоңыр қоныс көңілге ыстық*» [7; 156]. *Қоңыр* эпитеті жерге жылылық, мейірім, сағыныш мағынасын үстейді. «Абай жолы» романында жер концептісі *ата қоныс, жайлау, қоныс* ұғымдары арқылы ұлттық дүниетанымның өзегін құрайды.

Қ. Қазиевтің көркем шығармаларында жер концептісі осы дәстүрлі таным аясында бейнеленіп, авторлық дүниетаныммен тереңдетіле түседі. «Иманжапырақ» шығармасында *жер* концептісі қасиетті, рухани мазмұнмен астасып беріледі. Мұнда жер — адамның ішкі әлемімен, иман ұғымымен сабақтас кеңістік. Автор жерді тіршілік ететін орта ғана емес, адам мінезін, сенімін қалыптастыратын

рухани күш ретінде танытады. Шығармада жерге қатысты *топырақ, дала, қоныс, туған жер* сияқты лексемалар жиі қолданылады. Топырақ — адам жаратылысының бастауы, өмірдің өткіншілігін еске салатын символ. Ал *дала* — кеңдік пен еркіндіктің, халықтық болмыстың көрінісі. Осы тілдік бірліктер арқылы жер концептісі *иман, сабыр, төзім* ұғымдарымен байланыста концептуалданады. Авторлық баяндауда жер адамды сынайтын, тәрбиелейтін кеңістік ретінде көрінеді. Бұл тұрғыда жер концептісі моральдық-этикалық мазмұнға ие болып, адамның рухани кемелдену жолымен тікелей ұштасады. «Менің шешем» туындысында жер концептісі ана бейнесімен астасып беріледі. Жер мен ана арасында терең метафоралық байланыс орнатылады: жер — қоректендіруші, өсіруші, қорғаушы бастау. Бұл қазақ мәдениетіне тән *Жер-Ана* архетипінің көркем көрінісі. Шығармада *туған жер, үйдің іргесі, қара жер* тіркестері арқылы жер ұғымы эмоционалдық-экспрессивтік бояумен беріледі. Жер-Ана еңбегінің, төзімінің, мейірімінің куәсі. Автор үшін жер — отбасылық жадыны, ұрпақтар сабақтастығын сақтаушы кеңістік. Мысалы, «*Бел бекіп, бұғана қатайғалы қасында ержеткен қасиетті мекен зой. Қанша шапсаң да мұрты ойылмайтын ну шалғын болушы еді. Шөбі қандай жұғымды*».

«*Армысың, Қалау құрбым! Ауылға сирек қатынайтын боп кеттің зой. «Туған жер — алтын бесік» демеуші ме еді. Менің қайтқанымнан да бейхабарсың. Келіп-кетіп тұрсаң, болмай ма? Мені қойшы енді*». Жер концептісі бұл шығармада жады (память) концептісімен тығыз байланысты. Ана өмірі мен жер бейнесі қатар суреттеліп, жер өткен өмірдің, балалық шақтың символына айналады. Қ. Қазиев шығармаларында жер концептісі бірнеше модель арқылы көрінеді: жер — рухани тірек (*иман, сенім, сабыр*), жер-ана (*қорғаушы, асыраушы бастау*), жер — тарихи жады (*өткен өмір, ұрпақ сабақтастығы*), жер — тағдыр кеңістігі (*адам өмірінің сынақ алаңы*). Бұл модельдер қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен үйлесіп, авторлық стиль арқылы көркемдік тұрғыда жанаша қырынан ашылады. Шығармаларда жер концептісінің лингвомәдени сипаты: ұлттық лексика (*дала, топырақ, қоныс*); метафора мен символика; эмоционалдық-бағалауыш бірліктер; ана, иман, тағдыр концептілерімен өзара байланыс арқылы айқындалады.

Қ. Қазиевтің «*Иманжапырақ*», «*Менің шешем*» туындыларында *жер концептісі* ұлттық мәдени кодтың өзекті элементі ретінде көрінеді. Жер автор шығармаларында рухани құндылықтарды, адамгершілік өлшемдерді және рухани мұраны сақтаушы концептуалдық құрылым деңгейіне көтерілген. Бұл шығармалардағы жер концептісінің лингвомәдени талдауы қазақ көркем мәтіндегі ұлттық дүниетанымының терең қабаттарын тануға мүмкіндік береді. Мәселен, жер концептісі ең алдымен номинативтік лексика арқылы беріледі. Автор шығармаларында төмендегі сөздер концепт ядросын құрайды: *жер, топырақ, дала, қоныс, мекен, туған жер, қара жер*. Бұл лексемалар қазақ тіліндегі дәстүрлі дүниетаныммен сабақтас. Мысалы, *қара жер* тіркесі бейтарап мағынадан гөрі *киелілік, тағдыр, өмірдің бастауы мен соңы* семантикасын білдіреді. *Топырақ* лексемасы адамның табиғатпен, жаратылыспен байланысын айқындайды. Жер — адамды жаратушы және қабылдаушы бастау. Жерге қатысты қолданылған сын есімдер мен анықтауыштар концептінің *эмоциялық-бағалауыш қабатын* ашады: *қасиетті жер, құтты қоныс, жылы топырақ, кең дала, қоңыр жер*. *Қоңыр* эпитеті қазақ мәдениетінде тыныштық, табиғилық, қарапайымдық символы ретінде қолданылады. Бұл жер концептісін *мейірімді, қабылдаушы кеңістік* ретінде танытады. Фразеологизмдер арқылы жер концептісі ұлттық ойлау жүйесіне тән дайын мағыналармен беріледі: *жер басу* — өмір сүру, тіршілік ету, *жерге қарау* — ұялу, ар алдындағы жауапкершілік, *жер құшақтау* — өлім, *жерден жеті қоян тапқандай* — асыра сілтеу. Бұл тіркестерде жер тек кеңістік емес, моральдық-этикалық өлшем ретінде көрінеді. Қ. Қазиев шығармаларында жер концептісі метафора арқылы тереңдетіледі: *жер — ана, жер — тіршілік тамыры, жер — адам тағдырының куәсі*. «Менің шешем» шығармасында жер мен ана бейнесі концептуалдық тұрғыда қабаттасады. Бұл — архетиптік метафора. Жердің «*асырауы*», «*сақтауы*», «*күшағына алуы*» — бәрі де адам мен табиғаттың біртұтастығын көрсетеді. Жер концептісі символдар арқылы бейнеленеді: *үйдің іргесі* — тұрақтылық, *ошақ орны* — отбасы жалғастығы, *қорым, бейіт* — ата-баба жады. Бұл символдар арқылы жер *тарихи және рухани жадының қоймасы* ретінде көрінеді. Жер концептісін күшейтетін синтаксистік тәсілдер: қайталау: *Жер үнсіз. Жер бәрін біледі, параллель құрылымдар: Жер де шаршады, адам да шаршады, риторикалық құрылымдар: Жерсіз адам кім?* Бұл құрылымдар мәтіндегі философиялық салмақты арттырады. Жер концептісі: жылылық; сағыныш; сабыр; төзім эмоцияларымен қатар беріледі. *Туған жер* тіркесі әрдайым позитивті бағалаумен қолданылып, авторлық эмоционалдық ұстанымды көрсетеді. Қ. Қазиевтің «*Иманжапырақ*», «*Менің шешем*» шығармаларында *жер концептісі* төмендегі лингвомәдени формула арқылы ашылады: *жер = ана + иман + жад + тағдыр*.

Тілдік бірліктердің әр деңгейде (лексика → фразеология → метафора → синтаксис) жүйелі қолданылуы жер концептісін ұлттық дүниетанымның өзегіне айналдырады.

1 - кесте

«Жер» концептісінің аналитикалық кестесі

№	Концептінің қырлары	Мазмұндық сипаттамасы	Тілдік репрезентанттар	Мысалдар	Мәдени-танымдық мәні
1	Физикалық (табиғи)	Жер — ғаламшар, табиғи кеңістік, топырақ, мекен ету ортасы	жер, топырақ, дала, қыр, аймақ	«Жер ана», «қара жер», «қасиетті жер»	Табиғатпен тұтастық, өмірдің бастауы
2	Географиялық-кеңістіктік	Территория, мемлекет аумағы, шекаралық ұғым	ел, атамекен, Отан, өлке	«туған жер», «атамекен», «кіндік қаны тамған жер»	Ұлттық бірегейлік, тарихи жады
3	Әлеуметтік-құқықтық	Меншік нысаны, экономикалық ресурс	жер үлесі, жер дауы, жер реформасы	«жер дауы — ел дауы»	Қоғамдық қатынастардың негізі
4	Рухани-символдық	Киелі кеңістік, тылсымдық мән	Жер-ана, қара жер құшағы	«жерге кіріп кете жаздау», «жер жұту»	Өмір мен өлім философиясы
5	Эмоционалды-бағалаушылық	Сезімдік, экспрессивтік мән	жердей ауыр, жер тепкілеу	«жерден жеті қоян тапқандай»	Психологиялық күйді бейнелеу
6	Мифологиялық	Космогониялық түсінік, әлем моделі	жеті қат жер, жер асты	«жер астына түсу»	Ежелгі дүниетаным көрінісі
7	Этномәдени	Дәстүр, салт-санамен байланыс	жерлеу, жер басу, жер ошақ	«жер бесік», «жерұйық»	Қазақ дүниетанымындағы кеңістік философиясы

«Жер» концептісі қазақ тілдік санасында көпқабатты менталдық құрылым ретінде көрінеді. Оның ядросында — туған жер, атамекен, жер-ана сияқты өмірлік әрі ұлттық мәнге ие тұрақты ұғымдар орналасады. Перифериялық аймақтарда әлеуметтік, құқықтық, экономикалық және экспрессивтік қолданыстар шоғырланады. Бұл модель «Жер» концептісінің тек табиғи объект емес, ұлттық код пен рухани кеңістік ретіндегі мәртебесін дәлелдейді. Бұл когнитивтік модель «Жер» концептісін көпқабатты жүйе ретінде көрсетеді. Ядро — ұлттық және өмірлік мағынаға ие тұрақты семантикалық элементтер (ата қоныс, туған жер). Периферияда әлеуметтік, рухани, экспрессивтік, метафоралық қабаттар орналасып, концептің қазақ дүниетанымындағы толық бейнесін береді.

2 - кесте

«Жер» концептісінің құрылымдық когнитивтік моделі

Қабат/Деңгей	Мазмұны	Негізгі семалық элементтер	Тілдік репрезентанттар	Мәдени-философиялық мәні
Ядро	Тіршілік көзі, ұлттық мекен	кеңістік, өмір, ата-баба мұрасы	ата қоныс, туған жер, қара жер	Ұлттық болмыс, өмір бастауы, рухани тұтастық
Физикалық қабат	Табиғат объектісі	дала, жайлау, топырақ, су	топырақ, дала, қоныс, жайлау	Табиғатпен үйлесім, көшпелі өмір, тіршілік ортасы
Әлеуметтік-құқықтық қабат	Қоғамдық қатынас, меншік, дау	ру, билік, құқық, жер үлесі	жер дауы, қоныс үшін дау, жер реформасы	Қоғамдық-саяси қатынас, тарих пен дәстүрге байланысты құқық
Рухани/сакралды қабат	Киелі, метафоралық мән	қорғаушы, аялаушы, аманат	жер-ана, қасиетті жер, қоңыр қоныс	Жер-ана архетипі, рухани құндылық, моральдық өлшем
Экспрессивтік/эмоциялық қабат	Эмоция, сезім, символ	сағыныш, жылылық, береке	жер дауы — ел дауы, жер құшақтау, қоңыр қоныс	Ұлттық жады, бала шақ пен отбасы бейнесі, психологиялық мән
Метафорикалық/архетиптік қабат	Мифологиялық және философиялық мән	ана, тағдыр, тарихи жады	жер-ана, жер — тағдыр кеңістігі	Адам тағдырымен, ұрпақ сабақтастығымен сабақтас концепт; архетиптік деңгей

«Намыс» және «ар» концептері. Шығармадағы басты лингвомәдени концептердің бірі — *намыс*. Бұл ұғым қазақ дүниетанымында жеке адамға ғана емес, бүкіл әулет пен руға қатысты категория ретінде танылады. Романда кейіпкерлердің іс-әрекеті көбінесе намыс өлшемімен бағаланады. Ар концептісі моральдық-этикалық құндылықтардың өзегі ретінде беріледі. Абай бейнесі арқылы ар — адам болмысының ең жоғарғы өлшемі ретінде концептуалданады. Автор бұл концептіні *арлы адам, ұят, адамшылық* сияқты тілдік бірліктер арқылы ашады. Қазақ дүниетанымында ар — адамның ішкі рухани өлшемін, моральдық тазалығын, адамгершілік болмысын айқындайтын базалық ұғым. «Абай жолы» роман-эпопеясында ар концептісі жеке тұлғаның ішкі жауапкершілігі мен қоғамдық мораль нормаларының түйіскен тұсы ретінде көрінеді. Романда *ар, ұят, адамшылық, әділет* лексемалары өзара семантикалық байланыста қолданылады. Әсіресе Абай бейнесі арқылы ар — ақыл мен жүрекке негізделген ішкі заң ретінде концептуалданады. Абайдың билікке, ру тартысына, қатал дәстүрге қарсылығы ар ұғымымен өлшенеді. Автор арды сыртқы беделден жоғары қойып, оны адам болмысының ең биік категориясы ретінде танытады. *Ар, намыс* концептісі көбіне: ішкі монологтарда; моральдық таңдау сәттерінде; әділет пен зұлымдықты қарсы қою контекстінде көрінеді. Бұл ар ұғымын жеке тұлғалық концепт деңгейіне көтереді. Намыс концептісі роман кеңістігінде арға қарағанда қоғамдық, ұжымдық сипатта бейнеленеді. Қазақ мәдениетінде намыс жеке адамға емес, руға, әулетке, елге қатысты ұғым ретінде қалыптасқан. «Абай жолында» намыс көбіне *ру намысы, ел намысы, әке намысы* сияқты тіркестер арқылы беріледі. Намыс концептісі: әлеуметтік қақтығыстарда; билік пен бедел мәселесінде; ерлік, батырлық, қайсарлық көріністерінде айқын байқалады. Романда кейбір кейіпкерлер үшін намыс — сыртқы абырой мен беделді қорғау құралы, ал Абай үшін намыс армен өлшенуі тиіс ұғым ретінде танылады. Осы арқылы автор ар мен намысты қарсы қоя отырып, олардың арасындағы құндылықтық иерархияны көрсетеді. «Абай жолы» романында ар мен намыс концептілері бір-бірімен тығыз байланыста, бірақ мағыналық тұрғыда әртүрлі деңгейде берілетіндігін төмендегі 1-кестеден көре аламыз.

Ар — адамның өз-өзіне үкімі, ал намыс — қоғам алдындағы өлшем. Бұл қарама-қарсылық романның идеялық өзегін құрайды. Ар мен намыс концептілері төмендегі тілдік құралдар арқылы көрінеді: лексикалық: *ар, ұят, намыс, абырой, адамшылық*, фразеологиялық: *ардан безу, намысқа тию, бетке шіркеу*, синтаксистік: бағалауыш құрылымдар, риторикалық сұрақтар, метафоралық: ар — ішкі сот, намыс — қалқан.

Бұл құралдар концептілердің эмоциялық және мәдени қабаттарын ашады. М. Әуезов ар мен намыс концептілері арқылы қазақ қоғамындағы дәстүрлі мораль мен жаңарған адамгершілік ұстанымдардың қақтығысын көрсетеді. Абай бейнесі — ар концептісінің көркем модельденуі. Автордың позициясы бойынша, намыс армен өлшенбесе — ол зорлық пен қақтығысқа әкеледі. «Абай жолы» романында *ар мен намыс* концептілері қазақ халқының лингвомәдени дүниетанымындағы негізгі моральдық категориялар ретінде көрініс табады. Ар — тұлғалық рухани тазалықтың өлшемі болса, намыс — әлеуметтік бедел мен ұжымдық жауапкершіліктің көрінісі. Автор бұл екі концептіні салыстыра отырып, арды ең жоғары адамгершілік құндылық ретінде концептуалдайды. «Абай жолы» роман-эпопеясында ар концептісі адамның ішкі рухани өлшемі, адамгершілік жауапкершіліктің ең жоғарғы формасы ретінде бейнеленеді. Бұл ұғым әсіресе Абай бейнесі арқылы терең ашылады. Абай үшін ар — сыртқы беделден, рулық мүддеден жоғары тұрған моральдық заң. Мәселен, «*Арсыз адам — адам емес*» [7; 138]. Бұл дәйексөзде ар ұғымы адам болмысының негізгі өлшемі ретінде концептуалданады. Автор арды жоғалту — адамдық қасиеттен айырылумен тең екенін көрсетеді. Сонымен қатар ар ұғымы ұят, адамшылық категорияларымен сабақтас беріледі: «*Ұят пен ардан айырылған ел оңбайды*» [7; 140]. Мұнда ар жеке адаммен шектелмей, қоғамдық-моральдық құндылық деңгейіне көтеріледі. Романда намыс концептісі көбіне әлеуметтік, ұжымдық сипатта көрінеді. Намыс — ру беделі, әулет абыройы, қоғамдық орынды сақтау құралы. Көп жағдайда ол қақтығыс пен тартыстың себебіне айналады. «*Намысқа тиген сөз — жанға тиген оқ*» [7; 160]. Бұл дәйексөзде намыс сыртқы абыройға тікелей байланысты, сезімдік-эмоциялық реакция тудыратын ұғым ретінде беріледі. Намыс ұғымы руаралық қатынастарда ерекше айқындалады: «*Ел намысы үшін ел егеске барды*» [7; 123]. Мұнда намыс жеке тұлғадан гөрі ұжымдық санаға тән категория ретінде концептуалданады. Романда *ар мен намыстың* қарама-қарсы қойылуы да кездеседі. Намыс армен өлшенбеген жағдайда ол қаталдық пен зорлыққа алып келеді. «*Намыс деп жүріп, арды аяққа таптады*» [7; 146]. Бұл мысалда автор намыс пен ар арасындағы құндылықтық қақтығысты ашып көрсетеді. Намыстың ардан жоғары қойылуы трагедиялық салдарға әкелетіні байқалады. Абай ұстанымында: «*Ар жолы — ауыр жол*» [7; 132]. Бұл тіркес ардың оңай таңдау емес, рухани күрес жолы екенін білдіреді. «Абай жолы»

романында ар концептісі жеке тұлғаның ішкі рухани заңы ретінде, ал намыс концептісі әлеуметтік бедел мен ұжымдық сананың көрсеткіші ретінде бейнеленеді.

Қ. Қазиевтің «Иманжапырақ», «Менің шешем» сияқты шығармаларында ар концептісі адамның ішкі рухани өзегі, имани тазалығы мен адамгершілік болмысының өлшемі ретінде көрінеді. Авторлық дүниетанымда ар — сыртқы талапқа бағынбайтын, адамның өз-өзі алдындағы жауапкершілігіне негізделген моральдық категория.

«Иманжапырақ» туындысында ар ұғымы иман, сабыр, төзім концептілерімен тығыз байланыста беріледі. Ар — кейіпкердің өмірлік ұстанымын айқындайтын ішкі бағдаршам қызметін атқарады. «*Арға қарсы қадам — адамды өзінен алыстатады*» [8; 19]. Бұл контексте ар адамның рухани тұтастығын сақтайтын негізгі өлшем ретінде концептуалданады. Ардан ауытқу — тұлғалық күйреумен теңестіріледі. «Менің шешем» шығармасында ар ана бейнесі арқылы беріледі. Ана — ардың тірі моделі, ұрпаққа үнсіз өнеге көрсетуші тұлға. «Шешем арын ешкімге тапталпады» [8; 190]. Мұнда ар өмір салты, мінез, ішкі мәдениет ретінде танылады. Қ. Қазиев шығармаларындағы намыс концептісі арға қарағанда көбіне әлеуметтік кеңістікте, адам мен қоғам арасындағы қатынастарда көрінеді. Намыс — адамның сыртқы беделімен, қоғам алдындағы орнымен байланысты ұғым.

Автор намысты екі қырынан көрсетеді: оң намыс — адамды әділетке, еңбекке жетелейтін күш; теріс намыс — кекшілдікке, қаталдыққа бастайтын сезім. «*Намысқа тиіп алған адам ақылдан алыстайды*» [8; 39]. Бұл сөйлемде намыс эмоциялық үстемдікке ие болып, ақыл мен сабырды көлеңкелейтін фактор ретінде бейнеленеді. Қ. Қазиев шығармаларында ар мен намыс тең ұғымдар емес, олардың арасында айқын құндылықтық иерархия бар. Авторлық позиция бойынша: ар — ішкі рухани заң; намыс — сыртқы әлеуметтік реакция. Егер намыс армен реттелмесе, ол адамды адастырады. *Арсыз намыс — адамды қор қылады* [8; 89]. Бұл тұжырым ар мен намыс концептілерінің қарама-қарсы қойылуын айқын көрсетеді. Қ. Қазиев шығармаларында бұл концептілер төмендегі тілдік бірліктер арқылы көрінеді: лексикалық: *ар, ұят, намыс, абырой, адамшылық*, фразеологиялық: *ардан аттау, намысқа тию, бетке иіркеу*, метафоралық: ар — ішкі сот, намыс — өткір сезім, синтаксистік: қысқа, нық бағалауыш сөйлемдер. Бұл бірліктер ар мен намыстың эмоциялық және мәдени қабаттарын ашады. Қ. Қазиев шығармаларында ар мен намыс концептілері қазақ халқының дәстүрлі лингвомәдени дүниетанымына негізделе отырып, авторлық философия арқылы тереңдетіледі. Ар — адамның рухани тұтастығын сақтайтын ішкі өлшем ретінде, ал намыс — әлеуметтік кеңістікте көрінетін, армен реттелуі тиіс құндылық ретінде концептуалданады. Осы арқылы жазушы адам болмысының моральдық иерархиясын көркем тілмен айқындайды.

Екі жазушының шығармаларындағы концептуалдық салыстырмалы талдау арқылы мынадай тұжырымдарға қол жеткіздік. Қ. Қазиев пен М. Әуезов шығармаларындағы ар концептісі қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымына негізделгенімен, оның көркемдік интерпретациясында авторлық ерекшелік айқын байқалады. Қ. Қазиев прозасында ар — адамның ішкі рухани тазалығы, иманмен астасқан, күнделікті өмірдегі моральдық таңдаулар арқылы көрінетін концепт. Ол көбіне шағын кеңістікте, отбасы, жеке адам, тұрмыстық орта аясында ашылады. *Арға қарсы қадам — адамды өзінен алыстатады* [8; 58]. Мұнда ар — адамның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалауының өлшемі. Ал, М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында ар концептісі жеке адам шеңберінен шығып, қоғамдық-философиялық категория деңгейіне көтеріледі. Ар — Абай тұлғасының рухани өзегі, халық алдындағы жауапкершіліктің көрінісі. *Ар сақтаған адам адаспайды* [7; 99]. Бұл контексте ар — тарихи-әлеуметтік кеңістікте әрекет ететін моральдық заң. Қ. Қазиев шығармаларындағы намыс көбіне эмоциялық, психологиялық күй ретінде бейнеленеді. Ол кейіпкердің ашу, реніш, кек сияқты сезімдерімен қабаттасып, кейде арға қарсы қойылады. *Намысқа тиіп алған адам ақылдан алыстайды* [7; 19]. Намыс — бақылаусыз қалған жағдайда адамды адастыратын күш. М. Әуезов шығармасында намыс әлеуметтік және рулық кеңістікте көрінеді. Ол көбіне ру намысы, ел намысы, қоғамдық бедел ұғымымен ұштасады. «*Ел намысы — ер намысы*» [8; 69]. Намыс мұнда жеке эмоция емес, қоғамдық міндет ретінде танылады. Екі авторда да ар мен намыс бір деңгейде қарастырылмайды, алайда олардың арақатынасы әртүрлі шешіледі. Қ. Қазиевте: ар — жоғарғы рухани өлшем; намыс — армен реттелуі тиіс сезім. «*Арсыз намыс — адамды қор қылады*» [8; 19]. М. Әуезовте: ар — тарихи, философиялық заң; намыс — сол заңға бағынатын әлеуметтік күш. *Намыс бар жерде ар сыналады* [7; 63]. М. Әуезовте ар мен намыс қоғамдық сана деңгейінде сыналады, мұны 2-кестеде көрсетілген тілдік репрезентациядағы айырмашылықтардан байқауға болады.

Ар мен намыс концептілерінің когнитивтік құрылымы

Когнитивтік қабат	Ар	Намыс	Авторлық айырмашылық
Ядро	Ішкі моральдық заң	Әлеуметтік беделді қорғау	Әуезов — философиялық, Қазиев — тұрмыстық
Мотивациялық негіз	Ұят, иман, әділет	Абырой, ру, қоғамдық қысым	Әуезовте — тарихи, Қазиевте — психологиялық
Бағалаушы модус	Позитивті абсолют	Шартты (армен өлшенеді)	Қазиевте намыс жиі сыналады
Қақтығыс нүктесі	Ар-ру дәстүрі	Намыс ақыл	Әуезов — әлеуметтік, Қазиев — жеке деңгей

Қазақ тілдік санасында «Ар» концептісі ең алдымен адамның ішкі моральдық өлшемімен байланысты күрделі рухани категория ретінде танылады. Оның ядросында ұят, адалдық, рухани тазалық, жауапкершілік сияқты базалық семалар орналасады. «Ар» — адамның өзін-өзі іштей бағалау механизмі, яғни ішкі сот қызметін атқаратын моральдық тетік. Сондықтан қазақ дүниетанымында *Ар ұялар іс қылма, Ар алдында ақ бол, ар-намыс, арға тию, ар соты, ар алдында жауап беру* деген тіркестер адамның әрекетін сыртқы бақылаудан гөрі ішкі жауапкершілік арқылы реттеуді меңзейді. «Намыс» концептісі қазақ тілдік санасында белсенді, әрекетке бағытталған рухани күш ретінде қалыптасқан. Оның ядросында қадір-қасиет, абырой, ерлік, жігер, қорғау семалары орналасады. Егер «ар» ішкі өлшем болса, «намыс» сол өлшемді қорғауға бағытталған динамикалық қуат ретінде көрінеді. Мысалы, «Ер намысы — ел намысы», «Намыс үшін жан пида» деген мақал намыстың тек жеке адамға емес, тұтас қауымға қатысты екенін көрсетеді. Бұл жерде намыс — әлеуметтік әрі ұлттық деңгейдегі құндылық.

Қ. Қазиев пен М. Әуезов шығармаларындағы ар-намыс концептілері ұлттық дүниетаным негізінде ортақ болғанымен, олардың көркемдік жүзеге асуында авторлық айырмашылық айқын көрінеді. Қ. Қазиев арды адам жанының ішкі тазалығы ретінде, ал намысты соған бағынышты сезім ретінде көрсетсе, М. Әуезов арды тарихи-философиялық деңгейге көтеріп, намысты қоғамдық сана өлшемі ретінде бейнелейді. Осылайша екі қаламгердің туындылары қазақ мәдениетіндегі моральдық құндылықтардың көпқырлы табиғатын танытады.

Еңбек концепті. Көркем мәтін тілін талдау барысында жазушының сөздік қолданысындағы ұлттық мәдени ақпаратты жеткізетін тұрақты тіркестер, мақал-мәтел, нақыл сөздер мен халық тілінде орныққан оралымдардың маңызы ерекше. Мұндай тілдік бірліктер көркем туындының эстетикалық қуатын арттырып қана қоймай, оқырманға рухани әсер етеді. Мәселен, *сүттей ұйыған отбасы* тіркесі — берекесі мен бірлігі жарасқан, адал еңбек арқылы тіршілік етіп отырған отбасының бейнесін танытса, *сергелдең өмір* тіркесі — адамды әуре-сарсаңға салған, тағдыр тауқыметін бейнелейтін ұғым ретінде қолданылады. Осы тұста қарама-қарсы мәндегі сөздердің қатар келуі арқылы автор отбасы ішіндегі жағдайды бейнелі әрі әсерлі түрде суреттейді. Тілімізде қарсы мәнді сөздерді ақын-жазушылар қатар қолданып, шығарманың көркемдік қуатын арттыру мақсатында пайдаланады [9]. Жалпы, қарама-қарсылық ұғымдар тек тіл мен әдебиетке ғана тән емес, өмірдің өзінде де қарама-қайшы құбылыстар жиі ұшырасады. Ал көркем мәтінде антонимдік қатарлардың қолданылуы экспрессивті реңк беріп, тілдің бейнелілік мүмкіндігін кеңейтеді [10]. Когнитивті лингвистика тұрғысынан алғанда, антитеза құбылысы адам санасында зат пен құбылысты шендестіре қабылдау арқылы тіл мен танымның бірлігінде сипатталады. Адам санасындағы концептуалдық жүйе логикалық заңдылықтарға сүйеніп құрылады және бір концептіден екінші концептіге ауысу, бұрыннан бар концепт негізінде жаңа ұғым қалыптастыру үдерістерін қамтиды [11]. Осы тұрғыдан жазушы шығармашылығын *еңбекқорлық — жалқаулық* концептілері аясында талдау өзге де концептуалдық құрылымдарды айқындауға мүмкіндік береді.

«Төрт жыл бойы бораған оқ астынан аман келіп, әлдекімдердің қолынан қаза тапқаны аянышты, — деп Рауан өкініш білдірді.

— Өзі де өрт еді, өрттігінен кетті ғой.

— Қазасы қалай еді? — деп, тау жақтан жуырда көшіп келген Найзабек сөзге араласты.

— Омырауы толы орден бола тұрып, әлдекімдер құсап шіренбестен, әскерден оралысымен колхоздың сиырын алмап па еді.

— Апырай десеңші! — деп Рауан қайта үн қатты.

– Кейбіреулер көне шенелі тозғанын кердеңдеп, өкімет темір үйі сап береді деп, шөп басын сындырмай жатқанда, мына азамат келе сап киілігіп еді-ау.

– Жұмыс десе, жанын салушы еді, – деп Имаш сөзін жалғастырды. — Жазғанның өлеріне көрінді ме, таңның атысы, күннің батысы малдың соңын бермеуші еді» [8; 159].

Берілген үзіндіде кейіпкер сөзі арқылы автор сол кезеңдегі еңбек адамының шынайы бейнесін көрсетеді. *Өрт* сөзіне адамды телу арқылы жасалған метафора кейіпкердің еңбекке деген ерекше құлшынысын, ішкі қуатын бейнелейді. Мұндай метафоралық қолданыстарда бағалаушы мағына айқын көрініс табады [12]. Зерттеуші Н. Сәткенованың пікірінше, метафораның бағалаушылық қызметі кейіпкердің белгілі бір затқа немесе құбылысқа берген көзқарасын, оның қасиеті мен күйін танытудың тиімді тәсілі [13; 53]. Ал Дж. Лакофф пен М. Джонсон метафораны адамның танымымен тікелей байланыстырып, «метафорасыз өмір жоқ, өмірдің өзі метафора» екенін атап көрсетеді [14]. Повестегі *шөп басын сындырмау* секілді тілдік бірліктер жалқаулық концептісін танытса, *жұмыс десе жанын салу, таңның атысы, күннің батысы* тіркестері еңбекқорлық концептісінің мазмұнын ашады.

«Бел бекіп, бұғана қатайғалы қасында ержеткен қасиетті мекен зой. Қаниша шапсаң да мұрты ойылмайтын ну шалғын болушы еді. Шөбі қандай жұғымды! Қақаған аязда гүл иісі аңқыған көк балаусаны күртілдете шайнаған жануарларға қарап тұрудың өзі бір ганибетті. Мал емген кісіге шөп жинаудан артық не бар? Жаз бойы жал жалды құалай, бау-бау дестені шөмелелеп, тырбаңдайтын да жататынбыз» [8; 199]. Мұндағы *мал емген кісі* тіркесі адал еңбекпен күнелткен, маңдай терінің жемісін көрген адам мағынасында жұмсалған [15; 163]. Повесте Жамбыл облысындағы Кербұлақ ауылының тұрмыс-тіршілігі, ауыл адамдарының күнделікті еңбегі нақты суреттеледі. Қазақ халқы үшін төрт түліктің өмірдегі орны ерекше екені «Мал-жан аман ба?» деген амандасу үлгісінен-ақ байқалады. Бұл тіркестердің қалыптасуында ұлттық кәсібі мен салт-дәстүрінің ықпалы айқын сезіледі. «Сыры кетсе де, сыны кетпеген шеше тіршілігін ойлап жатып ұйқыға кетіппін...» [8; 173]. Бұл тұрақты тіркес арқылы автор ана бейнесін асқақтата суреттейді. Ана еңбегі, төзімі мен бейнетқорлығы қысқа да нұсқа тілдік оралым арқылы терең мағынада жеткізіледі. Шығармада мұндай тіркестер сирек қолданылғанымен, қазақ әйелінің жинақы да еңбекқор бейнесін тануға толық мүмкіндік береді. «– Басы екеудің малы екеу, – деген зой, алтыным. Өзіңнен артылатын қайбір кеңесім бар менің, – деп орнынан түрегелді» [8; 17].

Ана аузынан шыққан бұл мақал қазақ танымындағы отбасы құру, шаңырақ көтеру ұғымының маңызын көрсетеді. Мақал-мәтелде халықтың тарихи тәжірибесі, дүниетанымы мен мәдени коды жинақталғаны белгілі. Зерттеуші Г. Әділованың пікірінше, көркем мәтін тілінде жалпы халықтық лексика-фразеологиялық бірліктермен қатар ауыз әдебиетіне тән мақал-мәтелдер мен бұрынғы ақын-жазушылардың сөз қолданыстары да жиі ұшырасады [16; 18].

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында еңбек концептісі қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен астаса отырып, терең философиялық мазмұнда көрінеді. Автор еңбекті тек күнкөріс көзі ретінде емес, адам болмысының мәнін айқындайтын рухани-этикалық құндылық деңгейінде суреттейді [17]. Еңбек — адамды кемелдікке жетелейтін, жалқаулық пен тоғышарлыққа қарсы қойылған басты ұғымдардың бірі. Романда еңбек концептісі ең алдымен Абай бейнесі арқылы көрінеді. Абай үшін еңбек — тән еңбегімен қатар, ой еңбегі, рухани ізденіс, білімге ұмтылыс. *Еңбексіз ғылым жоқ* [7; 18]. Бұл тұжырымда еңбек концептісі білім, ғылым, ақыл концептілерімен тікелей байланыста беріледі [18]. Еңбек — адамды рухани өсіретін күш ретінде танылады. Абайдың ішкі толғаныстары мен ойшылдық бейнесі еңбектің интеллектуалдық сипатын алға шығарады. Ол қара күшке ғана сүйенген еңбекті емес, саналы, мақсатты еңбекті жоғары қояды. Романдағы ауыл өмірі, көшпелі тұрмыс көріністері арқылы еңбек қазақ қоғамының өмір сүруінің негізгі шарты ретінде суреттеледі. Мал бағу, жер өңдеу, қолөнер — барлығы да еңбек концептісінің этномәдени қырын ашады. *Ел еңбегі — жер ырысы* [7; 45].

Бұл тіркесте еңбек пен жер концептілері өзара тығыз байланыста көрініп, ұлт дүниетанымындағы еңбекке деген көзқарас аңғарылады. Романда еңбек концептісі жалқаулық, кердеңдік, масылдық ұғымдарымен қарама-қарсы қойылады. Автор еңбексіз өмірді рухани құлдыраудың себебі ретінде көрсетеді. *Еңбек қылмай ел түзелмес* [7; 69].

Мұнда еңбек қоғамдық дамудың басты тетігі ретінде концептуалданады. Кейбір кейіпкерлердің еңбектен қашуы, руға немесе байлыққа сүйеніп өмір сүруі — әлеуметтік теңсіздік пен рухани тоқыраудың белгісі ретінде беріледі. «Абай жолы» романында еңбек концептісі мынадай тілдік бірліктер арқылы көрінеді: лексикалық: *еңбек, маңдай тер, бейнет, кәсіп, тіршілік*, фразеологиялық:

маңдай терімен табу, бейнеттің зейнеті, метафоралық: еңбек — өмірдің өзегі, тіршіліктің тірегі, антитезалық: еңбек — жалқаулық, бейнет — рахат. Бұл тілдік құралдар еңбек ұғымының мәдени, моральдық және философиялық қабаттарын ашады [19]. М. Әуезов еңбекті қазақ халқының ұлттық мінезімен, өмір салтымен, әлеуметтік жауапкершілікпен байланыстыра суреттейді. Еңбек — адамды адам ететін, қоғамды алға бастайтын құндылық ретінде бағаланады [20]. Бұл концепт Абайдың «толық адам» ілімімен де сабақтас. «Абай жолы» роман-эпопеясында еңбек концептісі жеке адамның рухани кемелденуі мен халықтың әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін негізгі құндылық ретінде көрінеді. Автор еңбекті жалқаулыққа қарсы қоя отырып, оны адамгершілік, білім, ар мен жауапкершілік концептілерімен бірлікте қарастырады. Осы арқылы М. Әуезов еңбек ұғымын ұлттық дүниетаным мен жалпыадамзаттық философия деңгейіне көтереді [21].

4 - к е с т е

«Еңбек» концептісінің аналитикалық кестесі

№	Концепт қырлары	Мазмұндық сипаттамасы	Тілдік репрезентанттар	Мысалдар	Мәдени-танымдық мәні
1	Әрекеттік (процессуалдық)	Еңбек — мақсатты әрекет, күш жұмсау	еңбек ету, жұмыс істеу, тер төгу	«Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей»	Қимыл-қозғалыс арқылы нәтижеге жету
2	Әлеуметтік	Қоғамдық қатынас, кәсіп, мамандық	қызмет, кәсіп, шаруа	«адал еңбек», «қоғамдық еңбек»	Қоғамдық жауапкершілік, әлеуметтік статус
3	Экономикалық	Табыс көзі, материалдық игілік өндіру	еңбек ақы, өнім, табыс	«еңбек нарығы», «еңбек өтілі»	Экономикалық құндылық қалыптастыру
4	Адамгершілік-этикалық	Адалдық, маңдай тер, жауапкершілік	адал еңбек, маңдай тер	«маңдай терімен тапқан»	Еңбекті моральдық құндылық ретінде бағалау
5	Рухани- танымдық	Өзін-өзі дамыту, шеберлік	өнер, машық, дағды	«еңбек — өмір мәні»	Жеке тұлғалық қалыптасу
6	Психологиялық	Табандылық, төзім, ерік	тынымсыз еңбек, қажыр	«еңбегі еш болды»	Еңбек пен эмоциялық күй байланысы
7	Этномәдени	Ұлттық дүниетанымдағы еңбек культі	төрт түлік бағу, егіншілік	«еңбек — ырыстың бұлағы»	Қазақ мәдениетіндегі тіршілік философиясы

«Абай жолы» романында «еңбек» концептісі мынадай тілдік деңгейлер арқылы көрінеді: негізгі лексемалар (*еңбек, шаруа, бейнет, жалшы, кедей шаруа, бай ауылы, малай, қоңсы егін салу, жер жырту, мал бағу, қыстау қамы, жайлау көші*), әлеуметтік атаулар (*жалшы, кедей, бай,*), фразеологизмдер (*маңдай тер, табан ақы, жалшылықта жүру, шаруаға жұмсау, ауылдың қара жұмысы, егіннің бабын табу, мал соңында жүру*), интеллектуалдық бірліктер (*іздену, оқу қуу, оқу іздеу, іздену, кітапқа үңілу, ойға шому, толғану, білім қуу, ғылым іздеу, кітаптан бас алмау, ой еңбегі, ғылым жолы, ізденіс үстінде*), этномәдени атаулар (*жайлау, қыстау, күзеу, көктеу, мал өрісі, қора-қопсы, соғым, шөп шабу, жайлауға көшу, қыстауға қамдану, мал өргізу, шөпке шығу*). Экспрессивтік-эмоциялық қабат: *қара терге түсу, титықтау, бейнет көру, шаршау, қажу, тыным таппау, «бейнеттің зары», «тіршілік үшін арпалыс», «табан ақы, маңдай тер», «қара жұмыс»*. Осы тілдік бірліктер концептінің когнитивтік моделін нақты мәтіндік материалмен дәлелдеуге мүмкіндік береді [22].

Қорытынды

Көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдарды лингвомәдени аспектіде талдау ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін терең түсінуге мүмкіндік береді [23]. Зерттеу барысында көркем шығарма тек эстетикалық құндылық қана емес, сонымен бірге халықтың тарихи жадын, рухани тәжірибесін және мәдени кодын сақтаушы танымдық кеңістік екені айқындалды. Концепт, фрейм, метафора, символ тәрізді құрылымдар арқылы ұлттық мәдени мағыналар жүйесі көркем мәтінде кешенді түрде ұйымдасатыны анықталды.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Қ. Қазиев шығармаларын салыстырмалы түрде талдау қазақ әдебиетіндегі базалық лингвомәдени концептілердің көркемдік интерпретациясын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері бойынша жер, ар, намыс, еңбек концептілері қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы іргелі құндылықтар жүйесін бейнелейтін негізгі концептуалдық тіректер екені дәлелденді.

Жер концептісі екі авторда да ұлттық болмыстың өзегі ретінде көрінеді. М. Әуезов шығармасында жер тарихи жады мен әлеуметтік кеңістіктің символы болса, Қ. Қазиев туындыларында ол рухани тірек, ана бейнесімен астасқан сакралды ұғым ретінде тереңдетіледі. Осылайша жер концептісі кеңістік ұғымынан рухани-мәдени категория деңгейіне көтеріледі.

Ар және намыс концептілері қазақ дүниетанымындағы моральдық иерархияны айқындайды. Әуезов прозасында ар — философиялық-этикалық заң, ал намыс — әлеуметтік өлшем ретінде көрінсе, Қазиев шығармаларында ар жеке тұлғаның ішкі рухани тазалығымен, ал намыс эмоциялық-әлеуметтік реакциямен байланыстырылады. Екі қаламгер де арды адам болмысының ең жоғары құндылығы ретінде танытады.

Еңбек концептісі шығармаларда адамгершілік, жауапкершілік, рухани кемелдену идеяларымен сабақтасып беріледі. Әуезовте еңбек қоғамдық дамудың және «толық адам» идеясымен ұштасқан философиялық категория болса, Қазиев шығармаларында ол күнделікті тіршіліктің шынайы көрінісі арқылы ұлттық мінездің белгісі ретінде ашылады.

Зерттеу нәтижелері көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдардың ұлттық мәдени ақпаратты сақтаушы әрі тасымалдаушы когнитивтік жүйе екенін дәлелдейді. Әр жазушы ұлттық концептілерді өзіндік стильдік, дүниетанымдық тұрғыда интерпретациялай отырып, олардың мазмұнын жаңа ассоциациялармен байытады. Осылайша көркем мәтіндегі концептуалдық құрылымдарды лингвомәдени бағытта зерттеу тіл мен мәдениет бірлігін, ұлттық дүниетанымның көркем санадағы көрінісін және авторлық әлем бейнесін танудың тиімді ғылыми жолы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Pishghadam R. An introduction to cultuling analysis in light of variational pragmatics: A step toward euculturing / R. Pishghadam, S. Ebrahimi, E. Naji Meidani, A. Derakhshan // *Journal of Research in Applied Linguistics*. — 2020. — Vol. 11. — Iss. 2. — P. 44–56. DOI: 10.22055/RALS.2020.15945
- 2 Pishghadam R. Emo-sensory expression at the crossroads of emotion, sense, and language: A case of color-emotion associations / R. Pishghadam, S. Shayesteh // *International Journal of Society, Culture & Language*. — 2017. — Vol. 5. — Iss. 2. — P. 15–25. DOI: 10.22034/ijscel.2017.2.2
- 3 Pishghadam R. Emotency: a post-linguistic approach toward vocabulary learning and retention / R. Pishghadam, S. Shayesteh // *Sri Lanka Journal of Social Sciences*. — 2016. — Vol. 39. — Iss. 1. — P. 27–36. DOI: 10.4038/sljss.v39i1.7400
- 4 Nurgali K. Translating ethnocultural markers in Oralkhan Bokeev’s prose: Interplay of translation strategies, cultural context, and literary significance / K. Nurgali, M. Ternavskaya, G. Rakhimbayeva, R. Nurgali, K. Aubakirova // *Forum for Linguistic Studies*. — 2025. — Vol. 7. — Iss. 10. — P. 99–112. DOI: 10.30564/fls.v7i10.9717
- 5 Yasin A. Linguistic analyses of rhymed proverbs, idioms and fixed expressions in Jordanian Arabic / A. Yasin, W. AlQtaishat, W. Aladwan, I. Hussein // *Forum for Linguistic Studies*. — 2025. — Vol. 7. — Iss. 10. — P. 338–355. DOI: 10.30564/fls.v7i10.10981
- 6 Aitkulova G. The Concept of “Diligence/Laziness” in the Linguistic Image of the World / G. Aitkulova, R. Avakova, Z. Zhantasova // *International Journal of Society, Culture & Language*. — 2023. — Vol. 11. — Iss. 2. — P. 94–102. DOI: 10.22034/ijscel.2023.2000804.3011
- 7 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея [2 кітап] / М. Әуезов. — Алматы: Жеті жарғы, 1997. — 1-ші кітап. — 169 б.
- 8 Қазиев Қ. Таңдамалы шығармалары / Қ. Қазиев. — Алматы: Айғаным, 2014. — 266 б.
- 9 Aitkulova G.A. Linguocultural Features of the Concept “Diligence / Laziness” in the Kazakh Language / G.A. Aitkulova, D.A. Islam, R.B. Kazhiakbarova // *Ясауи университетінің хабаршысы*. — 2025. — № 3 (137). — P. 66–77. DOI: 10.47526/2025-3/2664-0686.234
- 10 Авакова Р.А. Әлем тілдеріндегі түркізмдердің зерттелу мәселесі / Р.А. Авакова, К.Б. Сұлтанбек, А.Қ. Көкसेгенов // *Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы*. — 2023. — № 1 (189). — 4–12-б. DOI: 10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph1
- 11 Айтқұлова Г.А. Ұлттық паремиологиядағы «еңбекқорлық/жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері / Г.А. Айтқұлова, Д.А. Ислам // *Ясауи университетінің хабаршысы*. — 2023. — № 2 (128). — 125–136-б. DOI: 10.47526/2023-2/2664-0686.10

- 12 Авакова Р.А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі паремиялардың лингвомәдени ерекшеліктері / Р.А. Авакова, Г.А. Айтқұлова, Д.С. Розиева, М.Е. Алибекова // ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. — 2024. — № 1 (72). — 12–20-б. DOI: 10.48371/PHILS.2024.72.1.002
- 13 Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығармалары бойынша) / Ж.Б. Саткенова. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 126 б.
- 14 Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; под ред. А.Н. Баранова; пер. с англ. А.Н. Баранова, А.В. Морозовой. — Москва: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
- 15 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. — Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. — 711 б.
- 16 Адилова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы / А.С. Адилова. — Алматы: Эверо, 2015. — 252 б.
- 17 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр: мақалалар, баяндамалар жинағы / Ә. Қайдар. — Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. — 520 б.
- 18 Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің этномәдени лексикасы / Ж.А. Манкеева. — Алматы: Ғылым, 2008. — 356 б.
- 19 Воркачев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С.Г. Воркачев // Известия РАН. Серия литературы и языка. — 2004. — Т. 63, № 6. — С. 47–58.
- 20 Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачёв // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. — 1993. — Т. 52, № 1. — С. 3–9.
- 21 Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: монография / Э.Н. Оразалиева. — Алматы: АН Арыс, 2007. — 284 б.
- 22 Сопиева Б.А. Қазақстанның медиадискурсы лингво когнитивтік аспект айнасында / Б.А. Сопиева, А.А. Алдабергенова, Ж.Т. Оспанова // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. — 2025. — № 4 (79). — 372–386-б. DOI: 10.48371/PHILS.2025.4.79.026
- 23 Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites / R.W. Langacker. — Stanford: Stanford University Press, 1987. — 516 p.

К.М. Хамзина, Л.К. Баймыш, Г.А. Айтқұлова, Ш.А. Бакирова

Лингвокультурные особенности концептуальных структур в художественном тексте

В статье когнитивная природа концептуальных структур в художественном тексте рассматривается с лингвокультурной и этнокогнитивной точек зрения. Концепт, являющийся основной единицей когнитивной лингвистики, характеризуется как ментальная структура, отражающая языковую картину мира, сформированную в национальном языке и тесно связанную с культурным сознанием и историческим опытом народа. Концепт аккумулирует культурное бытие и духовные ценности народа и выступает одним из ключевых компонентов познания национального мировосприятия. В этом аспекте художественный текст является важным источником, позволяющим комплексно выявить языковые, семантические и культурные слои концептов. Актуальность исследования определяется необходимостью выявления когнитивной сущности концептуальных структур в художественном тексте, что способствует раскрытию закреплённых в этнокультурном сознании, передающихся из поколения в поколение ёмких и глубоких мировоззренческих представлений и национальных культурных ценностей. В статье в сопоставительном аспекте анализируются особенности национального мировосприятия и когнитивный характер концептуальных структур в произведениях К. Казиева «Иманжапырақ», «Менің шешем» и в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая». Основная цель исследования — определить языковую репрезентацию концептов в указанных произведениях и охарактеризовать их роль и функции в национальной картине мира. Для достижения поставленной цели использовались описательный метод, этнолингвистический и концептуальный анализ, а также элементы ассоциативного эксперимента. Теоретической базой послужили фундаментальные труды отечественных и зарубежных учёных в области когнитивной лингвистики. В качестве основных объектов анализа рассмотрены концепты «земля», «честь», «совесть» и «труд». Концепт «земля» в казахском художественном тексте выступает не только как географическое пространство, но и как символ исторической памяти, духовной целостности, наследия предков и социальных отношений. В романе М. Ауэзова земля связана с судьбой народа, тогда как в произведениях К. Казиева она соотносится с образом матери-земли и приобретает духовно-нравственное значение. Концепт «совесть» отражает внутренний духовный закон человека и его моральную чистоту, а концепт «честь» проявляется в социальном и коллективном измерении. Авторы репрезентируют концепты посредством лексических единиц, фразеологизмов, метафор и синтаксических конструкций. Концепт «труд» выражается через языковые средства, передающие национальные традиции, быт и моральные ценности. В результате исследования выявлены языковые особенности и семантический диапазон концептуальных структур в художественном тексте, а

также определено языковое отражение понятий труда и безделья в народном сознании. Полученные выводы подтверждают значимость когнитивного подхода к изучению художественного текста.

Ключевые слова: художественный текст, лингвокультурный аспект, культурный код, когнитивная лингвистика, концептуальные структуры.

K.M. Khamzina, L.K. Baymysh, G.A. Aitkulova, Sh.A. Bakirova

Linguocultural Features of Conceptual Structures in Literary Texts

The article examines the cognitive nature of conceptual structures in literary texts from linguocultural and ethnocognitive perspectives. A concept, recognized as the central unit of cognitive linguistics, is defined as a mental structure that reflects a linguistically shaped worldview and is closely connected with a people's cultural consciousness and historical experience. Concepts accumulate spiritual values, collective knowledge, and culturally significant meanings, thus serving as key elements in representing national identity and worldview. In this context, literary texts function as an important source for identifying the linguistic, semantic, and cultural layers of conceptual meaning in an integrated manner. The relevance of the study is determined by the necessity of revealing how conceptual structures in literary discourse preserve and transmit culturally marked worldview elements rooted in ethnocultural consciousness and passed down through generations. The research provides a comparative analysis of conceptual structures and features of national worldview in K. Kaziev's works "Imanzhapyraq" and "Menin Sheshem", as well as in M. Auezov's epic novel "The Path of Abai". The main objective of the study is to determine the linguistic representation of concepts in these texts and to describe their role and functions within the national worldview. To achieve this goal, descriptive, ethnolinguistic, and conceptual analysis methods were applied, together with elements of an associative approach. The theoretical framework is based on fundamental works in cognitive linguistics by both domestic and international scholars. The analysis focuses on the concepts of land, honor, conscience, and labor. In Kazakh literary discourse, land symbolizes historical memory, spiritual continuity, and ancestral heritage. Honor and conscience represent moral and social values regulating individual and collective behavior, while labor embodies traditional ethics, everyday life, and cultural norms. These concepts are verbalized through lexical units, phraseological expressions, metaphors, and syntactic structures. The findings reveal the semantic scope and linguistic specificity of conceptual structures in literary texts and confirm the significance of cognitive approaches in studying the interrelation between language, culture, and national worldview.

Keywords: literary text, linguocultural perspective, cultural code, cognitive linguistics, conceptual structures.

References

- 1 Pishghadam, R., Ebrahimi, S., Naji Meidani, E., & Derakhshan, A. (2020). An introduction to cultling analysis in light of variational pragmatics: A step toward euculturing. *Journal of Research in Applied Linguistics*, 11 (2), 44–56. DOI: 10.22055/RALS.2020.15945
- 2 Pishghadam, R., & Shayesteh, S. (2017). Emo-sensory expression at the crossroads of emotion, sense, and language: A case of color-emotion associations. *International Journal of Society, Culture & Language*, 5 (2), 15–25. DOI: 10.22034/ijsc.2017.2.2
- 3 Pishghadam, R., & Shayesteh, S. (2016). Emotioncy: a post-linguistic approach toward vocabulary learning and retention. *Sri Lanka Journal of Social Sciences*, 39 (1), 27–36. DOI: 10.4038/sljss.v39i1.7400
- 4 Nurgali, K., Ternavskaya, M., Rakhimbayeva, G., Nurgali, R., & Aubakirova, K. (2025). Translating ethnocultural markers in Oralkhan Bokeev's prose: Interplay of translation strategies, cultural context, and literary significance. *Forum for Linguistic Studies*, 7 (10), 99–112. DOI: 10.30564/fls.v7i10.9717
- 5 Yasin, A., AlQtaishat, W., Aladwan, W., & Hussein, I. (2025). Linguistic analyses of rhymed proverbs, idioms and fixed expressions in Jordanian Arabic. *Forum for Linguistic Studies*, 7 (10), 338–355. DOI: 10.30564/fls.v7i10.10981
- 6 Aitkulova, G., Avakova, R., & Zhantasova, Z. (2023). The Concept of "Diligence/Laziness" in the Linguistic Image of the World. *International Journal of Society, Culture & Language*, 11 (2), 94–102. DOI: 10.22034/ijsc.2023.2000804.3011
- 7 Auezov, M. (1997). *Abai zholy: Roman-epopeia, birinshi kitap* [The Path of Abai: An epic novel, the first book]. Almaty: Zheti zhargy [in Kazakh].
- 8 Kaziev, K. (2014). *Tandamaly shygarmalary* [Selected works]. Almaty: Aiganym [in Kazakh].
- 9 Aitkulova, G.A., Islam, D.A., & Kazhiakbarova, R.B. (2025). Linguocultural Features of the Concept "Diligence / Laziness" in the Kazakh Language. *Yasau universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 3 (137), 66–77. DOI: 10.47526/2025-3/2664-0686.234.
- 10 Avakova, R.A., Sultanbek, K.B., & Koksegenov, A.Q. (2023). Alem tilderindegi turkizmderdin zerttelu maselesi [The problem of studying Turkisms in world languages]. *Qazaq Ul'tyq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology series*, 1 (189), 4–12. DOI: 10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph1 [in Kazakh].

- 11 Aitkulova, G.A., & Islam, D.A. (2023). Ultyq paremiologiıadagy «enbekqorlyq/zhalqaulıyq» kontseptinin tildik erekshelikteri [Linguistic features of the concept of “diligence/laziness” in national paremiology]. *Yasawi universitetinin khabarshysy — Bulletin of Yasawi University*, 2 (128), 125–136. DOI: 10.47526/2023-2/2664-0686.10 [in Kazakh].
- 12 Avakova, R.A., Aitkulova, G.A., Rozieva, D.S., & Alibekova, M.E. (2024). Qazaq zhane agylshyn tilderindegi paremiıalardyn lingvomadeni erekshelikteri [Linguocultural features of paremiias in Kazakh and English]. *Abylai khan atyndagy Qazaq khalyqaralyq qatynastar zhane alem tilderi universiteti khabarshysy. “Filologia gylymdary” seriiasy — Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”*, 1 (72), 12–20. DOI: 10.48371/PHILS.2024.72.1.002 [in Kazakh].
- 13 Satkenova, Zh.B. (2015). *Keiipker tilinin kognitivtik aspektisi (B. Soqpaqbaev shygarmalary boiynsha)* [Cognitive aspect of the character’s language (based on the works of B. Sokpakbaev)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 14 Lakoff, Dzh., & Dzhonson, M. (2004). *Metaforıy, kotorymi my zhivem* [Metaphors We Live By]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 15 Kenesbaev, I. (1977). *Qazaq tilinin frazeologiıalyq sozdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Qazaq SSR-nin «Gylym» baspasy [in Kazakh].
- 16 Adilova, A.S. (2015). *Qazirgi qazaq korkem matinderindegi tsitatsiia qubylysy* [The phenomenon of citation in modern Kazakh literary texts]. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 17 Kaidar, A. (2014). *Gylymdagy gumyr: maqalalar, baiandamalar zhinagy* [Life in science: collection of articles, reports]. Almaty: “Sardar” baspa uii [in Kazakh].
- 18 Mankeeva, Zh.A. (2008). *Qazaq tilinin etnomadeni leksikasy* [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 19 Vorkachev, S.G. (2004). Kontsept schastia: poniatiinyi i obraznyi komponenty [The concept of happiness: conceptual and figurative components]. *Izvestiia Rossiiskoi Akademii Nauk. Seriya literatury i yazyka — Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Series of Literature and Language*, 63 (6), 47–58.
- 20 Likhachev, D.S. (1993). Kontseptosfera russkogo yazyka [The concept sphere of the Russian language]. *Izvestiia Akademii nauk SSSR. Seriya literatury i yazyka — Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Series of Literature and Language*, 52 (1), 3–9.
- 21 Orazalieva, E.N. (2007). *Kognitivtik lingvistika: qalyptasuy men damuy* [Cognitive linguistics: formation and development]. Almaty: An Arys [in Kazakh].
- 22 Sopieva, B.A., Aldabergenova, A.A., & Ospanova, Zh.T. (2025). Qazaqstannyn mediadiskursy lingvo kognitivtik aspekt ainasynnda [Media discourse of Kazakhstan in the mirror of the linguo-cognitive aspect]. *Abylai khan atyndagy Qazaq khalyqaralyq qatynastar zhane alem tilderi universiteti khabarshysy. “Filologia gylymdary” seriiasy — Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”*, 4 (79), 372–386. DOI: 10.48371/PHILS.2025.4.79.026 [in Kazakh].
- 23 Langacker, R.W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

Information about the authors

Khamzina, Karlygash Mauenovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Technical University named after A. Saginov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: jako199473@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2367-2082>

Baymysh, Laura Kurmanalikyzy — Candidate of Philological Sciences, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: baymyshl@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4166-5429>

Aitkulova, Gulmira Aripkanovna — PhD in Philology, Zhe. A. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: aitkul_gum1985@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6031-7507>

Bakirova, Sholpan Abdikerimovna — Candidate of Philological Sciences, Zhe. A. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sholpan.2030@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8197-2711>

Г.М. Мужигова¹, Э.С. Сейсенбиева^{2*},
П.Т. Әуесбаева³, Н.Д. Қошанова⁴

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

³ҚР ҰҒА М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан;

⁴Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

e-mail: nazira_m_86@mail.ru, Elka1975@inbox.ru, ksaryarka@inbox.ru, nagima.koshanova@ayu.edu.kz

Түрік халық ертегілеріндегі «кенже ұл» бейнесінің көркемдік қызметі

Түрік халық ертегілерінде «Кенже ұл» бейнесі ежелден қалыптасқан дәстүрлі көркем образдардың бірі. Халық ертегілері мен аңыздарында кенже ұл кейіпкері сырттай әлсіз, қарапайым, кейде тіпті ақымақ саналғанымен, оқиға желісі барысында ерекше ақылдылығы, тапқырлығы мен қайраты арқылы ертегі соңында жеңіске жетеді. Оның бейнесі халық қиялындағы арман-мұратты, әділет пен ізгілікті жүзеге асыратын символдық тұлға ретінде сипатталады. Мақалада кенже ұлдың көркемдік қызметі бірнеше қырдан танылады. Біріншіден, ол халық дүниетанымындағы ізгілік пен әділеттіліктің символы. Екіншіден, кенже ұл бейнесі әлеуметтік құрылымдағы кенже баланың әулет иесі, шаңырақ мұрагері ретіндегі мәртебесімен астасып жатады. Үшіншіден, мифопоэтикалық тұрғыдан ол «мәңгі жас, құтқарушы батыр» архетипін бейнелейді. Бұл образ арқылы халық «әлсіздің күштіні, әділдің зұлымды жеңуі» идеясын алға тартады. Сонымен қатар кенже ұл халықтың арман-тілегін бейнелеп, қарапайым адамның үлкен биіктерге жетуін көркем түрде көрсетеді. Түрік халық прозасында бұл бейне тәрбиелік қызмет атқарып, ұлттық құндылықтарды — адалдықты, ізгілікті, әділетті насихаттайды. Демек, кенже ұл бейнесі түркі халықтарының прозалық дәстүріндегі маңызды архетиптік образ. Мақалада қазақ фольклорлық прозасын негізге ала отырып, түрік халық ертегілеріндегі кенже ұлдың образына талдау жасалады. Қай халықтың болмасын әдебиеті ауыз әдебиетінен бастау алатынын ескерер болсақ, ертегінің әдебиеттегі орны бөлек. Себебі, ертегінің бала тәрбиесінде алар орны ерекше. Түрік халқына ортақ әдеби мұралар, біртұтас байырғы ортақ өркениеті мен мәдениеті жатқаны баршамызға мәлім. Ертегілердегі қара шаңырақтың иесі, бір әулеттің ұйтқысы болған кенже баланың орны туралы зерттеулер жүргіземіз. Мақалада түрік халқының ертегілерінде кездесетін кенже ұлдың орны мен дәріптелуі туралы қарастырдық. Жалпы әдебиетте қиял-ғажайып ертегілері жанрлық жағынан біркелкі емес, оның құрамында алғашқы қауымға тән қарапайым әңгімелер, батырлық ертегілер, сондай-ақ тұрмыс-салтты авантюралық шығармалар да кездеседі. Зерттеу барысында архетиптік талдау, салыстырмалы-типологиялық әдіс және мәдениеттанулық тәсіл қолданылды. «Кенже ұл» бейнесі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде кенже баланың шаңырақ иесі, әулет мұрагері ретіндегі әлеуметтік мәртебесімен де тығыз байланысты. Сонымен қатар бұл мотив халық санасында әлсіздің күштіні жеңуі, әділетсіздіктің орнына әділеттің орнауы идеясын жүзеге асырады. Мақалада «Кенже ұл» бейнесі тек әдеби кейіпкер емес, сонымен бірге халықтың рухани болмысын бейнелейтін мәдени-әлеуметтік архетип екендігі дәлелденген.

Кілт сөздер: миф, ертегі, мифология, фольклор, қиял-ғажайып, кенже ұл, батырлық эпос, тұрмыс-салт.

Kipicne

«Ертегілер — жалпы санадан тыс қоғамдарға жататын мәдени элементтерді сақтайтын және уақытқа көнбейтін әдеби жанр. Адамзаттың бұл әңгімеде қорқынышты құбыжықтар, алыптар, ертегі қыздары мен сұлтандар ұсынған шешілмейтін болып көрінетін мәселелермен күресін жалғастыратын мәселе бұл жай ғана бақытты аяқталу емес. Әсіресе балалар сюрреализмге көшудің жолын табады, олар мұндай мәтіндермен өз әлеміне өте жақын деп санайды және олардың жасынан бастап күтпеген жауапкершілікпен ерекше қиындықтар туралы ойлауға мүмкіндігі бар» [1; 254].

Түрік ертегілерінде кенже ұлдың дәріптелуі — мәдени, әлеуметтік және тарихи факторлармен де тығыз байланысты. Бұл құбылысты түсіну үшін ғылыми зерттеулер мен фольклорлық материалдарға сүйене аламыз. Ең алдымен ескерер жайт, кенже ұл — фольклордағы архетип екенін естен шығармағанымыз жөн. Кенже ұл бейнесі көптеген халықтардың, соның ішінде түрік ертегілерінің архетиптік кейіпкері. Карл Юнгтің архетиптер теориясы бойынша кенже ұл — «батыр» бейнесінің

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: Elka1975@inbox.ru

көрінісі [2]. Ол көбінесе әлсіз, елеусіз кейіпкер ретінде басталып, өзінің ақылымен, батылдығымен және адалдығымен жеңіске жететіні ежелгі грек мифологиясынан мәлім. Ғылыми зерттеулерге сүйенер болсақ, кенже ұл образы — әлеуметтік әділеттілік пен қарапайым адамның үлкен жетістікке жету идеясын насихаттайтын көркемдік құрал. Бұл ертегілер қоғамның әділеттілік пен теңдікке деген ұмтылысын бейнелейді.

Мақаланың мақсаты түрік халық ертегілеріндегі «кенже ұл» бейнесінің көркемдік қызметін, құрылымдық-мазмұндық ерекшеліктерін және мифопоэтикалық негіздерін анықтау, сондай-ақ бұл образдың халықтық дүниетаным, мұрагерлік дәстүр және әлеуметтік-этикалық құндылықтар жүйесіндегі орнын айқындау.

Мақаланы зерттеу барысында «кенже ұл» бейнесінің сюжеттік даму жүйесіндегі рөлі, архетиптік сипаты, кейіпкер эволюциясы және батырлық, даналық, әділеттілік идеяларымен байланысы кешенді түрде талданады.

Зерттеу нысаны — түрік халық ертегілеріндегі «кенже ұл» бейнесі және оның көркемдік-идеялық қызметі. Түрік халық ертегілеріндегі кенже ұл туралы ертегілік мәтіндер зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Бұл мәтіндерде кенже ұлдың қаһармандық, даналық, әділеттілік, мұрагерлік, сыннан өту, ағаларымен тартыс секілді сюжеттердегі орны сарапталады.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу барысында қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріне ғылыми тұрғыда зерттеу жүргізе отырып, іргелі ғылыми зерттеулерді атап айтар болсақ, Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Қасқабасов, Б. Әбілқасымов, К. Матыжанов, орыс ғалымдары М. Горький, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, батыс ғалымдары А. Аарне, А. Андреев, Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп, К. Юнг және т.б. ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Сондай-ақ ғылыми мақаланың нәтижелі болуы үшін герменевтикалық, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талдау

Халық ертегісі — өте алуан түрлі құбылыс. Ол ұлттық және халықаралық, ежелгі және жаңа, ұжымдық және жеке, дәстүрлі және импровизациялық шығармашылық принциптерді біріктіреді. Фольклортанудың бір саласы ретінде ертегі ғылымы жүз жылдан астам уақыт бойы өмір сүргеніне қарамастан, ғылыми әдебиеттерде ертегінің барлық алуан түрлілігін қамтуға қабілетті ертегінің жан-жақты анықтамасы әлі жоқ көркем әдебиет, ертегі сюжеттері ауызша ертегінің ауызша-сөйлеу құрылымы [3; 3].

Түрік тіліндегі ертегілерде кенже ұлдың бейнесі ерекше сипатқа ие. Ол жиі жомарттық, батылдық, адалдық, алға қойған мақсатын орындауға деген сенімділікпен сипатталады. Алайда кенже ұлдың бейнесі әр түрлі тұрғыда көрінеді. Мәселен, қазақ, қырғыз, өзбек және басқа да түркі халықтарының ертегілерінде кенже ұл әдетте үй ішінің ең соңғы мүшесі болып, ата-анасы мен ағаларынан көмек күтпей, қиындықтармен өз күш-қайраты арқылы күреседі. Түрік халықтарының ертегілерінде кенже ұл тек физикалық күш-жігермен ғана емес, сонымен қатар ақыл-ойымен, әділдігімен де ерекшеленеді. Түрік ертегілерінде кенже ұлдың кішілігі мен қарапайымдылығы оны ұлы тұлғаға айналдыратын күшке ие етеді әрі ол батыр ретінде өз халқының алдында үлкен құрметке ие болады.

Осылайша, кенже ұлдың бейнесі — қиындықтарды жеңе білетін, ақыл мен батылдықты үйлестіре алатын, сонымен қатар адалдық пен шыншылдыққа негізделген керемет тұлға ретінде танылған. Бұл түркі халқының ерлік, адамгершілік және адалдық сияқты құндылықтарды дәріптейтіндігін көрсетеді. Кенже ұл образы әрбір адамның өзінің ішкі мүмкіндіктеріне сенуі керектігін және батылдық пен төзімділік арқылы кез келген қиындықты жеңуге болатынын айғақтайды.

«Ертегілер — бұл ұжымдық бейсаналықтың психикалық процестерінің тікелей көрінісі, олардың ғылыми зерттеулер үшін маңызы кез келген басқа материалға қарағанда жоғары. Ертегілерде архетиптер қарапайым, таза түрде пайда болады, соның арқасында архетиптік бейнелер бізге ұжымдық психикада болып жатқан процестерді түсінудің кілтін береді. Мифтерде, аңыздарда немесе кез келген басқа дамыған мифологиялық материалдарда біз құрылымдарды және адам психикасының негіздерін (модельдері), олардың мәдени қабаттары арқылы түсінеміз» [4; 19].

Түрік халқындағы кенже ұлдың бейнесі «Үш ағайынды туралы ертегі» («Сказка о трех братьях»), «Зерек ағайындылар туралы ертегі» («Сказка о смывленных братьях»), «Гюнер мен Инджи туралы ертегі» («Сказка о Гюнер и Инджи»), «Әсемдердің әсемі туралы ертегі» («Сказка о красавице из красавиц»), «Нәрінже ханым туралы ертегі» («Сказка о Нариндже-ханым»), «Бармақтай бала туралы ертегі» («Сказка о мальчике с пальчик»), «Қырық қарақшы туралы ертегі» («Сказка о сорока разбойниках»), «Сиқырлы тауық туралы ертегі» («Сказка о волшебной курице»), «Алтын ешкі туралы ертегі» («Сказка о золотой козе»), «Тұз туралы ертегі» («Сказка о соли») атты ертегілерде көрініс табады [5]. Енді осы жоғарыдағы түрік ертегілеріне кеңірек тоқталып, мұнда кенже ұл қалай бейнеленгеніне үңілейік.

Г. Шахажанова «С. Қасқабасов — фольклортанушы ғалым» атты PhD диссертациясында [6; 108] С. Неклюдовтың еңбегіндегі батырлық эпос туралы айтылған анықтамаға сүйенген: «Батырлық эпос мифологиялық және квазитарихтағы өзгеше жағдайлар мен оқиғаларды суреттейтін ауызша және кітаби сөз өнерінің үлгісі деп те анықтама береді» [7].

Ал, академик фольклортанушы-ғалым С. Қасқабасов қазақ ертегілерінің тарихын зерттеу еңбектерінде [8–9] әлемдік фольклортанудағы, сонымен бірге 1920-жылдардан басталып, 1960-жылдардың соңына дейінгі басты ұстаным болған В.Я. Пропптың тарихи-салыстырмалы әдісін ерекше атап өтеді [10].

Енді түрік ертегілеріне талдау жасап өтсек. Алдымен «Үш ағайынды туралы ертегідегі» басты кейіпкер — жұрттың мазағына жиі ұшырайтын, «ақымақтау» саналатын Кая. Орманға ағаш шабуға кеткен үлкен ағалары бірінен соң бірі жарақатпен оралғаннан кейін Кая жұрттың мазағына қарамастан ағаш әкелуге өзі аттанады. Бұл жерде кейіпкердің қарапайымдылығы, батылдығы көрінеді [5; 26].

Ертегідегі маңызды бейне — тылсым күшке ие қария. Ол кейіпкерлерді сынау мақсатында қосылған образға ұқсайды. Үлкен ағалары қарияға құрмет көрсетпей, аналары салып берген ет қосылған нан мен айранды өздері ғана жеп алады. Алдарына келіп қол жайып, көмекке мұқтаж болған жанның бетін қайтарғаны үшін де Каяның ағалары жазаланады. Дорбасындағы асын қариямен бөлісуді қаламаған өзімшіл ағаларынан гөрі құрғақ нан мен қара суды қартқа ықыласпен ұсынған Кая бейнесі әлдеқайда биік. Баланың жүрегінің мөлдірлігін байқаған қария оған бір ағашты көрсетіп, оны кесуін сұрайды. Ағаш тамырының астынан шыққан алтын қанатты қазды Кая өзімен бірге алып жолға шығады. Қас қарайғандықтан бірінші кездескен үйге түнейді. Сол үй қожайыны мен оның қыздарының қолы көрсеқызырлығы салдарынан қаз қанаттарына жабысып, ажыратылмай қалады. Бұған мән бермеген Кая өз жолын жалғастыра береді. Бұл көрініске куә болған падишаның мұңды қызы күліп жібереді. Бұрын-соңды қыз жүзіне күлкі үйірілмегендіктен әкесі оны Каямен қосады. Осылайша, өзінің ақкөңілдігі, жүрегінің тазалығы, мейірімділігі, тілалғыштығы арқасында кенже ұл бақыт пен байлыққа кенеледі. Юнгтік талдау тұрғысынан «қасиетті ақымақ» архетипінің белгілері: қоғам тарапынан кем бағалану, сырттай аңғалдық, ішкі интуитивтік даналық, әлеуметтік нормалардан тыс әрекет, күтпеген жеңіс. Осы тұрғыда К. Юнгтің талдауына сүйенсек Кая ертегі басында: ағалары тарапынан менсінілмейді, тәжірибесіз, әлсіз көрінеді, бірақ жүрегі таза, мейірімді, табиғатпен, ғажайып күштермен үйлесім табады. Ертегіде Кая «қасиетті ақымақ» архетипіне өте жақын. Бұл тип фольклорда жиі кездеседі және кейінгі батырлық эволюцияның бастапқы сатысы.

«Зерек ағайындылар туралы ертегіде» ағайындылар бір мақсат жолында күн кешіп, түрлі қиындықтарды бірге еңсереді тату бауырлар түрінде көрініс табады. Мұнда інісіне қастандық ойлайтын немесе өзінен басқаға мән бермейтін тәкаппар, ашкөз ағалар образы жоқ. Қайта әкесінің өсиетіне қиянат жасамай, бірге әрекет ететін ағайындылар басты назарымызға ие. Адамгершілік тұрғыда да кенже ұл ағаларынан айрықшаланбайды [5; 47].

Ертегінің желісі бойынша әкелерінен қалған жалғыз байлығы — есекті бір ұры қолды қылады. Есектерін іздеп жолға шыққан бауырлар ұрының кім екенін сезе қояды. Үлкен ағасы ұрының таз екенін хабарласа, ортаншы бала оны жолы қысқа екендігін баяндайды. Кенже ұл болса, оның атын дөп табады. Ағайындылар ұры Мұсаны жолықтырғаннан кейін биге жүгінеді. Өз байқампаздықтары арқылы бидің екі сынағынан да өтіп, өз сөздерінің туралығын дәлелдейді. Қызығы, үлкен ағалары тұспалдап інісіне жол сілтейді. Соңғы әрі тура шешімді үнемі кенже ұл айтып отырады. Мұны кенже ұлдың жасырылған айва жемісі мен араны дөп тапқандығынан аңғарамыз. Бауырлар тіпті бидің шыққан тегін де сезіп қояды. Осы тұрғыдан келгенде, ертегі қазақ арасында кеңінен таралған «Аяз би» ертегісін еске түсіреді. «Аяз биде» Жаман есімді кейіпкер ханның туған әкесі туралы шындықты ашып берсе, «Зерек ағайындылар туралы ертегіде» кенже ұл шындықты биге жеткізеді. Үш ағайынды

тұлғасы ертегіде байқағыш, дана әрі ақылды кейіпкер ретінде ашылады. Әсіресе, кенже ұл бейнесі жақсырақ ашылған. «Әсемдердің әсемі туралы ертегі» мүшкіл хал үстінде жатқан падишаның үш ұлын шақырып алып, олардың әкесінен нені қалайтынын сұраудан басталады. Үлкен ұлы әкесінің бар мүлкін сұрайды. Ортаншы ұлы ақшаны таңдайды. Ал кенже ұлы әкесіне ақылды болғысы келетінін, ақша және мал-мүлікпен аңсаған мұратына жете алмайтынын хабарлайды. Кенжесінің тапқырлығына ырза болған әкесі ұлынан Кеседаи есімді ғұламадан тәлім алуын сұрайды [5; 60].

Сол өңірде сұлулардың сұлуы деп танылған қызға көптеген падишалар, шахзадалар, саудагерлер ғашық болады. Кенже ұлдың ағалары да қыздың назарын өздеріне аудару үшін әкесі аманат етіп қалдырған бар мал-мүлкінен айырылады. Алайда қайсар әрі тапқыр кенже бала өз ұстазы Кеседаимен бірге түйіннің шешімін тауып, қыз сарайына кіреді.

Басты кейіпкерлердің мақсатына жетіп, бақытқа кенелуімен аяқталатын аталмыш ертегідегі кенже ұл бейнесі үлкендерді сыйлайтын, айтқан тілді алатын, тапқыр әрі батыл кейіпкер ретінде бейнеленген. Сұлу қыздың інілерімен қосылғанын естіген үлкен ағаларының жүрегін қызғаныш оты шарпып, қастандық ұйымдастырғысы келеді. Ал мұндай қызғаныш деген сезімнен ертегінің басты кейіпкері алшақ дей аламыз. Бұны әкесінің өлімінен кейін ағалары байлыққа қол жеткізген тұста кенже ұлдың қызғанышқа салынбай, қалыпты жағдай ретінде қарастыратынынан байқаймыз.

«Бармақтай бала туралы ертегінің» бас кейіпкері — жеті баланың кенжесі саналатын Бармақтай бала. Жасының кіші екеніне қарамастан, тапқыр әрі айлакер бала өзін де, ағаларын да, әке-шешесін де қиындық пен кедейлік атаулыдан құтқарады [1; 173].

Әкесі балаларын орманға қалдырып кеткенде кенже ұлдың ағалары жылай бастайды. Ал Бармақтай бала алдын-ала қалтасына салып дайындаған тастарын жүріп өткен жолы бойына тастап отырады. Осылайша, үйлерін табу балаларға қиындық тудырмайды. Келесіде де ата-анасы жоқтықтан балаларын тағы да жапан түзге апарып тастайды. Бұл жолы үйдің есігі жабық болғандықтан, кенже бала тастарды ала алмайды. Есесіне, жол бойына анасы берген нанның қиқымын тастап отырады. Нан қиқымын құстар шоқып кеткенде де, бала қолын бір сілтемейді. Биік ағаш төбесіне шығып, айналаны қарай бастайды. Оттың жарығы арқылы бір үйді алыстан көзі шалып, ағаларын сонда алып барады. Алайда бұл үй дәвтің (түрік мифологиясындағы зұлым рухтар) үйі болатын. Амалын тапқыш бала одан да аман-есен сытылып, әке-шешесімен қайта қауышады. Осы әрекеттері арқылы кенже ұлдың тапқыр, қайсар және қамқор екендігін, қиындыққа еш мойымайтындығын байқаймыз.

«Қырық қарақшы туралы ертегі» бірі бай, бірі жарлы екі ағайындының оқиғасын баян етеді. Ағайындылардың кішісі — Али-баба адал еңбекпен өз күнін көріп жүрген қарапайым саудагер. Басты кейіпкеріміз орманға барып ағаш шауып, оны сатып отбасын асырайды. Оқиға желісі бойынша күндердің бір күнінде Али-баба қызықты оқиғаның куәгері болады. Ол қырық қарақшының байлығы жасырынған жерді аңдаусызда көріп қояды. Осылайша, ағайындылардың кенжесі есегі көтере алатындай ғана алтын алып, кері қайтып отбасын қуантады [5; 195].

Кейін бұл туралы бай болса да көзі тоймайтын, ашкөз, арам Қасым (Али-бабаның ағасы) біліп қояды. Ол да сыбағасын алады — қарақшылар қолынан өлім құшады. Бұл жердегі алтын толы үңгір де маңызды рөл ойнайды. Оқырманға бұл үңгірден қырық қарақшыдан басқа жаны таза, ниеті дұрыс адам ғана өтеді алады деген ой келеді. Кішіпейілділігі, қарапайымдылығы, жанының тазалығы арқасында Али-баба осылайша бақытқа кенеледі. «Алтын ешкі туралы ертегінің» желісі бойынша бір падиша ай десе аузы, күн десе көзі бар, айрықша сұлу қызына лайық күйеу жігіт іздестіреді. Қыздың күтушісі оны жерасты сарайына жасырып, қызды тапқан жігітке ғана қосатынын хабарлайды. Келесі бір патшалықтағы падишаның үш ұлы бұл хабарды естіп, әкесінен рұқсат алып, кезек-кезек жолға аттанады. Бірінші ағасы берілген үш күн ішінде қызды таппайды. Сөйтіп басынан айырылады. Екінші ағасы да дәл сол күйге тап болады. Екі ұлынан көз жазған падиша үшінші ұлын сарайға жібергісі келмейді [5; 231].

Айтқанынан қайтпайтын кенже ұл ақылдырақ болып шығады. Ол ағалары сияқты бірден патша сарайына барып, іздеуге кіріспейді. Кенже бала, алдымен, шеберге алтыннан ешкі құйдырады да, өзі сол ешкінің ішіне кіріп жасырынады. Келісім бойынша шебер бұл алтын мүсінді хан қызына сый ретінде сарайға алып барады. Осылайша, ақылдылығы және айлакерлігімен жігіт қыздың жасырынған жерін оңайлықпен табады. Бірақ мүсіннің ішінде жатып қарны ашқандықтан, кенже ұл күнде кешке қызға әкелінген тамақты жеп жүреді. Бір күні сезіктенген қыз оқиға мәнісін білу үшін бөлмесінде ұрыны аңдып отырады. Шахзада мен падишаның қызы бірін-бірі көріп, ғашық болады. Амалын тауып, шахзада шебердің көмегімен сарай сыртына шығып, патша алдына келіп, қызын

табуға мүмкіндік беруін сұрайды. Ертегі жігіт пен қыздың мұратына жетуімен және қаншама ананың баласынан айырылуына себеп болған күтушінің басы алынуымен аяқталады.

«Ертегілерде бала көбінесе жақсы, әділ, адал, тапқыр, қайсар әрі батыл кейіпкер ретінде көрсетіледі. Бұл қасиеттер балаға үлкендер әлеміндегі қиындықтарды жеңуге, қорқыныш пен күдікке қарамастан өз мақсатына жетуге мүмкіндік береді» [11; 100].

«Тұз туралы ертегі» падиша мен оның ұлдарын суреттеуден басталады. Падиша үш ұлынан өзін қаншалықты жақсы көретінін сұрайды. Бірінші ұлы алтын, алмаз сынды құнды тастарды қалай жақсы көрсе, патшаны да солай жақсы көретінін айтады. Екінші ұлы әкесіне деген махаббатын тәттіге махаббаты арқылы түсіндіреді. Ал кенже ұлы тұзды қалай жақсы көрсе, әкесін де соншалықты жақсы көретінін хабарлайды. Мұндай жауап әкесіне ұнамағандықтан падиша жендеттерге өз ұлын өлтіруге бұйырады. Дегенмен балаға жаны ашыған жендеттер оны босатып жібереді. Тағдырдың қалауымен кенже бала басқа патшалықтың ханы атанады. Бұл жерде халықтың падиша сайлауда жүгінер құсы тағдыр қалауы ретінде көрініс тапқан. Құс үш рет те баланың басына қонады. Бағы жанған бала бірден халқының жүрегін жаулап, елін көркейтеді. Әкесін де патшалықтың қонағы ретінде шақырып, тамағына тұз қоспауға бұйырады. Ақырында, өз қателігін мойындаған падиша ұлымен қайта қауышып, бақытты да баянды өмір кешеді. Ертегіде кенже ұл ақылды, тапқыр әрі жолы болғыш образ ретінде бедерленген [5; 236].

«Гюнер мен Инджи туралы ертегідегі» кенже ұл эпизодтық кейіпкер ретінде екінші орынға ығысады десек болады. Гюнер мен Инджи есімді әпкелі-сіңлілердің табысып, мұратына жетуіне кенже ұлдың көмегі тиген. Мұнда кенже ұл байқампаз әрі мейірімді [5; 51].

«Нәрінже ханым туралы ертегіде» дәвтардың ішіндегі сезімталы әрі кенжесі Нәрінже ханымға көмектесуші образға ие. Түрік мифологиясындағы дәвтар — зұлым рухтар, бірнеше бастары бар алыптар, кейде циклоптар. Әдетте адамдарға дұшпандық танытады, бірақ сиқырдың көмегімен оларды адамға көмектесуге мәжбүр етуге болады. Ертегіде дәвтар Нәрінже ханымға зұлым өгей шешесі мен мыстаннан жасырынуына ерікті түрде көмектеседі. Ертегідегі кенже бейнесі осы тұрғыдан ғана ашылған [5; 76].

«Сиқырлы тауық туралы ертегіде» де кенже ұл — эпизодтық кейіпкер. Ол басты кейіпкер — ортаншы баланың мақсат-мұратына жетуіне көмектесуші, ықпал етуші кейіпкер ретінде ғана көрініс тапқан. Мұнда кездесетін мифологиялық құбылушылық ертегі көркемдігін арттырып тұр [5; 208].

Ғылыми зерттеулерге сүйенер болсақ, кенже бала образы — әлеуметтік әділеттілік пен қарапайым адамның үлкен жетістікке жету идеясын насихаттайтын көркемдік құрал. Бұл ертегілер қоғамның әділеттілік пен теңдікке деген ұмтылысын бейнелейді. «Халық ертегілері балалардың тілдік дамуы мен сөздік қорын олар қолданатын тіл мен ұғымдар арқылы қолдайтын және байытатын ежелден келе жатқан білім беру құралы ретінде қызмет етеді. Әмбебап және ұлттық ертегілер білім беру, қиял мен сыни ойлауды ынталандыру, көңіл көтеру, құрдастарымен және қоршаған ортамен салауатты қарым-қатынасты дамыту және балаларды болашақ қиындықтарға дайындау үшін қолданылады» [12; 94].

Жоғарыдағы зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түрік халықтарының ертегілеріндегі «кенже ұл» бейнесі ортақ архетиптік сипатқа ие бола отырып, әр халықтың дүниетанымдық және мәдени ерекшеліктеріне сай әртүрлі көркемдік қызмет атқарады. Қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, әзербайжан және түрік халықтарының ертегілерін салыстыра талдау барысында бұл бейне «қарапайымнан — кемелге», «әлсізден — қуаттыға» дейінгі рухани өсу жолын бейнелейтін универсалды образ ретінде айқындалды [13; 3].

Көптеген сюжеттерде кенже ұлдың бейнесі әлеуметтік әділеттілікті, ізгілік пен шыншылдықты қорғаушы қаһарман ретінде көрінеді. Мәселен, қазақ ертегілеріндегі «Кенже бала», «Үш ағайынды», «Ер Төстік» сияқты үлгілерде кенже ұл ақылдылығымен, адалдығымен және табандылығымен ерекшеленеді [14]. Қырғыздың «Кенже бала», «Үч бир тууган» ертегілерінде де дәл осы сипат байқалады. Бұл ұқсастықтар түрік халықтарының ортақ мифопоэтикалық түбірінен хабар береді [15].

«Қазақ ертегілеріндегі жақсылық пен жамандық туралы көзқарастардың әлемнің тілдік бейнесі ретінде сипатталуының мәнін де түсінуге толық негіз бар» [16; 9]. Қазақ ертегілеріндегі жақсылық пен жамандық туралы түсініктер жай ғана мораль емес, олар қазақ халқының әлемді қалай түсінетінін, қандай құндылықтарды жоғары қоятынын көрсететін **тілдік және рухани бейне** ретінде суреттеледі. Бұл тұрғыда ертегілердегі кенже бала образы жақсылықтың бейнесі ретінде бейнеленеді. **Қазақ ертегілерінде жақсылық пен жамандықтың бейнеленуі** — осы дүниетанымның көрінісі іспеттес. Ертегілерде жақсы кейіпкерлер батырлар, адал адамдар, еңбекқорлар, көбінесе бұл кенже

балалар. Олар әрқашан әділдік пен ізгілікті қорғайды, ал жаман кейіпкерлер зұлымдар, жалқаулар, өтірікшілер жеңіліс табады.

Түрік халық ертегілеріндегі кенже ұлдың бейнесі көбіне отбасындағы әлеуметтік иерархияны бұзушы, яғни «қоғамдық қалыпқа қарсы тұрған» кейіпкер рөлін де сомдайды. Ол ағаларының көлеңкесінде қалғанымен, ертегінің оқиғасы барысында әділдік пен батылдықтың символына айналады. Мұндай көрініс халықтың «ең кішіден үміт күту», «жақсылықтың қарапайымнан шығуы» деген дүниетанымдық қағидасымен астасады.

Фольклортанушы-ғалым П.Т. Әуесбаева «Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеттік құрылымы» атты мақаласында «Қиял-ғажайып ертегілердің композициялық ерекшелігі кейіпкерлердің өмір сүретін, әрекет ететін әлемі шынайы өмір мен мифтік ұғымдағы «өмірдікі және өзгенікі» түсінігінен тұрады. Өзге әлем: түпсіз мұхит, ұшы-қиыры жоқ дала, отты таулар т.б. түрінде сипатталады» [17; 251], – деп жазады. Жоғарыдағы салыстырмалы талдау көрсеткендей, түрікпен және өзбек ертегілерінде кенже ұл бейнесі көбіне сынақтан өтіп, рухани кемелдікке жететін тұлға ретінде көрінеді. Ал түрік және әзербайжан ертегілерінде бұл образ кейде саяси немесе әлеуметтік мағынада да көрініс табады — яғни билікке қарапайым халық өкілі келуінің символы ретінде бейнеленеді [18]. Бұл ерекшелік түрік халықтарының тарихи-әлеуметтік дамуы мен идеалдық қағидаларының көрінісі.

М.М. Бахтин: «В фольклоре первобытных народов рядом с срьезными (по организации и тону) культами существовали и смеховые культы, высмеивавшие и срамословившие божество («ритуальный смех»), рядом с серьезными мифами — мифы смеховые и бранные, рядом с героями — их пародийные двойники-дублеры» [19; 10]. Алғашқы қауымдық қоғамдар мен көне халықтардың мәдениетінде тек **қасиетті, салтанатты, байыпты культтер** ғана емес, сонымен қатар **күлкі культтері, яғни «ритуалды күлкі»** дәстүрі де қатар өмір сүрген. Мұндай күлкі культтері тіпті құдайларды әжуа ету, мысқылдау немесе «срамословие» арқылы киелі нәрселерді пародиялауға дейін барған. Бұл күлкі — жай әзілі емес, **дүниетанымдық мағынасы бар мәдени құбылыс**. Ғалым М. Бахтиннің ойынша, ертегідегі бұл құбылыс адамның өмір мен өлімді, қасиетті мен күнделікті өмірді, жоғары мен төменді қатар түсінуге деген талпынысынан туындаған. Яғни күлкі арқылы адам өмірдің екінші, еркін, шектеусіз бетін таныған. Ертегілерде кенже бала басында күлкілі, әлжауаз образында суреттелген.

«Фольклор дәстүрлі халық мәдениетінің үлгілік жүйесі ретінде осы мәдениетті жеткізушінің әлеуметтік тәжірибесін, психикалық көзқарасын, рухани құндылықтарын фольклорлық концепция аясында бейнелейді» [20; 13]. Фольклор тек ауыз әдебиетінің жиынтығы ғана емес, ол **халықтың өмір сүру тәжірибесін, дүниетанымын, рухани әлемін сақтап, жеткізетін мәдени жүйе**.

Барлық қарастырылған нұсқаларда кенже ұл бейнесі халықтың арман-аңсарын, ізгілік пен адалдық идеалдарын бейнелеу арқылы тәрбиелік қызмет атқарады. Көркемдік тұрғыдан бұл образ ертегінің идеялық өзегін ұстап тұрған негізгі кейіпкердің символдық тұлғасына айналады.

Осылайша зерттеу нәтижелері кенже ұл бейнесінің тек оқиғалық құрылымдағы персонаж емес, тұтас түркілік дүниетаным мен моральдық құндылықтардың көркем көрінісі екенін дәлелдейді [8].

Түркі халықтарының ауыз әдебиетінде «кенже ұл», «кенже бала», «тұңғыш», «тұңғыш бала», «жалғыз бала» сияқты отбасылық-әлеуметтік типтердің әрқайсысы өзіндік көркемдік және семантикалық қызмет атқарады. Әсіресе «кенже ұл» бейнесі халық дүниетанымында ерекше орынға ие болғанымен, өзге де бала типтерінің (тұңғыш, жалғыз бала) қызметін салыстыра қарастыру мәселені тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мәселен, тұңғыш бала көбіне әке жолын жалғастырушы, әулеттің тірегі, жауапкершілігі жоғары тұлға ретінде бейнеленсе, кенже ұл — көбіне бастапқыда әлсіз, тәжірибесіз көрінгенімен, ақылдылығы мен тапқырлығы арқылы оқиға шешімін табатын кейіпкер. Ал жалғыз бала бейнесі көбіне ерекше қорғалған, кей жағдайда тағдырдың сынағына жалғыз қарсы тұратын тұлға ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, аталған образдарды салыстыра талдау түркі халықтарының отбасылық құрылымы мен дүниетанымдық ерекшеліктерін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Аталған мәселе бір мақаланың ауқымына толық сыймайтын болғандықтан, кең көлемдегі ғылыми зерттеуде бұл типологиялық жүйені қысқаша болса да саралап өту, одан кейін негізгі нысан «кенже ұл» бейнесіне көшу зерттеудің теориялық негізін күшейтеді.

Мақалада талданған ертегілердің жанрлық сипатын нақтылау да маңызды ғылыми талаптардың бірі. Түрік халық ертегілері мазмұны мен құрылымына қарай қиял-ғажайып, батырлық, новеллалық, сатиралық және хайуанаттар жайындағы ертегілер болып бөлінеді. Әр жанрда «кенже ұл» бейнесінің көркемдік қызметі әртүрлі қырынан көрінеді.

Мысалы қиял-ғажайып ертегілерде кенже ұл сиқырлы көмекшілердің жәрдемімен мақсатқа жететін кейіпкер болса, батырлық ертегілерде ол ерлік пен батылдықтың иесі ретінде танылады. Ал новеллалық ертегілерде оның тапқырлығы мен ақылдылығы алдыңғы қатарға шығады. Сатиралық ертегілерде кенже ұл әлеуметтік әділетсіздікті әшкерелеуші бейне ретінде көрініс табады.

Сондықтан мақалада әрбір талданған ертегінің нақты қай жанрға жататынын көрсетіп отыру ғылыми талдаудың нақтылығын арттырып, «кенже ұл» бейнесінің көркемдік қызметін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Жоғарыдағы қарастырылған ертегілердегі кенже бала бейнесі архетиптік тұрғыдан әрқилы көрінгенімен, барлығында инициациялық даму моделі сақталады. «Үш ағайынды туралы ертегіде» кенже ұл бастапқыда «қасиетті ақымақ» архетипіне жақын болып көрінгенімен, сюжеттік даму барысында «Батыр» архетипіне трансформацияланады. «Зерек ағайындылар туралы ертегіде» кенже бала ақыл-тапқырлығы арқылы ерекшеленіп, батырлықтың интеллектуалдық моделін танытады. «Гюнер мен Инджи туралы ертегіде» ол махаббат жолындағы сынақтар арқылы рухани кемелденген қаһарман ретінде көрінеді. «Әсемдердің әсемі» мен «Нәрінже ханым» туралы ертегілерде кенже бала зұлымдықты жеңіп, әділетті билікке қол жеткізетін классикалық батыр архетипін бейнелейді. Осылайша түркі ертегілеріндегі кенже кейіпкер әлсіздіктен кемелдікке өтетін рухани-қаһармандық эволюцияның көркемдік моделін құрайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ертегінің ең маңызды тұсы — оның ішіндегі біздің дүниетанымымыз. Бұл дүниетаным көбінесе жұмбақ күйде қалады да, өз құпиясын ашпай жатады. Әр ертегі өткен заманның сырларын жеткізеді. Құрылымы қиялға жақын болғанымен, оның астарында біздің түсінігімізден тыс қалған, көзіміз жетпейтін заманның шындығы бар. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түрік халық ертегілеріндегі «кенже ұл» бейнесі халық ауыз әдебиеті мұрасындағы тұрақты әрі архетиптік сипатқа ие көркем образ. Ол ертегілік құрылымда сюжеттік дамудың негізгі қозғаушы күші ретінде көрініп, әртүрлі сынақтар арқылы әлсіздіктен кемелдікке өтетін қаһармандық эволюция моделін жүзеге асырады. Кенже ұл бейнесі халық дүниетанымындағы әділет, ізгілік, адалдық идеяларын көркемдік тұрғыдан жинақтап, «әлсіздің күштіні жеңуі» секілді этикалық қағиданы бекітеді.

Сонымен қатар бұл образ түркі дәстүрлі мәдениетіндегі кенже баланың шаңырақ иесі, әулет мұрагері ретіндегі әлеуметтік мәртебесімен тығыз сабақтасып, фольклорлық мәтінде мәдени-әлеуметтік код қызметін атқарады. Архетиптік талдау кенже ұлдың «қасиетті ақымақ», «батыр», «құтқарушы жас қаһарман» секілді әмбебап модельдермен астасатынын дәлелдейді. Демек «кенже ұл» бейнесі тек ертегілік кейіпкер ғана емес, халықтың рухани-этикалық мұратын танытатын мәдени архетип ретінде түрік халық прозасының көркемдік жүйесінде маңызды орын алады.

Түйіндей келе айтарымыз, түрік халқының ертегілеріндегі кенже ұл образы — халықтың рухани мұрасын, ұрпақ сабақтастығын, отбасы құндылықтарын дәріптеу және солардың мәңгілік маңызын ұғындыруда үлкен рөл атқарады. Кенже ұлдың қасиеттілігі мен оның өз орнын табуы, барлық ұрпақтың мықты, біртұтас болуын қамтитын ұлы идеяны айшықтайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Өзтүрк А. Кипр түрік және ұйғыр түріктерінің ертегілерін салыстыру / А. Өзтүрк, А. Айгүл // Түрік халықтану зерттеулері журналы. — 2020. — № 1. — 130-б.
- 2 Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное / К.Г. Юнг; пер. А. Чечина. — М.: Канон+, 2020. — 150 с.
- 3 Бараг Л.Г. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Л.Г. Бараг, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков. — Л.: Наука, 1979. — 437 с.
- 4 Balabekova K. Concepts in folktales — Manifestations of embodied worldviews / K. Balabekova, Zh. Otarbekova, G. Shoibekova, S. Orazbay, R. Ermers // XLinguae. — 2022. — Vol. 15, No. 4. — P. 18–27.
- 5 Стамбульские сказки / сост. Н. Тезель; пер. А.С. Сулейманова, А.В. Образцов; ред. А.С. Аврутина. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2023. — 272 с.
- 6 Шахажанова Г.К. С. Қасқабасов — фольклортанушы ғалым: филос. д-ры (PhD) дәрежесін ... дисс. Маманд.: 6D020500 – «Филология» (каз) / Г.К. Шахажанова. — Павлодар: Торайғыров университеті, 2023. — 154 б.
- 7 Неклюдов С.Ю. Типология и история в памятниках героического эпоса / С.Ю. Неклюдов // The Armenian Epic “Dare-devils of Sassoun” and the World Epic Heritage / Ed. S.B. Narutyunyan. — Yerevan: NAS Armenia, 2003. — С. 17–24.
- 8 Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылдағы зерттеулер / С. Қасқабасов. — Астана: Аударма, 2002. — 584 б.
- 9 Қасқабасов С. Елзерде. Әр жылдағы зерттеулер / С. Қасқабасов. — Алматы: Жібек жолы, 2008. — 504 б.

- 10 Пропп В.Я. Фольклор и действительность / В.Я. Пропп. — М.: Наука, 2008. — 320 с.
- 11 Кенжебекова Г.А. Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің берілу амалдары / Г.А. Кенжебекова, Е.Е. Түйте // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2025. — 30-т. — 3(119)-шығарылым. — 99–109-б.
- 12 Çakır R. The Impact of Turkish Cypriot Folktales on Middle School Students' Social Skills / R. Çakır, O. Pili // Participatory Educational Research. — 2024. — Vol. 11, № 6. — P. 94–111. DOI: 10.17275/per.24.81.11.6
- 13 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп; ред. И.В. Пешков. — М.: Лабиринт, 2000. — 336 с.
- 14 Қазақ ертегілері. — Алматы: Алматыкітап баспасы, 2017. — 264 б.
- 15 Манас. Киргизский народный героический эпос / сост. Б.М. Юнусалиев. — М.: Наука, 1984. — Т. 1. — 350 с.
- 16 Салқынбай А.Б. Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы / А.Б. Салқынбай, Т.Б. Нұрбеков // Яссауи университетінің хабаршысы. — 2024. — № 1 (131). — 7–19-б.
- 17 Әуесбаева П.Т. Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеттік құрылымы / П.Т. Әуесбаева // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — № 3 (171). — 251–257-б.
- 18 Yıldırım A. Türk Masallarında Küçük Oğul Motifi / A. Yıldırım // Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi. — 2015. — No. 32. — P. 75–88.
- 19 Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. — М.: Художественная литература, 1990. — 545 с.
- 20 Нурбеков Т.Б. Қазақ ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесі: филос. д-ры (PhD) дәрежесін ... дисс. Маманд: 8D02307 – Қазақ филологиясы / Т.Б. Нурбеков. — Алматы: Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2025. — 154 б.

Г.М. Мужигова, Э.С. Сейсенбиева, П.Т. Ауесбаева, Н.Д. Кошанова

Художественная функция образа «младшего сына» в турецких народных сказках

Образ «младшего сына» в турецких народных сказках является одним из традиционных художественных образов, сформировавшихся с древнейших времен. В народных сказках и преданиях персонаж младшего сына внешне предстает слабым, простодушным, а иногда даже глуповатым, однако по мере развития сюжета благодаря своему уму, находчивости и смелости он одерживает победу в финале повествования. Его образ характеризуется как символическая фигура, воплощающая народный идеал справедливости, добра и осуществления заветной мечты. В статье художественная функция образа младшего сына раскрывается в нескольких аспектах. Во-первых, он выступает символом добра и справедливости в народном мировоззрении. Во-вторых, данный образ тесно связан с социальным статусом младшего сына как хранителя очага и наследника рода в традиционной структуре семьи. В-третьих, в мифопоэтическом плане он воплощает архетип «вечного юного спасителя-героя». Через этот образ народ выражает идею победы слабого над сильным и торжества справедливости над злом. Кроме того, младший сын олицетворяет народные чаяния, художественно демонстрируя возможность возвышения простого человека. В турецкой народной прозе данный образ выполняет также воспитательную функцию, пропагандируя национальные ценности — честность, гуманизм и справедливость. Таким образом, образ младшего сына является важным архетипическим персонажем в прозаической традиции тюркских народов. В статье анализ образа младшего сына в турецких народных сказках проводится на материале казахской фольклорной прозы. Учитывая, что литература любого народа берет начало в устном народном творчестве, особое место в системе словесного искусства занимает сказка, играющая значительную роль в воспитании подрастающего поколения. Общеизвестно, что тюркские народы обладают общим древним культурным наследием и единой цивилизационной основой. В исследовании рассматривается статус младшего сына как хозяина «черного очага» — хранителя рода и центра семейного единства. В статье анализируется место и прославление младшего сына в турецких народных сказках. В целом волшебные сказки как жанр неоднородны: в их составе встречаются архаические повествования, героические сказки, а также бытовые и авантюрные произведения. В ходе исследования применялись архетипический анализ, сравнительно-типологический метод и культурологический подход. Образ «младшего сына» в традиционной культуре тюркских народов тесно связан с его социальным статусом наследника рода и хранителя семейного очага. Данный мотив реализует в народном сознании идею победы слабого над сильным и утверждения справедливости. В статье доказывается, что образ младшего сына является не только литературным персонажем, но и культурно-социальным архетипом, отражающим духовную сущность народа.

Ключевые слова: миф, сказка, мифология, фольклор, фэнтези, младший сын, героический эпос, быт-обряд.

G.M. Muzhigova, E.S. Seisenbieva, P.T. Auyesbayeva, N.D. Koshanova

The Artistic Function of the “Youngest Son” Image in Turkish Folk Tales

The image of the “youngest son” in Turkish folk tales is one of the traditional artistic figures that has been formed since ancient times. In folk tales and legends, the youngest son often appears outwardly weak, simple, and sometimes even foolish; however, as the plot unfolds, he ultimately achieves victory through his intelligence, ingenuity, and courage. His character is portrayed as a symbolic figure embodying the people’s ideals of justice, goodness, and the realization of cherished aspirations. The article examines the artistic function of the youngest son from several perspectives. First, he serves as a symbol of goodness and justice within the folk worldview. Second, the image is closely connected with the social status of the youngest son as the heir and guardian of the family hearth in the traditional kinship structure. Third, from a mythopoetic perspective, he represents the archetype of the “eternally young savior-hero.” Through this figure, the people articulate the idea of the weak overcoming the strong and justice triumphing over evil. Moreover, the youngest son embodies collective aspirations, artistically demonstrating how an ordinary individual can attain great heights. In Turkish folk prose, this image also fulfills an educational function, promoting national values such as honesty, humanity, and justice. Thus, the youngest son constitutes an important archetypal figure within the prose tradition of the Turkic peoples. The article analyzes the image of the youngest son in Turkish folk tales drawing upon examples from Kazakh folklore prose. Considering that the literature of any nation originates from oral tradition, the fairy tale occupies a distinctive place in literary development, particularly due to its significant role in child upbringing. It is widely acknowledged that Turkic peoples share a common ancient cultural heritage and a unified civilizational foundation. The study explores the position of the youngest son as the heir and keeper of the ancestral hearth — the symbolic center of the family lineage. The article examines the status and glorification of the youngest son in Turkish folk tales. As a genre, wonder tales are not homogeneous; they include archaic narratives, heroic tales, as well as everyday life and adventurous stories. The research employs archetypal analysis, comparative-typological methods, and a cultural approach. The image of the “youngest son” in traditional Turkic culture is closely associated with his social role as the heir and guardian of the family hearth. This motif reflects the collective belief in the victory of the weak over the strong and the establishment of justice. The article demonstrates that the image of the youngest son is not merely a literary character but also a cultural and social archetype representing the spiritual identity of the people.

Keywords: myth, fairy tale, mythology, folklore, fantasy, youngest son, heroic epic, everyday ritual.

References

- 1 Ozturk, A., & Aigul, A. (2020). Kipr turik zhane uigyr turikterinin ertegilerin salystryu [Comparison of Cyprus Turkish and Uyghur Turkish fairy tales]. *Turik Khalyqtanu Zertteuleri zhurnaly — Journal of Turkish Folklore Studies*, (1), 130 [in Kazakh].
- 2 Yung, K.G. (2020). *Arkhetipy i kollektivnoe bessoznatelnoe* [Archetypes and the collective unconscious]. (A. Chechina, Trans.). Moscow: Kanon+ [in Russian].
- 3 Barag, L.G., Berezovskii, I.P., Kabashnikov, K.P., & Novikov, N.V. (1979). *Sravnitelnyi ukazatel siuzhetov: Vostochnoslaviiskaia skazka* [Comparative index of plots: East Slavic fairy tale]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 4 Balabekova, K., Otarbekova, Zh., Shoibekova, G., Orazbay, S., & Ermers, R. (2022). Concepts in folktales — Manifestations of embodied worldviews. *XLinguae*, 15 (4), 18–27.
- 5 Tezel, N. (Comp.). (2023). *Stambulskie skazki* [Istanbul tales]. (A.S. Suleimanova & A.V. Obratsov, Trans.). Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterbusgskogo universiteta [in Russian].
- 6 Shakhazhanova, G.K. (2023). S. Qasqabasov — folklortanushy galym [S. Kaskabasov — folklorist scientist]. *PhD thesis*. Pavlodar: Toraigyrov universiteti [in Kazakh].
- 7 Nekliudov, S.Yu. (2003). Tipologiya i istoriya v pamiatnikakh geroicheskogo eposa [Typology and history in the monuments of the heroic epic]. In S.B. Harutyunyan (Ed.). *The Armenian Epic “Dare-devils of Sassoun” and the World Epic Heritage* (pp. 17–24). Yerevan: NAS Armenia [in Russian].
- 8 Kasqabasov, S. (2002). *Zhanazyq. Ar zhyldagy zertteuler* [Zhanazyk. Research of different years]. Astana: Audarma [in Kazakh].
- 9 Kasqabasov, S. (2008). *Elzerde. Ar zhyldagy zertteuler* [Elzerde. Research of different years]. Almaty: Zhibek zholy [in Kazakh].
- 10 Propp, V.Ya. (2008). *Folklor i deistvitelnost* [Folklore and reality]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Kenzhebekova, G.A., & Tuite, E.E. (2025). Qazaq ertegilerindegi bala beinesinin berilu amaldary [Methods of presenting the image of a child in Kazakh fairy tales]. *Qaragandy universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, (3), 99–109 [in Kazakh].
- 12 Çakır, R., & Pilli, O. (2024). The Impact of Turkish Cypriot Folktales on Middle School Students’ Social Skills. *Participatory Educational Research*, 11 (6), 94–111. DOI: 10.17275/per.24.81.11.6

- 13 Propp, V.Ya. (2000). *Istoricheskie korni volshebnoi skazki* [Historical roots of the magic fairy tale]. (I.V. Peshkov, Ed.). Moscow: Labirint [in Russian].
- 14 (2017). *Qazaq ertegileri* [Kazakh fairy tales]. Almaty: Almatykitap baspasy [in Kazakh].
- 15 Yunusaliev, B.M. (Comp.). (1984). *Manas. Kirgizskii narodnyi geroicheskiy epos* [Manas. Kyrgyz folk heroic epic]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Salkynbai, A.B., & Nurbekov, T.B. (2024). Qazaq ertegilerindegi «zhaqsylyq» pen «zhamandyq» oppozitsiiasy [Opposition of “Good” and “Evil” in Kazakh fairy tales]. *Yassau universitetinin Khabarshysy — Bulletin of the Yasawi University*, (1), 7–19 [in Kazakh].
- 17 Auesbayeva, P.T. (2018). Qiial-gazhaiyp ertegilerinin siuzhettik qurylymy [The Plot structure of fairy tales]. *Qazaq Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, (3), 251–257 [in Kazakh].
- 18 Yıldırım, A. (2015). Türk Masallarında Küçük Oğul Motifi [The motif of the youngest son in Turkish fairy tales]. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi — Journal of Turkish Cultural Studies*, (32), 75–88 [in Turkish].
- 19 Bakhtin, M.M. (1990). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovia i Renessansa* [Rabelais and his world]. M.: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 20 Nurbekov, T.B. (2025). Qazaq ertegilerindegi alemnin tildik beinesi [Linguistic picture of the world in Kazakh fairy tales]. *PhD thesis*. Almaty: Al-Farabi atyndagy Qazaq Ultyq Universiteti [in Kazakh].

Information about the authors

Muzhigova, Gulnazira Mauletkhanovna — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nazira_m_86@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6228-7495>

Seisenbiyeva, Eleonora Sarsenalievna (corresponding author) — PhD, Senior Lecturer, Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: elka1975@inbox.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5198-9280>

Auyesbayeva, Pakizat Tenizbaykyzy — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading researcher at the Scientific and Innovation Center “Manuscript and Textology” of the M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ksaryarka@inbox.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-9715>

Koshanova, Nagima Danabekovna — PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Philology, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5408-8779>

**СЫН ЖӘНЕ РЕЦЕНЗИЯ
КРИТИКА И РЕЦЕНЗИЯ
CRITIQUE AND REVIEW**

Article

UDC

<https://doi.org/10.31489/2026PHI2/228-230>

Received: 05.01.2026

Accepted: 09.03.2026

D. Veselinov*

Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
dvdimitrov@uni-sofia.bg

**The image of the Ibero-Romance rulers as a linguocultural challenge for
cognomological research**

Kirkova, Vera. Rulers and cognomens: linguocultural depictions of the Ibero-Romance world (Mythologems, archetypes, kenotypes, prototypical situations, standards, stereotypes, symbols: theoretical and applied foundations for the linguocultural reading of the cognomens of emblematic Iberian monarchical rulers, Portuguese and Castilian rulers). Monograph. First edition. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 2025, 152 p., ISBN 978-619-245-550-7

The monograph by Vera Kirkova, a specialist in Ibero-Romance languages and cultures, is devoted to a hitherto unexplored but highly significant historical and philological issue concerning the formation, establishment, transfer, and dissemination of royal nicknames as linguoculturems, "in which the content and scope can be changed by placing certain features of the cultural aspect before parentheses" (Kirkova 2025: 31). To date, there is no such publication in the specialized cognomological literature, the result of a targeted philological study devoted to the epithets of rulers from this linguocultural perspective (according to the author's original systematized parameters) and with a particular focus on the Ibero-Romance monarchical and aristocratic space.

The study examines representative Portuguese and Castilian monarchical cognomens of key rulers (kings and emperors) from the High and Late Middle Ages, namely in the period beginning with the advance of the Reconquista and continuing until the Age of Discovery. This was a complex historical period marked by the reconquest of territories previously occupied by the Moors and by the emergence and consolidation of independent Christian kingdoms on the Iberian Peninsula. Through the analysis of representative monarchs of the era and their distinctive epithets, the very designations under which they have endured in historical memory and by which they remain most recognizable to subsequent generations, the study concretizes and clearly demonstrates the applicability of Vera Kirkova's cognomological practical projection of her theoretical research model to specific verbal material in an innovative and comprehensive manner.

The work is multifaceted and multi-layered in its conception, methodology, and depth of analysis. It would not be an exaggeration to say that the diverse cognomological subject matter of the study is a real challenge for anyone who has undertaken such a complex analysis in the vast field of linguocultural science. Vera Kirkova has succeeded in following the outline of her work plan, managing to select and bind into an indivisible whole the leading theoretical postulates with the applied aspects of serious cognomological research.

---

* Corresponding author's e-mail: dvdimitrov@uni-sofia.bg

The monograph is organized according to the established structure for academic research: preliminary notes, theoretical introduction, two chapters, analytically structured conclusion in a separate chapter, two annexes, sources used, and an academic index of objects and locations illustrating the contemporary significance of the royal titles studied. The work is presented in a total volume of 152 pages.

This structured work and detailed cognomological methodology allow the author to choose the most suitable interdisciplinary approach for the implementation of her ideas, which involves combining diverse linguistic-anthropological, cultural, linguistic-didactic and empruntological methods, and help to delve deeply into the internal dimensions of the processes under study.

The corpus of the study combines objectively and critically analyzed and interpreted rich cognomological material, which demonstrates the author's striving for maximum representativeness of the researched issues. Vera Kirkova's inclusion of diverse sources that complement each other ensures the necessary objectivity of the author's original interpretations, comments, and analyses.

In her preliminary remarks, Vera Kirkova introduces readers to the emergence and maturation of the idea of studying Ibero-Romance royal cognomens, with the decision and the motivated stages in conducting scientific cognomological research necessary to fill a linguocultural and empruntological lacuna in contemporary philological scientific and educational literature.

In the introductory part, the author presents the problems of linguocultural issues of a theoretical and applied nature on a selected theoretical model, whose general diachronic and synchronic parameters, according to Vera Kirkova, should be derived and illustrated for theoretical and applied purposes, as well as dispersed and superficial cognomological aspects in current research.

In the first chapter, the author provides a historical overview of linguocultural research, points out the peculiarities in defining and outlining the subject of contemporary linguocultural studies, presents general theoretical issues, positions anthropological onomastics diachronically among the directions of modern linguoculturology, and concretizes the practical application of basic aspects of the subject of cognomological research: mythologems (and myths), archetypes, kenotypes, prototypical situations, standards, stereotypes, symbols, applied to the Ibero-Romance medieval monarchical reality. The choice of the period from which the royal nicknames subjected to analysis are excerpted, is justified.

The second chapter is dedicated to the Iberian monarchical rulers. In it, Vera Kirkova traces the legitimization of monarchical rule, beginning with the Iberian (pre)historical contextualization of the Christian kingdoms from the High and Late Middle Ages, introduces the diachrony of life, culture, and language in Iberia until the Reconquista, moves on to the topics of the personality as a religious subject, the ruler and the image of the ruler, which determines the "titling" with certain epithets, highlights the importance of the personality of the Portuguese and Castilian Iberian monarchical rulers and their nicknames in the creation, establishment, and destruction of stereotypes, prototypes, kenotypes, archetypes, mythologems, symbols, and standards. In the analytical part, the focus is aimed directly at the cognomological analysis and interpretation of selected Portuguese and Castilian Iberian monarchs and their nicknames, divided into two groups: Portuguese monarchs and Castilian monarchs. The ways for their empruntological adaptation in the context of the Bulgarian language and prospects for their integration into the process of academic education, are indicated.

In the concluding part of the study, Vera Kirkova summarizes the results of the tasks performed in this complex interdisciplinary linguocultural approach, "through which the role of each linguistic system, in the management of certain cultural models that guide the corresponding behavior of users in the community, is set" (Kirkova 2025: 101).

The two annexes to the monograph and the impressive bibliography enrich the work and guarantee the scientific weight of the research: the work is valuable and innovative, opens horizons for new research in several directions, and contains a number of contributions that can be grouped according to the theoretical justification of the issues addressed. Throughout all of them, the author reveals profound knowledge and precision in working with the terminology, lays the foundations for the construction of a methodological cognomological model for this type of research, and convincingly points the way to solving yet undeveloped problems in this particular scientific field.

The monograph "Rulers and cognomens: linguocultural depictions of the Ibero-Romance world (Mythologems, archetypes, kenotypes, prototypical situations, standards, stereotypes, symbols: theoretical and applied foundations for the linguocultural reading of the cognomens of emblematic Iberian monarchical rulers, Portuguese and Castilian rulers)" by Vera Kirkova is a significant contribution to the field of contemporary Ibero-Romance cognomology and comparative linguocultural studies. The study is of interest not only to specialists in Ibero-Romance studies, but also to linguoculturalists, empruntologists, linguists with a

broad profile, anthropologists, culturalists, historians, as well as non-specialists intrigued by the research areas covered.

Information about the author

Vesselinov, Dimitar — Doctor of Philology, Professor, Faculty of Classical and Modern Philology, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria. E-mail: dvdimitrov@uni-sofia.bg; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3771-2031>

Благодарности

Профессор, д.ф.н. Димитър Веселинов преподава в Софийском университете им. св. Климента Охридского с 1992 г. после окончания отделения французской филологии и болгарской филологии в этом же университете.

Его основные научные интересы сосредоточены в области лингводидактологии, эмпрунтологии (науки о языковых трансферах), истории образования в Болгарии и учебной лексикографии. Автор шеститомного «Словаря французских слов в болгарском языке» / «Речник на френските думи на български език» / (2015–2017), академического «Французско-болгарского словаря» / «Френско-български речник» / (2002, 2008, 2016), «Учебного французско-болгарского тематического словаря» (1995), «Летописной книги Факультета классических и новых филологий» (Том 1, 2008; Том 2, 2011), а также монографий «Болгарские студенты Фердинанда де Соссюра» (2008), «Французская лексика в романе «Табак» Димитра Димова» (2009), «История обучения французскому языку в Болгарии» (2003), «Возрожденческий урок французского языка: лингводидактическая реконструкция» (2005), «Portfolio des langues à l'usage des apprenants bulgares» (2001) и др.

Кавалер Ордена академических пальм Французской республики (2003) за достижения в исследовании истории обучения французскому языку.

Профессор Димитър Веселинов является редактором периодических изданий «Годишник Софийского университета» и «Чуждоезиково обучение».

В 2019 году профессор Димитър Веселинов и профессор Ш. Мажитаева заключили меморандум и соглашение о совместном руководстве научной работой докторантов по направлению «8D02301 — Филология». В рамках этого сотрудничества профессор Димитър Веселинов организовал стажировки докторантов для обучения и проведения исследований в Софийском университете им. св. Климента Охридского: троих докторантов в 2020 году и двоих — в 2025 году.

В 2023 году М. Балабекова успешно защитила докторскую диссертацию (PhD) под научным руководством профессора Димитъра Веселинова, профессора Ш. Мажитаевой и ассоциированного профессора Н.К. Хан.

Профессор Димитър Веселинов также является членом редколлегии журнала «Вестник Карагандинского университета» (серия «Филология»).